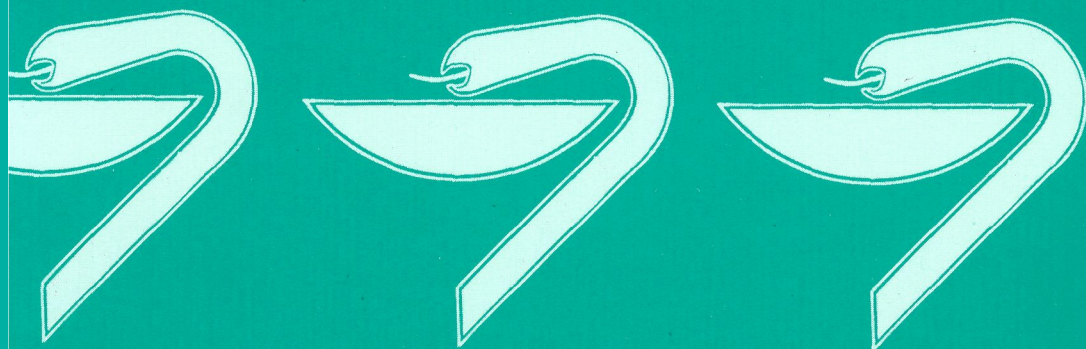

Ziektenamen in de Nederlandse dialecten

A.A. Weijnen
A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen

AAN HET WOORD

Nog steeds vertonen raadselachtige namen van ziekten en gebreken sporen van oeroude denkwijzen. In dit boek worden honderden dialectwoorden die in dat licht gezien zijn, op indringende wijze besproken. Het voert de lezer onder meer terug tot de Akkadiërs en Mesopotamië, 1800 v. Chr., en tot de vochtenleer van Hippocrates om woorden als Westvlaams *nerfworm* voor 'roos', Vlaams *valling* voor 'verkoudheid' en Oudbeierlands *stijl* voor 'padoog' te verklaren. *Koningszeer* leidt tot een confrontatie met koning Pyrrhus. Demonen en heksen gaan schuil achter Limburgs *sjaag*.

Sdu Uitgeverij Koninginnegracht

ZIEKTENAMEN
IN DE
NEDERLANDSE DIALECTEN

A.A. Weijnen

A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen

's-Gravenhage
Sdu Uitgeverij Koninginnegracht
1995

© De auteurs, Malden en Vught, 1995

Niets uit deze uitgave mag worden gereproduceerd en/of openbaar gemaakt door middel van boekdruk, fotokopie, microfilm, foto-offset, of welk ander medium dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Weijnen, A.A.

Ziektenamen in de Nederlandse dialecten / A.A. Weijnen en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen.
— 's-Gravenhage; Sdu Uitgeverij Koninginnegracht. — (Aan het woord; nr. 9)

ISBN 90-12-08215-3

NUGI 941

Trefw.: ziekten; etymologie / dialectologie.

**ZIEKTENAMEN
IN DE NEDERLANDSE DIALECTEN**

Aan het woord

Reeks publikaties tot bevordering van
de lexicologie, filologie en dialectgeografie
in het Nederlandse taalgebied

onder redactie van
dr. A.M.F.J. Moerdijk
dr. W.J.J. Pijnenburg
prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg
prof. dr. M.C. van den Toorn

Eerder in deze reeks verschenen:

1. P.G.J. van Sterkenburg, *Taal van het Journaal. Een momentopname van hedendaags Nederlands.* 1989.
2. *Traditie en Progressie. Handelingen van het 40ste Nederlands Filologencongres.* 1990.
3. *Honderd jaar etymologisch woordenboek van het Nederlands. Een verzameling artikelen over etymologen en etymologie onder redactie van A.M.F.J. Moerdijk, W.J.J. Pijnenburg en P.G.J. van Sterkenburg.* 1990.
4. J. de Caluwe, *Nederlandse nominale composita in functionalistisch perspectief.* 1991.
5. A. Weijnen, *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten.* 1991.
6. M.C. van den Toorn, *Wij melden u den nieuwen tijd.* 1991.
7. W. de Haas en M. Trommelen, *Morfologisch Handboek van het Nederlands. Een overzicht van de woordvorming.* 1993.
8. A. Moerdijk, *Handleiding bij het Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT).* 1994.

Inhoud

Voorwoord	X
Lijst van aangehaalde vakliteratuur	XIV
Lijst van kaarten	XXI
Hoofdstuk I ALGEMEEN	
1. Pathologie en aetiologie	1
2. Symptomatische motieven	1
3. Aetiologische motieven	6
4. Eponymische benadering	8
5. Identificatie van symptomen en ziekten	9
6. Verhullende benoemingen	9
7. Algemene termen	9
8. Polysemie	9
9. Heterofonie	13
10. Volksetymologie	14
11. Heteronymie	15
12. Metonymia	16
13. Nog enkele andere taalkundige procédés	16
14. Leenwoorden	17
Hoofdstuk II SYMPTOMATISCHE MOTIEVEN	
1. Klanknabootsing en Klankschildering	18
2. Streckformen	21
3. Variërende Reduplicatie	21
4. Metafora	22
5. Kleurzin en lichtzin	27
6. Vormwaarneming	29
7. Tactiele sfeer	31
8. Motoriek	33
9. Roos	34
10. Lugubere motieven	36
Hoofdstuk III TABOE EN EUFEMISME	
1. Cultureel-anthropologische inleiding	37
2. Taboevormen	37

3. Eufemisme	38
4. Duidelijke vrees	39
5. Heilig vuur	42
6. Verbijzondering	43
7. Ontwikkeling vanuit "slecht"	45
8. Verdere gevallen	47
9. Onzekere en misleidende voorbeelden	50

Hoofdstuk IV ANIMISTISCHE VOORSTELLINGEN

1. Cultureel-anthropologische inleiding	52
2. Kozijntjes en Oom Iepe	53
3. De oude man	53
4. Baarmoeder en moeder	54

Hoofdstuk V DEMONOLOGIE

1. Begrip, ouderdom en verbreiding	57
2. Verschijningsvormen van demonen	58
3. Activiteiten van demonen	59
4. Personificatie	60
5. Directe benoeming	62
6. Demonische activiteiten als ziektenamen	63
7. Schietdemonen	64
8. Slagdemonen	67
9. Aanvallen, aanpakken, grijpen, vangen, raken, beroeren	69
10. Steekdemonen	72
11. Scheuren, schudden, strijden, vlechten, trappen, wurgen	73
12. Jacht	74
13. Rijden, berijden	74
14. Bezetting en bezetenheid	76
15. Lopen	78
16. Blazen	78
17. Winddemon	79
18. Folterkamer	80
19. Taboevrees	81

Hoofdstuk VI DIERNAMEN

1. Dier en demon	82
2. Dier en metafoor	83
3. Frequente verbanden tussen dier en demon	84

4.	Beestjes, het beestje, een beestje	85
5.	De worm	85
6.	De pad	95
7.	De wolf	99
8.	De mol	100
9.	Insecten	101
10.	Overige dieren	105
11.	Polderstier	109
12.	Totemistische relictten	110

Hoofdstuk VII MAGIE, TOVENARIJ EN HEKSERIJ

1.	Begrip	112
2.	Hekserij en tovenarij	113
3.	De kwade hand	115
4.	Verbale magie	115
5.	Aanraken	116
6.	Zigeuners	117
7.	Negenoo en dauwworm	117

Hoofdstuk VIII MAKROKOSMOS EN MIKROKOSMOS

1.	De maan	119
2.	De sterren	122
3.	De zon	123
4.	Mikrokosmische parallellen	123

Hoofdstuk IX THEOLOGIE

1.	God en de ziekte	125
2.	Neerslag in de woordenschat	126

Hoofdstuk X KONINGSZEER 129

Hoofdstuk XI HEILIGEN

1.	Inleiding	132
2.	Heiligen waarbij het verband met de ziekte uit hun leven of legende verklaard kan worden	137
3.	Sint Jan en Sint Vitus	144
4.	Overige heiligen	147
5.	Habacuc	149
6.	Namen van bedevaartplaatsen als benoemingsmotief	149

Hoofdstuk XII DE DUIVEL EN DE ENGELN

1. De duivel 151
2. Engeltjes 153

Hoofdstuk XIII ELEMENTENLEER EN PNEUMATISME

1. Geschiedenis van de elementenleer 154
2. Vuur 155
3. Lucht en Pneuma 158
4. Aarde en water 161

Hoofdstuk XIV HUMORAALPATHOLOGIE

1. De vochtenleer 162
2. Verroering en vergaring 164
3. Stroming en vloed 164
4. Dalen en stijgen 165
5. Het druppelmotief 170
6. Gal, slijm en bloed 171
7. Koking 173
8. Bezet, bezetting, bezetenheid 174

Hoofdstuk XV VERDERE ACHTERHAALDE OPVATTINGEN

1. Bekende personen 175
2. Bedorven en rot 176
3. Meuk, muik 177
4. Materie 178
5. Iatrochemie 179
6. Hypochondrie 180
7. Malaria 180
8. Klieren 181
9. Zaadvloed 181
10. Wasdom 182
11. De kwint 182
12. Het middenrif 182
13. De tanden 183

Hoofdstuk XVI BESMETTELIJKE ZIEKTE

1. Inleiding 184
2. Lichte personificaties 184
3. De ziekte die men haalt 184

4.	Erven en spruiten	185
5.	Besmetten, aansteken en aanzetten	186
6.	Vuilen brui	186
Hoofdstuk XVII GELAAGDHEID		
1.	Inleiding	187
2.	Substraat	187
3.	Erfwoorden	188
4.	Vervorming bij ontlening	191
5.	Woordmateriaal uit de oudheid	192
6.	Latijn of Frans?	195
7.	Franse leenwoorden	196
8.	Geleerdenlatijn	200
9.	Italiaanse en Spaanse bijdragen	201
10.	Duitse bijdragen	202
11.	Engels en Schots	202
12.	Arabisch door bemiddeling	203
Hoofdstuk XVIII KAARTBEELDEN		
1.	Inleiding	204
2.	De kracht van de demonologie	204
3.	De heiligen	205
4.	Bekende geografische complexen en samenhangen	207
5.	Een uitzonderlijk complexje	209
6.	Inkrimping	209
7.	Kaartgebied en expressie	209
	Verantwoording van de kaarten	210
	Kaarten	216
	Woordregister	238
	Zaakregister	288

Voorwoord

De eerste aanzet tot deze publikatie is geweest het steeds helderder wordende inzicht dat in het woordmateriaal, waarmee in het Nederlands — en wel vooral in zijn dialecten — de ziekten worden aangeduid, opvallende overblijfselen van soms zeer oude opvattingen over oorzaken van ziekten, kwalen en afwijkingen te vinden zijn. Woorden waaruit dat blijkt, staan dan ook in deze studie centraal.

Het taboe is wel bijna van alle tijden. Toen *t.b.c.* voor tuberculose niet meer verhullend genoeg functioneerde, ging men spreken van *t.b.* Zo werd het woord *kanker* ook omzeild met *ca.* En meer dan eens kan men horen spreken van *de gevreesde ziekte.*

Daarnaast brachten benamingen als *lupus*, het Latijnse woord voor *wolf*, trouwens ook het woord *wolf* zelf ter aanduiding van een chronische vorm van huidtuberculose, vooral in het gezicht, en thans verouderd *tandworm*, ons benoemingsmotieven die al millennia geleden functioneerden. Dat ook de opvattingen die daaraan ten grondslag liggen soms wel een bijzonder taai leven leiden, bleek o.a. uit een nog hedendaagse getuigenis van Grabner omtrent een oudtante van een leerling van hem, die als zij zgn. hartkrampen had, gewoon was te zeggen dat de "worm" (zie VI.5) haar weer op haar hart "gezeikt" had.

Dicht bij dieren als veronderstelde ziekteveroorzakers bevinden zich de demonen. Namen als *lendeschoot* en *vuurscheut* voor spit en *beslag* voor beroerte bewaren nog steeds de gedachte aan schietende en slaande boze geesten die het op de mens gemunt hadden.

Daarmee nauw verwant zijn heksen en tovenaars die magische krachten toebedacht worden en die het bestaan geschonken kunnen hebben aan termen als *beroerte*, eigenlijk dus een aanraking. Nog een apart verschijnsel vormen de overleden voorouders. In allerlei culturen worden die ontzien en gevreesd. Wij zullen het daar bij *de kozijntjes* voor het pootje over hebben.

Sterk ook is de invloed van het christendom geweest. In benamingen als *Gods slag* voor beroerte komt de straffende God te voorschijn. Voor een bijzonder probleem stellen ons uitdrukkingen als *de gave Gods*, die nog maar enkele eeuwen geleden schering en inslag waren. Zo zullen we naar aanleiding van namen als het *antoniusvuur* ook de aandacht vestigen op de straffende en soms helpende hand van de heiligen, die door het christendom vaak in de plaats van de oude demonen gesteld zijn.

Maar men heeft ook al vroeg getracht de oorzaken van de ziekten wetenschappelijk te benaderen. Aan Pasteur (1822-1895), de grondlegger van

de infectie-gedachte, ging in de eerste helft van de zestiende eeuw Paracelsus vooraf en al op de overgang van de vijfde tot de vierde eeuw voor Christus ontwikkelde Hippocrates de humorenleer, de leer van de lichaamsvochten. Wij zullen benamingen als *valling* voor verkoudheid tegelijk met het Franse *goutte* voor jicht en verschillende andere termen hieruit verklaren.

In eerste instantie was het ons dus te doen om — voornamelijk in chronologische volgorde — op de gevolgen van deze en, zoals blijken zal, nog verschillende andere, grotendeels verouderde, opvattingen voor Nederlandse en Vlaamse dialectwoorden voor ziekten te wijzen. Dat gebeurt dan ook — na een voorafgaand hoofdstuk III over taboe en eufemisme — in de hoofdstukken IV t/m XVI, in de laatste twee iets minder chronologisch gebonden. Maar onder het verzamelen van ons materiaal troffen wij zoveel opmerkelijke, ten dele ook zeer oude en soms verbleekte, voorbeelden van fenomenologische, d.w.z. echt realistische benamingen, dat wij meenden de lezers die niet te mogen onthouden. Zo ontstond hoofdstuk II.

Uiteraard zetten we in hoofdstuk I de benoemingsmotieven eerst duidelijk tegenover elkaar en geven wij verder een beknopte uiteenzetting over een aantal technisch-taalkundige begrippen waarmee in deze studie gewerkt is.

Terwijl er dus vanuit de eerste opzet een zekere chronologische ordening is die uitgaat van veranderingen in de opvattingen omtrent de ziekten zelf, wordt in de laatste twee hoofdstukken de materie nog eens, maar vanuit een ander gezichtspunt benaderd. In hoofdstuk XVII namelijk wordt een inzicht gegeven in de chronologische gelaagdheid, voornamelijk op grond van de formele verschijnselen in de woorden, en in hoofdstuk XVIII spreekt de topolinguïstiek nog een aanvullend woordje.

In wezen beperkt dit boek zich tot de behandeling van de dialectbenamingen van de lichamelijke en geestelijke deficiënties. Vaak echter vallen op grote schaal ABN en dialect in terminologie samen. Aan oudere taalperiodes, van vóór de negentiende eeuw, en termen uit andere talen kon slechts incidenteel aandacht besteed worden.

Soms wordt in de vakliteratuur onderscheid gemaakt tussen volksgeneeskunde en de opvattingen van medici (Buchan 22). Waar wij eigenlijk de dialectvormen tot onderwerp van studie kozen, is het begrijpelijk dat wij de volksgeneeskunde centraal stellen.

Voor het schrijven van dit boek hebben wij uiteraard de woordenboeken en woordenlijsten die betrekking hebben op onze dialecten, alsmede de betrokken nosologische literatuur grondig bestudeerd. Maar vooral voor het tekenen van onze kaarten waren het materiaal dat verkregen werd uit de voor het Woordenboek van de Brabantse dialecten (WBD) en het Woorden-

boek van de Limburgse dialecten (WLD) rondgezonden vragenlijsten (verder aangeduid als N), alsook de antwoorden op de door het P.J. Meertens-Instituut rondgezonden lijsten (aangeduid als D) de voornaamste bron.

Meer dan eens moet echter bij een antwoord in een enquête aan een vergissing gedacht worden. De zegsman kan ook een vraag niet goed begrepen hebben. Voorts kan hij het antwoord op een verkeerde regel geschreven hebben. Soms ook was de vraag niet heel duidelijk gesteld. Mogelijk ook zal zijn geheugen hem wel eens in de steek gelaten hebben of heeft hij de term steeds verkeerd begrepen. Wat b.v. te denken van *stoar* "zweertje op het ooglid" te Spanbroek, *schurft* "aangezichtspijn" te Lith, *tandpien* "aangezichtspijn" te Venlo, *fiet* "tétanus" te Almelo, *omloop rond de nagel* "tétanus" te Amsterdam, *blaizen an je voet* "podagra" te Heinkenszand, *lendeschoot* "podagra" te Koudekerke, *kikoest* "stuipen" in Grembergen? Ook de termen *hartinfarct*, *fobie*, *hersenschudding* en waarschijnlijk ook *stoepen*, opgegeven door inzenders uit respectievelijk Breskens, Deventer en Diever, alle voor "plotse linge stoornis van bloedsomloop in de hersenen", zullen wel als fout beoordeeld kunnen worden. Men weet echter nooit. Wij dachten het namelijk van *fobie*, dat te Veurne ook in die zojuist genoemde betekenis werd opgegeven, tot we het ook bij De Bo 286 voor een "défaillance" aantreffen.

Bij de weergave van de dialectwoorden hebben wij de fonetische spellingen in gemakkelijker leesbare vormen omgezet. Wel hebben wij met accenttekens een lichtelijk van het ABN afwijkende uitspraak aangegeven, als dat in onze bronnen ook zo geschiedde. Behalve wanneer wij duidelijk letterlijk citeerden, hebben wij ook in beginsel de nu geldende spelling gebezigd.

Aan de noodzaak om enerzijds te verantwoorden waar de dialectische vormen voorkomen, anderzijds het boek ook voor leken leesbaar te houden, hebben wij gemeend te voldoen door een woordregister op te nemen van de in dit boek voorkomende ziektenamen in de Nederlandse dialecten met verwijzing naar literatuur of enquêtelijsten die de gegevens daarover bevatten en aanduiding van de bladzijde waarop zij ter sprake komen. Bij de woorden die wij in kaart hebben gebracht, zijn wij, wanneer die op enquêtes steunen, spaarzaam met verdere literatuurwijzingen. Dan spreekt de kaart voldoende voor zichzelf.

Met een tweede register, een zaakregister met de aanduidingen van de besproken ziekten en gebreken als ingang, hopen wij te voldoen aan de behoefte van hen die er in geïnteresseerd zijn welke dialectwoorden voor een bepaalde ziekte zo al in gebruik zijn.

Heel in het bijzonder danken wij dr. J.B. Berns, hoofd van de afdeling van het P.J. Meertens-Instituut, voor zijn hulp vooral bij het ter beschikking

stellen van door dit instituut verzameld materiaal. Ook gaat onze dank uit naar prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg, dr. A. Moerdijk, drs. H. Brok, dr. G.H. Kocks, lic. H. Ryckeboer en verschillende anderen voor hun behulpzaamheid. Prof. dr. A. Trouwborst was zo vriendelijk te helpen bij de cultureel-anthropologische inleidende paragraaf van het hoofdstukje over animistische voorstellingen. Karin van Weerlee en Mieke Werner zijn wij zeer erkentelijk voor de verwerking van het manuscript en de verzorging van de lay-out.

A.A. Weijnen en A.P.G.M.A. Ficq-Weijnen

Lijst van aangehaalde vakliteratuur

A. Afkortingen

ALE	:	Atlas Linguarum Europae
EW	:	P.R.F. van Veen — N. van der Sijs, Etymologisch Woordenboek, 1989
EW de V de T	:	J. de Vries, F. de Tollenaere, Etymologisch Woordenboek, 1991
Fr Wb	:	Frysk Wurdboek
KE	:	De Katholieke Encyclopedie, tweede druk
Mnl Wb	:	Middelnederlandsch Woordenboek
NEW	:	J. de Vries, Nederlands Etymologisch Woordenboek, 1963-1971
ODEE	:	The Oxford Dictionary of English Etymology ⁶ , 1976
OV	:	Onze Volkstaal
REW	:	W. Meyer-Lübke, Romanisches Etymologisches Wörterbuch ⁵ , 1972
RND	:	Reeks Nederlandsche Dialect-atlassen (later: Reeks Nederlandse Dialektatlassen)
TNZN	:	Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland
WDA	:	Wörterbuch des deutschen Aberglaubens II
WDV	:	Wörterbuch der deutschen Volkskunde, tweede druk
WNT	:	Woordenboek der Nederlandsche Taal

B. Nederlandse Dialectwoordenlijsten en -monografieën

- G. Bedeaux en H. Derksen, Huissen, zoas 't zing' en täötel! nr 3, 1982
P.H.H. Beenen, Dialect en volkskunde van Herten, 1973
J. van den Berg e.a., Weertlands Kâl wi-j kook
J. Bergsma, Woordenboek bevattende Drentsche woorden en spreekwijzen, 1906
H.L. Bezoen, Klank- en vormleer van het dialect der gemeente Enschede, 1938
H.L. Bezoen, Taal en volk van Twente, 1948
L. de Bo, West-Vlaamsch Idioticon, tweede druk, 1892
B. Boers, Beschrijving van het eiland Goedereede en Overflakkee, 1843, 49-57

-
- A.P. de Bont, Dialekt van Kempenland I 1958, II 1959, III 1960
G.J. Boekenooogen, De Zaanse volkstaal, Bijdrage tot de kennis van den
 woordenschat in Noord-Holland, 1890
L. Bosch, Beknopt Heerder woordenboek, 1940
J. Bouman, De volkstaal in Noord-Holland, 1871
F. de Brabandere, Het Kortrijkse dialect, 1986
W. Brands, Schajk in dialect (z.j.)
D. Claes, Bijvoegsel aan de Bijdrage tot het Hagelandsch idioticon, 1904
P.J. Cornelissen en J.-B. Vervliet, Idioticon van het Antwerpsch dialect I
 1899, II 1903, Aanhangsel 1906, Bijvoegsel I 1936, II 1938, III 1939
J. Daan, Het dialect van Urk, in: P.J. Meertens en L. Kaiser, Het eiland Urk
 1942, 273 vlg.
J. Daan, Hij zeit wat, Grepen uit de Amsterdamse volkstaal, 1948
J. Daan, Wieringer land en leven in de taal, 1950
Th. Dorren, Woordenlijst uit het Valkenburgsch plat, tweede druk, 1928
W. Draaijer, Woordenboekje van het Deventersch dialect, tweede druk
 bezorgd door J.C.L. van der Lande en P. Fijn van Draat, 1936
J. Dupont, Het dialect van Bree, in: Leuvense Bijdragen IX, XII en XIV
J.H.A. Elemans, Woord en wereld van de boer, 1958
H.J.E. Endepols, Woordenboek of Diksjenaer van 't Mestreechs, 1955
J.H. Galleé, Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch dialect, 1895
Ha.C.M. Ghijsen, Woordenboek der Zeeuwse dialecten, 1964
J. van Ginneken, Drie Waterlandse dialecten, Eerste bundel deel II, 1954
A. de Goede, Iets over het Utrechtsche stadsdialect, in: Jaarboekje van Oud-
 Utrecht, 1943
L. Goemans, Leuvensch taaleigen, Woordenboek I 1936, II 1954
H. Haddingh en B. Veenstra, Drents woordenboek, 1978
H. Heestermans, Witte nog? Over Bergse en Westbrabantse woorden en
 uitdrukkingen, 1988
J.H. Hoeufft, Proeve van Bredaasch taal-eigen, 1836
J.H. Houx, A.M. Jacobs en P.P. Lücker, Tegels dialek, 1968
W. Jacob, Het dialect van Grave, 1937
G. Jaspars, Groéselder Diksjenèr, Woordenboek van het Gronsvelds dialect,
 1979
J. Jongeneel, Een Zuid-Limburgsch taaleigen, Proeve van Vormenleer en
 Woordenboek der Dorpspraak van Heerle, Tweede stuk, Het Worden-
 boekje 1884
A. Joos, Waasch idioticon, 1900
R. Kamman, Woordenlijst van het dialect van Kuinre, 1990

- G. Karsten, Het dialect van Drechterland I 1931, II 1934
- J.C.P. Kats, Remunjs waordeboek 1985
- Kirchröadsjer Dieksiejoneer, 1987 (gecit. als Kirchr)
- G.F. Kooijman, Thematisch woordenboek van het Tungelroys, 1985
- K. ter Laan, Nieuw Groninger woordenboek, tweede druk 1952
- H.C. Landheer, Het dialect van Overflakkee, 1955
- L. Lievevrouw-Coopman, Gents woordenboek I 1950, II 1951
- Loquela z.j.
- J. van Os, Maas en Waals woordenboek en 22 verhalen in de streektaal, 1981
- G.S. Overdiep en G.A. van Es, Woordenboek van de volkstaal van Katwijk aan Zee, 1949
- J. Pannekeet, Westfries woordenboek, 1984
- D. Roeleveld, De Scheveningse woordenschat, 1986
- A. Rutten, Bijdragen tot een Haspengouwsch idioticon, 1890
- P.J.G. Schelberg, Woordenboek van het Sittards dialect, 1979
- W. Schols en G. Linssen, Venrays woordenboek, 1991
- (Schönfeld), A. van Loey, Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands, zevende druk, 1964
- K.D. Schönfeld Wichers, Woordenboek van het Rijssens dialect, 1959
- L.W. Schuermans, Algemeen Vlaamsch idioticon, 1865-1870
- H. Smout, Het Antwerpsch dialect 1905
- A. Spenter, Der Vokalismus der akzentuierten Silben in der Schiermonnikooger Mundart, 1968
- A. Stevens, Túngërsë Diksjënêer, 1986
- Is. Teirlinck, Zuid-Oostvlaandersch Idioticon I 1908-1910, II 1910-1921, III 1922
- J. Tuerlinckx, Bijdrage tot een Hagelandsch idioticon, 1886
- G. van der Vleuten, Mens van Mierle, Bóks mi'n lééfke, 1986
- Th. van de Voort, Het dialect van de gemeente Meerlo-Wanssum, 1973
- J. de Vries, Westfriesche woorden, 1910
- G.H. Wanink, Twents-Achterhoeks Woordenboek, 1948
- A.A. Weijnen, Onderzoek naar de dialectgrenzen in Noord-Brabant, 1937
- A. Weijnen, Bijzondere Oudgastelse woorden, in: Oudheidkundige kring De Ghulden Roos, Jaarboek IV, 1944, 78-87
- A. Weijnen, De woordenschat te Schijf in: Oudheidkundige Kring De Ghulden Roos, Jaarboek XII, 1952, 102-108
- A. Weijnen, De dialecten van Noord-Brabant, tweede druk, 1987
- M. van der Wijst, Gemertse woordenlijst, 1976
- H. Woudt, Zaans van A tot Z, 1979

C. Algemene, medisch geörienteerde en nosologische werken

- M. Alinei, Osservazioni sul rapporto semantico fra "arcobaleno" e "itterizia" in Latino e nei dialetti e folklore italiani, in Quaderni di semantica Anno II n. 1 1981, 99-110
- M.A. van Aniel, Volksgeneeskunst in Nederland, 1909
- G. Baader, Die Entwicklung der medizinischen Fachsprache im hohen und späten Mittelalter in: Fachprosaforschung, Acht Vorträge zur Mittelalterlichen Artesliteratur (ed. G. Keil en P. Assion), 1974 88-123
- C. Bakker, Volksgeneeskunde in Waterland, 1928
- V.H. Bauer, Das Antonius-Feuer in Kunst und Medizin, 1973
- E.D. Baumann, Geschiedenis der geneeskunde, 1918
- E.D. Baumann, *Varia Antiqua* z.j. [1936]
- E.D. Baumann, z.j. Uit drie eeuwen Nederlandse geneeskunde
- E.D. Baumann, (b) *Varia Antiqua* IIe Reeks z.j.
- I. Baumer, Rätoromanische Krankheitsnamen, 1962
- H.H. Beek, *Waaizin in de Middeleeuwen*, 1969
- J.B. Berns, Namen voor ziekten van het vee, 1983
- J.B. Berns, Rode hond, in: Feestbundel D.P. Blok, 1990, 9-22
- O. Bloch et W. von Wartburg, Dictionnaire étymologique de la langue française, tweede druk, 1950
- L. Bloomfield, *Language* (reprint 1957)
- J. Boets, *Moderne theorieën in verband met klankexpressie*, 1965
- W.L. Braekman, *Middelnederlandse geneeskundige recepten*, 1970
- W.L. Braekman, *Medische en technische Middelnederlandse recepten*, 1975
- M.L.C. Broeckx, *La chirurgie de maître Jehan Yperman*², 1866
- G. Buschan, *Über Medizinzauber und Heilkunst im Leben der Völker*, 1941
- A. de Cock, *Volksgeneeskunde in Vlaanderen (1891) herdr.* 1976
- R. Crawford, *The king's evil*, 1911
- W.F. Daems, *Boec van Medicinen in Dietsche*, 1967
- P. van Dijk, *Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen*, 1981
- H.J.W. Droogleever Fortuyn, *Kwakzalverij, bijgeloof en geneeskunst*, 1940
- L. Elaut, *Etymologie en betekenis van enige leen- en bastaardwoorden in de vaktaal van Johan Ypermans Medicina*, in: *Leuvense Bijdragen* 61 (1970) 13-28
- V.J. Flint, *The early Medieval "Medicus", the Saint and the Enchanter in: The society for the social history of medicine*, 1989, 27-145

- (Franck-Van Wijk): N. van Wijk, Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal², 1949 met Supplement door C.B. van Haeringen, 1936
- S. Freud, Totem und Tabu, 1966
- N. Galli de' Paratesi, Semantica dell' eufemismo, 1964
- E. Grabner, Der "Wurm" als Krankheitsvorstellung, in: Zeitschrift für deutsche Philologie 81, 1962, 224-240
- J. Grimm, Participium Präs. für Krankheiten in: Germania, Vierteljahrsschrift für deutsche Alterthumskunde II. Jhrg. (1857), 377-378
- J. und W. Grimm, Deutsches Wörterbuch, 1854-1960
- H.W. Haggard (vert. W. Schuurmans-Stekhoven), Van medicijnman tot geneesheer
- M. Hako, Das Wiesel in der europäischen Volksüberlieferung mit besonderer Berücksichtigung der finnischen Tradition, 1956
- J. van Haver, Nederlandse incantatieliteratuur, 1964
- H. Heestermans, Luilebol! Het Nederlands Scheldwoordenboek, 1989
- L. Hegedüs, Beiträge zum Problem des sprachlichen Tabu und der Namensmagie, in: Orbis VII nr. 1 (1958) 79-96
- R. Hermann-Winter, Kleines Plattdeutsches Wörterbuch, 1985
- M. Heyne, Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer, III. Band, Körperpflege und Kleidung, 1903
- W. Hoffmann, Schmerz, Pein und Weh, 1956
- W. Hoffmann-Axthelm, Die Geschichte der Zahnheilkunde, 1973
- M. Höfler, Krankheits-Dämonen, in: Archiv für Religionswissenschaft II, 86-164, 1899
- L. Honko, Krankheitsprojekte, 1959
- J. Hoops, Reallexikon der germanischen Altertumskunde III, 1915-1916
- K. Jaberg, Krankheitsnamen, Metaphorik und Dämonie, in: Archives suisses des traditions populaires 47(1951), 77-113
- A.E. Jensen, Mythos und Kult bei Naturvölkern², 1960
- G. Keil, Die Bekämpfung des Ohrwurms, in: Zeitschrift für deutsche Philologie LXXIX (1960), 176-200
- F. Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache²¹, 1975
- H. Kobusch, Der Zahnwurmgläubigkeit in der deutschen Volksmedizin der letzten zwei Jahrhunderte, 1955
- H. Königs, Der hl. Vitus und seine Verehrung, 1939
- H. Kooijman, Volksverhalen uit het grensgebied van Zuid-Holland, Utrecht, Gelderland en Noord-Brabant, 1988

- E. v. Kraemer, Les maladies désignées par le nom d'un saint, in: *Societas scientiarum Fennica, Commentationes humanarum litterarum*, XV nr. 2 (1950), 1-150
- J. Kroll and B. Bachrach, Sin and the etiology of disease in pre-Crusade Europe, in: *Journal of the history of medicine and allied sciences* 41 (1986) 395-414
- H. Lamer, *Wörterbuch der Antike*, 1933
- E.C. van Leersum, De "Cyurgie" van Meester Jan Yperman z.j.
- E.C. van Leersum, Het "Boeck van Surgien" van Meester Thomaes Scellinck van Thienen, 1928
- P. Lessiak, Gicht, in: *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Litteratur* 53 (1912), 101-182
- W. Lettenbauer, Über Krankheitsdämonen im Volksglauben der Balkanslaven, in: H.J. Kissling-A. Schmaus, *Serta Monacensia Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*, Leiden 1951, 120-135
- G.A. Lindeboom, *Inleiding tot de geschiedenis der geneeskunde*, 1961
- G.A. Lindeboom, *Geschiedenis van de medische wetenschap in Nederland*, 1972
- J.J. Mak, *Rhetoricaal glossarium*, 1959
- A.S. Lyons and P.J. Petrucelli e.a., *Medicine, an illustrated history* (ed. 1987)
- I. Manninen, *Die dämonischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben*, 1922
- A. Nikul, *Die Kröte in der Geschichte der Medizin*, 1976
- F.M. Olbrechts, *Een oud Mechels bezweringsformulier*, 1925
- J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*, 1959
- D. Poulet, *Au contact du Picard et du Flamand*, 1987
- H. Prosek, *Slavische Krankheitsnamen aus onomasiologischer Sicht, Ein Beitrag zu einem vergleichenden Bezeichnungswörterbuch*, 1979
- F. Rawlinson, *Semantische Untersuchungen zur medizinischen Krankheitsterminologie*, 1974
- J. Schrijnen, *Nederlandsche volkskunde I 1930, II 1933*
- Ch. Seymour Smith, *Macmillan dictionary of anthropology* 1987
- H.A. Skinner, *The origin of medical terms*, 1961
- L.A.J.W. Baron Sloet, *De dieren in het Germaansche volksgeloof en volksgebruik*, 1887
- J.J.M. Timmers, *Christelijke symboliek en iconografie*, 1974
- B.R. Townend, The story of the tooth-worm, in: *Bulletin of the history of medicine* XV, 37-58

- J.W. van der Valk, Bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der syphilis in ons land, 1910
- L. Vandenbussche, Ziekten en remedies in de volksgeneeskunde, 1973
- J. Vercoullie, Beknopt etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal³, 1925
- Volkskunde-atlas van Nederland en Vlaams-België. Commentaar. Aflevering II, 1965
- J. de Voragine, La légende dorée, trad. par J.-B.M. Roze I-II, z.j.
- A. de Vries, Dictionary of symbols and imagery³, 1981
- K.-H. Weimann, Mundart und Neuschöpfung in den Krankheitsnamen des Paracelsus, in: Zeitschrift für Mundartforschung XXI (1952-1953), 65 vlg.
- K.-H. Weimann, Paracelsus und der deutsche Wortschatz, in: Deutsche Wortgeographie in europäischen Bezügen II (1963), 359-408
- A. Weijnen, Nederlandse dialectkunde², 1966
- A.A. Weijnen, Algemene en vergelijkende dialectologie (verzameld door A. Hagen en J. Kruijzen), 1975
- A. Weijnen, Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten, 1991
- E. Wickersheimer, Ignis sacer, Bedeutungswandel einer Krankheitsbezeichnung, in: Ciba-symposium, Basel VIII, afl. 4, 160-169, 1960

Lijst van kaarten

1. *Kremer* "spit"
2. *Flens* "griep"
3. *Roos, roze* "verkoudheid, griep, koorts, ontsteking (in de mond), als er straatvuil in een wond komt"
4. *Stuipen*
5. *Zeek, zeik*
6. *Mazelen*
7. *Kozientjes* "podagra"
8. *Spit*
9. *Vliegend(e) vaan*
10. *Beroerte*
11. *Padoog*
12. *Bof*
13. *Weernoog*
14. *Roodjonk*
15. *Heiligen in ziektenamen*
16. *Vuur* "tetanus"
17. *Koeskillen* "kiespijn"
18. *Valling, klets, droesterig*
19. *Stijg* "padoog"
20. Lat. *febris* "koorts"
21. *Kroep*
22. *Zinking(s), zinke(n)(s)*

Hoofdstuk I *Algemeen*

1. *Pathologie en aetiologie*

In zijn boek over Finse demonische ziekten schrijft Manninen 199-201 dat onder de Fins-Oegrische volkeren bij ziekten de aetiologie, het zoeken naar oorzaken, een grotere rol speelde dan de pathologie, anders uitgedrukt: dat men meer naar de oorzaken dan naar de symptomen keek. Een naar hij zelf zegt negatieve steun van de kant van de taalkunde voor zijn opvatting ziet hij hierin dat er maar zeer weinig namen van ziekten zijn die de Finnen en hun meer verwijderde stamverwanten als Hongaren, Wogoelen en Wotjaken gemeenschappelijk hebben. Wij hebben de indruk dat iets dergelijks ook geldt voor de Indo-Europese talenfamilie, waartoe het Nederlands behoort.

2. *Symptomatische motieven*

Toch hebben reeds in het verre verleden en overal de mensen aan allerlei lichamelijke euvels, zeker wanneer die veroorzaakt werden door verwondingen in het gevecht maar ook anderszins, rationele, realistische symptoom-aanduidende benamingen gegeven. Het woord *wonde* bijvoorbeeld zou kunnen samenhangen met Kymrisch *ymwan* "strijden". Oudengels *crypel*, dat hetzelfde woord is als Nederlands *kreupel*, is duidelijk een afleiding van een wortel die ook in *kruipen* aanwezig is en "buigen" betekent, getuige Oudengels *cryppan* "buigen". Lyons-Petrucelli 64 spreekt van een Sumerisch medisch handboek uit ongeveer 2200 voor Christus, dat ook andere behandelingen dan magische of religieuze kent. Heyne 115 zegt dat de ziektebenamingen in de oude tijd heel algemeen naar het getroffen lichaamsdeel of naar begeleidende verschijnselen genoemd werden.

Bij de symptomatische benamingen kan men verschillende soorten onderscheiden.

Soms zijn ziektebenamingen van klanknabootsende of klankschilderende aard zoals Noordoostnederlands *bo(r)d* "erge diarree", Kempenlands *spoerts* "diarree", en algemeen voorkomend *hoesten*.

Vaak ook slaan ze op zintuiglijk waarneembare begeleidende verschijnselen: de kleur (*geelzucht*), de vorm (*bult*, *blaar*), misschien ook de thermische eigenschap (*brand*). Ook gebruikt men metaforen (figuurlijke uitdrukkingen) als *krentenbaard* of in Gent *erebeze* (lett. aardbei) voor grote zweer op de wang of Hagelands *dennekop* voor hoofd zonder haar ten gevolge van hoofdzeer.

Wanneer uitgedrukt wordt welk deel van het lichaam getroffen wordt (zoals bij *dikoor* voor "bof", wvla. *zijdewee* "pleuritis", *maagpijn*, *kiespijn*, Gelders-Overijssels *halsziekte* "diphtheritis", Kuinders, Zaans en Zeeuws *bo(r)stig* "verkouden, hoesterig, kortademig", naast Zeeuws *bostziekte* "bronchitis, pleuritis"), gebruikt Rawlinson 1974, 57-60 de term topografisch.

Met geografische motivatie wordt in de nosologie iets anders bedoeld. Een geografische term duidt in de eerste plaats land, streek of stad, of volk aan waar de ziekte veel voorkomt of eens sterk geheerst heeft. Zeeuws (*den*) *iengelsman* en algemeen bekend *engelse ziekte* voor "rachitis" worden zo genoemd omdat de ziekte in de zeventiende eeuw in Engeland veelvuldig voorkwam. Terloops zij opgemerkt dat in de antwoorden op een enquête naar de benamingen voor de kinderverlamming de benaming *engelse ziekte* ook meer dan eens opgegeven werd. Een ander voorbeeld is de benaming *spaanse griep* voor een gevaarlijke influenza die in 1918 vele doden eiste, zo genoemd omdat de ziekte het eerst in Spanje is waargenomen.

Voor de syfilis treft men in de literatuur de benaming *spaanse pokken*, ook wel *spaanse ziekte* en in het medisch Latijn van vroeger dagen *lues hispanica*, terwijl men in Gent zegt *de neef kennen van Jan van Spanje*. De verklaring is gemakkelijk te geven. Men veronderstelt dat de ziekte uit het zojuist in 1492 ontdekte Amerika door de Spanjaarden is meegebracht. In ieder geval is ze voor het eerst geconstateerd in Barcelona, in 1493. Daarnaast treft men in Gent in 1601 *Napelsche ziekte* aan, te vergelijken met *mal de Naple*, voor een ziekte, uitgebroken in 1494 onder de soldaten van de Franse koning Karel VIII toen deze tegen Napels optrok. Mogelijk is de ziekte echter vlektyphus geweest. Omdat de syfilis voor het eerst onder Karels Franse troepen verscheen, werd ze ook wel in het Latijn *morbis gallicus* genoemd. Iets later sprak men ook in het Nederlands van *de fransche pocken* en *die Françoysche sieckt*. Zie over al deze feiten over de syfilis Lindeboom 1961, 129, Van der Valk 25-31 en Lievevrouw-Coopman 932. Nog een Latijns voorbeeld: *ignis persicus*, letterlijk: *Perzisch vuur* voor *ergotismus gangraenosus*, het vreselijke gangreen (Bauer 1973, 21).

Maar verder rekenen wij onder deze benamingen ook al die benamingen waarin dragers van zulk een ziekte benoemd worden, zonder dat het verband met een letterlijk aardrijkskundige eigenaam aan de dag treedt.

Een zekere overgangsvorm vertonen de namen waarin nog wel een aardrijkskundig begrip genoemd wordt, zonder dat dat een eigenaam is, zoals Westvlaams *zeekrauw*, *zeekrauwagie*, *zeekrauwte*. De betrokken ziekte

wordt aldus genoemd omdat (vooral in september) de over het hele lichaam jeukende uitslag vooral aan de zeekust heerst.

Een andere semantische structuur vertonen de laat-middelnederlandse woorden *ackersieck* en *veldsieck*, als aanduiding voor "leprosus" en "elephantiacus". Reeds Kiliaen in de zestiende eeuw gaf duidelijk de etymologie aan met zijn omschrijving: "qui seorsum in campis extra castra et civitatem habitare debet". De zieken kregen die naam dus omdat ze niet in de steden mochten wonen. Als nauw verwant aan dit type wordt beschouwd hgd. *aussatz*, dat nu de onschuldiger algemene betekenis "uitslag" heeft, maar naar aanleiding waarvan Heyne 150 bij verwante termen opmerkt dat ze hun naam hieraan danken dat de lijders aan een als gevaarlijk beschouwde ziekte zich buiten de stad moesten "nederzetten", dus buiten de maatschappij gezet waren; vgl. oudhgd. *uzsazeo* "melaatse".

De benaming *spaanse kraag* voor het ongemak waarbij de voorhuid niet over de eikel wil terugschuiven (paraphimosis), spreekt, als men denkt aan de prachtige kragen op oude schilderijen, op het eerste oog voor zich zelf. Maar die kragen zijn toch niet speciaal Spaans, doch algemeen in West-Europa geweest. Dus moet men wel aan een soortgelijke verklaring denken als die welke WNT XIV, 2553 ten aanzien van ouder *spaense carbonckelen* en *van de Spaensche wesp gebeten* oppert: dat nl. de naam *spaanse pokken* aanleiding heeft gegeven tot het gebruik van *spaans* in nog andere namen voor of toespelingen op syfilis. Blijkbaar heeft zich hier het gebruik nog verder tot een op andere wijze disfunctioneren van het betrokken lichaamsdeel uitgebreid. Sterke overeenkomst vertoont de Gentse benaming *spaanse mutse*, waarschijnlijk voor dezelfde kwaal. Van der Valk 26 zegt dat men de paraphimosis wel degelijk als van syfilische aard beschouwde (zie ook Van der Valk 74) en zo was de bepaling *spaanse* heel toepasselijk.

Maar verder doelen we op benamingen die op een zekere beroeps- of bevolkingsgroep wijzen, als Vlaams *capucijneknien* "enigszins opgezwollen knie", Frans *genou de capucin* "hydarthrose", een kwaal die men opliep van het knielen op de koude grond. Een ander goed, zij het jong, voorbeeld is *veteranenziekte*. Een verbleekt voorbeeld is, voornamelijk Meierijs, *kremer* en varianten voor "spit" (zie kaart 1), met welk woord immers op de marskramer bedoeld wordt, die ofwel als de normale lijder aan die ziekte beschouwd wordt (zo bij Schelberg 197) of waarmee men zich vergeleek doordat men van de pijn voorover ging lopen (zo bij Endepols 211 en Jaspars 247). Schuermans 291 zegt dat in Antwerpen *een kremer hebben* "stijf zijn van koude" betekent. Hier is het verband blijkbaar niet meer begrepen.

De benaming *moeder van kinderen* voor "vallende ziekte" duidt erop dat deze ziekte vooral bij kinderen optreedt (op de betekenis hier van het woord *moeder* komen we nog terug in hoofdstuk IV). Zo werden ook de variolae wel *kinderziekte* genoemd (Van der Valk 26). Het woord *kinderverlamming* spreekt voor zich, evenals Gronsvelds *awmennekeskréngde*, letterlijk oude-mannetjeskrankte.

In Hilversum heet een padoog een *trutoog*. Aanvankelijk meenden wij hier met *trut* "schooister" te doen te hebben en veronderstelden we dat vooral schooisters door gebrek aan hygiëne aan het euvel zouden lijden. Maar in deze betekenis schijnt het woord *trut* toch alleen maar bekend in het zuiden van de Meierij van Den Bosch. Men kan voor dit element dan ook beter denken aan een ander woord *trut*, met de betekenis "weke, brijachtige massa", dat b.v. ook in *trutmond* en *trutlip* voorkomt. Er is dan ook wel verband met Noordhollands *troetlip* "dikke, enigszins hangende, onderlip".

Wel een goed voorbeeld levert Zaanlands *peldersborst* voor de ingevallen borst, die berucht was bij werkers in de pelmolens. In zekere zin kan ook Zaanlands *hokbiene* hier genoemd worden voor de naar buiten wijzende dwarse voeten, een beroepsdeformatie vroeger bij kinderen, een vergroeiing die ontstond doordat de jongens dag in dag uit met gespreide voeten in de oliemolens tegen het koekenhok aangedrukt zaten. *Haaidoofte* was in de Zaanstreek eveneens een beroepskwaal. Vele olieslagers werden doof van het lawaai dat de *haai*, de stamper van de oliemolen, maakte. Het woord *pestoërspuëtje* is een wat pleonastische benaming voor wat ook wel *pastoorsziekte* heet, naast *brouwers- en pastoorsziekte*, *Ingelsje-lordkrankheid* (of kortweg *pootje* voor *podagra*).

Eigenlijk hebben we met deze zinspelingen op het beroep reeds een vorm van aetiologische benamingen, benamingen die de oorzaak noemen. Niet aetiologisch is de niet geheel juist vertaalde benaming *keizersnede* (*sectio caesarea*), genoemd naar Julius Caesar, omdat die door opensijding van het moederlijf ter wereld zou zijn gekomen (vgl. WNT VII, 2081). Mevrouw M. Weijnen-Hoefnagels heeft overigens door een Nijmeegse volkswrouw de term *Keizer-Käörelsnee* horen gebruiken, een geval van historische absorptie in de stad die sterke herinneringen aan Karel de Grote heeft.

Een duidelijk voorbeeld van een aetiologisch motief vertoont Meerloos *hetsbül* "door hitte veroorzaakte buil". Verder treft men het aetiologisch element in de benoeming naar de tijd waarin de ziekte voorkomt: *hooikoorts*, *derdedaagse koorts*, Kempenlands *stoppelziekte* "ziekte die in de oogsttijd optreedt en zich openbaart door een neiging tot braken en diarree", Gents *meibrand* "huiduitslag meest bij het begin van de lente", *wintertenen* en

zomerbrand, "huiduitslag met rode plekken die meestal bij warm weer optreedt". Een Latijns voorbeeld levert *menstruatie*, een ongesteldheid die iedere maand terugkeert en die dan ook in haar naam het lat. *mensis* "maand" bevat (E.W. 482).

Ook kan men tot deze groep rekenen de woorden die uitdrukken dat een ziekte bij tussenpozen optreedt. In het Land van Waas noemt men barensweeën *pozen*. Hetzelfde woord, *pôzen*, betekent in het Zeeuws "stuipen, toevallen". Op het op geregelde tijden voorkomen van de verschijnselen duidt ook Fries en Noordoostelijk *termienen* (*tremientjes*, *termijnen*) voor "stuipen" en "vallende ziekte", ontleend aan Oudfrans *termine*. Misschien is dat wel een geleerde vertaling van een ander, oorspronkelijk Germaans, woord. We zien nl. dat in het Fries voor "stuipen" en "vallende ziekte" ook *set*, *sett(e)n* voorkomt en Fries *set* en Gronings en Twents *zet* betekenen eveneens poosje. Ook geografisch immers behoren beide bij elkaar. Men zie nl. de kaart van 'poosje' in Onze Taaltuin II, 219 en verder kaart 4. Mogelijk hoort voorts in deze rij *rijze*, dat in Bergharen ook voor "stuipen" wordt opgegeven. Wij denken nl. aan het wat verouderde *reis* "keer, maal".

Bij sommige ziekten wordt de naam aan de te gebruiken medicamenten ontleend. Dat fijt in Schellebeke, Gent en Brugge *bloemvijs* genoemd wordt, moet een gevolg zijn van het feit dat men volgens De Cock 291 de ziekte met bloem behandelt. Een ander voorbeeld levert in het Land van Waas *borstelogen* voor trachoma, zo genoemd omdat men de ogen met zilvernitraat borstelt. Waarschijnlijk levert plat-Gents *pierootjes* (als wij de gegevens goed interpreteren) nog een ander voorbeeld. Het woord betekent "ontsteking van de schedeklieren (Frans bartholinite)" en is o.i. een metonymia bij Gents *piewater*, benaming van een vloeistof die tegen ontstekingen gebruikt werd, welke benaming uit *liqueur de Burrow* vervormd moet zijn; vgl. Lievevrouw-Coopman 1074. In dezelfde sfeer liggen de Vlaamse uitdrukkingen *van Geel komen* en *naar Geel moeten* "krankzinnig zijn". In Geel was immers vanouds een befaamd centrum voor verpleging van krankzinnigen.

Weimann 68 onderscheidt ook nog een categorie waar het bepalende deel de ontvangstmogelijkheid van de ziekte uitdrukt. Het Duitse woord *bergsucht* rekent hij daartoe. Men zou ook aan Nederlands *zeeziekte*, *wagenziekte* of *kelderrooze*, dat in II.9 behandeld wordt, en aan hiervoren besproken *zeekrauw*, *zeekrauwagie* en *zeekrauwte* kunnen denken.

3. Aetiologische motieven

Voor Zeeland genoteerd *mosselkrawwte* "jeuk t.g.v. het eten van mosselen" verraadt een uitzonderlijk directe aetiologische naamgeving. In het Land van Waas spreekt men van *mosselkop* bij een ontsteking die door giftige mosselen veroorzaakt is. De benaming *modeziekte* voor influenza geeft realistisch aan dat zij die erover klagen, niet helemaal serieus genomen worden. Als oorzaak wordt al dan niet terecht "de mode" gezien.

Heel vaak zijn het slechts vermeende oorzaken die in ziektenamen worden uitgedrukt. Die oorzaken werden nl. gezocht (en worden het soms nog) in boze geesten (vaak ook in de vorm van dieren, zoals wormen), ook zielen van de overledenen en verder de toorn van God (of de goden), de heiligen, magie (de kwade hand), de verstoring van de wereldorde en later vooral van de lichaamsvochten. Een sterke rol speelden de sympathieleer en de signatuurleer (De Cock 24, Jensen 1960, 354-370, v. Kraemer 1, Van Dijk 58, Bakker XI-XII).

In vroeger tijd, maar ook in latere en in zgn. primitieve culturen treft men benamingen die wortelen in animisme, een opvatting volgens welke de hele natuur beziel is en b.v. de geesten der voorouders ziekten veroorzaken. Men moet het tovergeloof (magie) wel van het animisme scheiden. Toveren immers kan niet iedereen terwijl het animisme juist inhoudt dat alles beziel is en dus invloed uitoefent. Misschien gaat Vlaams *kozijntjes* "podagra" (letterlijk betekent het "neefjes"; vgl. Frans *cousin*) op dit animisme nog terug.

Maar verder speelde het geloof in demonen een enorme rol. De hele Middeleeuwen door is er sprake van boze *alven* en *alfsgedrochten* (Mnl Wb I, 335-337), maar ook daarna (WNT I, 117-119). Deze demonen (meestal boze) openbaarden zich heel vaak in dieren zoals padden, wolven en wormen. Daaraan herinneren b.v. veel voorkomend *paddescheet* voor "zweertje op het oog" (zie kaart 11), *wolf* voor "caries" en het Duitse *zahnwurm* "tandpijn".

Nauw aan demonen verwant zijn de goden, die ook ziekten kunnen verwekken, in de monotheïstische godsdiensten de enige God. Daarop gaan aanduidingen als *de hand Gods* en zelfs, door verbastering, *het Lam Gods* terug. Zie voor dit alles de volgende hoofdstukken.

Maar zoals er ook goede geesten waren, konden, zoals dezen, God en zijn heiligen ook helpen. Namen als *Sint Markoen* voor "koningszeer" wijzen erop dat men bij de H. Marculphus voor deze kwaal zijn toevlucht zocht. Ook de benaming het *koningszeer* moet in deze richting verklaard worden. We komen daar nog op terug.

Wel even primitief als de demonologie is de magie, de zwarte kunst, waardoor ook stervelingen ziekte kunnen verwekken. We zijn dan in de sfeer van *het boze oog*, *de kwade hand*, en van het Duitse *hexenschusz*.

Zeer oud zijn voorts de pogingen om de ziekten als fysische verschijnselen te benaderen. Voor onze westerse wereld ligt de grondslag wel reeds in het vóór-klassieke Griekenland. Nog steeds bestaan er benamingen als *zonnesteek* en *maanziek* (Frans *lunatique*), die een verklaring in de kosmos zoeken. Bij *zonnesteek* wijst het element *-steek* nog wel sterk op demonische achtergronden, bij *maanziek* is dat niet direct het geval, maar wordt, hoe dan ook, verband met de kosmos, het heelal, gesuggereerd. Zich echt stelselmatig van de bovennatuur verwijderend, hebben, in breed verband, in het westen Griekse filosofen met als hoogtepunt Hippocrates (ca. 460-377 v. Chr.) dan een elemententheorie ontwikkeld met de onderscheiding, ook voor het menselijk lichaam, van vier elementen: water, aarde, vuur, lucht, met daaraan beantwoordend vier eigenschappen: vochtig, koud, heet en droog. Misschien vertonen benamingen als *vuur* "ontsteking" (zie WNT XXIII, 1389-1391) en *verkoudheid* daar nog de sporen van, al is het minstens even goed mogelijk dat zulke benamingen niet op filosofische beschouwingen maar op zintuiglijke gewaarwordingen (koortsgevoelens, rillingen als bij koude) berusten. Zie hierover hoofdstuk XIII.

Sterker echter heeft de uit deze leer voortgekomen vochtentheorie, waarbij vier vochten onderscheiden worden: bloed, slijm, gele gal en zwarte gal, doorgewerkt. Voor deze humoraalpathologie fungeren de benamingen *valling* en *zinking(en)* wel als kroongetuigen.

Terwijl de demonistische en de magische verklaring zich vooral sterk zullen opgedrongen hebben bij ziekten waarbij plotseling ondraaglijke pijnen optreden (zoals spit) of zich plotseling duidelijke symptomen ontwikkelen (zoals bij een padoog) en b.v. de mens ineens verlamd raakt of het bewustzijn verliest (zoals bij een attaque), zien we de vochtenleer sterk aanspreken bij ziekten die met slijmafscheiding gepaard gaan (zoals verkoudheid) of, zoals Hoffmann 1956, 49 opmerkt naar aanleiding van Sleeswijk-Holsteins *tahnflusz* "tandpijn", bij neuralgische, rheumatische en artritische aandoeningen. We zullen dat in Hoofdstuk XIV nader zien.

Nog een andere tegenstelling doet zich voor. Waar de verklaringen uit demonen, goden, magie en taboe (waarover aanstonds) meer als volksgeneeskunde te beschouwen zijn, doet met de elementen- en de humorenleer de schoolgeneeskunde of geleerdengeneeskunde haar intrede, al zullen de termen aan deze theorieën ontleend eveneens tot de volkstaal gaan behoren.

Ook wanneer met de Renaissance de neiging doorbreekt om de ziekten minder filosofisch maar natuurwetenschappelijk in de moderne zin en op grond van experimenten te benaderen, blijven de oude benamingen, vooral onder het volk, maar toch ook weer niet uitsluitend daar, voor een gedeelte nog in stand; zie hiervoor Hoofdstuk XV.

De sympathieleer gaat, kort gezegd, ervan uit dat er tussen alle levende en levenloze dingen een nauwe verbondenheid bestaat, zo b.v. tussen een mens en diens excrementen of tussen een mens en zijn naam of zijn beeltenis. Zo zullen we bij de heiligen nog zien dat zij soms op grond van hun naam tegen bepaalde ziekten werden aangeropen. Zo b.v. Leonardus (afgekort *Leen*) tegen *lendepijn* (De Cock 311). Paracelsus (1493-1541), die overigens ziekte ook met de chemische opbouw van het lichaam in verband zag, geloofde nog dat iemand blind of mank kon worden, doordat een ander een spijker in de ogen, respectievelijk de voetzool van zijn beeltenis stak. Zie voor sympathische behandeling verder Van Andel 64-79.

De signatuurleer komt volgens Bakker XI hierop neer dat men tegen een ziekte een middel gebruikt dat in naam, kleur, vorm, of iets anders met die ziekte overeenkomt. Het is Paracelsus geweest die deze leer ontwikkeld heeft. Bakker XII betwijfelt dan ook of zij wel bij natuurvolken bestaat. Men moet haar zeker niet met volksetymologie verwarren, die wel volks is. Volksetymologie verandert de naam. De signatuurleer echter beïnvloedt de geneesmiddelen. Zo b.v. legt men wel een kreeft op een kankergezwell. Dat neemt niet weg dat de benaming van een ziekte wel op zo'n overeenkomst kan stoelen. Om bij dezelfde ziekte te blijven, deze wordt juist *kanker* genoemd, omdat de vorm van het kwaadaardig gezwell aan die van een krab (Latijns *cancer*) herinnert (WNT VII, 1253). Overigens wordt in het NEW 301 een lichte twijfel aan deze etymologie uitgedrukt. Zie voor deze signaturarum ook Van Andel 57-64.

4. Eponymische benadering

Voor de allerjongste tijd wijzen wij ook op een eponymische benadering, waarbij de ziekten naar de ontdekker of beschrijver van het ziektebeeld benoemd worden: *de ziekte van Pfeiffer*, *de ziekte van Huntington*, of kortweg b.v. *Parkinson* of *Pfeiffer*. In dialect trof ons Westvlaams *Pottzeer* "bepaalde ziekte aan de ruggewervels", genoemd naar Pott, die de ziekte beschreef.

5. Identificatie van symptomen en ziekten

Vooraf in verband met de demonologie is het interessant op te merken, dat vaak, reeds in Oud-Egypte, de ziekte en de symptomen niet onderscheiden worden (Lyons-Petrucci 92, Van Haver 440). Zo werd koorts als ziekte zelf gezien.

6. Verhullende benoemingen

Vaak worden zaken niet rechtstreeks genoemd. Dat kan verschillende oorzaken hebben. Soms zal een algemener aanduiding in de plaats van een precieze verklaard kunnen worden uit een zeker onvermogen tot juiste formulering, maar in het algemeen zal zo iets toch individueel blijven en niet systematisch tot het dialect gaan behoren. Eufemismen zoals *t.b.c.* of *t.b.* voor *tuberculose* of *c.a.* voor *kanker* (Latijns *cancer*) komen voort uit schroom, waarbij men de lijder of de omgeving minder pijn wil doen. Met echte taboes heeft men te maken als men de eigenlijke naam vermijdt op grond van de zgn. sympathieverschijnselen, waarbij naam en zaak ten nauwste verbonden worden en men met name de demon niet noemt om hem niet op te roepen, of zelfs een "vriendelijke" benaming aanwendt om hem gunstig te stemmen. Een beroerte heet wel een *begaafdheid* alsof het iets gunstigs is, en zo noemde men vroeger de pest: *de gave Gods*.

7. Algemene termen

Nog even komen wij terug op die algemene aanduidingen. Benamingen als Twents-Achterhoeks *de zeekte* voor tyfus zijn natuurlijk niet ontstaan t.g.v. onvermogen om juist te formuleren, maar kunnen op een ontwijkend taboe wijzen, terwijl ook zgn. benaming *kat' exochēn* (d.w.z. bij uitstek) niet uitgesloten hoeft te worden. Met name moet hieraan gedacht worden als het een zeer veelvuldig voorkomende ziekte betreft. Eigenlijk is deze opvatting dan ook wel de veiligste en misschien de beste.

8. Polysemie

Men moet niet te gauw aan vergissingen bij de zegsman denken. Manninen 198 schreef in zijn boek over Finse ziektenamen dat dezelfde ziektenaam in werkelijkheid verschillende ziekten betekent, terwijl ook omgekeerd een ziekte weer verschillende namen heeft.

Polysemie hoort nu eenmaal tot het wezen van de taal evengoed als haar vermogen zowel tot globaaltoepasbaarheid als deeltoepasbaarheid. Een woord kan in het ene dialect ruimer van betekenis zijn dan in het andere (zie J. Goossens *Strukturelle Sprachgeographie* 1969, 81-86). Natuurlijk vinden we de bewijzen daarvoor in alle taalsectoren maar we willen in de lichamelijke sfeer blijven en bij de benoeming van delen van het lichaam. Ongemerkt komen we dan toch weer in de namen voor ziekten en lichamelijke ongemakken.

In het Russisch betekent *ruka* zowel "arm" als "hand" en *noga* zowel "been" als "voet". Maar ook in de Hollandse dialecten worden "benen" en "voeten" niet onderscheiden en spreekt men dan ook van *benenwassen*. Spaans *barba* betekent niet alleen "baard" maar ook "kin" en in onze zuidwestelijke dialecten is er voor "wang" en "kaak" maar één woord: *kaak*. Waar gezegd wordt: *het op z'n kluit hebben*, zoals b.v. in Hoofdplaat, of *het zit op m'n kluit* te 's-Gravenmoer, worden alleen de longen bedoeld. Maar in Huissen is het een woord voor verschillend slachtafval: slokdarm, long, lever en hart.

Nederlands *zenuw* en zijn nevenvorm *zeen*, onderling in een verhouding als o.a. Vlaams *geluw* en *geel*, konden in het Middelnederlands zowel spieren en pezen als "echte" zenuwen aanduiden. Van deze ruimere betekenis zijn er ook nog sporen in Nederlandse dialecten. Gronings *zenen* betekent nog "pezen" naast "zenuwen". Verbreid (Zeeuws, Leuvens, Gronings) is verder het type *zenuwwater* of *zeenwater* of *zenewater* in de betekenis "gewrichtsvocht" of "leewater". Bovendien kent het Gronings *zeenbulten* "onderhuidse opzwellings", *zeenknobbels* "idem", *zeenkoorzen* en *zenekoorzen* "tyfus"; *zeen* heeft dus wel erg veel gebruiksmogelijkheden. Maar zeker gaat er ook een gebrek aan nosologische kennis achter schuil.

Ook blijkt het woord *hart* op allerlei manieren gebruikt die niet kloppen met de centrale functie van het hart in het bloedvatstelsel. Dat de ringvinger vroeger *hartvinger* heette (WNT VI, 96), kwam omdat men toen meende dat de "ader" van deze vinger "rechtstreeks met het hart in verbinding stond".

Verder wordt vaak van een verschijnsel waarbij wij aan speekselklieren zouden denken of wanneer in feite een waterachtig vocht uit de maag naar boven komt, de oorsprong in het hart gezocht. In Leuven zegt men 't *water loopt van zijn hart* als iemand zich flauw voelt. In het Land van Waas betekent dezelfde uitdrukking "hij watertand!". Beslist tot het ABN doorgedrongen is *hartwater* (WNT VI, 97), voor een vocht dat uit de maag komt, waarnaast het Westvlaams *hertekwak* heeft voor water dat overvloedig in de mond komt en in Gent betekent *hertevet* gewoonweg "speeksel". Volgens

Bakker 246 wordt met *hartwater* pericardiaal vocht bedoeld, vocht dus dat t.g.v. een ontsteking zich tussen het hart en het hartzakje bevindt.

Bij de combinatie van *hart* en *water* is het overigens niet uitgesloten dat hier toch een stukje van de nog uitvoerig te behandelen vochtenleer in voortleeft.

Verwisseling van hart en maag is verder ook heel duidelijk in Gents *zeer aan zijn hart hebben* als het over de maag gaat.

WNT VI, 71 wijst verder op *hartgespan* dat eveneens als hgd. *herzgespann* de benaming is van *cardialgia* "een zich bij aanvallen vertonende hevige pijn in de maagstreek" waarbij ter plaatse wordt opgemerkt: "Men dacht zich die pijn dus vroeger blijkbaar veroorzaakt door, althans gepaard gaande met eene beklemming van het hart". Volgens het WNT ibidem is dat trouwens "misschien eenvoudig ten gevolge eener verkeerde opvatting van *cardia-* in de Gr.-Lat. benaming, dat daar immers niet hart, maar: mond van de maag beteekent". Omtrent Middelhoogduits *herzgespann* merkt Hoffmann 1956, 28 op, dat men zich die ziekte als een spanning van de het hart omgevende huid voorstelde en dat het woord in feite maagkramp aanduidde. Wij vinden trouwens ook bij Kiliaen een *hert* als ingang van de maag. Kiliaen omschrijft *herten-ghespan* dan ook voorzichtig als: *tensio cordis sive stomachi*. De Bo 374 en 481 noemt *hertegespan* of *koek aan 't herte* ook o.a. als "atrophie mésentérique", d.i. een tuberculeuze opzwellings en verharding van het peritoneum en van de lymfeklieren in de darmscheel (Vandenbussche 161). Over *koek* gesproken, ook het Middelnederlands sprak van *couke* of *cuke* bij verharding binnen in het lichaam, vooral van de lever (Braekman 1975, 81,159,188), en ook het Duits kent al evenzeer *rippenkuchen* voor een gezwel of verharding onder de ribben (Hoffmann 1956, 28).

Tenslotte kunnen ook soms de longen de ware oorzaak gevormd hebben, zo b.v. bij Gents *zijn hertebloed uitspuwen* "veel bloed spuwen". Geheel ontspoord volgens onze inzichten zijn Gents *mijn herte dwaalt* voor "ik word misselijk" en Enkhuizens *je hartje groeit*, dat men tegen een kind zegt als het de hik heeft.

Dat in vele gevallen heel verschillende ziekten met dezelfde naam werden aangeduid, kan dan ook verschillende oorzaken hebben. Ofwel het genoemde deel van het lichaam heeft al geen eenduidige benaming ofwel de ziekten worden op grond van op elkaar gelijkende symptomen niet onderscheiden. Zo worden bepaalde hart- en hersenaandoeningen slecht uit elkaar gehouden. De inzender uit Swalmen (mat. N. vragenlijst 84) merkte op dat *besjlaag* zowel hartaanval als hersenbloeding betekent. Eveneens wees de inzender uit Pamel erop dat hartaanval en plotselinge stoornis van de

bloedsomloop in de hersenen wel door elkaar worden gehaald (mat. D 60, 8). Het woord *geraaktheid* werd dan ook zowel bij de vraag naar beroerte als naar hartinfarct opgegeven.

Naast de verwarring in de benamingen bij het uitvallen van hart- dan wel hersenfunctie treedt het zelfde verschijnsel ook gemakkelijk op bij allerlei min of meer plotselinge hevige pijngewaarwordingen. Duits *stich* omvat volgens Anthropos LIV (1959) 1010-1012 zowel "Muskelstiche" als "Zerrungen" als o.a. ernstige infecties van borstvlies en hartspier.

Het volk, zegt Vandenbussche 101, stelt reuma en jicht gelijk. Voor Herten schreef een inzender dat *kremer* "reumatiek" betekende. De gewone betekenis is echter: spit. Op onze enquête naar ischias in de Brabantse dialecten werd vaak *spit* als antwoord gegeven ('s-Hertogenbosch, Oudenbosch, Hoeven, Galder, Tilburg, Bladel), maar ook *jicht*, b.v. in de vorm *gich*. Voor Maastricht werd zelfs nog *gieg*, gelijk te stellen met *jicht*, voor "tetanus" opgegeven. In Schayk worden (blijkens Brands 123) spit, ischias en hernia met hetzelfde woord: *krémmer* aangeduid. Van *krèmer* zegt ook Cornelissen-Vervliet 1899, 711 "lendenpijn door vermoeienis, met te bukken of ten gevolge van rhumatism".

Zeker ligt er vaak een tijdsverschil tussen de verschillende betekenissen. Zo was *kriebelziekte* met de variant *krieuwelziekte* eeuwenlang de benaming voor het afschuwelijke ergotisme, een thans praktisch uitgestorven ziekte, als gevolg van het gebruik van zich vooral in de rogge bevindend moederkoren, waarvan een der verschijnselen een kriebelend gevoel aan de leden is. Nu wordt het woord ook wel gebruikt voor een bepaalde roos (zie N 84, WNT VIII, 193 en Heyne 146-147). In Rijssen werd het opgegeven voor "gordel-roos".

De "verwarring" openbaart zich echter nog in extremer vormen. In Anthropos LIV 1959, 1010-1012 vindt men Duitse voorbeelden: *geschosz* omvat "Milzbrand", "Schwindsucht", "Rauschbrand" en diverse verlammingen, *pest* geldt ook als benaming voor niet-epidemische, plotseling zich ontwikkelende zweren. Terwijl *klem* het gewone woord voor tetanus is, komt het volgens De Cock 75 ook in de betekenis "spruw" voor. Tot ongeveer 1850 toe werd syfilis ook wel *pokken* genoemd (Van der Valk 25-26). Wickersheimer 160 wijst erop dat *tabes* eeuwenlang als synoniem gold van *phthisis pulmonum* en dat *tyfus* in het Frans iets heel anders betekent dan in het Duits. Heyne 149-150 zegt dat Latijns *morbus regius*, wat "geelzucht" aangeeft, ook voor *elephantiasis* gebruikt wordt. Het woord *koningszeer* voor scrofulose, een klierziekte, is in Latum ook in gebruik voor ziekte aan het ruggemerg (mat. N 84). De term *ignis sacer* (lett. heilig vuur) werd o.a. gebruikt voor zowel

anthrax of miltvuur als (later) ook voor erysipelas en gangreen; zie Wickersheimer passim.

Zeer goed wordt dit alles bondig samengevat in Lessiak 112. Mede aan de hand van deze auteur, inz. Lessiak 112-113, willen wij echter nog op één factor wijzen. Verbluffend is b.v. de veelheid van betekenissen van *jicht*, hgd. *gicht*. Niet alleen dat men vroeger *jicht* b.v. niet van ischias onderscheidde maar blijktens Höflers Krankheitsnamenbuch was deze benaming het etiket voor: epilepsie, eclampsia, tetanus, convulsiones, morbus comitialis, paralysis, maar ook voor darmgicht, colik, ileus. Zo breed zelfs was de betekenis dat men ook b.v. van *darmjicht* en *nierjicht* sprak (WNT VII, 295-296). Nu wij later nog zien zullen dat men voor *jicht* als oorspronkelijke, metonymische, betekenis zoiets als "bezweringformule" denkt, kunnen wij dit woord ook als een goed voorbeeld beschouwen dat de naamsverwarring ook een diepe oorzaak vindt in een fantaserende aetiologie. Iets dergelijks doet zich ook voor bij de afstammelingen van lat. *gutta*, letterlijk: druppel, waarover Lessiak 112-113 handelt, maar waarop wij hier niet verder ingaan.

9. Heterofonie

Omdat onze aandacht in dit boek voornamelijk gericht is op de motieven die aan de ziektebenamingen ten grondslag liggen, hebben wij, gesterkt door het voorbeeld van de Zwitserse taalgeleerde die zich ook met ziektenamen heeft beziggehouden, K. Jaberg, aan de fonetische verscheidenheid geen bijzondere aandacht besteed. Zie Jaberg 1951, 77. Of men *zweer*, *zwere*, of *sweer* zegt, of *schuil* of *sjoel* was voor ons onderzoek onbelangrijk.

Wel rijst het probleem, in welke vorm we het woord moeten geven. Als een woord slechts voor één plaats is opgegeven, is er niet zoveel moeilijkheid. Maar als men bedenkt dat bij een door de toenmalige Dialectencommissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen op de vraag naar de "uitspraak" van *haring* er 1104 schriftelijke varianten zijn opgegeven, is men geneigd bij zeer verbreide woorden alleen met de ABN-vorm te volstaan. Meestal hebben wij varianten die een zekere regelmaat volgen, de zgn. heterofonen, zoals Kampens *uslag* naast ABN *uitslag* daarom niet vermeld. Van de andere kant zorgt een variant weer wat voor de locale kleur. Vooral voelden de auteurs zich steeds geprikkeld om bij regionaal beperkte woorden als Noordhollands *sproosk*, Maastrichts *sjevraoj*, Oostnederlands *zoerbranen*, *zóerbranje* of Zeeuws *uutsturend* het regionale klanktimbre recht te laten wedervaren. Moge de lezer onze telkens ad hoc genomen

beslissingen voor lief nemen en een te veel als overigens onschadelijk accepteren.

10. Volksetymologie

Wel moeten we overwegen dat soms onbegrijpelijk voorkomende vormen uit volksetymologie verklaard kunnen worden. Dit is het verschijnsel dat wanneer door een of andere oorzaak een woord niet geheel doorzichtig is, b.v. bij ontlening aan een andere taal of doordat een deel in het vrije gebruik verdwenen is, er aanpassing aan een ander woord optreedt. In Hedersom wordt de "geehonger" *geeuwhonger* en in Assche *reehonger* genoemd. Zeker vertoont *geehonger* de oorspronkelijke vorm. Het gaat nl. om een schielijk opkomend hongergevoel en *gee-* is gelijk te stellen aan hgd. *jäh* "steil". Maar dan moeten *geeuwhonger* en *reehonger* volksetymologische vervormingen zijn.

In West-Vlaanderen zegt men voor spruw of mondzwam *evermond*, dat ontstaan moet zijn uit ernaast voorkomend *evelmond*; *evel*, dat al in de ME volop "boos, kwaad, slecht" betekende, heeft een variant met *eu*, die b.v. in het Land van Waas in *mondeuvel*, de naam voor dezelfde kwaal, voorkomt. Zo moet verder *krimpert* voor "spit", dat voor Berkel-Enschot is opgegeven, wel uit het niet-begrepen Meierijs *krimmer* of *kremer* ontstaan zijn, waarvan hiervoor al sprake was en zal het voor Zeeuws Kapelle genoteerd *lenteschot*, met dezelfde betekenis, in *lendeschot*, waarover wij nog in een volgend hoofdstuk zullen spreken, zijn oorsprong hebben. Weer andere voorbeelden zijn Hagelands *ombacht* voor "onmacht, bezwijming" en Zeeuws *bot* voor "bof".

In Meijel voorkomend *spou* voor *spruw* moet zijn *r*-verlies ook wel aan volksetymologie te danken hebben. Omgekeerd komt naast nog te bespreken *schuil* "brand op de lippen en in de mond van een stervende, spruw", ook *schruil* voor. Heeft hier een woord als *schraal* invloed uitgeoefend?

Een fraai voorbeeld vertoont het door Yperman in het Middelnederlands geschreven *vlaminghen* voor puisten, waarschijnlijk aften. Zeker is dit een volksetymologisch vervormde variant van *vlaninge* naast *vlainge* en *vlaginge*, die als "ontvelling" vertaald worden en afleidingen waren van een nu uitgestorven werkwoord *vlaen*, dat "villen" betekende.

Soms is het wel heel moeilijk uit te maken, welke van twee of meer vormen de oorspronkelijke is. Een kleine puist of wrat met haartjes erop heet in het Haspengouws *peperkoos*, in het Land van Waas en het Antwerps *peperkool* of *peperkoor*. Aangezien de eerstgenoemde twee vormen pas in woordenboeken van rond 1900 verschijnen en *peperkoren* in de betekenis

"donkere puist of vlek die bij sommige gevaarlijke koortsen verschijnt" al sinds de 16de eeuw geattesteerd is (WNT XII, 1172-1173) en bovendien de gemelde wrat of puist wat op een peperkorrel lijkt, zullen we wel van *peperkoren* moeten uitgaan.

11. *Heteronymie*

Onder heteronymie wordt het verschijnsel verstaan dat eenzelfde betekenis in verschillende dialecten door andere woorden verwoord wordt. Zo zegt het ene dialect *bof* maar het andere *dikoor*, het ene *geraaktheid* en het andere *sjaag*. Zo kent het dialect van het Land van Waas *meerskoorts* tegenover elders *polderkoorts*. Dat netelroos in datzelfde dialect *tingelkoorts* of *tingelziekte* heet, is een gevolg van het feit dat in het Vlaams (en Zeeuws) brandnetels *tingels* genoemd worden. En dat men, weerom in datzelfde dialect, van een pokdalig iemand zegt dat hij *in de schramboelie gevallen* is, wordt als metafoor duidelijk wanneer men weet dat *schramboelie* in dat dialect "sintels" betekent. En zo verbaast Gronings-Drents *del* voor litteken ons niet als we bedenken dat het woord in die dialecten ook "laagte" betekent. Het is nl. verwant met *dal*. Het Vlaams heeft in *bezwelten* "bezwijmen" nog een heteroniem over dat men in de vierde eeuw in Gotisch *swiltan* "sterven" aantreft.

Soms vindt men in de nosologie voorbeelden van heteroniemen, waarbij een oudere algemenere betekenis nog plaatselijk voortleeft.

Dat is b.v. het geval met het element *-zweer* in Westvlaams *lendezweer* "lendejicht", Vlaams *hoofdzweer*, *hoofdzwere* "hoofdpijn", Brugs *tandzweer*, ook volop zeventiende-eeuws. De Bo 1251 geeft nog voorbeelden van thans niet meer aangetroffen *hertzweer*. Daarbij moet men niet aan een betekenisverschuiving denken, waartoe men geneigd zou zijn, overwegend dat infectie ook met pijn gepaard gaat, maar in deze woorden leeft waarschijnlijk de oorspronkelijke betekenis van *zweer*. Het woord is nl. verwant met Avestisch *chwara-* "wond" en waarschijnlijk met Russisch *chworyj* "ziek" (Franck-Van Wijk 836). Omgekeerd is de betekenis van *krank* in Limburgs *biste krank* "ben je gek" jonger dan in het Gronsvelds *bäordkréngde* "ontsteking van de haarwortelzakjes van de baard".

Een etymologisch verrassend heteroniem van *-ziekte* is het element *-zucht* in woorden als *magerzucht*, *bleekzucht*, *geelzucht*. Het heeft nl. niets te maken met het werkwoord *zuchten*, dat met het Duits *seufzen* identiek is. Het is een afleiding van *ziek*: men vergelijkte voor het consonantisme *zocht* naast *zoeken*. Het Kruinings vertoont weer een afleiding van dit woord met *zuchtig* "ziek". En de uitdrukking *ziek of zuchtig zijn* is nog steeds tamelijk verbreid. In het

Twents-Achterhoeks wordt bij dit woord een langer achtervoegsel gebruikt: *zôchterig in de hoed* betekent daar "klierachtig, uitslag hebbend"; *hoed* is daar heterofoon van *huid*.

12. Metonymia

Wij hebben al enkele keren de term metonymia gebruikt, een naam voor het verschijnsel dat men iets benoemt met de naam van ermee verbonden zaken. Wij maakten al kennis met *kremer*, *kriemer* of *krimmer* "spit", een ongemak waarbij alleen de marskramer genóemd wordt, maar het ongemak waaraan hij vaak leed of dat aan zijn gebogen gang doet denken (we zagen nl. dat aan beide verklaringen gedacht is) wordt bedóéld (zie kaart 1). Ook de hiervoor reeds behandelde termen *pozen*, *pôôzen*, *sett(e)n* en *termienen* en zo ook Weertlands *poeëze* "weeën" zijn metonymia. Er worden immers verschijnselen mee aangeduid die zich bij tussenpozen of op gezette tijden (*termienen*) openbaren. We komen er overigens later nog eens op terug. Andere gevallen van metonymia tonen Zeeuws *op-en-neer* "mank iemand", misschien ook (o.a. Gronsvelds) *weenter* "pijnlijke of jeukende aandoening aan winterhanden of wintervoeten" en (o.a. Gents, Brabants en Limburgs) (*'t*) *water* "waterzucht".

Als een voorbeeld van een metonymia, gekoppeld aan een metafoor, kan Vlaams en Zeeuws-Vlaams *slunse* voor "griep" gelden. Het woord betekent nl. eigenlijk "versleten lap, vod". En de nosologische betekenisverschuiving vindt een parallel in ABN *zich zo slap als een vaatdoek voelen* of *in de lappenmand zijn*. Ook komt *slunseziekte* voor griep voor, maar dat is dan geen vorm van metonymische aard.

Van heel andere aard is de metonymie bij Vlaams *reeuw* "laatste adem van een stervende", identiek met *reeuw* "cadaver", dat nog voortleeft in *reeuwroof* "lijkberoving".

13. Nog enkele andere taalkundige procédés

We doen nog een paar grepen uit andere taalkundige procédés. Een zeer onzeker voorbeeld levert Hagelands *uëselken* "verstandloos kind of vrouwtje", in Meerlo-Wanssum luidend *euzelke* "sukkelend kind" of "sukkelende vrouw". Het woord kan men als identiek beschouwen met op Duiveland en Goeree en Overflakkee bekend *onnôôzel* "in lichamelijk opzicht: niet wel, ziekelijk, sukkelend", dat volgens Ghijsen 648 weer op één lijn gesteld kan worden met ABN *onnozel* "geestelijk niet volwaardig", mogelijk gevormd uit *on* met een afleiding van mnl. *nosen* "schaden". Dan zou de Hagelandse vorm *on-* zijn

kwijtgeraakt zoals Schönfeld § 195 dat ook bij *guur* uit *onguur* en wvla. *stuimig* uit *onstuimig* laat zien. Maar ook is het mogelijk met WNT X, 1741 uit te gaan van *nozel* "boos, kwaad", een afleiding van hetzelfde mnl. werkwoord *nosen*. In hoofdstuk III zullen we immers ook bij andere woorden die "kwaad" betekenen, een ontwikkeling in nosologische richting zien. Nu heeft dan in genoemd Goerees en Duivelands *onnôôzel* het voorvoegsel *on-* alleen een pejoratieve en niet een ontkenkende functie, zoals Schönfeld *ibid.* bij b.v. *ondier* wist aan te wijzen. En dan is in de Hagelandse en Noordlimburgse vorm alleen metanalyse van *n* opgetreden, d.w.z. een verkeerde splitsing nadat bij voorvoeging van het lidwoord *een* de eerste klank van het bijvoeglijk naamwoord er mee versmolten was.

Ook komt irrationele achtervoegselwisseling voor. Voor "duizelig" wordt in Belgisch-Brabant, b.v. in Asse en Anderlecht, *draailings* gezegd. Dat is heel begrijpelijk maar in hetzelfde gebied of vlak in de buurt komen ook *draailoos* en *draailoosheid* voor, b.v. in en rond Aalst. Hier is een pejoratief *-loos* binnengedrongen, dat wel vrij zeldzaam maar in de historische grammatica toch niet geheel onbekend is.

14. Leenwoorden

Dat leenwoorden geen aanwijzing zijn voor eenmaal autochtone opvattingen, spreekt van zelf. Termen als *reuma* en *katar* b.v. zijn in oorsprong Griekse woorden die resp. "stroom" en "omlaagvloeiend" betekenen. Maar ze kunnen niet aantonen dat in het taalgebied waarin ze ontleend werden, de eraan beantwoordende humoraalpathologie of humorenleer gold.

Hoofdstuk II *Symptomatische motieven*

1. *Klanknabootsing en Klankschildering*

Naast de nog in de jongste tijd voorkomende irrationele kijk op ziekten als veroorzaakt door bovennatuurlijke machten zijn realistische, aan waarneming van de verschijnselen ontsproten benamingen ook zeer oud. Het woord *hoesten*, voor iets wat dan wel geen ziekte maar een uitingsvorm van ziekte of ongesteldheid aanduidt, is niet alleen identiek met hgd. *husten*, oudeng. *hwôstan* en Oudnoors *hôsta*, zodat het zich Oergermaans mag noemen en dus minstens van enkele eeuwen voor Christus dateert, maar is ook verder nauw verwant met Oudindisch *kâsa*-, Iers *casad*, Litouws *kósiu* en russ. *kasljat'*. Misschien stamt de wortel dus al uit de tijd dat al deze talen nog een zekere eenheid vormden en is die dus wel nog eens een of meer duizend jaren ouder. Welnu, deze wortel is, als Heyne 117 gelijk heeft, van klanknabootsende oorsprong.

Echt klanknabootsend zal ook wel *bor* (met varianten: *bort*, *boort* en *boors*) zijn. Dodonaeus kende het al voor cholera in de 16de eeuw. Nu komt het in Holland en in het noordoosten voor lichtere aandoeningen als maag-darmcatarre voor. Vandenbussche 30 omschrijft het als "niet gevaarlijke buikloop". Met WNT III, 627-629 zien wij er een aanduiding voor de duidelijk hoorbare borreling en rommeling van de ingewanden in. Eveneens *-rt* vertonen *Zaans florte* "een wind laten" en *bliert* "diarree". Ook deze woorden maken de indruk klanknabootsing te zijn.

Verder bevatten heel wat woorden voor "diarree" de verbinding *pr-*. Ook hier lijkt klanknabootsende oorsprong heel aannemelijk. In Limburg vonden wij de *protsj* of *proetsj*, ook wel *prietsj*. Dat kunnen best afleidingen van werkwoorden zijn (vgl. Kerkraads *proetsje* "spuiten, pruttelen" en *prietsje* "spuiten"). Maar die woorden zelf komen dan ook wel van een klanknabootsende wortel. Voorts kent Heusden bij Asten *prut*. Ofschoon het WNT XII, 4647 vlg. voor *prut* deze betekenis niet kent, is het woord zeker identiek met het aldaar genoemde *prut* "weke massa", een woord waarmee Noordhollands *prutlip* "neerhangende onderlip", ook wel met een variant, het reeds in I.2 vermelde *troetlip*, samengesteld is. En daaraan kent ook het WNT een klanknabootsende oorsprong toe. Dat geldt dan ook wel voor *prutsj* "diarree" uit Deurne.

Voor "zweertje op het ooglid" zegt men in Lommel *prutoog*. Hetzelfde woord, ook in de vorm *preutoog*, wordt in het WNT XII, 4650 opgegeven als Brabants en Waaslands met de omschrijving: "oog waarin vaak etterachtige of

slijmachtige afscheiding zit". En dan gaat het natuurlijk om datzelfde *prut* dat in WNT XII, 4649 genoemd wordt, waarbij WNT XII, 4647 als oorspronkelijke betekenis noemt: "lichaam dat het geluid *prut* kan voortbrengen, b.v. als het in gisting is of kookt". Men zal begrijpen dat, aangezien betekenissen kunnen verschuiven, het klanknabootsend karakter niet steeds meer expliciet aanwezig hoeft te zijn.

Ook de volgende Brabantse woorden, die diarree beteken, hebben wel een klanknabootsende oorsprong: *spoerts*, *sjoerts*, *spriets*.

Heel anders klinkend maar ook klanknabootsend is Limburgs *göbbele*, "braken, oprispingen hebben" (zie hiervoor ook WNT V, 179-180), identiek met *gobbelen* "borrelen, gutsen enz.". Stellig in de Nazi-tijd volksetymologisch vervormd is de verbinding *hae sjprik mit göbbels* "hij heeft een oprisping".

Naast klanknaboetsing treedt ook klankschildering aan de dag.

Bij Brabants *rits* en *roets* (vgl. hgd. *rutsch*) voor "diarree" doen we er beter aan niet van klanknaboetsing te spreken, maar die *r + t* met een klinker ertussen mogen misschien toch klankschilderend genoemd worden.

Van een heel ander type zijn klankschilderend Westvlaams *wabbe* "kropgezwel", Westvlaams *kwabbel* "kropgezwel", al bij Kiliaen in de 16de eeuw voorkomend als *quabbel*, en Westvlaams *babbe* "bof, gezwel aan de kaak, gezwel t.g.v. koningszeer". Volgens WNT II, 846-848 hangt dit laatstgenoemde woord samen met *babbelen*, dat het stamelend praten van kleine kinderen nabootst en ook het daarmee gepaard gaand kwijlen zal hebben aangeduid. Dan zou het toch weer in oorsprong klanknaboetsend zijn. Opmerkelijk is dat dezelfde wortel ook in enigszins andere richting schijnt te verklanken. In West-Friesland kent men *wap* voor "misselijk, onlekker" en *waps* wordt voor het Land van Waas ook als "enigszins onpasselijk" omschreven. Verwant is zeker ook *weeps* en *weps* "flauw, fragiel, slap" waarover in WNT XXV, 52-53 gesproken wordt. Voor de eenheid pleit dat in het Land van Waas *waps* zowel "papachtig" als "enigszins onpasselijk" betekent.

Verder doen met *l-* beginnende woorden vaak klankschilderend aan. Vgl. Boets 69, noot 1. Zeeuws *lil* "koortsrilling" is een afleiding van het ww. *lillen*, dat o.a. "rillen" betekent, en volgens WNT VIII, 406 waarschijnlijk klankschilderende oorsprong heeft. Verder dienen vermeld Zaans *loeberig* "hangerig", een speels-expressieve variant op *lobberig* en afgeleid van *lobberen*, waarvan de wortel "slap neerhangen" betekent (WNT VIII, 2529-2530), en eveneens met *l-* beginnend Zaanlands *liddere* "rillen van de koorts", dat in WNT VIII, 2027-2028 ook weer als onomatopoëtisch, d.i. klankschilderend, verklaard wordt.

Ook de verbinding van *l* met voorafgaande *f* schijnt in het Nederlands klankexpressieve waarde te hebben. Urk kent *flèet* voor "diarree". Aan de Zaan heet dat bij koeien *fleerzen*. Voor Venlo vonden wij *aan de fledder*, wat voor Tegelen alleen maar als gebruikt van koeien gegeven wordt. Gronsvelds *flojere* "zich hangerig voelen" is misschien wel een vervorming van *flodderen*. Voor de expressieve waarde van die *fl-* vinden wij steun bij Boets 69 en Bloomfield 244-245.

Op het eerste oog zou men nu geneigd zijn, in het woord *flens* met zijn bijvormen voor "griep" ook een klankschilderende oorsprong aan te nemen. Maar de werkelijkheid is dat het een verkorting van *influenza* is, een woord dat we bij de humoraalpathologie nog zullen tegenkomen. Vgl. kaart 2.

Met het oog op het begin van *glijden*, *glibberig* enz. neigen wij er toe ook een klankschilderende waarde toe te kennen aan Overflakkees *globber* "diarree". Maar het valt ons op dat *globbere* ook "galopperen" "hard lopen" betekent en mogelijk is *globbere* dan een afleiding van *galop* met een voor het Zeeuws niet ongewoon stemhebbend worden van een medeklinker. In Onze Taaltuin X 17 vlg. haalde dr. H. Ghijsen daar meerdere voorbeelden van aan zoals *stabelen* voor *stapelen* en *wabberen* voor *wapperen*.

Opvallend zijn nog enkele met *sl-* beginnende woorden, zoals Veluws *sloerig* "een weinig ongesteld" en Veluws *slok* "krachteloos". Deze moeten wel van een wortel komen die ook in *sloop*, *sleuren* en *slooien* aanwezig is en "krachteloos" betekent. Dat voert ons dan vanzelf tot *slap*, van een wortel waarbij volgens Pokorny 655-656 veel expressieve vormingen voorkomen. Zie hierover verder Franck-Van Wijk 620,621, WNT XIV, 1849-1850, 1861.

Bij Vlaams *pook*, *poke*, "etterprop in een gezwel, slijmachtige afscheiding in de ogen", een woord dat in verwante betekenissen ook b.v. te vinden is in Beiers *pfoche*, Oudnoors *poki*, Engels *poke*, denkt WNT XII, 3317 ook aan een verklankende wortel. Uiteraard is het woord niet klanknabootsend, maar het is ook wel de vraag of het klankschilderend is, al zijn de lippen bij een *p* wat naar voren gestulpt. Mogelijk is het WNT tot de gedachte gekomen omdat woorden die in het Nederlands met een *p* beginnen, meestal niet als Germaans erfgoed te verklaren zijn maar soms veeleer als substraat-woorden, d.w.z. overblijfselen uit een in wezen andere taal die er vroeger gesproken is. Daarvan zal in hoofdstuk XVII nog sprake zijn.

Een heel andersoortige klanknabootsing vertonen de woorden die verwant zijn met het in WNT III, 244 behandelde tussenwerpsel *bof*, dat een doffe slag of smak nabootst. Hieruit ontwikkelde zich het betekenselement "opzwellend" en dat leidde tot de ziektenaam *bof* voor het gevolg van een ontsteking van de oorspeekseldklier en verder tot *bof* in de betekenis van

trommelzucht bij runderen. En daaruit komen dan weer uitdrukkingen als *zich de bof eten* en *overboeft, verboft* en *verbuft* "met een overladen maag". Vgl. WNT III, 247 en XIX, 805-807.

2. Streckformen

Uit de affectieve sfeer, als een soort stilistische varianten, zijn ook verschijnselen te verklaren die een halve eeuw geleden als "Streckformen" werden aangeduid, op speelse manier langer gemaakte woorden. Op Walcheren voorkomend *kladadder* "zeer hoofd" als variant van *kledder* moet op deze manier verklaard worden. Beide woorden hebben nl. ook de oorspronkelijker betekenis van "klodder" en zijn dan ook verder met *klad* in verband te brengen. Voorts is het erg verleidelijk om met De Bo bij *in slavént* "ziekelyk" voor het laatste woord inlassing in een ons overigens onbekend *slent* aan te nemen. Dat woord zou dan verwant moeten zijn met in NEW 648 vermeld Nieuwzweeds dial. *slant* "vod" en nl. *slenter* "lap". De uitdrukking is dan vervormd uit *in slaventen* en betekent dus letterlijk: "in flarden, in stukken".

Een heel ander soort verzwaring treft men aan bij Zeeuws *uusturend* of *ontsturend* "met hevige pijn" naast korter *sturend* "hevig". Het woord heeft niets met ndl. *stuur* of *sturend* te maken, daar men dan in het Zeeuws als klinker *ie* zou verwachten, maar het zijn gevoelsmatige uitbreidingen binnen de woordfamilie die men in *stoer* en *stuurs* aantreft.

3. Variërende Reduplicatie

Ook (variërende) reduplicatie, d.w.z. herhaling van een woord of woorddeel in iets veranderde vorm, komt voor. Voor Eeklo opgegeven *duizedeuize* "duizeligheid" vindt zijn oorsprong in een stam die zeker ook in *duizelen* zelf aanwezig is. Hetzelfde geldt ook wel van *euizedeuize* "duizelig zijn" te Bergen-op-Zoom. Een zeer oude reduplicatie zou aanwezig kunnen zijn in het nog te bespreken *teter*. Men zie hiervoor ons hoofdstuk XVII.

Variërende reduplicatie vindt men ook in een paar zeventiende-eeuwse benamingen voor syfilis: *pockmockerye* uit 1648 en *de Pockx mockx* uit 1653. Overigens is de oorsprong rationeel. Er is betekenisverschuiving van *pokken* en bij b.v. Bredero vindt men *mock* voor "zweer" (Van der Valck 30-31, WNT IX, 1011).

4. Metafora

Tot de fenomenologische benamingen mogen wij zeker ook die rekenen waarbij er metafora, beeldspraak, in het spel is. Dat verschijnsel is heel typerend voor de volkstaal en het wordt dan ook in de dialectbenamingen voor ziekten ruimschoots aangetroffen.

De ziekelijke witte vlek op het horenvlies wordt wel *parel* genoemd. Oude vindplaatsen vindt men in Braekman 1970 447 al uit het Middelnederlands en verder in WNT XII, 456, terwijl in kolom 455 uitdrukkelijk op vergelijking met echte parels gewezen wordt; verder zie men Van Haver 136. Zeeuws *mussebek* betekent "ontsteking aan de mondhoeken". Zeker is het ongemak zo genoemd, omdat men als men het heeft, zoals een mus de mond niet ver kan open doen. Waar men in het geval van een beslagen tong te Urk spreekt over *zeul over de tonge*, moet aan een schoenool gedacht worden. De Zeeuwse term voor "dronken" *dronkig* en *dronkig* wordt ook voor "duizelig" gebruikt. Hetzelfde geldt trouwens voor Westvlaams *dronken*. Bepaald poëtisch is de Limburgse benaming *bevernèl* voor "rilling, koude koorts". Jaspars 54 kent nl. in Gronsveld *bèvernel* in de betekenis "trilgras (*briza media*)" en wijst verder op mnl. *bevernelle* "pimpernel, steenbreek". Gronings *mieterg* "een beetje ziekelijk" hangt wel niet samen met *sodemieter*, dat immers uiteindelijk een afleiding van het wegens homofilie verafschuwde *Sodoma* is, maar bevat het woord "mijt" voor een bepaalde worm. Het drukt beeldend uit dat het gestel door mijt is aangetast. Al even beeldend is wvla. *verhageld* "door de pokken geschonden".

Niet in alle opzichten duidelijk maar toch wel metaforisch is het ontstaan van Goerees *sleepdeken* "ziekelijk vrouwspersoon". In het Zeeuws figureert het woord nl. ook nog voor "een meisje dat graag met jongens loopt" en het WNT XIV, 1647 kent nog de betekenissen "te lange jas", "kledingstuk waaraan niets meer te bederven valt en dat men dus niet ontziet", "mooipraatster" en "trage vrouw". Het is niet gemakkelijk, en het WNT aarzelt dan ook, bij de laatstgenoemde betekenissen, uit te maken of dat Goereese woord oorspronkelijk betekent "iemand die een deken sleept" of "iemand die lijkt op een afgedragen te lang geworden kledingstuk". Het laatste is wel het meest waarschijnlijke.

Naar een zelfde betekenisveld (althans van de metafoor) voeren ons Zeeuws *slunse* en Zeeuws *sleunzeziekte*, die beide "influenza" betekenen en al in I.13 behandeld zijn.

Kuinders *duust* "hoofdros" is zeker identiek met Oudengels *dúst* stof" en Nederlands *dunst* "tarwebloem" (WNT III, 3665). Aan dit laatste zou het heel goed als beeld ontleend kunnen zijn.

Achter Zeeuws *op(g)erêêd* "met opgezet gezicht" gaat het woord voor "klaargemaakt" schuil. Kerkraads *aafveure* (letterlijk: *afvoeren*) voor "diarree" is niet minder plastisch. Duidelijk is verder de metafoor in *bozze* "bof"; eigenlijk betekent het "beurs". In Meerloo-Wanssum wordt de aaneenhangende etter van een steenpuist *slauch* genoemd. Dit aan het Duits ontleende woord betekent letterlijk "slang" als technisch product. Eveneens uit de technologische hoek komt Westvlaams *scheerrik* "halve zot". Het woord betekent oorspronkelijk een bij het twijnen gebruikte scheermolen, een toestel dat van boven en van onder met een duim in een pan draait (De Bo 850). Dat ronddraaiende voorwerpen wel vaker met "zothed" in verband worden gebracht, ziet men aan *met molentjes rond lopen* en *malen* "niet goed bij zijn hoofd zijn", bij Kiliaen voorkomend *molen* als synoniem van *mallaerd* en *gek* in de betekenis "met de wind meedraaiende kap op een schoorsteen". Westvlaams *vernageld* voor "lijdend aan voetjicht" behoeft weinig toelichting.

Gents heilgedag in zijnen baard voor "plaatsen waar het haar dunner is", is een herinnering aan het feit dat op zgn. heilgedagen het werk stil lag. In Hagelands-Kleinbrabants *de koei in Holland zien biezen*, gezegd van iemand die strak voor zich uit zit te staren, is "Holland" blijkbaar synoniem met "de verte". *Biezen* wordt gezegd van het door de wei rennen van vee. Het in hoofdstuk IV nog ter sprake komend *takke* (mv.) voor "aambeien" zal wel een verkorting van *attaque* zijn, maar mogelijk heeft ook de gedachte aan een soort uitlopende kleine takjes in de anus het woord opgeroepen. De veertiende-eeuwse chirurg Thomaes Scellinck schrijft immers: "Amorcoydes (lees haemorroïden) dat siin die spenen in duijtsche ende in walschen brockes ende siin .v. aderen vergaderen in den steert ende siin als viif tacken" (Van Leersum 1928, 209). En in 1642 schreef J. van Beverwijck over "Het pijnlijck ghebreck, het welck wy na de gelijkennisse Speen, Anbeyen, Tacken, ende Vijgh-puysten noemen". Dat in Drechterland zomersproeten *zeumerveugels* genoemd worden, moet wel een gevolg zijn van het feit dat vlinders, hoewel thans niet in deze streek, *zomervogels* heten. Daarbij zou o.a. aan de bont gekleurde atalanta gedacht kunnen worden.

Een compacte hoeveelheid pus in een zweer of steenpuist wordt in Gronsveld aangeduid met *week*, hetzelfde woord dat ook "lampepit" betekent. De ABN-vorm daarvan is *wiek*. Mogelijk hangt het met *wikkelen* samen en zo zal de oorspronkelijke betekenis zoiets als ineengewikkelde (vezelige) stof geweest zijn. De Zeeuwse benaming *kei* voor "bof", ook wel in WNT VII,

2051 vermeld voor "een ziekelijke verharding (zwellings) aan de amandels onder het kaakbeen", wordt aldaar terecht onder "overdrachtelijke toepassingen" genoemd.

Duidelijk stammend van kustbewoners is Noordhollands *bezeuwen*, *beseuwen* voor "bezwijmen, zijn bewustzijn verliezen", identiek met fri. *bisauwe* "ontstellen, bezwijken". Het woord zit ook in *bezeuwd* "door de zee overstroomd en beschadigd". Het woord *zee* had nl. nog in het Middelnederlands in verbogen naamvallen een *w* (mnl. 2de nv. *sewes*).

Verder zij geweest op Zeeuws *wrak* "slecht van gezondheid". Het woord is zeker identiek met mnl. *wrak* "bedorven", maar het verband met *wrak* "beschadigd schip" stelt problemen; men vergelijkte NEW 848.

Sterk beeldend zijn Meerloos *beugelringbieën*, westvla. *koeibeende*, Zeeuws-Waas *ossekniëen*, evenals westvla. *kalverkniede* "met de voeten naar buiten en de knieën naar binnen", het tegengestelde van *beugelbeende*, Zeeuws *stalpôôte* "horrelvoeten", overdrachtelijk van de stijve misvormde paardebene als een gevolg van te lang op stal staan en Westfries *wukelen* "min of meer gebrekkig lopen" zoals een vogel die zich met zijn *wuken* (= *wieken*) slaand voortbeweegt. In Deventer noemt men voeten die naar binnen neergezet worden: *bouwbieen*, alsof de betrokken persoon zijn leven lang achter de ploeg in de voor gelopen heeft; "ploegen" heet daar nl. *bouwen*. Andere voorbeelden zijn Zeeuws *sprêewiēke* "in doodstrijd naar adem snakken", letterlijk betekend: de vleugels spreiden, in het bijzonder gezegd van een stervende vogel, die nog met de vleugels trekt, Gents *lopende spinnekop* "syphilis, ontstoken plekken van de slijmvliezen", Brabants *spinnevoete* "stuip-trekken". Nog zo'n woord is Zeeuws-Waaslands *neutziekte* of *nootziekte* "gewrichtsreumatiek", waarbij het eerste deel gelijk te stellen is met Zeeuws *neute* of *noot* "gewricht", dat ook nog andere betekenissen heeft, b.v. "steunblokje onder een deurpost" en oorspronkelijk de bekende vrucht aanduidt (WNT IX, 2142). Veluws *haenewaeken* betekent "'s nachts telkens wakker worden". Maar dat kan men amper een ziekte noemen.

Geestig is Noordhollands *krammenak* of *krammenakkig* of *krammenappig* voor "gammel" of "duizelig". Het toont een verbastering van *kramdenap*, letterlijk "gekrande kom". Gebroken aardewerk werd vroeger niet weggegooid, maar eerst nog eens gekramd. Doch het beste was er dan natuurlijk wel van af.

Verder is Gents *gekruste* "door ziekte uitgemergeld iemand" een heel tekenend beeld. In soortgelijke gedachtegang ontstond wvla. *verkerkeren*, "mager worden en achteruitgaan", zoals dat met iemand in een kerker gebeurt. Westvlaams *touter* voor "koorts" is een woord dat ook "schommel"

betekent. Het verbindende element is hier het heen en weer schommelende. Hagelands *wolvermond* komt uit dezelfde sfeer als de uitdrukking waarmee het omschreven wordt: *dubbele hazenmond*. Aan de dierenwereld herinneren verder wvla. *keverbekte*, gezegd van iemand wiens boventanden binnen de ondertanden vallen en ABN *kippeborst* met de zuidelijke variant *kiekenborst*. Wvla. *verkalven* "slechter worden, gezegd van een wond" wordt door De Bo verklaard uit de andere betekenis "in het kalven bezwijken". In Westfries *bleipoot* "grote platte voet" zit *blei* "bepaalde vis". Overvloedig materiaal, dat tot scheldwoord geworden is, zoals *fietsenrek* "iemand met uiteenstaande tanden", *schuurpapier* "iemand met puistjes" vindt men bij Heestermans 1989 o.a. blz. 61-62, 70.

Ook de alloglotte termen bevatten meer dan eens beeldspraak. Het woord *scrofulose* is afgeleid van lat. *scrofulae* "halsklieren" en dit zelf is weer een verkleinwoord van lat. *scrofa* "zeug". Gedacht moet worden aan de "prominent submaxillary pouches" van het dier (Crawford 14).

Het is niet gemakkelijk de oorsprong van de ziektenaam *bloem* te verklaren. In hoofdstuk I is al de benaming *bloemvijt* ter sprake gekomen, maar geheel zeker is die verklaring toch niet. Het woord *bloem* heeft nl. zelf ook de betekenis van een "bepaalde verzwering, b.v. nagelzweer of vijt", en verder te Mollem en Denderleeuw, waar het woord in een incantatie voorkomt, van "staar" en van "menstruatiebloeding". De Middeleeuwer legt duidelijk verband met bloem als deel van een plant. Dat blijkt uit teksten als: *Want gelijc alse men seet dat de bloeme en draget niet sonder bloyen ... sone onfaet* (= ontvangt) *dat wijf sonder bloeme geen kint* en met betrekking tot de betekenis "gezwel": *Wast* (= groeit) *dese bloeme an die hant, so dunct hem alse of een corre stonde optie hant*. Bij *bloem* in de betekenis van menstruatiebloeding moet men bedenken dat vroeger de vrouw juist in de periode van de menstruatie geacht werd vruchtbaar te zijn. H. Vemer, *Samenspel* 1990, 16-17 schrijft dat Soranos van Efese, die honderd jaar voor Christus leefde, nog dacht dat de aconceptieve periode het moment midden tussen de twee menstruaties was. Zie voor mnl. *bloeme* "maandstonden, gezwel" Mnl Wb I, 1312 en Braekman 1975, 364.

Al even moeilijk te verklaren is Zeeuws *ie zit mé 'n banke* of *me'n band* of *mé 'n vulen bank* voor "hij lijdt aan constipatie". Misschien is daarbij sprake van een gevoel van afgebonden te zijn en is dan *nd* tenslotte in *nk* overgegaan zoals ook bij de verhouding tussen *rode hond* en *rojonk* verondersteld wordt, hetgeen we nog zullen zien.

Dikwijls schrikt men niet terug voor onsmakelijke, maar wel plastische, beeldspraak. Bauer 1973, 21 vermeldt dat ergotismus gangraenosus ook wel

pruna heet, omdat de erbij optredende korsten lijken op "Dorppflaumen". Heel bekend is verder de *krentenbaard* voor "puistjes rond de mond". In Enkhuizen noemt men iemand die dat heeft: een *krentetoet*. Voor *aambeien*, waarin ook van *-beien* "bessen" sprake is (vgl. *aardbei*), noteerden wij *bromele* in Wiler, wel identiek met Maastrichts *brommele* "braambessen" (zie Endepols 54). Verdere benamingen voor dit euvel zijn: *datte* in Meer in Limburg, identiek met fra. *dattes* "dadels", *kontfruit* in Tilburg, *aarbei* in Oss, *druivetruske* in Heeswijk. Heel vaak heten ze trouwens in Vlaamse, Brabantse, Zeeuwse en Limburgse dialecten: *spen*, *spene*. In die betekenis is *spene* reeds volop Middelnederlands, (Daens 1967, 331, Mnl Wb VII, 1702-1703; zie ook WNT XIV, 2651). Terloops noemen wij *blometuin* in Thorn.

Al niet minder onappetijtelijk is in Eys *krappe*, opgegeven voor blikkaars. Oorspronkelijk betekent dit woord "kaantjes". In die betekenis komt dit *krappe* (verkleinwoord *krepkes*) immers in een groot Limburgs gebied, aansluitend bij Duitsland, voor. Verder bestaat ook *krappe* in de betekenis van "roof op een wonde" op enkele plaatsen vlak bij de taalgrens, in Gelinden, Waasmont, Riksingen, Broekom, Tongeren, Koninksem en Montsen. Omdat het Waals in deze betekenis *crapo* kent, wordt het wel als daaruit ontleend beschouwd, maar dan wordt verder voor dit *crapo* toch weer aan Germaanse herkomst gedacht. We moeten wel overal met hetzelfde woord te doen hebben.

Ofschoon de onsmakelijkheid hier aan een andersoortig verband ontspruit, moet voor *aambeien* ook Grevenbichts *kwakel* vermeld worden. Dit woord is hetzelfde als Hertens en Venrays *kwakel* "gedroogde uitwerpselen, die het vee dat de hele winter op stal gestaan heeft aan het haar zit vastgeklit, vooral op buik en billen" (Beenen 168, Schols en Linssen 41).

Aan allerlei beeldspraak met betrekking tot een miskraam kan natuurlijk wel een verhullend taboe ten grondslag liggen. Blijkens eigen materiaal heet een miskraam in Grave *opslag*, in Meerlo-Wanssum eveneens *opslag* en zegt men er ook *de kar is opgeslage*. In Zeeland heet het, vooral bij opzet, *de karre kippe* of *wippe* of *wuppe*. Zeeuws is ook *een omkappertje* en 't is *omvare gekipt*; *omvare* betekent "omver" en *kippen* wordt gezegd van het doen kantelen van b.v. een kar. In Asten zei men: 't is *umgeslagen*. Wanneer in Asten een vrouw tijdens het zogen zwanger werd, zei men: 't is *blind upgezet*. Het zogen nl. houdt de menstruatie tegen en zo had men dus geen duidelijke aanwijzing voor de periode van vruchtbaarheid.

Ook bij beroerte moet men op zulk een aan het bedrijf ontleende beeldspraak als taboe verdacht zijn. Het Friese *oerhaal* voor "beroerte" betekent letterlijk "overhaal" en is wel afgeleid van een ww. dat identiek is

met Nederlands *overhalen* als scheepsterm "op één zijde trekken, op één zijde liggen", dus zowel *overgankelijk* als *onovergankelijk*; vgl. WNT XI, 1733.

In de volgende hoofdstukken zal zeer uitvoerig de aandacht gevestigd worden op demonologie en magie. Diverse afleidingen van werkwoorden als *schot*, *beroerte*, *beslag*, *attaque* met als betekeniskern meestal een onverwachts optredende hevige ongesteldheid, zullen daar als uitdrukking voor ziekteverwekkende demonische of magische activiteit verklaard worden. Wanneer het echter om een licht verschijnsel gaat en ook als de geringere ernst door het verkleiningsuffix uitgedrukt schijnt, is het mogelijk dat er alleen maar aan een eenvoudige metafoor gedacht moet worden. In Weel vonden wij *lichte vermaning*, in een paar Zeeuwse dialecten komt *vermaeninge* e.d. ook voor een "lichte beroerte" voor, elders in Zeeland betekent het in het algemeen "lichte aanval van koorts". In Kampen is zelfs sprake van *manege* (= *vermaning*) van *koeznzète* (letterlijk *kiezenzeerte*) voor "een klein beetje kiespijn". Er is natuurlijk ook geen enkele reden om bij Gronings *hai het deurwoader* (=de deurwaarder) *had* "hij heeft een lichte beroerte gekregen" aan iets demonisch te denken.

In al deze gevallen van het type *vermaning* e.d. duidt ook de "oorspronkelijke" betekenis van het werkwoord op een minder plotseling hevig gebeuren. Waar echter een plotselinge stoornis van bloedsomloop in de hersenen in Enkhuizen *een knijpertje* genoemd wordt of in Den Hoorn op Tessel *een knippertje*, kan men aan beeldspraak van de folterkamer denken, waarvan nog later sprake zal zijn, maar is een demonologische verklaring ook weer in overweging te nemen. Trouwens uitdrukkingen als Zeeuws *krupertje* en *slupertje* voor "lichte aanval van koorts", *gluiper(tje)* in Waasland en N.-Holland voor een "plotselinge stoornis van bloedsomloop in de hersenen", Tessels *slupertje* voor "beroerte" en eveneens Noordhollands *gnieper(d)* voor "verkoudheid" of "lichte koorts", en verder ook voor "lichte beroerte", wijzen met hun personificerend karakter ook in deze demonologische richting.

Voor *toeval*, dat in betekenis wel varieert ("flauwte, zenuwtoeval, beroerte"), hoeft men misschien alleen aan "iets wat iemand ten deel valt" te denken, alhoewel ook de gedachte aan een eufemistisch, verhullend taboe zich opdringt, waarover later meer.

5. Kleurzin en lichtzin

Wij hebben reeds uitvoerig gewezen op de klanknabootsende benaderingen. In de grond van de zaak zijn deze benoemingsmotieven ontleend aan auditieve waarnemingen. Daarnaast echter zijn er ook vele benoemingen die

steunen op visuele waarneming. Op het terrein van de kleurzin ligt de benaming *het wit* of *wittemond* voor "mondzwam" of "spruw". Een ziekte die met veel koorts en overvloedig zweeten gepaard gaat en eindigt als uitslag met veel witte puistjes, in het Frans *suette militaire* genoemd, heet in het Westvlaams *witjonk*. Vooral de gele kleur bij geelzucht heeft de mens getroffen. Het krioelt daarbij van de aanduidingen *gele verf*, *het geel*, *geling*, *geelziekte*, *geluwjonk*, naast Duits *gelbsucht*, Frans *jaunisse*, Engels *jaundice* (Frans *jaune* is "geel") en natuurlijk ook: *geelzucht*. Echter heet de geelzucht ook *zwartzucht*. Deze "kleurnaam" treedt meer op. In het Land van Waas spreekt men van *zwarte fijt*, omdat de vinger dan zwart wordt. Van Aniel 131 noemt *koperzuur* voor diarree met door groene gal gekleurde faeces. Van *rood* weet Berns 1990, 9, aansluitend bij het WNT, te vertellen dat dit woord gebruikt wordt in benamingen van ziekten die gepaard gaan met huiduitslag en met lozing van bloed. Men denke aan *rode roos* en *rode loop*. In Waubach en Heerlen heten mazelen *reule*. Voor Kerkrade wordt als betekenis "rodehond" gegeven. Het woord wordt ook door W. Hermanns, *Aachener Sprachschatz* 1970, 474 als Akens vermeld in de spelling *röele* en daar gelijkgesteld met "Röteln, mazelen", een afleiding dus bij *rood*.

Verder speelt *purper* een rol. Westvlaams *purpeljoen* en *purperjonk* benoemen een ziekte die volgens De Bo 784 in de wetenschap *purpura* heet. WNT XII, 4941, 4933 kent voor dezelfde ziekte, waarbij purperkleurige stipjes en vlekjes te zien zijn, ook nog de naam: *purperziekte* en kortweg *purper*.

Ook *blauw* treffen we aan. Met *blauwziekte* vertaalt Vandenbussche 165 een bepaalde kinderziekte: morbus caeruleus, cyanosis congenita. Difterie heet in Nevele *blauwzucht*. Ook is er in Jette sprake van *blauwe roos*. De woorden *plame* en *vlame*, zeker elkaars varianten, die beide voor "zwarte bes" in gebruik zijn, geven in het Westvlaams een bepaalde nagelzweer aan; ze zullen die functie ongetwijfeld aan de kleur te danken hebben. Het kan wel niet anders of Westvlaams *plane* voor "cyanose", een ziekte waarbij de hele oppervlakte van het lichaam blauw is, moet wel in oorsprong hetzelfde woord zijn. Het WNT XII, 2238 gelooft ook wel dat het hetzelfde woord is, maar houdt de mogelijkheid open dat de ziekte genoemd is naar een plant, de gele morgenster, die ook *plane* heet en in de volksgeneeskunde tegen de ziekte gebruikt wordt. Ook het algemeen gebruikte *wijnvlek* hoort in zekere zin in deze reeks.

In Zeeuws *floenkôoge* "abces op het ooglid" zien we toch eigenlijk weinig semantisch verband met *flonkeren*, maar de beide woorden zullen wel onderling verwant zijn.

Gents *karbonkel* "zweer" is in zekere zin een heteroniem van wvla. *kole*, *kool* "bloedzweer, pestbui", te vergelijken met Frans *charbon* "id." (De Bo 488). Mogelijk is het vla. woord een leenvertaling, d.w.z. men heeft aan het Nederlandse woord een betekenis toegekend die het overeenkomstige vreemde woord erbij bezat.

6. *Vormwaarneming*

Verskillende benamingen duiden er ook op dat het oog bepaalde vormen heeft waargenomen: vlekken, blaren, bulten, netwerk. Zij zijn dan ook gevormd van wortels die dat in het verre verleden reeds uitdrukten. Iersekens en Tholens *nille* voor "blaar" is met van het lidwoord aangegroeide *n* identiek met Engels *hill* "heuveltje", een woord dat men ook wel in Nederlandse toponiemen als *Ruigenhil* bij Willemstad terugvindt. Kerkraads *sjulp* voor "roos" is natuurlijk identiek met Nederlands *schelp*. Mnl. *sculpe* betekent immers niet alleen "schelp" maar ook "schub" en "schilfer".

Voor *schuil*, *sjoel*, een benaming voor "spruw", trouwens ook voor een mondziekte bij paarden, heeft Berns 1983, 196 overtuigend verwantschap met *schol* en b.v. *ijsschol* aangetoond. Hij wijst ook op Zweeds *skoll* "blaartjes in de mond". Het bezwaar dat er in *schol* en *skoll* een oergermaanse korte vocaal steekt en men bij *schuil* wel van een oude lange vocaal moet uitgaan zoals bij Nederlands *muis* naast lat. *mûs*, ontzenuwt hij meesterlijk door erop te wijzen dat naast oudhgd. *wini* "vriend" Nederlandse namen als *Gozewijn*, *Weijnen*, en *Wijnands* verschijnen. Daarnaast kent het Land van Waas *schelpzweer* voor een zweer die een schelp over de ogen laat.

Kerkraads *flechde* "baardeceem" is volkomen identiek met hgd. *flechte* "bepaalde huiduitslag", dat door Kluge 203 uit "das verflochtene Aussehen" verklaard wordt. Het woord *vlecht* is in ouder Nederlands als benaming voor een huidaandoening die zich min of meer als een vlecht- of netwerk vertoont, wel aanwezig geweest maar wordt in latere tijd ten onzent alleen nog op een zekere ziekte bij schapen toegepast (WNT XXI, 1566). Zie verder Heyne 132-133. Reeds in het klassiek Latijn heette dezelfde ziekte *vitiligo*, waarin dezelfde wortel als in lat. *vleo* "vlechten" aanwezig is. Höfler 118 wijst er op, dat bedoeld eczeem door wat er uitgescheiden wordt de haren tot een vlechtwerk vervilt en dat daardoor de huidziekte (in het Duits) de naam *flechte* kreeg.

Niets met huiduitslag of bultjes te maken heeft Gronings *blas* "trommelzucht", eigenlijk een veeziekte, maar door het volk ook wel op mensen toegepast, blijkens de volgende uitingen: *etst tie ja n blas* "je eet veel te veel"

en ze *luipen* *zok n blas* "ze liepen tot ze buiten adem waren". Het kan wel niet anders of dit woord moet met *blazen* samenhangen en dus wel de motivering in de opgeblazenheid hebben, uiteindelijk dus ook in een vormeigenschap.

Ook bij de volgende woorden is duidelijk de vorm de aanleiding tot de naamgeving geweest. Astens *sleup* voor "kloof, b.v. in een teen" is identiek met in Maarheeze, Soerendonk en Budel voorkomend *sleup* "greb" en Valkenburgs *schron* "kloof in de huid" is weer hetzelfde als Duits *schrund* "kloof" (in zijn algemene betekenis) en komt ook reeds bij Kiliaen voor als *schronde* synoniem van *kloue* (spreek de *u* als *v* uit). Bij deze groep hoort ook *scheurmond* "ontsteking aan de mondhoeken, waarbij deze als het ware inscheuren". Westvlaams *reveltand* voor iemand wiens tanden uiteenstaan, moet *revel* in de betekenis van "klein groefje" bevatten. WNT XII, 639 zegt ook van een muur dat die *reveltand* of *reveltandig* is.

Gronings *hampel* "kreupel iemand" betekent oorspronkelijk gewoonweg "krom". Ten nauwste toch is ermee verwant Oudiers *camb* "krom" en, met zgn. mobiele, niet klankwettig te verklaren *s-*, ook Grieks *skambos* "krombenig". *Struma* is afgeleid van dezelfde wortel waarvan Grieks *struphnos* "verhard, dik" is gevormd. In Gent is een *ponkbeen* een been dat van onder even dik is als van boven. Kennelijk wordt hierbij gedacht aan in het zuiden eertijds gebruikelijk, in WNT XII, 3286 vermeld *ponk* voor het "pak waarin men een zuigeling wikkelt".

Frans *ergotisme*, Engels *ergotism* "vergiftiging door moederkoren" heeft blijkens de uiterlijke overeenkomst zijn oorsprong in Oudfrans *argot* (ODEE 323), dat zelf als etymologie Latijns *articulus* "gewricht, knokkel, vinger" kent. In dit verband valt ook nog te vermelden wvla. *dobbel geletsel* voor "rachitisme", zo genoemd wegens de zeer dikke gewrichten. De benaming getuigt van een gevoel voor afmetingen, zoals ook *vol* "kortademig" van gevoel voor maat.

In het Antwerps bestaat *mokbenen* "benen die onder aan de voeten dik en gezwollen zijn". In het Drechterlands heten zij *mokkepoten*. Daarnaast komt in een Nederlandse tekst van 1648 *pockmockerye* voor, waarmee duidelijk syfilis bedoeld is, zoals we reeds zagen. Maar dat zijn dan ook de enige vindplaatsen waar wij het element *mok* in Nederlandse benamingen van ziekten bij mensen hebben aangetroffen. Het WNT IX, 1011 kent nl. ook wel *mok* voor een huidziekte, maar "inzonderheid ... een ongemak aan de achterbeenen van een paard". Berns 1983, 203 vlg. heeft aan *mok* zeer uitvoerig aandacht gewijd en erop gewezen dat er door de woordenboeken twee woorden met elkaar verward zijn, nl. een dat toch wel een afleiding van

een Indoeuropese wortel moet zijn die "vochtig" betekent, en ook wel zit in het ndl. woord *muik* "plaats waar fruit bewaard wordt" (waarvan de etymologie overigens niet geheel duidelijk is), en een woord *mok* dat "bult, bobbel, gezwel" betekent. Berns meent echter dat de benaming *mok* voor de ziekte aan de paardebene wel een overdrachtelijk gebruik van het tweede *mok* moet zijn, ingegeven door het uiterlijk van het vochtige eczeem dat echte *mok* is. De vorm *moibeen* "gezwollen onderbeen" zou een op het Indoeuropees teruggaande variant *mot* van *mok* kunnen bevatten en dan duidelijk een oorspronkelijke betekenis "vochtig, zacht" gehad hebben (vgl. Ned. *mot* "mist"), maar mogelijk ook volksetymologisch ontstaan zijn.

7. Tactiele sfeer

In de tactiele sfeer liggen veel benamingen voor "likdoorn", soms direct realistisch, soms met een lichte metafoor. Zo *likdoorn* zelf, waar *lik* identiek is met *lijk* in de betekenis "lichaam" en het element *doorn* voor zich spreekt. Beeldspraak is zeker ook aanwezig waar het ongemak *pit* heet. Heel direct klinkt *steketee* in Nijkerk; *tee* voor *teen* is een oorspronkelijker vorm, gelijk aan Duits *zeh*. Locaal beperkt zijn *drongert* in Genemuiden en *drunget* in Kampen. Ze hangen zeker samen met het bijvoeglijk naamwoord *drong* "sterk aandringend of opdringend" dat volgens WNT III, 3423 alleen in oostelijke dialecten b.v. te Deventer, te Barneveld en in Drente voorkomt. Semantisch zeer dichtbij ligt *drukker* in Heerde en Vorchten.

Ook Westvlaams *destel* of *distel* "etterende huidziekte met stekelige brandreuven", duidelijk een metafoor voor de plantenaam, hoort hier thuis.

Verder schiepen jeukgebaarwordingen ziektebenamingen. Meer dan eens werd immers als reactie het krabben waargenomen. Limburgs zowel als Zeeuws en Westvlaams *krets* met daarnaast in het Westvlaams ook *krits* "schurft" wijst hierop. Het woord is hetzelfde als Duits *krätze* bij Duits *kratzen* "krabben". Zie over deze woorden zeer uitvoerig Berns 1983, 159-161. Een andere Zeeuwse benaming voor "schurft" *krauwte*, met daarnaast Gents *krauwage* "schurft" is heel duidelijk. Waarschijnlijk is ook Oostnoordbrabants *schraap* "ruw van handen en gewrichten" hier wel bij te betrekken. Het moet van *schrapen* afkomen, dat ook "krabben" en "krassen" betekent.

De in hoofdstuk I besproken bijna uitgestorven benaming *kriebelziekte* voor het kriebelend gevoel door al de ledematen, veroorzaakt door vergiftiging door moederkoren, het ergotisme, berust op een soort kietelgebaarwording.

Zeer oude beeldspraak, ook met betrekking tot tactiele gewaarwording, ligt ten grondslag aan *smart*. Het woord komt van dezelfde wortel als Latijns *mordere* "bijten", waarbij men bedenke dat de *s* van *smart* een voorbeeld van de in het Indoeuropees wat raadselachtige, initiale, mobiele *s* is, die soms wel en soms niet verschijnt. *Smart* is identiek met Duits *schmerz*. In Nederland is het wat beperkt tot de randgebieden: Gronsvelds *gesjمرت* "pijnlijke, niet geïnfekteerde, open plek op de huid", Gronings *smaartig* "ontveld" en *smaart* "ontvelling". Voorts herkennen we het in het tweede gedeelte van Vlaams *kert(e)smert* "het pijnlijk gevoel dat men door wrijving tussen de dijen kan hebben", Lat. "intertrigo". Het eerste deel is overigens identiek met Westvlaams *kerte* "kerf" en dit is weer nauw verwant met Noors *krat* "schaafsel" en Nederlands *kartelen* (NEW 306).

Het Zeeuwse *groe(ë)* "koortsrilling" is ten nauwste verwant met *gruwen*, maar ook met *gruis* en *grut*. We hebben hier te doen met een heel oude wortel die "hard erover wrijven" betekent en die ook in het Slavisch op het psychische overgedragen is; men vergelijkte b.v. met Russisch *grum* "aardschol, verschuivende aardlaag": Russisch *grustj* "kommer". Vgl. Pokorny 460 vlg., Kluge 268-270, WNT V, 1206.

Ook aan het noordoostelijk *schin* "hoofdroos" met in Groningen als nevenvorm *schim* is een zeer oude fenomenologische oorsprong verbonden. Die ouderdom blijkt wel uit het feit dat het woord ook voorkomt b.v. in het Engels (als *skin*) en in het Oudnoors (als *skinn*). Het moet wel nauw samenhangen met het ook noordoostelijk *schinnen* "villen", dat weer identiek is met hgd. *schinden* "villen" en op dezelfde basis als b.v. Lat. *secare* "snijden" teruggaat. Zie hierover WNT XIV, 696 en Kluge 650.

Voor het aandeel van het begrip "villen" verwijzen wij verder naar de reeds in I.11 besproken afleidingen van mnl. *vlaen* "villen". De in Brabant sterk verbreide benaming *blekaars* met zijn vele, vaak door volksetymologie vervormde varianten: *blekhörst*, *blekaast*, *blek*, *blekgat*, *blikaarts*, *blekkers*, *blik*, *blinker(d)* voor het pijnlijk schrijnend ongemak dat men tussen de billen kan voelen, is een samenstelling met het werkwoord *blekken*, waarvoor WNT II, 2824 als eerste betekenis "ontvellen" geeft.

Het door de al vaker genoemde Kiliaen vermelde *rappe*, o.a. in de betekenis "schurft", wordt in die betekenis als *rap* nog opgegeven voor Wolvertem en Houwaart. Bouman 87 kende het nog in *rappig* "schurftig" in Noord-Holland. Elders echter betekent *rap* "puist" of "roof van een wond"; ook wordt het omschreven als "uitvloesisel". In Zuid-Holland is het de naam voor een veeziekte en identiek met hgd. *rappe* "uitslag aan de knie van een paard". In Noordhollandse dialecten treft men hetzelfde woord aan in de

afleidingen *rapperig*, *rabbig*, "zodat de flarden erbij hangen" (Boekenoogen 805, 811). Boekenoogen 809-810 kent trouwens *rap* "afval". Verderop wijst Kluge 582 op verwantschap met Oudhoogduits *râffi* "ruig, ruw, rauw". Ook hier moeten wij dus aan tactiele motivering denken.

8. Motoriek

Op het terrein van de menselijke lichamelijke bewegingen ligt Zeeuws *mikkingen* "zenuwtrekkingen" een afleiding van *mikken*, dat blijkens WNT IX, 731 ook "een kleine beweging maken" betekent. Ook motorisch is Hollands *een rolling krijgen*, een uitdrukking die vooral in wat overdrijvende zin gebezigd wordt. We hebben hier te maken met dezelfde gedachte als bij *een rolberoerte*, letterlijk "een beroerte waarbij men omver rolt". In deze afdeling hoort ook het ABN woord *stuipen*. Mnl. *stupen* betekent nl. ook "bukken" en Zaaans *stuipen* als werkwoord betekent "een hellende stand aannemen" (Franck-Van Wijk 681), zodat de oorspronkelijke betekenis van de ziekte-naam wel was: "buiging, wringing van het lichaam". Een soortgelijk fenomenologische motivering ("samentrekking") voor hetzelfde begrip vertoont het Franse leenwoord *convulsies*, *convulsen*, dat tot het zuiden beperkt is en in westelijk Westvlaams nu de alleenheerschappij uitoefent. Andere benamingen die aan de motoriek ontleend zijn, vindt men in Zeeuws *wervelzêek* "draaierig" (men denke aan hgd. *wirbeln* en nl. *wervelen*) en *lemmer*, dat in zijn algemene betekenis van belemmering al in het woordenboek van Kiliaen voorkomt en in het Westvlaams "belemmerde ademhaling" betekent. Zaanlands *tokkele* "zeurend pijn doen", b.v. in *me kies tokkelt de hele dag al*, is een afleiding van een werkwoord dat identiek is met Duits *zucken* "rukken". De benaming *klem* voor "tetanus", ook wel voorkomend in *kaakklemme*, *wondklem* en *klemmoel*, behoeft geen nadere toelichting.

Het lijkt ook vanzelfsprekend de termen *vallende ziekte* en lat. *morbus caducus* (bij lat. *cadere* "vallen") voor "epilepsie" als symptomatisch te interpreteren, maar het is wel merkwaardig dat in het oude Mesopotamië de ziekte ook *miqtu* "wat valt" heet en dat daarmee op het teelvocht van Sjulpaea, d.i. de planeet Jupiter, gedoeld wordt, zoals in een voordracht van M. Stol wordt vermeld. Zou dan, waar voor de ziekte ook de termen *toeval* en *overval*, beide met het element *val*, gebruikelijk zijn, de diepste oorsprong toch bij dit *miqtu* te zoeken zijn?

Bij aanduidingen van diarree is vaak de snelheid van het verschijnsel oorzaak van de benaming geweest. In Gronsveld heet dat *gawwe* en *gezwênne* (letterlijk: gezwinde). Astens *aan de vinnige zijn* is te verklaren uit de beteke-

nisonontwikkeling van "vinnig" tot "vlug". Ook Enkhuizens *reesskeet* "diarree" heeft in *rees* (ontleend aan Eng. *race*) een element dat vlugheid uitdrukt. Zaanlands *radder* voor diarree zal wel samenhangen met *rad* "snel". Het element *er* hierin vindt wel een variant in *raddelen* "rad spreken" in Zuidnederlandse dialecten. In *diarree*, dat uiteindelijk van Griekse herkomst is, betekent *dia* "door" en komt *ree* van een werkwoord dat "stromen" betekent. Ook hier is dus het bewegingsmotief duidelijk.

Vibratiegewaarwordingen doen nog steeds hevige of derdedaagse koorts in Zeeland *bibberkôôse* noemen. Valkenburgs *bubbelesenes* voor "bibbering, trilling van de spieren bij bejaarde mensen" bevat als laatste element wel een vorm van *zenuw*, znl. *zeen*, en heeft als eerste deel ook weer een vervorming van de stam van *bibberen*. Op soortgelijke gewaarwordingen berust Zeeuws *daover* voor "koortsrillingen"; zie voor dit woord WNT III, 2313-2314. Veluws *schuverig* en Gronsvelds *sjoeverig* voor "rillerig bij verkoudheid" moeten van een iteratief, een herhaling uitdrukking woord, van *schuiven* gevormd zijn en drukken dus ook een (vibrerende) beweging uit. Zie hierover ook WNT XIV, 1188-1189.

Waar voor de neusverkoudheid Zeeuws *snuiverik*, Limburgs *snoep* of *sjnop* met de bijvoeglijke naamwoorden Zeeuws *versnuverd*, Limburgs *versnoeptj*, *versnopt* e.d. gebruikt worden, ligt wel de optrekkende beweging van het vrijwel uitgeschakelde reukorgaan ten grondslag.

Dat Meerloos *siepòwg* "tranend oog" met *sijpelen* samenhangt, is duidelijk.

9. *Roos*

Het woord *roos* is een lastig geval. Zie kaart 3. In het ABN kent wel ieder het voor het afschilferen van de huid onder het hoofdhaar. In de tweede plaats vindt men het als aanduiding van "verkoudheid" of "griep" maar verder ook voor "koorts". Vaak treft men het dan aan in verbindingen als *de roze in de hoed*, waar *hoed* huid betekent. Vervolgens wordt het voor verschillende ontstekingen gebruikt, Van Andel 388 geeft het op voor "alle akute ontstekingen, die met roodheid, zwelling en hitte van de huid gepaard gaan", dus o.a. voor "gordelroos". Men noemt het dan trouwens ook *roze um de hoed* (let op het voorzetsel). In Bredevoort spreekt men van *roze in de mond*. Semantisch iets verder liggen de, trouwens ook zeldzamere, betekenissen "aangezichtspijn", "waterpokken" en "bof".

Ook het bijvoeglijk naamwoord *rozig* komt zowel voor met het betekenis-element "huiduitslag" als in de betekenis "gloeierig, koortsig, huiverig"; dit

laatste in het Hollands, maar ook wel in het noordoosten en het Fries. Ook werd in het noordoosten *roasig* (*in de hoed*) als antwoord op de vraag naar de benaming van griep opgegeven. Kollendoorn gaf hiervoor *rozereg*, Zoetermeer gaf *rozerig* als "verkouden", Kampen als "kouwelijk, koortsig".

Wognums *sprozig* "pijn aan het gezicht hebbend" toont misschien volks-etymologie naar alleen voor Noord-Holland genoteerd *sproosk*, *sproos* "ruw en gebarsten (van lippen of huid)".

Daarnaast vinden we vele samenstellingen met *roos*. Uit het ABN citeren wij *gordelroos*, *netelroos*, *belroos*, alle wijzend op huidaandoeningen. Verder kennen de dialecten *bladderroze*, *knobbelroos*, *bleinroos*, *blaarroos*, *middelroze*, *buikroos*, *kringroos*, *ringroos*, *belloos* en *wondroos*. Met betrekking tot huiduitslag heeft het Westvlaams verder twee soorten *kno(o)proze*: "fra. erythème noueux" en "erysipèle pustuleux". Voorts komt *roos* in vaste verbindingen voor: Westvlaams *geknoopte roze* ("fra. érysipèle noueux"), Meerloos *blöjende roeës* "belroos", te Lebbeke *effene roos* "soort van erysipeel", te Jette *rode roos* en *blauwe roos*, dit laatste volgens De Cock misschien identiek met *lopende roos* of *Sint-Bernardsvuur*. Minder aan huidaandoeningen doet denken: *kelderroze* "podagra", genoteerd voor Gent, Sint-Truiden en Poperinge (een woord waarin *kelder* de wijnkelder moet aanduiden). *Gorselroos* moet wel uit *gordelroos* ontstaan zijn.

Berns 1983 (passim inz. 100-101) brengt *roos* terug tot een wortel **reus-*, die Pokorny 870 construeert met verwijzing naar o.a. Deens *ros* "snipper", Noors dial. *ros* "schub van een vis" en Noors dial. *rus* "dunne schaal", met nog verdere verwanten in het Lets en Litouws (Berns denkt trouwens ook nog aan Ned. *ros*, *rus* "zode"). Nu waagt Pokorny zich verder wel niet aan een betekenis van deze wortel, maar hij acht die wel een uitbreiding van een wortel die "openscheuren" betekent. Deze etymologie is heel waarschijnlijk juist wanneer het huiduitslag betreft. Maar voor *roos* "koorts" is dat op het eerste oog wat vreemd. Evenwel kan betekenisverschuiving veroorzaakt zijn doordat bij allerlei uitslag de huid rood wordt.

Daarnaast echter kan voor *roos* "koorts e.d." aan de bloemnaam gedacht worden zowel gezien de kleur (ook de kleurnaam *rose*, die in het Frans ongeveer sinds de 15de eeuw gebruikt wordt, is aan de naam van de bloem ontleend) als de overeenkomst van afbladderende schilfers met rozeblaadjes. Waar Berns (1983) 100 ook nog zegt dat het nl. woord *roos* "schilfers" zonder probleem verklaard wordt als metaforisch gebruik van de bloemnaam *roos*, maakt hij de eindconclusie toch beslist niet gemakkelijk.

10. Lugubere motieven

Luguber is de benaming *spahoest(e)* voor teringhoest of pseudokroep. Hierbij is sprake van de spa van de doodgraver. In Roermond wordt gezegd *nao de sjöp (= schop) ruuke* als iemand niet lang meer te leven heeft. Dezelfde gedachte zou kunnen zitten in *respoek*, voor "ineengelopen zeer gevaarlijke pokken". Men dacht misschien in dezelfde richting als bij *liggen onder de groene zoden*, want *res* is de dialectvorm voor *rus* "plag". Maar mogelijk wordt alleen het "ineengelopen" zijn met de structuur van zo'n plag vergeleken. Onheilspellend is weer wvla. *karonjeplek(ke)n* voor wond of plek of ander gebrek dat eraan herinnert dat de betrokkene vroeg of laat een karonje, een kring, zal zijn. In Deventer bestaat een wel heel sombere benaming voor "grijze haren": *karkhofblèùmkes*. Elders heten de pigmentvlekken die men op latere leeftijd krijgt: *grafbloempjes*.

Hoofdstuk III *Taboe en Eufemisme*

1. *Cultureel-anthropologische inleiding*

De term taboe dekt een grote verscheidenheid van rituele verboden en vermijdgewoonten in verschillende etnografische omgevingen waarvan men de ratio niet doorziet, maar die men eerbiedigt en onderhoudt omdat men denkt bij schending daarvan aan ongeluk blootgesteld te zijn. Taboeverboden missen iedere motivering. Hun oorsprong is onbekend. Voor ons onbegrijpelijk, schijnen ze voor hen die er zich naar schikken, vanzelfsprekend. Freud 1966, 6 spreekt van Kants kategorische imperatief die "zwangsartig" wil werken en iedere bewuste motivering afwijst. De van oorsprong Polynesische term komt overeen met Latijns *sacer* en Grieks *hagios*, die zowel "heilig" als "vervloekt" betekenen (zie Freud 1966, 25).

Taboe is o.a. het noemen van de naam van de demon die een ziekte veroorzaakt. Men gelooft nl. in primitieve maatschappijen dat de demonen opgeroepen worden wanneer ze hun naam horen en dat ze dan schade toebrengen, maar dat ze de taboewoorden niet herkennen en dat ze, als deze gebruikt worden, dus ook geen kwaad doen (Prosek I-IV, XXXVIII, Olbrechts 13, Lessiak 133-134, Seymour-Smith 276). Geen wonder dan ook dat Lauri "das Tabuverbrechen" in de volksopvatting als een der belangrijke ziekteoorzaken ziet. Olbrecht 30 beschouwt het taboegeloof als een indicatie voor een laag ontwikkelingspeil. Volgens hem behoren volkeren die geloven dat ziekte een gevolg is van het verzuimen van bepaalde niet steeds door het slachtoffer gekende voorschriften, tot de cultureel meest achtergeblevene. Feit is dat ook volgens Lauri bij de Finnen het geloof aan een zondigen tegen de taboe als oorzaak van ziekte leeft (zie hiervoor *Anthropos* LIV, 1959, 1011).

2. *Taboevormen*

De verhulling van de taboe bij ziektenamen kent verschillende vormen.

Soms betekent het taboewoord "niet te noemen", b.v. Oudindisch *nepomenuše* "etterbuil, buil". In Duitsland treedt voor "fijt" *ungenannt* op.

Als *captatio benevolentiae*, vanuit een soort gesoebat, wordt soms ook een verwantschapsnaam genoemd. Voor "pest" b.v. kent het Servisch *kuma* dat eigenlijk "peettante" betekent; het komt nl. uit vulg. latijns **kumpater* (Prosek VII). Voor koorts worden in Russische dialecten *matuska* en *kumocha* gebruikt, die eigenlijk respectievelijk "moedertje" en "peettante"

betekenen. Ook komt bij de Oost- en Balkan-Slaven als zulk een taboebenaaming het woord voor "gast" voor (Lettenbauer 122). Als wvla. *kozientjes* voor "podagra" niet een animistisch relict is (vgl. hiervoor I.3), zou dit woord, dat letterlijk "neefjes" betekent, het best in het kader van de taboe te beschouwen zijn.

Weer een andere vorm van taboe bestaat hierin dat men de ziekte betitelt als iets wat juist heel welkom of iets goeds is. We zullen daar aanstonds de voorbeelden van zien. We zouden dat melioriserende taboe kunnen noemen.

Een heel aparte afdeling vormen de gevallen waarin namen gebruikt worden die eigenlijk een ruimere betekenis hebben. Het Zeeuwse *andoeninge* voor "duizelig" zou aldus verklaard kunnen worden. We komen ook op dit verschijnsel verder terug.

Hegedüs o.a. blz. 94 deelt mede dat het volk wel van mening was dat de demonische wezens alleen de taal van hun omgeving verstonden en dat het volk daarom soms voor de ziektenamen een leenwoord gebruikt. Natuurlijk heeft het gebruik van leenwoorden ook heel andere oorzaken. Aan het Frans ontleende ziektebenamingen danken hun bestaan aan het overwicht van de Franse cultuur of andersoortige speciaal Franse invloed en voor de Latijnse leenwoorden bedenke men dat de medische wetenschappelijke terminologie aan het Latijn ontleende, wat in een later hoofdstuk nog bekeken zal worden.

3. Eufemisme

Het is nu eerst zaak om het begrip taboe met eufemisme te confronteren.

Galli de' Paratesi 129-133 heeft zich vooral met het oog op het Italiaans zeer uitvoerig met het probleem van het eufemisme beziggehouden. Bij verschillende ziektenamen ziet zij dat verschijnsel werkzaam, b.v. bij huidziekten waar zowel een gevoel van schaamte als van walging een rol spelen. Ook kan er sprake zijn van seksuele verdringing (*repressione sessuale*); met name bemerkt zij dat, als het over venerische ziekten gaat. In die gevallen denkt zij aan een in zekere zin diabolische vrees die niet alleen fysiek maar ook moreel is, met een gevoel voor het magische. Dan bevinden wij ons toch op het randje van de taboe. Het is trouwens, zoals Prosek VII het zegt, bij ziektenamen dikwijls moeilijk, tussen taboe en eufemisme een scherpe grens te trekken. In het moderne taalgebruik speelt ook de gevoelswaarde een rol om ziekte termen te vermijden, b.v. bij *t.b.* voor *tuberculose*, *ca.* voor *cancer* = kanker, *sief* voor *syfilis*.

Vaak valt ook aan fatsoen te denken. Dat moet het geval zijn bij allerlei omschrijvingen voor in het kraambed liggen, zoals Enkhuizens en Kuinders *m'n vrouw 'et 'n spieker in d'r been* en stellig ook als het over venerische ziekten gaat: oudere termen als *morbus venereus*, *lues venerea* (Van der Valk 25), *chaude-pisse vénérienne* "druiper" (Van der Valk 69) en *hij is van Jobs trappen afgevallen* "hij heeft syfilis gekregen" (Van der Valk 26). Job komt later nog ter sprake.

Overigens erkent Galli de' Paratesi ook dat er gevallen van bijgelovige vrees zijn. Dan hebben we de resten van de taboe.

4. Duidelijke vrees

Een prachtig geval van melioriserende taboe, gepaard met religieuze beschouwing, doet zich voor waar in de 17de eeuw bij Huygens en Bredero, en blijkens het Mnl Wb II, 936 ook al in de Middeleeuwen, de pest *de gave Gods* wordt genoemd. Daarnaast kwam in het Middelnederlands ook al gewoonweg *de gave* in dezelfde betekenis voor.

In de huidige dialecten bestaat het woord (soms in het mv.) nog, maar in een andere betekenis, die van "stuipen", een ziekte die eveneens zeer gevreesd was; vgl. kaart 4. Ook leeft nog steeds een oud voltooid deelwoord van *begaven*, dat letterlijk "begiftigen" betekent en in de 16de eeuw al eufemistisch gebruik kende, gevolgd door *met* en daarna een naam van een ziekte. In een boekje uit 1565 worden simulanten opgevoerd die verklaren dat zij "begaeft syn met die vallende siecte van Sinte Valentijn oft van Sinte Quirijn oft van Sinte Vits oft van Sinte Anthonis" (Beek 34).

In het Hollands van de 17de eeuw betekent *begaafd* zonder meer "aangetast door de pest". Daarnaast worden hetzelfde woord en verwante uitdrukkingen ook nog in een andere nosologische betekenis gebruikt, nl. die van "stuipen", "vallende ziekte", "flauwte" en "toeval". In het WNT II, 1367 worden deze ten dele neurologische betekenissen Saksisch genoemd. Blijkens onze kaart 4 van "stuipen" vinden we *begaving* met de varianten *begaoves*, *begòfde*, *begaof(t)heit*, en uitdrukkingen als *in de gaven vallen* of *liggen* ook in Friesland, Limburg en het westelijke deel van de Belgische provincie Brabant. Daar komt ook hier en daar de vorm *de gavel*s voor. Het aardrijkskundig beeld verraadt duidelijk dat dit een volksetymologische vervorming van *gaven* is. Verder wordt *begaving* nog vermeld in de betekenis van "vallende ziekte" voor Bezel, Baaksem, Montfort en Waubach, in de betekenis van "vallende ziekte" of "beroerte" voor het Gelders-Overijssels (naast *begaves*), in de betekenis "beroerte" voor Tienraai en Meerlo-Wanssum, voor "nekkrimp"

in Bezel, voor "tetanus" in Vlodrop, voor "stuipen" in Heerlen, voor "stuipen" en "vallende ziekte" in Sittard, voor "plotselinge stoornis van de bloedsomloop in de hersenen" in Enschede en vindt men *begaofenis* "flauwte" in Huissen. Wanink 72 kent *begaovinge* in het Twents-Achterhoeks nog voor "soort beroerte bij varkens". Aan Rijssens 't *dolle begoa* voor een bepaalde varkensziekte ligt ook *begaven* ten grondslag. Vanouds moet daar de *v* uitgevallen zijn, zoals in Enschede wel *gem* voor *geven* en *doem* voor *duiven* gezegd wordt (Bezoen 1938, 46).

Echter moet hier vermeld worden dat Mnl Wb I, 694 en in navolging daarvan WNT II, 1367 bij dergelijke woorden voor min of meer neurologische verschijnselen (nl. *begavenis*, *begaves*, *begaving* met betekenissen als "vallende ziekte, stuipen, toeval") aan een andere oorsprong denken. Zij wijzen nl. op een mnl. citaat "(hy) wordt also begavet, dat hy van hem selven quam", waar *begavet* betekent "in geestvervoering gebracht". Dit kan echter niet het gebruik in verband met de pest verklaren. En voor die ziekte is *de gave* (*Gods*) niet de enige melioriserende uitdrukking. Olbrechts 23 noemt deze ziekte ook *de genade Gods*. En zo zijn er ook buiten het neurologische meer duidelijke bewijzen.

Lessiak 134-135, sprekend over Schmeichelnamen, noemde *das selige*. Wat de Nederlanden betreft, wordt in een octrooi van de hertog van Alençon aan de stad Tielt het koningszeer, althans een kliergezwel "sulx datter een groote menichte es gestorven", als *zalicheyt* betiteld.

Voor "koorts" wordt in het Russisch (ook) *dobrucha* gebruikt, een afleiding van russ. *dobroj* "goed" (Lettenbauer 122).

Misschien is ook Zeeuws *welig vlees* voor "wild vlees" nog wel aan zo'n meliorisering toe te schrijven.

Merkwaardig is zeer zeker, wat Manninen 8-9 opmerkt, dat het bij Russen voorkomt dat zij de pokken deemoedig uit Gods hand aannemen, deze zelfs als een bijzonder teken van Gods liefde beschouwen, zelfs gelukkig zijn als ze aan de pokken kunnen sterven, maar in het algemeen zal toch bij uitdrukkingen als "de genade Gods", die ook voor de pokken in het Fins-Oegrisch niet vreemd zijn, o.i. eer aan taboe gedacht moeten worden.

Soms wordt een lichte duizeling met een woord aangeduid dat eigenlijk iets vreemds, iets afwijkends betekent. In het Oostvlaams en in verschillende plaatsen in Zeeland kan *aardig*, *aerdig*: "onpasselijk, onlekker" betekenen. Men moet dan uitgaan van de betekenis "eigenaardig, vreemd, raar, zonderling", die het woord in een zeer groot deel van ons taalgebied gekregen heeft. Als antwoord op een vraag naar "duizelig" worden verder *aorig* en *aerdig* vermeld voor Adegem, Kessel bij Lier en Baal in Belgisch Brabant. In die

sfeer ligt ook Zeeuws *wonderlik*: 'k bin zoe wonderlik den lesten tied, 'k gelaove dà'k mèr 's nàer den dokter gae. Bij Koudekerks *enkelig* "duizelig" moet wel een betekenisontwikkeling "enkel" → "singulier" → "vreemd" → "met een gevoel van iets vreemds" → "duizelig" aangenomen worden. Wij herinneren in dit verband aan J. van Ginneken, *Principes de linguistique psychologique* 1907, 173, waar hij de stelling uiteenzette: "nous rencontrons tant de mots qui signifient autre chose et en même temps quelque chose de désagréable, de défavorable". Het ongewone, het andere is onaangenaam. Ook dit lijkt ons een vorm van taboe, te zeggen dat het niet normaal is.

In Limburgse dialecten komt de heterofoon van Duits *schwerenot* "vallende ziekte" voor. Overigens geeft Dorren 170 Valkenburgs *schwèrenoit* alleen in de betekenis "deugniet" en kent Kats 271 *sjwaerenoot* alleen in een uitdrukking *det zol de sjwaerenoot haole*. Met Hegedüs 94 kan men hier rustig van taboe spreken.

Als titel van deze paragraaf hebben wij "duidelijke vrees" gekozen. Er zijn echter graden van duidelijkheid en daarom willen wij de taboe-verklaring ook suggereren voor de volgende gevallen waar de letterlijke betekenis om zo te zeggen wel zo leeg mogelijk is. Erg taboeachtig lijkt het door Lessiak 133-134 vermelde Duitse *ding* voor een bepaalde ziekte en al evenzeer *iet* = *iets* voor "een beroerte" in Loksbergen. Prosek XXXVIII wijst erop dat een persoonlijk of bezittelijk voornaamwoord aan taboe te danken is. Vergelijk daarmee b.v. Ned. *hij heeft het te pakken*. Daarnaast kent het Katwijks *dingsig* voor "niet in orde zonder te kunnen zeggen wat er hapert". Misschien getuigt dit echter meer van gebrek aan inzicht dan van taboevrees. Van andere aard is *het op z'n kluitte hebben* "het op de borst hebben" te Huissen; hier wordt de plaats van de aandoening genoemd, waardoor de vorm van de mededeling minder "leeg" is.

Echt "leeg" is ook de aanduiding *stêê*, *stee*, *stèèj*, die in Doornspijk en Deventer geldt voor spit, op de Veluwe voor "ziek gedeelte", in Groningen, Kuinre en Katwijk voor "zere plek, wond, zweer", die voor Holland ook in de vorm *steetjes* of *steed* wordt gegeven voor "kale plekjes op het hoofd", "zere plek op 't hoofd" en die in Leeuwen werd opgegeven als antwoord op de vraag naar wat er gebeurt als er straatvuil in een wondje komt (daar werd door de vraagsteller aan tetanus gedacht). Het woord is natuurlijk identiek met *stee*, *stede* "plaats".

Ook het uit de nosologie bekende *toeval* moet wel als taboeterm opgevat worden. Eigenlijk betekent het "iets wat iemand overkomt", maar sinds het midden van de 19de eeuw bepaaldelijk "flauwte, bezwijming", thans alleen ten gevolge van een aanval van vallende ziekte, b.v. in Katwijk en op Tessel,

maar ook wel "zenuwtoeval" en in Groningen, maar ook in Volendam en Monnikendam: "beroerte". In Posterholt betekent *toevallen*: "stuipen". Westvlaams en Haspengouws *vooval* voor "miskraam" is ontstaan uit *voor* + *val* in de betekenis "bevalling" (WNT XVIII, 240, betekenis 20 en WNT XXII, 935; zie ook dit *val* bij Karsten II, 164). Op Schouwen en Goeree en Overflakkee zegt men *vervalletje* voor "miskraam". Men had daar nu eenmaal *vervallen* voor "veranderen" voorhanden, waarmee men kon "verhullen". Een ander misschien verhullend woord voor "miskraam" is Zeeuws *glipper(tje)*. Zie verder II.4.

Bij uitdrukkingen als wvla. *evelmond* voor "spruw" pleit het feit dat het betrokken lichaamsdeel genoemd wordt, alleen al tegen interpretatie als eufemisme of taboe. Bij Twents *hef het uwel op de rug*, en *hee hef 'n knieperd op de hoed* (= *huid*), waar het overigens niet over een ziekte maar over het temperament gaat, wijst de personificatie weer wel op iets demonisch, waartegenover men zich dan verhullend opstelt. Zie in dit verband Bezoen 1948, 91-96.

Uit de zeer algemene betekenis van "op bed neervallen" zoals nog blijkt uit een 17de-eeuws zinnetje als *aan zulke ziekten legt de gansche stad bevallen* ontwikkelde zich niet alleen die van "baren" maar ook blijkens Gronings *bevalen* (letterlijk: "bevallen") die van "vermageren". Enige verhulling kan hieraan niet ontzegd worden.

Zeeuws *zwakgemoed* heeft als betekenis zowel "zwak van karakter" als "zwak van gezondheid". Natuurlijk is die eerste betekenis oorspronkelijk. Wij kunnen in deze materiële wereld de tweede dan ook moeilijk anders dan als verhullend, op zijn minst wel eufemistisch, verklaren.

Het woord *onbekwaam* in de betekenis "dronken" wordt door WNT X, 985-986 terecht een verzachtende uitdrukking genoemd. Juist bij negaties van positief gewaardeerde begrippen doet zich iets dergelijks vaker voor. In het Zeeuws b.v. betekent *ongans* "ziek, onwel", en *onklaer* "ongesteld". Zie voor beide woorden ook het WNT X, resp. 1574 en 1708.

5. Heilig vuur

In de reeks van de taboewoorden hoort ook het *heilig vuur* thuis. De uitdrukking is een vertaling van Latijns *ignis sacer*. Zoals we al zagen, betekende *sacer* evenals Gr. *hagios* zowel "heilig" als "vervloekt", wat ook bij het woord *taboe* het geval is. Wij merken terloops op dat Grieks *hiera nosos* (lett. heilige ziekte) de epilepsie aanduidt. De term *hiera* in dit verband werd echter door Hippocrates al afgekeurd (Weckersheimer 161). In het Latijn

wordt *sacer ignis* het eerst aangetroffen bij Lucretius (eerste eeuw voor Christus), maar de betekenis is daar niet geheel duidelijk. Ongeveer 20 jaar na diens dood gebruikt Vergilius de term voor het miltvuur (anthrax) bij schapen. In de Latijnse medische literatuur gebruikt Celsus (eerste eeuw na Christus), een tijdgenoot van keizer Tiberius, de naam voor het eerst en bedoelt er twee soorten kwaadaardige zweren mee. Vast is de betekenis van de uitdrukking niet geweest. Plinius gebruikt haar zelfs voor de toch niet zo ernstige gordelroos of herpes zoster. In de Middeleeuwen kreeg het woord de betekenis van gesel of volksziekte. Zo werd er in 1089 de heersende pest mee aangeduid. Later echter wordt het synoniem met het *Sint-Antoniusvuur*, een ziekte die veroorzaakt wordt door de vergiftiging van rogge door moederkoren, een vergiftiging die zich vooral in Duitsland en Rusland in convulsieve vorm manifesteerde (de kriebelziekte) en in Frankrijk in gangreneuze vorm (het eigenlijke heilige vuur, een ziekte die wel niet dodelijk was, maar waarbij hele lichaamsdelen afstierven). Overigens blijkt hiermee geregeld de erysipelas verward te zijn. Zie verder hierover Wickersheimer.

In het Nederlands hebben wij *heilig vuur* ter aanduiding van een ziekte amper aangetroffen, ook niet in het WNT XXIII, waar *vuur* behandeld wordt. Maerlants *Der Naturen Bloeme* III, 2283 uit de dertiende eeuw geeft het als ziektenaam (met als variant *dat helsche vier*). Braekman 1975, 373 en 384 kent *deleghe* (letterlijk: het heilige) en *heleghe* als ziekte nog in een Zuidoost-vlaamse tekst van rond 1350.

6. Verbijzondering

In een aantal gevallen wordt voor een bepaalde ziekte een woord gebruikt dat elders in het algemeen voor ziek of ziekte in gebruik is of dat gewoonweg iets slechts betekent. Een Raetoromaans voorbeeld hiervan vinden we bij Baumer 165, die voor "epilepsie" op *quei mal* of *il mal* wijst en daar meteen de verklaring aan toevoegt die wij hier aan de orde stellen, nl. dat zich zo de schroom openbaart die men van ouds voor deze ziekte had. M.a.w. deze veralgemenende benaming is het gevolg van taboe. Een ander voorbeeld (uit 1693) geeft Van der Valk 29: '*morbum* "syphilis"; *morbus* is het Latijnse woord voor "ziekte". W. Havers zag een dergelijk verschijnsel als "Flucht in die Allgemeinheit" (Hako, 19). Zien wij nu de Nederlandse voorbeelden.

ABN *krank* wordt vrijwel niet meer gebruikt. In Werkgroep Frequentieonderzoek van het Nederlands, Woordfrequenties in geschreven en gesproken Nederlands (red. P.C. Uit den Boogaart) 1975 komt het niet voor. Anders is het in het Duits, waar het zonder meer "(lichamelijk) ziek" bete-

—

kent. Als een Limburger echter smalend vraagt: *bistu krank* (trouwens *ben je krank* betekent in het Schevenings hetzelfde), dan staat dat gelijk met het Nederlandse *ben je gek*; daar betekent *krank* dus "gek". Maar bovendien betekent in Kerkrade en Heerlen het afgeleide zelfstandig naamwoord *krengde, krenkde* ook nog "vallende ziekte". In het Twents en Achterhoeks is *de zeekte* het woord voor "tyfus". Ook voor het Land van Waas wordt *de ziekte* in de betekenis "tyfuskoorts" opgegeven. Van Dijk 38 kent *de ziekte* als "cholera". In Oud-Gastel heette de vallende ziekte kortweg *de kwaol*.

We zagen in het eerste hoofdstuk dat er in het Nederlands een lexicaal element *zucht* bestaat dat "ziekte" betekent, dat niets te maken heeft met *zucht* (fra. sanglot, hgd. Seufzer), maar een wat ondoorzichtig geworden afleiding bij *ziek* is. In het Zeeuws is echter de betekenis van dit woord verbijzonderd tot "zwellend, vooral ziekelijke zwellend". Overigens is bij *zucht* voor "waterzucht", zoals dat in gebruik is in b.v. Venlo, Weert, Roermond, Eersel, Maliskamp, Lith, Oss enz., moeilijk uit te maken of we met betekenisverbijzondering, dan wel woordafkorting te maken hebben.

In Westerwolde is voor "bloedwateren" *wij* in gebruik, een woord dat identiek is met nl. *wee*, hgd. *weh*. Overigens is er in het voorbeeld dat Ter Laan geeft (*dat bijst is aan de wij*; let op het geslacht) niet van mensen sprake. Die beperking geldt weer niet voor *het weedom*, te Ieperen voor "fijt" in gebruik. Zie voor *wedom* verder De Cock 293.

Het woord *zeer* wordt in allerlei Zeeuwse dialecten ook gebezigd voor zweer, in het bijzonder voor herpes aan de mond, kleine steenpuist, etterachtige uitslag op het hoofd (favus). Enigszins hierop gelijkend is het gebruik van *zeren* voor "waterpokken" in de noordoostelijke dialecten Niewolde en Blijham. Voor het Land van Waas wordt *het zeer* als schurftige uitslag omschreven. Ook het zestiende-eeuws woordenboek van Kiliaen omschrijft *seer* als "scabies" (schurft) maar ook als *Vlcus* (lees V als u) "zweer". In Boekel wordt 't *zeer* voor het koningszeer gebruikt. Zie verder ook WNT XXVII, 1440-1445.

Een opvallend voorbeeld is ook het Limburgse woord voor uitslag onder de neus of om de mond, soms vergezeld gaand van lastige kloofjes in de mondhoeken: *zeek* of *zeik*, gelijk te stellen aan Nederlands *ziek*. Overigens is *zeek* ook nog als antwoord op de vraag naar "eczeem" tout court gegeven en wordt het voor het Roermonds met "zwering" omschreven. In aan Limburg grenzende delen van Duitsland bedoelt men met *zeek* of *ziek* ook hoofdzeer of uitslag op het hoofd van een kind (Rheinisches Wörterbuch VIII, 135). Zie kaart 5. In Rillaar en Lovenjoel kent men *beziekttheid* voor "vallende ziekte".

Nog een ander voorbeeld van verbijzondering levert *gebrek*. In de betekenis "vallende ziekte" (NB hèt gebrek blijkbaar bij uitstek) wordt het door Weiland gegeven. In het gebied van de grote rivieren schijnt het alleen nog in figuurlijke uitdrukkingen voor te komen. Voor Maas en Waal wordt 'k *docht tè 'k 't gebrèk kreeg* omschreven als "ik schrok me rot, ik dacht dat ik er iets van kreeg" en in De Duffelt kent men *het gebrek krijgen* voor "het te kwaad krijgen". Voor het Twents-Achterhoeks wordt *gebrek* als "breuk" omschreven. Daar zal de afleiding van het werkwoord niet vanuit de betekenis "ontbreken" (zoals bij de betekenis "vallende ziekte"), maar vanuit die van "breken" (fr. rompre) ontstaan zijn.

Op Walcheren en de beide Bevelanden komt *kwelesieë* voor "keelziekte" voor. Het woord hangt natuurlijk samen met *kwaal* en *kwellen* en nog meer rechtstreeks met het in ouder Nederlands en nog in 1895 voor het Gelders-Overijssels in de vorm *kwèlen* geregistreerd *kwelen* "ziek zijn". Zeeuws is verder ook onovergankelijk gebruikt *kwellen* "aan een slepende ziekte lijden", "een wond hebben die niet wil genezen". Met betrekking tot de laatste betekenis geeft Ghijsen 515 alleen een voorbeeld dat toegepast is op een kat. In 1836 kende Breda nog *kwelziekte* voor "slepende ziekte". Zie voor dit alles ook WNT VIII, 756-758, dat ook onovergankelijk *kwellen* "pijn lijden" vermeldt.

Ook komen er in de hier behandelde categorie leenwoorden voor. Een opmerkelijk voorbeeld is *melaats*, reeds mnl. *melaetsc* (te vergelijken ook met Middelnederduits *melatisch*, Middelhoogduits *malates*), rechtstreeks afgeleid van mnl. *malade*, *malate*, eveneens "melaats" betekend, ontleend aan fr. *malade* "ziek".

7. Ontwikkeling vanuit "slecht"

In de vorige paragraaf werden ontwikkelingen behandeld waarop de titel van deze paragraaf in ruimere zin ook toepasselijk zou zijn. Wij willen nu echter voor wij de nosologische ontwikkeling van de woorden voor "slecht" behandelen, eerst de problematiek aan de orde stellen. Wanneer in de ziektenaam het woord *slecht* of *kwaad* of een synoniem daarvan voorkomt, ligt de gedachte aan eufemisme niet zo voor de hand. Het element eu- in deze term toch betekent "goed". Maar er zijn meer mogelijkheden.

Misschien zit er soms denkluïheid in, zoals men dat ook heeft b.v. bij Meierijs *ik din er hin* voor "ik ging erheen" (vgl. Weijnen 1937, 156), of hedendaags *doe maar deze* voor *geef maar deze*. Dat zou b.v. kunnen gelden van Udens *kooigheid* "uitslag onder de neus" (*koo* is hetzelfde woord als

kwaad), waarbij het gaat om iets wat wel hinderlijk maar niet gevaarlijk-kwaadaardig is, in tegenstelling tot andere benamingen met *kwaad* voor ernstige ziekten zoals *het kwade ding* voor "fijt", 't *kwaad* voor "tetanus" in Willige, Langerak en Drieslinter, en voor "kanker" in het Gelders-Overijssels, waarbij ook hun grotere verbreiding tekenend is voor volksgeloof, dat hier zijn vrees verraad.

Maar het kan natuurlijk ook zijn dat *kwaad* niet zozeer verhullend taboe is maar, vooral als er het lidwoord van bepaaldheid voorstaat, de eigenschap bij uitstek uitdrukt en dat het met opzet een zeer erge fatale ziekte aanduidt. Vaak zal het moeilijk zijn tot zekerheid te komen. Wij denken b.v. aan Westvlaams *een kwaad gat* "een gevaarlijke etterende wond", *een kwade keel* "een keelziekte". In ieder geval wekken verbanden met *zeek* = *ziek* en *zeer* zoals in Heerlens *koatzeek* "hoofdzeer, Gronings *kwaadzeer* "hoofdzeer", Kampens *kwaadzeer* "kwaadaardig hoofdzeer", Westvlaams *kwa(de) zeer* "etterend of kwaadaardig hoofdzeer", Kuinders *kwoatseer* "gezwel", Gents *het quaede zeer* in 1718 voor "favus" (Lievevrouw-Coopman 746), alle uitdrukkingen waarvan wij het tweede element reeds zijn tegengekomen, en die telkens dezelfde betekenis hebben, de indruk dubbelop te zijn. En waar het tweede element wel verhullend is, zal *kwaad* hier ook wel verhullend zijn. Het tweede deel vraagt er om. Verder wordt, omdat dergelijke verbanden reeds oud zijn (*quaet seer* b.v. vindt men bij Kiliaen), de gedachte aan echt verhullend taboe nog waarschijnlijker. En aangezien we ons bij Zeeuws *in 't kwaad gaan* "gaan zweren", Zeeuws *kwaedieë* "ontsteking, verzwering", Volendams *kaot* "korstjes op het hoofd" (waarschijnlijk is *kaot* ook hier identiek met *kwaad*) in dezelfde semantische en etymologische sfeer bevinden, is ook hier taboe niet onwaarschijnlijk.

Ook een ontwikkeling van "slecht" naar "ziekte" toont Middelnederlands 't *felloen* voor een bepaald gezwel (Braekman 1970, 466). Dit woord, dat ontleend is aan fra. *felon*, betekent eigenlijk "schurk".

Verschillende malen treedt in de nosologie de toevoeging van *groot* op vóór een woord dat in het algemeen een ziekte, of eigenlijk: iets verkeerd aanduidt. Beek 123-124 wijst er op dat reeds in de Middeleeuwen de vallende ziekte *grand mal* of *morbus major* genoemd werd en hij vermeldt soortgelijke omschrijvingen voor hetzelfde begrip: *groet evel*, *zware ovel*, *zware ziecten*, *groet iamer*. We kunnen daar met Van Leersum 1928, 312 en Daems 1967, 327 nog Middelnederlands *groet onghemac*, *t grote ongemac* aan toevoegen en met Van Leersum 1928, 296 van Scellinck uit 1343 *sware evele*. In Frans-Vlaanderen waren er nog in 1907 de laatste sporen van: in een incantatio worden daar de stuipen als *grote ziekte* betiteld: "Ik bezweer u grote ziekte!

door de H. Cornelius". In 1726 wordt de *syphilis de grootste ziekte* genoemd (Van der Valk 30).

Lessiak 134 beschouwt adjectiva van quantitative aard zoals hgd. *böse* of fra. *grand* ook als geschikte taboemiddelen.

Minder dreigend dan *kwaad* en *groot* maar daarom dan ook des te zekerder verhullend is *haastig*. Voorheen heette volgens Lievevrouw-Coopman 492 de pest *de haastige ziekte*. Hij citeert *aestichede* voor "pest".

8. Verdere gevallen

Het voor de Meierij opgegeven *kwellek* "duizelig, buiten bewustzijn", is natuurlijk identiek met *kwelijk*, dat een afleiding is van *kwaad*, en door WNT VIII, 690 ook in de betekenis "ongesteld, onwel, misselijk" gegeven wordt, waarbij Zuidnl. *kwelijk vallen* voor "flauwvallen" toegevoegd staat met de afleiding *kwelijkte* "bezwijming", die volgens WNT in de Zuidnederlandse dialectwoordenboeken voorkomt. Een variant van dit *kwellek* is *kollek* (met wat weke l) = *kwelijk*, dat in WNT VIII, 684-691 behandeld wordt.

In woordgroepen als Zeeuws *kwade kraem* "miskraam", Wagenbergs *kwaoie kraom* "idem" en Zeeuws *kwaeën oest* "kinkhoest" is zeer zeker wel betekenisverenging opgetreden, maar hoeft o.i. toch niet per se aan verhulling gedacht te worden. Van *misval* voor *miskraam* zou hetzelfde kunnen opgemerkt worden, hoewel hier door WNT IX, 878-879 als eerste betekenis in het algemeen "ongeval, ongeluk" en verder ook in het algemeen "ziekte" wordt opgegeven. Hoogstens zouden we van fatsoenstaboe kunnen spreken.

Zeeuws *ongurigheid* "eczeem, uitslag, puisten" is afgeleid van een bijvoeglijk naamwoord dat in het Middelnederlands als grondbetekenis "zeer onaangenaam" had; vgl. Mnl Wb V, 555-556. Vergelijk het Duitse *ungeheuer*.

Een van de betekenissen van *slim* is volgens WNT XIV, 1775 thans voornamelijk in noordelijke en oostelijke dialecten "erg, t.w. verkeerd, gevaarlijk" en dat kan ook op ziekte slaan. Maar ook zien we betekenisverbijzondering in *slim worden* voor "het bewustzijn verliezen" of "onwel worden", zo b.v. in Lochem.

Waarschijnlijk is Zeeuws *beuzig* "licht in het hoofd" ook wel van *boos* in de betekenis "slecht" uitgegaan; men denke aan *de Boze* "de duivel" en *volharden in de boosheid*.

De betekenis van Goerees-Overflakkees *haetelik* "ongesteld, niet lekker" is ook misschien rechtstreeks uit de betekenis "onaangenaam, slecht", die in Zeeland nog met betrekking tot het weer bestaat, voortgekomen. Uit WNT

VI, 116-117 is trouwens ook wel een betekenis als "verdriet veroorzakend" af te leiden.

Iets soortgelijks geldt voor Westelijk-Zeeuws-Vlaams *droef* "ernstig ziek", dat in het aangrenzende Westvlaams blijktens De Bo 235 ook: "slecht, boosaardig" betekent.

Zeeuws *dolen* "kinds zijn" vertoont een betekenis die heel begrijpelijk via "suf zijn" uit "dwalen" ontstaan is (vgl. Ghijsen 184). Om uitgesproken taboe aan te nemen is weinig reden. De bij Ghijsen geciteerde zin: "Ao, z'is gezond van 'arte, mè ze begint te dolen, é, z'is à vuuv-en-tachentig, moe je rekene", toont trouwens dat men het als een natuurlijk ontwikkelde kwaal ziet.

Ofschoon mazelen niet zo'n gevaarlijke ziekte is, meen ik met Heyne 149 toch bij de benamingen meer dan één verhullend woord gevonden te hebben. Laten we echter eerst eens zien wat de kaart te bieden heeft. Vgl. kaart 6. In het uiterste zuidoosten treft men *reule* (wat overigens voor Kerkrade met "rode hond" omschreven wordt). We zagen al dat dit een afleiding van *rood* is. In Dingsperlo, Dijkerhoek en Nieuw-Heten vinden we een raadselachtig *ieversen*, bij Wanink 116 in de vorm *ieversken* of *iwsen*, waarop wij direct terugkomen. Alleen wijzen wij er nu op dat het door Schönfeld Wichers 36 vermelde *iewskes* "kinkhoest" hiermee identiek moet zijn. Dan is er een groot Noordveluws en gedeeltelijk Overijssels-Zuiddrents gebied met *bleekns*, *bleikens*, *blekken* enz. In 1895 schreef Draaijer 5 dat het in zijn jeugd bij ouden van dagen voorkwam (*blèèkes*). Als men dit vocalisme en dat van het Ruinense woord *blèèkens* taalhistorisch bekijkt, ziet men dat de vocaal op een oude korte *e* als b.v. in Deventers *lèèze* kan teruggaan maar ook op oude korte *a* met een umlautfactor in de volgende lettergreep als b.v. in Deventers *bèèter* (= Gotisch *batiza*). Voor het Ruinens geldt hetzelfde. Waarschijnlijk is het woord ten nauwste verwant met Middelnederlands *blec* (mv. *bleke*) en *blecke*, beide in de betekenis "vlek". Dat is dan in ieder geval een zinvolle benaming.

Het woord *mazelen* zelf schaft wel enige problemen. Men vindt het praktisch in het hele open gelaten gebied van de kaart. In het algemeen kan men op grond van het *aa*-vocalisme in de Noordhollandse dialecten aannemen dat waarschijnlijk wel in de meeste dialecten de vormen een Oudgermaanse korte *a* hebben gehad, maar in de Friese vormen *méézels* en *meizele* moet de klinker verklaard worden uit Oudgermaanse lange *ae*. Moeilijk te verklaren is de klinker in Wieringer *miezele*. In het Schiermonnikoogs luidt het woord echter *mioezels*, ook als enkelvoud *mioezel*, terwijl heel veel Friezen *muzels* of *musels* zeggen. Fokkema en in navolging van hem Spenter denken dat die vorm door volksetymologie, met bijgedachte aan het woord

voor een muis, ontstaan is, wat ons toch amper bevredigt, al kunnen we zelf geen verklaring voorstellen. En dan wordt verder in de Stellingwerven en daarbij in het zuiden en zuidoosten daarvan *meuzels* gezegd, ook een lastige vorm.

Bij al deze beschouwingen hebben wij overigens geen aandacht besteed aan het feit dat het woord hier en daar, vooral in aansluiting bij het Duitse *masern*, *r* i.p.v. *l* heeft en dat soms de meervoudsvorm met *s* gevormd is (*mazels*, *mazere* enz.).

Urks *maolems* is wel een heel vreemde vervorming. Mogelijk is er aanvankelijk een plaatsverwisseling van de sisklank en de *l* geweest en ontstond zo iets als **maolezen*. Toen kunnen nog de *n* en de sisklank van plaats verwisseld zijn, wat **maolens* opleverde, waarna de *n* aan de begin-*m* assimileerde. De vorm *meulens* te Diever wijst nog op **maolens* als tussen-trap.

Maar tenslotte hebben we dan een groot Noordoostelijk gebied met *messels*, *mezzels* en heterofonen. Heyne 149 beschouwde deze vormen als ontleend aan Oudfrans *mesel*, dat zelf een voortzetting is van Latijns *misellus*, een verkleiningsvorm van *miser* "ellendig" en hij verklaarde het gebruik uit de verhullende functie. Om dan nog even op *meuzels* terug te komen: wij vragen ons af of deze vorm ook niet op *misellus* teruggaat. De *m* zou rondend gewerkt kunnen hebben. En geldt dat dan misschien ook van Fries *musels*, *muzels*?

Maar laten we nu op *ieversken* en zijn heterofonen (zoals *iwsen*) terugkomen. Meningen omtrent de etymologie vonden wij nergens. Naar onze mening moet het een taboewoord zijn, dat samenhangt met *ijverzucht*. Wanink 115 kent dan ook *zik ievern* "zich beijveren" en wat de *w* betreft zij verwezen naar Herrmann-Winter 126, die *iever* "hgd. Eifer" en *iewerig* "hgd. eifrich en zornig" noteert, en naar ALE Commentaires Volume I deuxième fascicule, 173, waar op gezag van Riegler voor een Duits dialect *eiferl* als naam voor de wezel gegeven wordt. De wezel wordt nl. in de folklore van Griekenland als jaloers op iedere bruid beschouwd. De Grieken geloven met name dat het dier de bruidsschat steelt en zetten daarom honing en reukwerk in de kamer van de toekomstige bruid. Zo moeten ook *ieversken* en heterofonen taboebenamingen voor een magische of demonische ziekteverwekker zijn.

De vraag of het gebruik van *schielijk* in het Zeeuws voor "misselijk" en "met een gevoel van benauwdheid" is toe te schrijven aan onvermogen om iets exact uit te drukken dan wel aan taboe, is moeilijk op te lossen. Vooral

misselijkheid is iets wat vlug opkomt, wat pleit voor de vrees voor het demonische.

9. Onzekere en misleidende voorbeelden

Maar het ligt niet allemaal even veilig voor de hand. *Vreissem*, *vressem* is de naam voor lichte huidaandoeningen (puistjes, bloedvinnen, strontjes en wratten). In Horst komt 't *vreze* voor "griep" voor en dat zal ook wel op hetzelfde woord teruggaan. Vroeger betekende het ook het schuim dat iemand in stervensnood of razernij op de mond kwam. Daems 1967, 333 geeft mnl. *vreysem* in de betekenis "epilepsie". Er bestaan van dit woord verschillende etymologieën; zie WNT XXIII, 459-460. Als er verband is met *wreed* en zeker als er verband is met mnl. *vreessam* "vreselijk", zou, zeker voor de nu verouderde betekenis, taboe kunnen worden aangenomen. Maar wij durven over de etymologie niet te beslissen.

De uitdrukking *venusgift* voor "syfilis" uit Gent in 1786 zal zeker niet uit taboe ontsproten zijn, maar verraadt eerder ironie of sarcasme. Zelfs is het nog de vraag of we bij Gronings *bekweem* "ziekelyk" nog aan een eufemisme mogen denken. We kunnen nl. voor dit woord, gelijk aan Duits *bequem*, nl. *bekwaam*, van de betekenis "behoorlijk" uitgaan. Die zou zich dan ontwikkeld hebben tot die van "stil, rustig" en dit riep dan misschien de gedachte aan "ziekelyk" op.

Ook niet als eufemisme moet men *grutteraidje* opvatten, dat opgegeven werd als Opmeers antwoord op de vraag naar iets wat ontstaat als er straatvuil in een wond komt. Vlak in de buurt werd voor Obdam *grutterij* in verband met steenpuisten opgeven. Dit zijn afleidingen van *grut*, dat in *klein grut* voorkomt en door Boekenoogen 270 voor de Zaanstreek in de betekenis "rommel, afval" vermeld wordt. In dezelfde sfeer bevinden zich Zeeuws *kledder* "zeer hoofd" en het daaruit reeds in II.2 als affectief-schilderende "Streckform" verklaarde eveneens Zeeuwse *kladedder* in dezelfde betekenis. Het is ongetwijfeld identiek met *kledder* dat in het WNT VII, 3634 ook de betekenis "kloddertje, klompje van een papperige massa" vertoont. We hebben hier met een symptomatische benadering te doen.

Beslist niet tot de taboesfeer behoort, al ziet het er voor de niet-ingewijden zo uit, wvla. *vroedheid* voor razernij. Deze afleiding van *vroed* is een samentrekking van *verloedheid*, zelf weer gelijk te stellen met *verwoedheid* (o.a. in het wvla. verdwijnt soms *w* voor *oe*, zoals ook in *oensdag* "woensdag" en *oekeren* "woekeren"). De Bo 1217 wijst aarzelend ook op Engels *wroth*,

maar dat is gelijk te stellen met Nederlands *wreed* en in het Westvlaams zou daar geen *oe* aan kunnen beantwoorden.

Minder raadselachtig is echter noordelijk Zeeuws *in z'n ongeweld* "in onmacht" als men bedenkt dat hgd. *gewalt* nog "macht" betekent.

Hoofdstuk IV *Animistische voorstellingen*

1. *Cultureel-anthropologische inleiding*

Zeer oud en in tribale samenlevingen zeer verbreid zijn animistische en totemistische voorstellingen. Het begrip animisme, in onbruik geraakt als karakterisering van godsdiensten in hun geheel, is afgeleid van Latijns *anima* "ziel". Het betreft voorstellingen die er vanuit gaan dat de ziel van mensen maar ook van dieren en natuurlijke verschijnselen in het algemeen (tijdelijk) het lichaam kan verlaten en dan andere mensen kan helpen of schaden. Deze voorstellingen treft men in een grote verscheidenheid van culturen van allerlei niveaus aan.

Daarnaast kent men in Europa en elders al van de vroegste tijden af totemistische voorstellingen, d.w.z. voorstellingen die een zeer nauwe verwantschap veronderstellen tussen mensen enerzijds en dieren, planten en andere natuurverschijnselen anderzijds. Tussen mensen en hun totems kunnen relaties bestaan van onderlinge hulp, bescherming en eerbiediging. Totemistische voorstellingen kunnen betrekking hebben op zeer verschillende soorten van relaties zoals die tussen menselijke en dierlijke individuen, maar ook die tussen mensengroepen (clans) en diersoorten.

Nu is het een feit dat vele ziektenamen de naam van een dier bevatten (*wolf* voor b.v. "caries", *padoog* voor "hordeolum, gerstekorrel") en rijst de vraag of we hier althans in sommige gevallen aan animistische of totemistische voorstellingen moeten denken. Zeker hangen animistische voorstellingen nauw samen met dodencultus en voorouderverering. M. Alinei (zie b.v. ALE, Commentaires, volume I, deuxième fascicule, 145-230) verklaart het feit dat vele dieren, zoals b.v. de wezel, ook met verwantschapstermen benoemd worden, als "een relict van het totemisme", waarbij uit tabeoverwegingen de "eigenlijke" naam verzwegen wordt. Toch kan men niet uitsluiten dat de benoeming ook als vleinaamgevend, als hypocoristisch, ontstaan kan zijn. Maar ook lijkt het ons in ieder geval zeer voor de hand te liggen dat, waar verwantschapstermen als ziektenamen optreden, hierin een geloof in het kwaadaardig gedrag van de overleden familieleden een rol speelt. Hun drang tot doden schrijft men bij de Fins-Oegrise volkeren enerzijds toe aan wraakzucht over tekortkomingen van de nog levenden, anderzijds aan liefde: ze willen nl. graag de levenden weer bij zich hebben. Vgl. Seymour-Smith 12-13, 278, Manninen 13-43.

2. Kozijntjes en Oom Iepe

Veel hebben we in onze dialecten niet meer kunnen vinden van wat bij ziektenamen aan animisme herinnert. Waarschijnlijk duidt echter Vlaams *kozijntjes*, *kozientjes* (zie kaart 7) voor het pootje erop, dat men vroeger deze onaangename reumatische pijn in en rond de grote teen aan de werkzaamheid van kwaadaardige overleden familieleden toeschreef: het woord betekent immers "neefjes". Maar mogelijk is dit ook door aanpassing ontstaan uit een demonologische opvatting. Lessiak 139 wijst erop dat het volksgeloof de stuipen bij kinderen ook als door dwergen veroorzaakt ziet. Er bestaat trouwens in Duitsland nog een neutralere term: *dinger* voor deze ziekte, wat ook al op taboe wijst. Verder wordt in een Pruisische bezweringsformule een soort hoofdpijn *kleine leute* genoemd (Lessiak 139). Waar in Kortrijk podagra ook *het kozijn* genoemd wordt, dus met een onzijdig woord, is de animistische gedachte nu wel voorbij.

In het Land van Waas is het tot een synoniem gekomen. Als iemand jicht heeft, spreekt men niet alleen van *kozijntjes*, maar ook van *familie*. Aangezien dit woord ook wel "luizen" betekent, zou hier de oorzaak van de verwisseling in het kriebelende gevoel kunnen liggen. Maar nog liever nemen wij aan dat bij dit gebruik van *familie* voor "luizen" evengoed aan onaangename voorouders gedacht kan zijn geweest. Daarmee is dan de zevende betekenis van *familie* in WNT III, 4371 ook verklaard. In dit verband zouden misschien ook *neefjes* voor "muggen", Duits *neffe* "bladluis" en fra. *cousin* "mug" vermeld kunnen worden (REW nr. 2373, WNT IX, 1783). De in de Middeleeuwen levende abt Richalm van Schöntal schreef echter steken van vlooiën en luizen aan demonen toe (WDA II, 155).

Op het Hogeland en in het Westerkwartier van Groningen zegt men *Oom Iepe* of *iepoom* *het hom beet* voor "hij heeft koorts". Op *Iepe* en *iep*-komen wij nog terug in XV.6. Maar wat *oom* betreft, is op het eerste oog animistische oorsprong niet uitgesloten. Toch lijkt ons de oorsprong elders te liggen. Aan de uitdrukking ligt zeker *hypochondrie* ten grondslag en de afkorting (*h*)*ypo* kan volksetymologisch tot *iepoom* (en verder *oom Iepe*) vervormd zijn. Het "volk" immers zoekt naar "begrijpelijke" benamingen.

3. De oude man

In de volgens het WNT XI, 1564-1565 zuidelijke, met betrekking tot kinderen gebezigde zegswijzen *den oudeman hebben* of *mee den ouwe man besmet zijn* of *het oud manneken hebben*, voor een ouwelijk gezichtje hebben, niet

willen groeien t.g.v. atrophie infantum of rachitis (Lessiak 140), ook wel t.g.v. enteritis tuberculosa (Vandenbussche 166), zullen velen tegenwoordig een duidelijk symptomatisch benoemingsmotief zien. Ook Jaberg 1951, 111 is van mening dat bij uitdrukkingen als Vlaams *de oudeman* voor "rachitis", dat op één lijn staat met Noordfrans *le petit vieillard*, het beeld best uit de verschrompelde aanblik verklaard kan worden.

Waar A. Goeman en H. Hogerheide echter in ALE Commentaires volume I, troisième fascicule, 10 bepaalde benamingen van de donder bespreken, beschouwen zij benamingen met het motief "oude man" of "vader" als afkomstig van de overleden voorouders. Höfler 92 spreekt bij Duitse benamingen als *altvater*, *altmann* en *alte* (wij denken ook aan *das alterle*) van demonologische relictten. Het volksgeloof nl. zou dan het hele zieke kind als ondergeschoven, of *wisselkind* beschouwen, als demonengebroid dus, voortgekomen uit het verkeer van een heks met een duivel. Inderdaad kan later deze opvatting gegolden hebben, maar met name ook het tweede element in de benaming *altvater* doet er ons toch toe overhellen in de hele groep een relict van nog ouder vooroudergeloof te zien. Dat menen wij ook bij het rond 1509 aangetroffen *gamelijn* (Braekman 1975, 379), waarin wij mnl. *gamel* "oud" herkennen.

4. *Baarmoeder en moeder*

Al in de oudheid versleet men de baarmoeder voor een demonisch wezen dat zich in het lichaam kon verplaatsen. Het volk geloofde ook nog volgens Vandenbussche 100 dat ze tot in de keel kon opstijgen. In dat geloof is ook een element uit de vochtenleer (waarover later) binnengedrongen. Men dacht nl. dat ze rondzwierf om phlegma, d.i. slijm, te zoeken, dat ze normaal in de vorm van mannelijk zaad ontving (Van Dijk 40). Deze "opstijging" van de baarmoeder nu stond voor de Grieken gelijk met een aanval van *hysterie*, welke benaming men gevormd had van *hystera*, het Griekse woord voor baarmoeder. Dat men aanvankelijk dacht dat de hysterie een typisch vrouwelijke ziekte was, hangt natuurlijk met die slijm- en zaadverklaring samen. Vgl. Kluge 323, Olbrecht 6, Vandenbussche 100, De Cock 110, Lessiak 129.

Wij spraken zojuist van de opvatting van de baarmoeder als een demonisch wezen. Inderdaad wekt het begrip ook demonische herinneringen. Ten noorden van de Alpen wordt ze nl. vaak voorgesteld als een pad (Van Dijk 58).

Nu komt verder in het Middelnederlands naast *baarmoeder* ook het enkelvoudige *moeder* voor in dezelfde betekenis (Mnl Wb IV, 1778). En zo

wagen wij de veronderstelling dat deze naam toe te schrijven is aan het feit dat men de baarmoeder bezielde dacht door de ziel van een vrouwelijke voorouder. Maar daarnaast kennen we *moeder* ook als benaming van verschillende ziekten en dat moet dan ook op soortgelijke plagende vrouwelijke voorouders teruggaan. Trouwens ook mannen meenden door een baarmoeder geplaagd of gebeten te kunnen worden (Nekul 56, Van Dijk 46).

Het WNT IX, 926 geeft verschillende voorbeelden uit de literatuur. In de *Camera Obscura* was b.v. sprake van *stijgende moeren* en elders gaat het over het *opstooten der moeder, so dat die vroukens van haer selven gaan, of het opstijgen van de Moeder of de moer zit in de keel, en veroorzaakt moejelijkheid in het zwelgen, zelfs in het spreken, ook wel stomheid*. Het WNT IX, 932 noteert verder voor de achttiende eeuw met de vage aanduiding "ongemak" het *moêrspel* en het *moederspel* (of *opstygingen*).

In Antwerpen betekent *moierkwaal* "hysterie". In het Westvlaams blijkt *moêr* (of *moêre*) het woord te zijn voor een plaag in de kop die koeien soms krijgen bij het kalven, maar wordt voor "hysterie" het tekenende *moederjacht* gebruikt. Vandenbussche 100 geeft als verder heteroniem *baarmoederzucht*. Verder kent het Vlaams voor deze kwaal nog *moeraccessen* en *moedercessen*.

Maar men hoeft niet per se aan de baarmoeder te denken. Reeds in het Middelnederlands kwam *moeder* voor in verband met andere ziekelijke aandoeningen, ingewandsziekte en koliek. Koliek werd nl. zowel *moeder* als *hevemoeder* als *moederwee* genoemd. Zie voor die oude vormen Mnl Wb IV, 1778-1779 en III, 414.

Beek 123 schrijft verder dat, omdat kinderen vaak vallende ziekte hebben, deze ziekte ook wel *moeder van kinderen* heet. Daar betekent het element *moeder* dus zonder meer "ziekte".

Uit het Middelnederlands is ook *moermael* overgeleverd voor een gezwel of open wond aan het been. Lanfranc van Meylanen, die het ook gebruikt, denkt dat gelijkenis met een moerbeï eraan ten grondslag ligt. Hij schrijft, in de 15de eeuw: "Het maket ene berninghe(?) wt to breken ghelijc I moerbeye ende heitmen moermael". Het laatste woord is wel onleesbaar, maar omdat de auteur het ook elders gebruikt meent het Mnl Wb IV, 1805 dat het zo juist is. Het element *-mael* betekent natuurlijk "vlek". Maar voor *moer* zou misschien toch ook in afwijking van Lanfranc aan het hier behandelde *moeder* "ziekte" te denken zijn. In het in WNT IX, 941 vermelde, nog steeds gebruikelijke *moedervlek* "vlek die men vanaf zijn geboorte heeft gehad" moet wel het woord *moeder* in de betekenis van de vrouwelijke parens aanwezig zijn.

Tenslotte zit er misschien ook een herinnering in de naam van een van

de planteziekten: het *moederkoren* "woekering uit de aren van verschillende graansoorten". Het NEW 448 zegt wel dat deze naam, die men ook vindt in hgd. *mutterkorn* en Deens *moderkorn*, gegeven werd wegens de uitwerking op de baarmoeder. Maar dat is toch de vraag. Zoals we nog zien zullen, veroorzaakt de vergiftiging het afsterven van verschillende ledematen en wij geloven dus veeleer dat *moeder-* hier de algemene aanduiding van ziekte is, met de door ons geschetste cultuurhistorische achtergrond. Zie hiervoor ook Kluge 497.

En om nu nog even op het demonologische baarmoedergeloof terug te komen: gezien het feit dat de baarmoeder ook in de vorm van een pad wordt voorgesteld, vraagt men zich af of uitdrukkingen als *'n kikkerd in de keel hebben* voor "hees zijn", gezegd aan de Zaan, of *'n puit in de keel hebben* op dit baarmoedergeloof teruggaan. Het lijkt ons echter eer dat deze beide uitdrukkingen wel in het schorre geluid van kikkers hun oorsprong vinden.

Hoofdstuk V *Demonologie*

1. *Begrip, ouderdom en verbreiding*

Het begrip demon is erg vaag en zeker ook niet altijd en overal hetzelfde. Demonen berokkenen meestal kwaad, maar er zijn er ook die goed doen en deze ambivalentie delen zij met de soms ook straffende goden, van wie zij soms moeilijk te onderscheiden zijn. Prosek I rekent er ook de geesten van de overledenen onder. Manninen daarentegen beschouwt deze toch meer als een tussenvorm. Wij hebben ze afzonderlijk genomen als uitingen van animistische voorstellingen. Verder ziet Manninen inz. 3-4 ook toverij als een aspect van demonische werking. Het effect is dan hetzelfde, maar het komt van medemensen die geacht worden over bijzondere gaven te beschikken, tovenaars en heksen. Lettenbauer 122 ziet hier overgangsvormen tot de demonen, half-demonische wezens. Wij zouden dan echter liever van magie spreken.

Heel juist is een beknopte uiteenzetting in WDV², 129: in de godsdienst van de oude Grieken stond tegenover de anthropomorfe, individuele met cultus vereerde goede god (theos) het aantal in het onbepaalde werkende, minder machtige, maar ook tot de bovennatuurlijke wereld behorende demonen. Bij dezen wisselt menselijke en dierlijke gestalte. Hun handelen tegenover de mensen is vriendelijk en hulpbiedend, maar ook boosaardig en schade toebrengend. Deze onbepaalde gestalte bezitten ook de geesten van het Duitse volksgeloof, terwijl in kerkelijk woordgebruik alleen de boze geesten, de duivels, demonen heten.

Geloof in demonen als oorzaak van ziekte treft men overal in de wereld aan. De Maleiers b.v. kennen demonen die abortus teweegbrengen; verder brengen ze op Nieuw-Guinea pokken en aan de Niger malaria enz. (Buschan § 4). Lettenbauer 121 constateerde bij de Balkan-Slaven algemeen "die Anschauung vom dämonistischen Ursprung zahlreicher, man könnte sagen der meisten Krankheiten, die Überzeugung vom Vorhandensein einer grossen Zahl von Krankheitsdämonen".

Daarentegen kennen de Finnen volgens Manninen slechts zeer weinig speciale ziektedemonen. Als zodanig ziet hij alleen de pest, de pokken en de wisselkoorts: deze geesten zijn nl. gespecialiseerd ieder in die ene ziekte. Voor de rest schrijft men (naast de overledenen) de ziekten voornamelijk toe aan aarde-, water-, vuur-, bos- en windgeesten (Manninen 44-150). In dit verband komt men bij de Finnen vaak het woord *väki* tegen, het woord dat

"kracht" betekent maar ook "volk". Zij bedoelen dan, zegt Manninen 18-19, "das elbische kleinvolk, geisterwesen", waaraan zij de ziekten toeschrijven.

Volgens Buschan 27 was het geloof in ziekte-verwekkende demonen in het verleden algemeen. Het is bekend dat reeds in het neolithicum getrepa-
neerde schedels aangetroffen werden; waarschijnlijk hebben medische redenen daartoe geleid, niet onmogelijk heeft men zo aan de demonen een uitweg willen geven (Lindeboom 1961, 17-19). In het oude Mesopotamië belaagde de demon *Labertu* vooral zwangere vrouwen (Buschan 30). In Egypte was er eveneens een demon die abortus veroorzaakte en waartegen een bezweringsgebed bestond (Buschan § 4). Nadat de Joden uit de Babylonische gevangenschap waren teruggekeerd, zette zich ook bij hen het geloof aan demonen vast (Lindeboom 1961, 35).

Het oudste voorbeeld uit de Europese wereld, waar een god als ziekte-veroorzaker beschouwd wordt, vindt men bij Homerus in *Ilias* boek A 43 vlg., waar de god Apollo met zijn pijlen de pest, in vs 61 als *loimos* aangeduid, over het Griekse leger brengt. Overigens merkt Droogleever-Fortuyn 73 op dat de demonen bij de Grieken door goden vervangen werden. Omtrent de Germaanse wereld laat Hoops 1915-1916 III 73 zich zeer resoluut uit. "Der Germane sah alle Krankheiten, für welche eine offen zutage liegende Veranlassung, Verwundung, Fall, Quetschung oder andere äuszere Gewalt-einwirkung und ähnliches nicht vorlag oder erkennbar war, als übernatürlich an, und dieses Übernatürliche personifizierte er sich in die Einwirkung eines bösen Geistes, eines Unholds, eines Dämons (Alp, Troll, Mar usw.), der entweder direkt aus der eigenen Freude am Schaden die Krankheit veranlaszte oder durch zauberische Einwirkung eines feindlich gesinnten Menschen dazu angetrieben wurde."

2. *Verschijningsvormen van demonen*

(Ziekte-)demonen dacht en denkt men zich in de eerste plaats als mythologische wezens, vaak onzichtbaar (Olbrecht 6), die ofwel van buitenaf werken of in het lichaam kruipen (Prosek I). Dit laatste ziet men bijvoorbeeld duidelijk in de evangeliën. Mattheus XVII, 17 vertelt dat Jezus, toen men een maanzieke bij hem bracht, de boze geest bedreigde en dat deze toen van hem uitging en Marcus V, 2-15 verhaalt hoe Jezus uit een bezetene een hele troep geesten uitdreef. Men zou met Prosek I het ook zo kunnen formuleren dat de ziekte zelf als een zelfstandig demonisch wezen gedacht werd, dat alleen of met meerdere, van het lichaam bezit nam. We zagen verder al dat men bij ziektedemonen ook aan de geesten der overledenen dacht (zo is dus demon-

engeloof vaak moeilijk te scheiden van animisme) maar ook wel aan een bijzonder soort levende mensen, mensen met de boze blik, dwergen (Olbrecht 6), waar men ook van magie zou kunnen spreken (Prosek 1). Maar voorts werden ook allerlei dieren: parasieten, wormen, padden, chtonische dieren (mollen), vogels, ook grote dieren als demonisch beschouwd (Buschan 36-38).

Een bijzondere verschijningsvorm van de demon is de nachtmerrie, in het Duits *Alpdruck* geheten. Gebrek aan zuurstof in het bloed leidt nl. tot drukgevoel. Vaak is dit het gevolg van een hartkwaal (Höfler 86; zie ook Heyne 121), maar het volksgeloof schreef het aan een *Alp* "kobold" toe.

Maar ook vergiften, de hele onbezielde natuur, wind, wolken en nevel, zonnestralen zijn voor de mens demonen. Goethe heeft dat prachtig verwoord in zijn *Erlkönig* (Höfler 89-103). Höfler 104 wijst ook op de *Mittagsalp*. In Psalm 90 spreekt de Vulgaatvertaling nog van de vrees *a daemonio meridiano* "voor de boze geest van de middag". Het is heel moeilijk hier de grens tegenover het animisme te trekken. Buschan inz. 22 en 26 vat het animisme heel ruim op.

3. Activiteiten van demonen

Höfler 99 geeft een grote lijst van activiteiten waarin de demonen zich openbaren: "Ihre Thätigkeit ist ausbeissend*, auswerfend, beissend*, blasen*erzeugend (blasend), böse*, branderzeugend, drehkrankmachend, dumm*(machend), fahrend*, fegend, fliegend, fliessend (flussmachend), fressend*, gäh*(hungermachend), geit*(machend), gicht-*, gift-(erzeugend), Gneiss* (= plagend), Gniel* (= Anstrengung, Qual, Not machend), hart* (= Hautschwielen erzeugend), heer*(verheerend), heisch* (heisse Entzündungs, geschwülste machend), inger* (Ang machend), kneipend* liegend* (= latent), mordend, nagend*, Nessel erzeugend, peinigend (Peiniger, Piner, Pierwurm), pftzend, Räude* erzeugend (Reitwurm), reissend, Rotz machend, ruhig (= latent), schabend, scharf (= akute Erscheinungen machend), schlafend (= latent), schiessend (= Schuss machend), schliefend, spinnend, springend (= seinen Platz wechselnd), Streit* (= Unruhe machend), Sür* (= Süren erzeugend), tollmachend, totmachend (Gangräna), übergiehrend, umlaufend, Werren machend, Wind erzeugend, Zadel (inedia) machend, zehrend, Zitter (Zitterach) machend, eine wahrhaft überraschende Vielseitigkeit." Al de woorden die hier met een sterretje zijn aangeduid, komen volgens Höfler in bezweringsformules voor. Zoiets bewijst natuurlijk de volkskundige realiteit.

Elders (blz. 118 vlgg.) beperkt Höfler zich tot speciaal de ziekte-demonen en schrijft hij de volgende (ten dele nog niet genoemde) activiteiten aan hen toe: (haren) vlechten, uitteren, een giftige blik hebben, pissen, schieten, steken, stoten, beroeren, strijken, slaan, bijten, knijpen, grijpen, knagen, snoepen, krabben, scheuren, trappen, drukken, wurgen, verstikken, rijden, beschrijden, spinnen, weven, bevliegen, giftig steken, brand veroorzaken, aanblazen. Zie verder ook nog Höfler 148 vlgg.

Ook Grimm 1857 brengt ons op het demonologische spoor, waar hij spreekt van ouder Duits *der slahente engel* voor "de pest", waar hij jicht als *fahrend, laufend, springend, rührend* aangeduid vindt, waar hij allerlei geesten herkent in *die reisenden, spleisenden, blasenden, zehrenden, fliegenden holden*, waar hij de paronychus als *der umlaufende Wurm* tegenkomt en in het Nederduits betitelingen als *fallende, stortende, swindende, glidende en lidende siike* of *die stekende, kinkende* (= wendende, draaiende) aanwijst en tenslotte voor het Westfaals in 1674 *rührende, bebende* (sic), *reisende, tummelnde, stürzenfallende seuche* noemt. Ten dele vindt men de in deze paragraaf genoemde activiteiten ook b.v. bij Prosek II vermeld. Deze wijst trouwens ook nog op andere dingen: "sie ... schüttelt, wirft nieder, ... schlägt sich hinzu, ... sie wird angewünscht, einem angesteckt, nimmt Besitz".

4. *Personificatie*

Het demonische karakter van een ziekte verraadt zich heel sterk als de ziekte gepersonifieerd wordt. Dit gebeurt b.v. als de ziekte (of de haar vergezellende koorts) aangesproken wordt in een incantatie of bezweringsformule. Zo zei men in Oisterwijk (N.B.) in 1900: "Koorts, verdwijn in Gods naam" (Van Haver 122) of vindt men in Zevenhuizen met krijt op de deur geschreven: "Koorts, ik ben niet thuis" (Van Haver 122; zie nog verder Van Haver 122-126). In geval van spruw werd in Randwijk in 1840 gezegd: "Wijk spruw, brand of welke kwaal dan ook" (Van Haver 152). Verder wordt o.a. in Frans-Vlaanderen de kolyke of buikpijn aangesproken (Van Haver 95-96). Eveneens wordt het miltvuur aangesproken te Zandhoven ("Wildvuur vliegt van hier") en Vorselaar ("Wild vier, duvels vier vertrek van hier"); zie Van Haver 134-135. In Molenstede, bij Diest, zegt men tegen de koliek: "in de Naam van Jezus van Nazareth, spreek ik tot de onzuivere geest. Ik gebied u in de naam van O.H.J. Christus dat gij van hem (haar) zult weggaan" (Van Haver 94). In Zuid-Afrika vindt men een gepersonifieerde hik blijkens volgend versje:

"Die hik en ik
gaan oor die see;
die hik bly daar
en ik kom weer" (Van Haver 133).

Tekenend voor personificatie met betrekking tot *brand* (bep. uitslag) waarschijnlijk bij beesten is ook de volgende spreuk uit Brugge: "Hier boetic den zwarten brant, den roden brant en den brant en de brandinne ende XC harer kindren" (Van Haver 80). Hier blijkt de personificatie dus zo ver doorgetrokken dat men de ziekte ziet als man naast vrouw en kinderen. Van Haver 433 geeft daarvan ook voorbeelden uit de Middeleeuwen: *de canker ende cankerinne en ghi reede* (= koorts) *ende redinne*.

Duidelijk blijkt het gepersonifieerde karakter van bepaalde ziekten ook nog in Frans-Vlaanderen in het gebruik van het werkwoord *bespringen*: *O arm schepsel N. gij zijt besprongen door de convulsies* heet het (Van Haver 162), en elders laat men de H. Petrus en de H. Paulus tegen O.L. Heer zeggen: *wij kunnen niet bidden want wij zijn besprongen door perels op de ogen*; *perels* is daar de naam voor een oogziekte, bestaande in een witte vlek op het hoornvlies (Van Haver 136). Als derde geval uit Frans-Vlaanderen noteerden wij nog in een bezweringsformule tegen de kanker: *o gij arm schepsel ... gij zijt besprongen door de verslindende kanker en zijn trawanten* (Van Haver 118).

Geen wonder dus dat we woordvormingswijzen die een persoon aanduiden, zoals met *-er* (*diender*), en *-erik* (*viezerik*), ook in de nosologie terugvinden. In het Westvlaams betekent *bever* "zenuwschudding, beven van de zenuwen" en *beverik* "zenuwschudding" en "koorts".

Demonen die bloed zuigen, zijn al in de 12de en 13de eeuw in Engeland en Scandinavië geattesteerd en sinds de 13de eeuw in Opper-Duitsland (Höfler 123). Daarnaast onderscheidde men verterende demonen (Höfler 120-122). Hieraan herinneren ABN *beeneter* en Gronings *baineters* of *bainvreters* voor "caries ossis", een ziekte die het gebeente verteert. Het woord kan in Groningen moeilijk oorspronkelijk zijn want daar is een "bot" een *bot* of *bonk*. Het algemeen bekende *tering* voor tuberculose zou ook zuiver fenomenologisch uit een onovergankelijk (*ver*)*teren* te verklaren zijn. Maar bij *beeneter* enz. pleit de vormingswijze dus ook voor demonologische oorsprong.

Bij Zuidelijk *hersenspikker*, *hertefretter* en *hersenzuiger* voor "iemand die een ander veel verdriet bezorgt" en bij Antwerps *hertfrèter* "kniezer" bevinden we ons eigenlijk niet meer op nosologisch terrein. Wel nosologisch is Amsterdams *in de hersens gepikt* "krankzinnig".

5. Directe benoeming

In het volksgeloof leeft (of leefde tot voor kort) nog wel een enkele maal in zekere zin de onmiddellijke benaming van een ziektedemon of iets breder: een demon die de mensen kwaad berokkent. In het Gents betekent *van de alven geleed* (= *geleid*): "verbijsterd van zinnen". Praktisch hetzelfde wordt voor het Land van Waas opgegeven: *van den alf geleed* "verloren gelopen". Door bemiddeling van dhr. F. Verniers ontvingen wij nog het aan EW 234 ontleend *elvenschot* "jicht" (met verwijzing naar eng. *elf-shot*).

Als men huiverig wordt of een rilling voelt, zegt men in Oost-Vlaanderen: *het doodmanneken loopt over mijn lijf* of *het doodmanneke rijdt over mij* (ook wel: *het doodwagentje*). Ook hier kan een relict van een demon bedoeld zijn. De variant *d'r loupt er een over m'n graf*, wat men in Drechterland zegt als men plotseling huivert, ligt weer wat verder weg van de nosologie. Westvlaams *elswelten* "zieklijk zijn", met een tweede deel *zwellen* "sterven, versmachten", blijktens ermee gelijkstaande vormen in Oudgermaanse talen wel Oergermaans, is waarschijnlijk vereenvoudigd uit **elfswelten*, d.w.z. wegwijnen door de invloed van een (kwade) elf.

Als in Hogelands en Westerkwartiers *iepoom* of *oom Iepe het hom beet* "hij heeft koorts" al geen animisme te zien is (waarover in IV.2 gesproken is), is er in ieder geval de personificatie niet te ontkennen.

Ook de volgende uitdrukkingen die niet alle direct een ziekte aanduiden, brengen onze gedachten naar de demonen of naar magisch begaafde kwaadaardige lieden: ABN *de man met de hamer*; in Twents *luien Everd op de rug* (hebben), *'n luierd op 'n balg* (hebben), *loomjan* (of *lomensjaan*) *op de hoed* (hebben) ziet Bezoen 1948, 92-96 een Oudsaksische kwelgeest.

Moeilijk te verklaren blijft de uitdrukking: *van lotje getikt*. Misschien is er samenhang met de middeleeuwse bezweringsformule *bilo*. Overigens staat de etymologie daarvan ook niet vast. Men denkt o.m. aan de H. Lodewijk, de H. Laudus en Sint Elooi, maar ook aan een verbastering uit *bi Gode*. Aan de Germaanse God *Loki* te denken heeft het bezwaar dat die alleen in de Skandinavische mythologie voorkomt.

De benaming *spook* voor "spit" in Egem achten wij slechts een gelegenhedsvorm.

Het in hoofdstuk III behandelde *vresse* bleek daar geen volstrekt zekere etymologie te hebben. Naar aanleiding van Duits *fraisien* "stuipen" merkt Höfler 149 weer op dat in de kinderkamer de demon *Fraischhlein* heet. Maar dat is dus Duits.

Mogelijk duidt Goerees-Overflakkees *ongurigheid* ook nog een demon aan, maar is het tegelijkertijd een taboe-woord. Mnl. *ongehiere*, *onguer* betekent het tegengestelde van lieflijk. Zie Mnl Wb V, 555. Dit woord is dan ook in het Duits, in de Middelhoogduitse vorm *ungehiure*, een benaming voor demon geworden en dat kan dan ook de oorsprong zijn van Goerees-Overflakkees *ongurigheid*, dat "onzuiverheid van het bloed" en "uitslag, puisten" betekent. Opvallend is dat dat woord daar niet oud kan zijn. In echt Zeeuws en Hollands zou het juist als b.v. *vier* voor *vuur* en *dierbaar* naast *duur* (bijvoeglijk naamwoord) een *ie* moeten bezitten.

Hoewel het strikt genomen geen ziektenaam is, wijzen wij nog op mnl. *ghespaente*, een woord voor een boosaardige geest, een (ziekte)demon (Braekman 1970, 426; Braekman 1975, 381). Wij menen, hoewel met enige aarzeling, het woord in verband te mogen brengen met reeds in de 16de eeuw voorkomend *gespan* "genoot, gezel; letterlijk in hetzelfde span lopende", zoals *gezel* letterlijk betekent "in dezelfde zaal wonende". Dan is het woord een echt taboe-product en wij overwegen sterk de mogelijkheid dat in *hartgespan* en zijn heteroniemen, waarover wij in I.9 uitvoerig gesproken hebben, de demon zelf met een taboebenaming genoemd wordt.

De nachtmerrie komt in V.13 aan de orde.

6. *Demonische activiteiten als ziektenamen*

Wanneer aanstonds woorden als *beslag*, *lendeschoot*, *geraaktheid* ter sprake zullen komen en wij deze al dan niet als uitdrukkingen van demonische activiteit opvatten, gebruiken wij daarbij verschillende criteria. Het eerste is de aard van de ziekte. De werking van demonen wordt verondersteld bij plotseling opkomende ongesteldheden die ofwel met hevige pijnen gepaard gaan (b.v. spit) ofwel ineens ernstige gevolgen tonen als dood of verlamming (b.v. hartinfarct, hersenbloeding) maar ook wel wanneer er een langzaam proces van verval van lichamelijke welstand optreedt (t.b.c.). Overigens moet ook de mogelijkheid van magie niet worden uitgesloten.

Voor taalkundigen is dan de etymologische oorsprong van de betrokken ziektenamen hoogst belangrijk, eigenlijk wel het uitgangspunt voor deze studie: *geschot*, limb. *sjaag*, fra. *attaque* enz. Natuurlijk vormt ook hoge ouderdom van het soort benaming, ook in andere, eventueel verwante talen een belangrijke rol. En dan is er het volkskundig argument: als de ziekte voorkomt in incantaties, pleit ook dat voor demonologische origine.

Dat woorden en verbindingen als *een vermaan van koorts* of *vermaning* of *waarschuwing* voor lichte ziekteverschijnselen een demonologische oorsprong

hebben, is wel heel aannemelijk, maar men zou ze ook als metaforen kunnen verklaren.

7. Schietdemonen

Een echte schietende demon verschijnt in de terminologie van het spit. Vgl. kaart 8. In een groot deel van ons taalgebied heersen *schot*, *geschot* en *verschot*, ook wel in samenstellingen (*lendeschoot*, *rèègskot*, *lendegechoot*) en syntactische groepen als *schot in de lenden*, *verschot in de rug*, *geschot in de rug*. Dicht bij de Duitse grens en dan wel voornamelijk in oostelijk Z.-Limburg komen *heksenschoot*, *heksenscheut*, *heksesjoes* en varianten voor, die op één lijn te stellen zijn met hgd. *Hexenschuss*. Nu betekende *heks* oorspronkelijk wel een spookachtig, schrikwekkend, vrouwelijk wezen, later echter was het de naam voor een vrouw die geacht werd gemeenschap met de duivel te onderhouden en door toverij haar medemensen allerlei kwaad te berokkenen (WNT VI, 495). Waarschijnlijk zal dus in deze samenstellingen met *heks*, die voor het Middelnederlands nog niet geattesteerd zijn, aan deze magische oorsprong gedacht moeten worden.

Dat op de kaart van de ischias dezelfde benamingen terugkeren, hoeft ons niet te verwonderen. Vaak werden spit en ischias niet onderscheiden. Zo vinden we ook voor "ischias" *schot* of *schot in de lenden* of *lendeschoot* in Bergen-op-Zoom, Made, Nieuwkuik, Breda, Dongen, Roosendaal, Prinsenhage, Ulvenhout, Tilburg, Nispen, Baarle-Nassau, Ravels, Ossendrecht, Beek bij Breda, Loon-op-Zand, Kaatsheuvel, Oosterhout, Bosschenhoofd, *verschot* in Huibergen, Schoten, Wijnegem, Wommelgem, Westerlo, Mechelen in Brabant, Peizegem, Herne, Aarschoot, Zaventem en *geschot* in Haren (N.Br.), Bladel, Wommelgem, Wolvertem, Anderlecht, Halle, Humbeek, Houwaart, Wezembeek-Oppem, Geetbets, IJzer, Oorbeek, Landen, Lokbergen, Jeuk, Hoeselt. Bovendien vindt men voor ischias nog *geschut* in Ophoven en *versjwut* in Eigenbilzen (daar zegt men ook *bwos* in plaats van *borst*). De Bont 1960, 636 geeft voor Oerle *schot* als "plotselinge, zich schijnbaar verplaatsende pijn in rug en lenden" en verwijst verder naar WNT, Schuermans, Opprel, Karsten en Keyser (*rèègskot*). Goemans 230 geeft voor Leuven *geschot* voor Frans "lumbago".

Uiteraard moet in dit verband ook *scheut*, met heterofonen als *sjeut*, *sjuuët*, *schote* en *shoot*, genoemd worden. Op het eerste oog lijken deze woorden, ook afleidingen van *schieten*, met de zojuist behandelde groep: *schot*, *geschot* en *verschot* op één lijn te staan, maar de semantiek waarschuwt hiertegen toch. Het zijn nl. geen woorden voor een bepaalde, eventueel met

een andere als identiek beschouwde ziekte maar ze duiden in het algemeen een plotseling optredende kortdurige pijn aan (vgl. b.v. Boekenooogen 690). Dat is natuurlijk ook het geval bij samenstellingen en groepen als *rugge-scheut*, *scheut in de voet* "podagra", *scheut in de zij* enz. — wat overigens ook opgeworpen kan worden bij *schot in de lenden*, *lendeschoot* e.d., zodat hier aan een simpele metafoor te denken zou zijn. Verwant zijn verder uitdrukkingen als Gronings *aanschaitn* ('t *schut kom weer aan*) "hij kreeg weer een aanval van pijn" en *het schiet erin*.

Apart dienen wel die gevallen gehouden te worden waar *scheut* een ontsteking betekent: Heerlens *vuersjuet* "zweer die onverwachts te voorschijn komt" (Berns 120 wijst er terecht op dat *vuer* hier nl. *vuur* is) en Valkenburgs en Maastrichts *vuurscheut* "bep. bloedvergiftiging" (in Maastricht ook "acute gewrichtsontsteking").

In deze laatste gevallen verraadt de duidelijke specificatie de demonologie. Ook het unicum *eene aafsjeut in de rök* "spit" moet demonisch zijn. Hier zien we echt de demon die pijlen afschiet. Wel geen demonische maar simpel metaforische oorsprong moet aangenomen worden voor algemeen *aangeschoten* "lichtelijk dronken".

Buiten het Germaans zij er ter vergelijking op gewezen dat verschillende Slavische talen vormen kennen van het type *po-strel* en *u-strel*, die samenhangen met (Russisch) *streljat'* "schieten", voor diverse pijnen in de ledematen (Kissling-Schmaus, 122).

Aan het eind van deze beschouwingen over pijlen schietende demonen als ziekteverwekkers willen wij er nog op wijzen dat Lettenbauer 133 althans voor de Slavische volkeren de herkomst van dit geloof in Griekenland suggereert. Hij wijst er nl. op dat dit geloof onder de Slaven vooral bij de Bulgaren en Serbo-Croaten aanwezig is, die juist in de buurt van Griekenland wonen.

WNT II, 2805 noemt Zeeuws en Hollands *blauwschuit*, dat vroeger synoniem van *scheurbuik* was, doch nu als naam voor spataderen, inzonderheid bij kraamvrouwen, voortleeft. Het element *blauw-* spreekt voor zichzelf, maar voor *-schuit* heeft het WNT geen verklaring. Daarnaast komt ook *blauw(e) scheut* voor, b.v. in Kaatsheuvel, in Tilburg en in Schijndel, met de omschrijving, "veel kleine adertjes op de benen of enkels". Vandenbussche 152 geeft *blauwscheuten*. Het WNT ziet in al die vormen met *scheut* volksetymologie, d.w.z. aanpassing aan een ander woord, als het oorspronkelijke woord niet (meer) begrepen wordt. In ieder geval is de *ui* veel frequenter dan de *eu*, zodat er weinig te zeggen valt voor demonische oorsprong.

Met veel aarzeling brengen wij ook het woord *schots* in verband met de schietdemonen. In de antwoorden op D 60, 12 wordt het opgegeven als "duizelig" voor Kontich. Bij Cornelissen en Vervliet II, 1089-1090 betekent het "misselijk, onpasselijk, genegen om over te geven". Het wordt daar gelijkgesteld met *schots*, "zonderling, vreemd, aanstotelijk". Rond 1600 gaf Kiliaen *schots* "ineptus incompositus". Franck-Van Wijk 595 kent *schotsch* alleen in de betekenis "verkeerd, raar", maar wijst ook op *Schots kuen* "audax mentem" als reeds laat 15de-eeuws en noemt nog mnd. *schutsch* "dom, lomp, plat". Voor de etymologie wordt er gedacht zowel aan het adjectief *Schots*, afleiding van *Schotland*, als aan *schieten*. Deze laatste veronderstelling wordt in het Supplement van Van Haeringen, 148 minder waarschijnlijk geacht dan de eerste. Maar met uitzondering voor *schots kuen* neemt J. de Vries NEW 627 die conclusie toch niet over.

Tot de schietdemonen is misschien ook *vliegend(e) vaan* te rekenen. Het Mnl Wb VIII, 1240-1241 kent mnl *vaen*, *vane* ook in de betekenis "eene onder één vaandel vereenigde afdeeling of bende krijgsvolk", een betekenis die ook in later tijd is aangetroffen (WNT XVIII, 30). En dezelfde betekenis heeft ook het Duits: *Fähnlein*. Onze kaart 9 geeft het voorkomen van *vliegend(e) vaan* voor "reumatiek" in de Brabantse en Limburgse dialecten aan. In de betekenis "griep" werd het opgegeven voor Venray. In de betekenis "vliegende jicht" (maar reumatiek en jicht werden niet altijd onderscheiden) is het verder nog bekend uit Wagenberg, de Bommelerwaard en het Middenlimburgs dialect. Voor deze plaatsen berust het kaartje dan ook op dit materiaal.

Mogelijk houden ook de zegswijzen *naar de vaantjes* "verloren" en meer speciaal *loop naar de vaantjes* (WNT XVIII, 27) hiermee verband. Daarnaast bestaat *rode vaan* voor "menstruatie". Meer bekend is echter *de rode slag* of kortweg *de vlag* voor deze ongesteldheid.

Verbindingen met *vliegend* zijn verder nog wvla. *vliegende etter*, Waas-Antwerps *vliegend flerecijn* en *vliegende tandpijn*, Tessels en Antwerps en Waas *vliegende tering* en *vliegende jicht*. Waarschijnlijk is het in Loquela 113 als te Mechelen gehoord vermelde *deurvlogentheid* voor "pleuritis" op een vliegende demon terug te brengen. Berns, die *ge vleug* en *vleug* "uierontsteking bij dieren" kent, verwijst naar Rijnlands *flog* "verkoudheidsverschijnsel bij tocht" en *geflog* voor uierontsteking, maar het verband dat hij met de vochtenleer ziet (Berns 278), lijkt mij gewaagd. O.a. uit westelijk Noord-Brabant (Oud-Gastel en Fijnaart) is ons opgegeven *de opvliegers krijgen* "warm worden in de overgangsjaren". Gezien het acute van de aandoening kan ook hier een demonologische oorsprong overwogen worden, al heeft er mogelijk in een

latere periode een herinterpretatie in de zin van de humoraalpathologie plaatsgevonden. We zouden dat kunnen concluderen uit een citaat van Ph. Hermanni, wiens in 1553 geschreven Distillierboek in 1622 opnieuw werd uitgegeven: "Allen opvlieghende Roocken, die uyter magen opvlieghen" (WNT XI, 1332).

8. Slagdemonen

Ernstige plotseling opkomende ongesteldheden worden in de nosologie vaker aangeduid met een element dat "slaan" betekent. Een zeer oud voorbeeld levert Grieks *apoplêxia* dat reeds bij Hippocrates "beroerte" betekent en met Grieks *eplagên* "ik sloeg" samenhangt. Het woord is door ontleening ook in het Nederlands terechtgekomen, zoals ook in het Engels, respectievelijk als *apoplexie* en *appleplexy* maar is vaak danig vervormd, tot b.v. *popelsije*, dat ook Kiliaen reeds kende (*popelcije*), verder tot *appelflauwte*, waarnaast ook Hollands *appelig* voorkomt.

Maar er zijn ook volop Nederlandse voorbeelden rond *slag*; vgl. kaart 10. Het zestiende-eeuwse woordenboek van Kiliaen geeft *slach* in de betekenis "beroerte" (evenals *gheraectheyd*), maar ook in vroeger Middelnederlands is er al sprake van een *slach* die *op therte sloech* of *viel*, waarna de "getroffene" in onmacht viel en bleek of vaal werd (Mnl Wb VII, 1187). Dit woord is nog steeds in gebruik in Zuidoostlimburgs *sjaag* "beroerte", evenals trouwens in hgd. *schlag*. Verder kent het Westvlaams *hersenslag* "beroerte". De Limburgse samenstelling *hertslaag* "hartinfarct" zal wel tamelijk jong zijn en een uiting van nauwkeuriger of vermeend nauwkeuriger geworden medisch inzicht. Uiteraard is het te onderscheiden van ABN *hartslag* "het slaan van het hart enz.", als bedoeld in WNT VI, 84. Wij vonden *hertslag* "hartinfarct" in Weert, Posterholt, Heerlen, Roermond, Maasniel, Eijs, Simpelveld en Vaals, alle plaatsen waar ook enkel *slag* reeds als "plotseling stilstaan van de bloedsomloop in de hersenen" voorkomt en verder ook in Tungalroy en Rukker. In Valkenburg heet een beroerte wel *besjlaag*, maar het reukwater dat men de patiënt dan liet ruiken *sjaagwater* (Dorren 157). Verder kent Urk: *in een zwiemslag* "in zwijm" en het Haspengouws en Oostvlaams *zonnslag* i.p.v. *zonnesteek*. Van dezelfde werkwoordelijke wortel komt ook nog als verouderd Zeeuws voor "beroerte": *geslegend'eid*.

Een ander verwant woord is *beslag*, *besjlaag*, een afleiding van *beslaan*, dat in het oudere Nederlands ook "raken, treffen" betekende (WNT II, 2016). Het woord bestrijkt een groot gebied: Limburg, oostelijk Belgisch Brabant,

grote delen van N.-Brabant en Zuidelijk Gelderland (het WNT II, 2023 kent het ook nog voor het Overbetuws).

In verband met het woord "slaan" vragen nog enkele uitdrukkingen onze aandacht, waarin het element "naar binnen" of "naar buiten" is toegevoegd. Een enkele maal wordt daarbij ook nog het eindpunt uitgedrukt, met name in *het is hem in de hersenen geslagen*. In het Westvlaams, het Kleinbrabants en het Hagelands zegt men wel dat een bepaalde ziekte *naar binnen slaat* of *in slaat*, wat als zeer gevaarlijk wordt beschouwd. In het Land van Waas b.v. heet het: *de brand is ingeslegen*. Zeer verbreid is het ABN zelfstandig naamwoord *uitslag*. Kiliaen kende het ww. *uteslaen*. Het Westvlaams kent het ww. *uitslaan* met betrekking tot huidziekten en in Leuven wordt *uitslagen* gezegd van de koorts. Verder kent het Land van Waas nog *in 't kwaad slagen* "verergeren" en heet "het opnieuw uitbreken van een ziekte" in het Gronings *terogsloagn*. Al deze uitdrukkingen lijken toch moeilijk van het hiervoor in deze paragraaf behandelde te scheiden.

Een ander woord dat "klap" betekent maar ook als ziekteaanduiding wordt gebruikt, is *klets(j)*, waarnaast ook *klats* voorkomt. Zie kaart 18. Voor het Antwerps wordt *een klets* omschreven als "eene verkoudheid of wat ergers", voor Grave *de klets weg* of *beet* of *te pakken hebben* als "ernstige ongesteldheid of ziekte hebben". In de Haspengouw wordt het ook voor ernstige ziekten als *tering* gebruikt, maar bovendien voor het gevolg van verleiding.

Daarnaast komt het ook in de onschuldiger betekenis van "verkoudheid" of "griep" voor, en ook weer in dezelfde zegswijzen: *de klets(j) weg hebben* of *te pakken krijgen*: Oerle, Asten, Maastricht, Roermond, Gronsveld, Sittard, Meerloo, Reuzel, Meijel, Stevensweert, Gestel, Merkelbach, Nieuwenhagen, Wanssum, Goirle. In Rukker bij Kerkrade spreekt men van *sjnotkletsj*. Omdat het woord blijkens het zojuist gezegde ook voor ernstiger ziekten gebruikt wordt en in Valkenburg *verklatsje* gezegd wordt voor "zijn gezondheid bederven", moet toch ook aan demonische oorsprong gedacht worden. Het gebruik trouwens van het lidwoord van bepaaldheid en niet van vager *een* pleit er ook voor dat men aan een bepaalde fatale demon dacht.

Soms komt ook *klats* voor, eventueel naast dit *klets*, b.v. te Gronsveld. Dan heeft dit woord naast de betekenis "verkoudheid" ook nog die van "menstruatie".

Het lijkt ons dat *kle(t)skop* in de betekenis van "zeer hoofd", d.w.z. met favus, dauwworm of een ander eczeem, in Holland, in Utrecht, op de Veluwe, in Zeeland, Groningen, Friesland (en misschien nog wel elders) dezelfde demonische herkomst kent. Dat het zo hard nodig is om *klets* in

de betekenis "kaal hoofd" hiervan geheel gescheiden te houden, zelfs omdat het zich geografisch zo sterk onderscheidt (men vindt het nl. juist in Zuid-Nederland met inbegrip van Ned.-Limburg, maar ook in Kampen), zoals het WNT zo benadrukt, lijkt onvoldoende gemotiveerd. Favus gaat toch ook met haaruitval gepaard en daar ligt dan voor de betekenisamenhang de verbinding.

Waarschijnlijk betekent ook *-lap* in *oorlap* "bof" eigenlijk "slag". In het Land van Waas immers betekent *lappen*: "slaan" (Joos 389). Voor Westvlaams *trek* "schielijke, kort durende, heftige pijn" wijzen wij erop dat *trek* daar ook "slag" betekent.

Verder zegt men in Gent *een smete van een valling* voor "het begin van een verkoudheid". Het woord *smete* betekent daar ook gewoon "klap", het is een afleiding van *smijten* "slaan", te vergelijken met Eng. *to smite*. Zeker is in dit *smete*, hier gecombineerd met het aan de humoraalpathologie ontleende *valling*, het demonisch element niet meer levend.

Millings *flats* voor "toeval (ziekte)" maakt op het eerste gezicht een klanknabootsende of klankschilderende indruk. Het betekent dan ook "koeievla". Maar waarschijnlijk in samenhang daarmee kent dit woord ook de betekenis "klap" en daaruit zou die van het nosologische "toeval" ontstaan kunnen zijn.

9. Aanvallen, aanpakken, grijpen, vangen, raken, beroeren

Ook de plotseling optredende stoornis in de bloedsomloop van de hersenen, hersenbloeding en embolie, en het hartinfarct vormen een raadsel voor de primitieve mens. De benamingen daarvoor vertonen dan ook diverse sporen van geloof in demonen. Vooral in het zuiden (men zie kaart 10), heeft men het betrekkelijk jonge, aan het Frans ontleende, *attaque*, ook in vervormingen als *aantak*, *aontak* en *artakke* of verkort tot *tak*. Het WNT Supplement I (1956), 1983 geeft geen oudere vindplaatsen dan negentiende-eeuwse. Maar blijkens ons materiaal is het in de Vlaamse dialecten eigenlijk thans het enige woord voor beroerte. Ook voor de Belgische provincies Brabant en Antwerpen wordt het vaak opgegeven; noordelijker is het echter zeldzamer hoewel het in de verkorte vorm van *tak* ook enkele malen in het hart van Holland verschijnt. Citaten als een *attaque op de zenuwen* of een *kleine attaque van benauwdheid* of een *attaque van geestelijke depressie* of een *attaque (of tak) van beroerte* en zo ook Katwijk's *een tak van influenza* wijzen erop dat de betekenis vroeger iets ruimer was zodat het WNT waarschijnlijk terecht bij de betekenis "beroerte" van pregnant gebruik spreekt. Voor Ieper, De

Panne, Watou, Nieuwpoort, Beveren aan de IJzer, Viersel en Krombeke wordt ook *tak* (*op het oog*) in de betekenis van "parel" (leucoma) vermeld. Zie ook Vandenbussche 175. Onzekerder is de oorsprong bij verspreid optredend *takke* in de betekenis "aambeien". WNT XVI, 792 ziet daar zonder meer het woord *tak* als deel van een boom in. Voor de medicus Scellinck schijnt dit ook in 1343 de verklaring geweest te zijn waar hij schrijft: "amoreoydes dat siin die spenen in duytsche ende in walschen brockes ... ende siin als riif tacken die comen spruten uut verabilis ende deze V aderen ontfanghen dat overtollich bloet dat melancolius is". In Amsterdam verwenst men iemand wel met: *krijg de takke*.

In het ouder Nederlands kon het werkwoord *bestaen* ook "aanvallen, overvallen" betekenen en werd dit woord ook vaak in verband met ziekte gebruikt; zie Mnl Wb I, 1101 en De Bo 101. Geheel in deze lijn ligt ook Westvlaams *overvallenheid* b.v. *overvallenheid van den slaap* of *overvallenheid van den kost* "indigestie". Voor enkele plaatsen in Zeeland maar ook voor het Twents-Achterhoeks en het Gronings wordt ook *o(a)verva(a)l* opgegeven voor "(lichte) beroerte". Mede gezien de beperking in de betekenis denken we ook hier aan een demonologische verklaring. Hetzelfde geldt van *overval(ling)*, *overvallen* "aanval van vallende ziekte" dat in Drente, Overijssel en Almkerk wordt aangetroffen.

Demonologisch van oorsprong zal ook het Vlaamse *sessen*, *seskes* voor stuipen zijn. Het is een afkorting van het Franse leenwoord *accès*, dat op een afleiding van Latijns *accedere* teruggaat, dat niet alleen "naderen" maar ook "overvallen" betekent. De vorm *eksessen* die in West-Vlaanderen verschijnt, is er uit vervormd.

Een andere benaming die zich vast voor een gevreesde ziekte gespecificeerd heeft, is het leenwoord *epilepsie*. Het door Hippocrates gebruikte *epilêptikos*, en het door Aristoteles gebezigde *epilêptikos*, ook reeds in de betekenis "aan vallende ziekte lijdend" zijn afgeleid van Grieks *epilambanô* "aanvallen". Lessiak 138 meent wel terecht dat *aanval*, zoals ook *attaque*, naar het voorbeeld van het Griekse woord gevormd zijn. Zij wortelen stellig in het demonengeloof (Beek 123, Prosek II). Vgl. Maastrichts *nen aanval van giech*.

Zeker zou het woord *toeval(len)* dat men, voor "stuipen" gebruikt, evengoed als nog te bespreken *valling*, met de vochtenleer kunnen samenhangen. WNT XVII, 786 geeft voor dit zelfstandig naamwoord nl. als eerste betekenis "het toestroomen". Maar meer waarschijnlijk moet men aan een betekenis "aanval" denken. Het WNT XVII, 795 geeft nl. ook van het werkwoord *toevallen* als eerste betekenis "zich laten vallen op een bepaald

doel ... aanvallen". Trouwens *toeval* in de betekenis "aanval" komt ook in het Middelnederlands voor (Mnl Wb VIII, 490). Bovendien kent het Fries van Seksbierum voor "stuipen" ook *oanfallen*.

Höfler 118 wijst voorts op *grijpen* als demonische activiteit. Deze gedachte treedt inderdaad in de Nederlandse nosologische termen onophoudelijk naar voren. In Volendam wordt in verband met vermageren gezegd: *et wort fan je ofchruipe* (= afgegrepen). Overigens is hier een metafoor niet minder waarschijnlijk. Hetzelfde geldt van wvla. *in de sterre* (= hgd. *stirn*) *gepakt* "min of meer krankzinnig" en Leuvens *aan den adem gepakt* "kortademig", *in de hersens getaakt* of *gepikt* of *geslagen* "krankzinnig". Het woord *taken* is hetzelfde als Engels *to take*, maar is blijkens Loquela 476-477 en WNT XVI, 804-805 in zijn betekenissen diverse kanten uitgegaan. Hogelands en Westerkwartiers *ieboom* of *oom Iepe het hom beet* "hij heeft koorts" wijst door de personificatie weer sterker op het demonische. Zie echter IV.2.

Bij een pakken in omgekeerde richting, waarbij de zieke handelend optreedt, b.v. wanneer men zegt *ik heb een kou gevat*, of *ik heb het te pakken* is er eigenlijk heel weinig houvast om aan iets demonisch te denken.

Aangezien *griep* wel een Frans leenwoord is, wordt dat in XVII.7 behandeld. Mogelijk in de 18de eeuw aan Frans *grippe* ontleend, is dit Franse woord een afleiding bij Frans *gripper* "pakken" dat van *grijpen* in het Germaanse superstraat afkomstig is. EW 313 geeft dit zonder verdere bedenkingen.

Ten nauwste aan het grijpen verwant is vangen. Zonder prefix vinden we *vang* voor "hartinfarct" opgegeven voor Beek bij Breda en Peizegem bij Aalst. Een samenstelling hiermee is *hertvang*. Het WNT VI, 94-95 kent dit woord in het oudere Nederlands in de betekenis "hartkramp" maar ook wel voor "maagkramp" (hiervoor spraken wij reeds in I.9). Volgens Mnl Wb III, 402 bestaat het nu nog in het Vlaams in de betekenis "dodelijke flauwte". Braekman 1975, 383 vond *hartvanc* "duizeligheid" rond 1500. Vandenbussche 153 geeft het dan nog voor *angina pectoris*. Rechtstreeks van *vang* komt ook nog wvla. *vangenis* "bezwijming, doodsstrijd".

In WNT II, 2308-2309 wordt van het werkwoord *bevangen* een betekenis "bemachtigen, overvallen" opgegeven, die o.a. voorkomt in verband met een ziekelijke "aandoening, een ongesteldheid" waarbij men ook de term *er door aangetast* zou kunnen gebruiken en er wordt aan toegevoegd: "In Zuid-Nederland inzonderheid in toepassing op eene beklemde ademhaling. Hij is bevangen op de borst". Ook *bevangenheid*, *bevangenis*, *bevanging*, die vooral beklemdheid op de borst en doodsstrijd aanduiden (WNT II, 2312), horen hierbij. Men vindt iets dergelijks in het Limburgs zowel als in het Hagelands

en in het Vlaams. Ook vindt men het substantief *bevangingheid*. Het Leuvens kent *bevangen* van de koude en in het Sittards betekent *bevangingheid* ook "griep". Echter komt *bevangen* of *befongen* in verband met griep ook in Friesland, Drente en Urk voor. Soms wordt als betekenis ook verkouden opgegeven. Maar ook komt het woord in een wat afwijkende betekenis voor. In Hoeven wordt het gezegd van een hartinfarct en in Gramsbergen heet tetanus *bevöngheid*. Alle betekenissen wijzen wel min of meer op een beklemd gevoel. Als variant vindt men ook *vervongen* of *vervangen* b.v. in Kampen, De Wijk, Annerveen, Ursem, Noord in Drente en hier en daar in Noord-Holland. Drechtlands *vervangen* betekent zowel "verkleumd" als "verkouden, stijf van de kou". Het door Wanink 204 als Twents-Achterhoeks vermelde reflexieve *zik vervangen* voor een kou vatten, dat ook voor Rolde opgegeven wordt, is met dat reflexief gebruik natuurlijk duidelijk uit de demonische sfeer getreden. Voor het Hagelands geeft Tuerlinckx 689 een heel sterk afwijkende betekenis bij *hem vervangen*: "zich verstuiken". Voor de rest bevinden wij ons toch in de demonische sfeer.

Het woord *geraaktheid*, dat blijkens kaart 10 in het Zeeuws en de westelijke centrale dialecten voorkomt en het noordelijke *beroerte*, beide met dezelfde betekenis, stellen ons voor een probleem. Als het eerste zijn oorsprong vindt in *raken* in de betekenis "treffen" (WNT IV, 1614), ligt de echt-demonische oorsprong zeer voor de hand. Maar zouden we van de betekenis "aanraken" uitgaan, dan ligt het iets anders en moeten we hier en bij *beroerte*, in de grond een afleiding van *beroeren*, eer aan magie denken, waarover een volgend hoofdstuk zal spreken. Het citaat uit Cats dat in WNT II, 1916 wordt aangehaald: "De dood ... kan oock de rauste gasten Beroeren, ondergaen (= te lijf gaan) en in den boesem tasten" brengt dan ook maar toevallig *beroeren* en *dood* met elkaar in verband.

In breder gebruik voor aandoeningen van verschillende aard vindt men wvla. *gerocht*, letterlijk: *geraakt* (vergelijk voor de medeklinkers *gezocht* naast *zoeken*).

10. Steekdemonen

Niet zo overtuigend demonisch lijken ons weer al die woorden en uitdrukkingen die met *steken* samenhangen. Bij *steekt(e)* en *stikt*, die bij "spit" verschijnen, is het moeilijk te onderscheiden of het om een algemeen woord voor een enkele pijnscheut of om de specifieke naam voor een bepaalde ziekte gaat. Het WNT XV, 972-973 signaleert *steekte* o.a. voor het Bredaas, het Antwerps, het dialect van Zeeland en Uden en het Land van Waas, en heeft

ook vele oudere vindplaatsen. Verder wordt *stikte* voor Oosterhout opgegeven bij een vraag naar benamingen voor ischias en vindt men *stikt* nog wel elders in N.-Brabant. In Renesse vindt men nog *steek* in verband met aangezichtspijn. Al de met *steken* samenhangende woorden in uitdrukkingen die voor "spit" opgegeven zijn, zoals: *steek in m'n zij, stekende zij, (reumatiekige) steken in de rug, het stak mij zo, steke van de milt, steek, steken, de milt stik, stiktes*, hebben we echter vanwege de niet zo specifiek omschreven betekenis niet op onze kaart opgenomen.

Opvallend is *pik* voor "spit" in de drie iets ten zuiden van Aalst bijeenliggende dorpen Erpe, Nieuwerkerken en Pamel. Maar het woord wordt ook vermeld door De Cock 311. Hier geloven we wel aan demonologie te moeten denken, zoals ook bij *spit*, dat Kiliaen Hollands noemt, maar dat nu ten noorden van de grote rivieren praktisch alleenheersend is. NEW 680 beschouwt het terecht als identiek met *spit* "braadspit" op grond van de spitse vorm. Men moet dan blijkbaar aan dunne spitse staafjes gedacht hebben die door een tovenaars in het lichaam geschoten werden. Maar men kan natuurlijk even goed aan een stekende demon denken. Het blijft onzeker, omdat men niet weet of een bepaald steekwapen ook de naam *spit* gedragen heeft.

11. *Scheuren, schudden, strijden, vlechten, trappen, wurgen*

Althans één voorbeeld van een demon die, zoals Höfler 90 het uitdrukt, een "reizende Thätigkeit" aan den dag legt, kunnen wij met Tegels *sjeur* (= *scheur*) voor "spit" geven.

Aansluitend bij de door Höfler en anderen aangewezen activiteiten van de demonen zouden wij een ogenblik kunnen denken aan het *schütteln* bij Prosek II, dat ten grondslag zou kunnen liggen aan Zaanlands *erg geschud* "erg afgevallen". Maar bij dit laatste is toch een metafoor (een leeggeschudde boom) veel waarschijnlijker.

In aansluiting bij het door Höfler 99 genoemde *streit* vermelden wij ook het zeer opmerkelijke gebruik van het semeen *strijd* in de volgende gevallen: Zaans *het strijdt in me* "ik heb een wee gevoel dat aan onpasselijkheid voorafgaat" en Oerles *ze strijdt (erges op)*, gezegd van een meisje dat de menstruatie gaat krijgen, vooral als het niet vlotten wil, of, als het voor haar de eerste maal is: *ze he 'ne strijd*. Is het bij de laatstgenoemde uitdrukkingen een demon, misschien de baarmoeder, waarover in IV.4 gesproken is, waartegen gevochten wordt?

In hoofdstuk II is Limburgs *flechde* "eczeem" als symptomatisch verklaard. Höfler 118 ziet echter voor het identieke Duitse *flechte* de oorsprong

bij de spinnende Germaanse nornen. Deze schikgodinnen zouden al spinnende (want spinnen is een vorm van vlechten) het er als vlechtwerk uitziende euvel veroorzaken. Het lijkt ons niet onmogelijk.

Zoals we zagen, kent Höfler 118 vlg. ook trappende demonen. Die activiteit openbaart zich in onze landen alleen in het leenwoord *kokmare* "nachtmerrie". Zie hiervoor XVII.7. Het bij Vandenbussche 153 vermelde *hartangst* "angina pectoris" en Zeeuws *bang(e)* "geen adem kunnende krijgen, onpasselijk", bevatten een oude wortel die met *eng* samenhangt. De woorden slaan op het gevoel alsof de keel door een demon dichtgeknepen wordt. We zagen bij Höfler 118 vlg. hun wurgende en verstikkende activiteit.

12. *Jacht*

In hoeverre de *wilde jacht*, waarover Schrijnen I, 95-97 spreekt en waaronder men een winterstorm verstaat, waarbij een geestenheer door het luchtruim raast, een animistisch dan wel een demonisch karakter heeft, wagen wij niet te beslissen. Maar wel kunnen wij een aantal ziektebenamingen met de werkzaamheid van deze rusteloos door het luchtruim rondjagende troep in verband brengen. Zo heet de hysterie in het Westvlaams wel *moederjacht*, waarbij *moeder-* voor "baarmoeder" staat, ook een demonisch wezen, zoals al vaker bleek. Voor hetzelfde dialect wordt *jacht* (ook in het mv.) in de betekenis "zenuwaanval" genoteerd.

Demonische oorsprong is ook aannemelijk bij Gents *de gejaagden* "de onrustigen in een krankzinnigengesticht".

Mogelijk heeft ook de Scheveningse vorm *edreve* (= *gedreven*) "gek" demonische oorsprong.

Buiten de ziekten die mensen treffen, valt nog te vermelden *melkjacht* "zinking in de uier van de koe, koorts na het kalven" in het Land van Waas (Joos 283). Merkwaardig is ook het Gelders-Overijssels *jachtenduvel* voor een bepaalde plant, *hypericum perforatum*, die tegen jicht gebruikt werd (WALD, wereld B 255, Gallée 69).

13. *Rijden, berijden*

Koorts werd aan een rijdende demon toegeschreven. In de primitieve voorstelling bereed deze nl. zijn slachtoffer, ofwel hij reed ermee weg. Zo toch werd het met de koorts gepaard gaande ijlen verklaard, waarbij de menselijke geest als het ware op de loop ging (of de koortslijder bewusteloos werd). Misschien is in *de koortse te peerd*, die De Cock 229 voor Liederkerke

vermeldt, nog een oude rijdende demon aanwezig. In het Oudgermaans werd de koorts o.m. aangeduid door een woord dat men veelal als afleiding van het werkwoord *rijden* beschouwt: Oudhoogduits *rito*, Oudnoors *rida*, Middelnederlands *rede*. Demonisch karakter vertonen Oudnoors *kveld-rida*, *myrk-rida* "in het donker rondrijdende heks" en Middelhoogduits *deksel-rite* "bezemberijdstster" (vgl. Heyne 119-120). Bovendien wordt de *rede* ook als een persoon gedacht met daarnaast een vrouwelijk *redinne*. Beiden worden in bezweringsformules aangesproken en er wordt duidelijk verband gelegd met het werkwoord *rijden* blijkens volgend citaat uit het Middelnederlands: "ic bezwer di ... dat ghi rede ende redinne niet tempteren en zult N., sijn bloet noch sijn vleesch na den dach van heeden, niettemeer sone moeti macht hebben te ridene". Het Mnl Wb VI, 1141-1143, waaraan wij dit citaat ontleen, vermeldt nog dat naast *rede* eenmaal in het mnl. *ridinghe* "koorts" voorkomt (Braekman 1975, 402 vond nog Middelnederlands *ridinghe* "koorts") maar verder dat *rede* en zijn heterofonen na de 16de eeuw in de Germaanse talen niet meer worden aangetroffen. Toch vermeldt Hoeufft 1837, 493 nog *ridden*, *rijden* voor "beven" en vindt men in het Zeeuws nog *rieën* als zelfstandig naamwoord "koortsrillingen" en als werkwoord "rillingen hebben": *d'r gaen 'êêle rieën deur m'n rik; de kouwe rie deu(r) m'n lief*. Opvallend is Tessels *riigings* voor zich verplaatsende reumatische pijnen, maar de *g* is toch lastig te verklaren.

Of ook *rijeren* "rillen, beven", dat in veel Brabantse en Limburgse dialecten en op de Veluwe nog voorkomt (*reiere*, *rèère*, *riejere*, *riere*; zie Weijnen 1975, 186) en door het WNT XIII, 223 als een frequentativum (d.w.z. een woord voor een vaak herhaald gebeuren) van *rijden* beschouwd wordt, hierbij behoort, staat nog te bezien. Dat zou nl. ook best met *rillen* kunnen samenhangen en dan op een wortel teruggaan waar vóór de *r* nog een velaire medeklinker heeft gestaan, blijkens b.v. Oudsaksisch *hrīdo* "koorts".

Er zijn hier dan ook andere verklaringen mogelijk. Kluge 197 geeft een nuchtere, gewoon symptomatische verklaring. Hij wijst op verwantschap met Welsh *ysgryd* "sidderen", Lets *kraitât* "tuimelen" en denkt dus alleen aan het bibberende lichaam. En Weimann 1945, 71 denkt aan een kosmische vergelijking. Er bestaat nl. ook Oudengels *hrīð* "storm", Oudnoors *hrīð* "storm, aanval".

Een *nachtmerrie* mag, geloven wij, wel een algemeen bekend Nederlands begrip genoemd worden. Onvervalst komt deze demon nog voor de dag in Roermonds *de maar rieje*, Valkenburgs *maarrieje* "nachtmerrie" en combinaties met *berijden*: *van de ma(e)re bereden oore* (= worden), waarbij Zeeland

het wezen tot een echte waterdemon transformeert: *van de merreminne bereeë oore*, naast een *merreminne op je bost è* (= hebben). Het woord *nachtmerrie* is ontstaan uit een oudere vorm **nachtsmare*, die te vergelijken is met een in de Teuthonista (een woordenboek uit de omgeving van Kleef), opgenomen vorm *nachtsmare*. Het tweede deel is nl. het mnl. *mare* "nachtspook" en identiek met Oudslavisch *mora* "heks" (NEW 462).

Dat men in Gent, zoals we al in V.5 zagen, als men een rilling voelt, zegt: *het doodwagentje* (of: *het doodmanneke*) *rijdt over mij* zou een andere vorm van de rijdende demon kunnen vertonen.

In het Middelnederlands komt (onzijdig) *varende* voor "aderspat" of "aambeï" voor (Braekman 1970, 466 en Braekman 1975, 414). In een tekst bij Braekman 1970, 273 is nog sprake van *spenen die zin varinghe*. Braekman interpreteert dat laatste woord als "bloedende". Opvallend is dat in het Latijn de aderspat of aambeï *varix* heet, maar als *varende* een verbasterd leenwoord zou zijn, dringt zich de vraag op of een demonische *varende* hierbij niet een rol gespeeld heeft. Men denke daarbij aan de *varende vrouwen* uit Mnl Wb VIII, 1265, die wel met toverheksen, *witte wiven* enz. in een adem genoemd kunnen worden. We durven die vraag niet te beantwoorden.

WNT VIII, 692 geeft een samenstelling *kwalijkvaart*, die "lichamelijk onwelzijn, ongesteldheid" en in een deel van Z.-Nederland "bezwijming" betekent. Als zodanig is het volop zeventiende-eeuws; zelfs komt het al bij Kiliaen voor. De Bont 1959, 314 kent het voor Oerle, het Antwerps en het Brabants. De opgave van *kwalifaat* voor "stuipen" te Malderen in Klein-Brabant bevat ongewijfeld hetzelfde woord. Overflakkees (meervoudig) *kwaelefaeren* "letsel" is er ook ten nauwste mee verwant. Zelfs in Maerlants *Leven van Sint Franciscus* wordt al gezegd van iemand die half verlamd was: *als hi was int qualyc varen* (Mnl Wb VI, 835). Dat gebruik van het werkwoord *varen* en zijn afleiding *vaart* wijzen in de richting van de demonologie. Hetzelfde geldt van Valkenburgs *euvèrvèrtset* "plotselinge ongesteldheid". Mnl. *varen* had de algemene betekenis van "zich ergens heen begeven".

Voorts herinneren wij nog aan door Lessiak 109 genoemde Westfaalse benamingen als *de varen*, *varende*, *de lopende varen*, "vliegende jicht, arthritische vage" en Deens *farren* "hoofdpijn".

14. *Bezetting en bezetenheid*

Van een soortgelijke voorstelling van een demon die op zijn slachtoffer gaat zitten, stamt ook het woord *bezetting*, dat volgens WNT II, 2463 bij verschillende schrijvers voorkomt voor "beklemming, benauwdheid, als ziekelijke

aandoening, meest met betrekking tot de ademhaling". Ook wordt het woord wel omschreven als "longontsteking, pleuris, bronchitis, griep". Het is tamelijk verbreid in oostelijk Noord-Brabant, Zeeland, Groningen en op de Veluwe. Ook gaf men het op voor Rucphen, Hernen, Kilder en Goeree en Overflakkee. Drechteland kent de vage uitdrukking: *zich een bezetting schrikken*.

Ook de benaming *bezetenheid* gaat op zulk een voorstelling terug, hoewel die pas later met het christendom in het Germaans gekomen is. In het in het Grieks geschreven evangelie van Mattheus heet de bezetene nog *daimonizomenos*, d.w.z. "door een demon bezetene". Dat woord werd in de in de vierde eeuw in het Gotisch geschreven vertaling van Wulfila aangepast tot *daimona-reis* (zoiets als: daemonisch iemand). Iets later treedt in het Germaans het woord *duivel* op in benamingen voor deze geestesziekte, met name in het Oudengels *deofolseoc* en het Oudhoogduits *diubilsuk*, beide letterlijk: *duivelziek* (Heyne 143). In die periode vinden we dan ook de Duitse omschrijving *mit dem tufel beseszen* en kortweg: *beseszen* (Heyne 143). In het Middelnederlands vinden we dan *beseten*.

De rond 1000 levende Islamitische wijsgeer Avicenna schreef de bezetenheid nog volop aan een demon toe (Beek 105).

Een woord dat in zijn klankopbouw verwant met *bezetting* en *bezetenheid* schijnt te zijn maar toch wel met heel andere betekenis, is Zeeuws *zete*, *zêete* "zwellung, etterzak", waarnaast we ook op Weertlands *zieëtval* "uitslag" wijzen. Als afleiding zou men verder Noordhollands *zesel* kunnen beschouwen in een zinnetje als *die het 'n zesel op d'r oog* voor "die heeft een padoog". Een soortgelijke medeklinker-"afwisseling" vindt men b.v. in *aas* naast *eten* of *wijs* naast *weten*. En als *sjisjel* voor "zweertje op de lippen of kin", in gebruik in Herne, dichtbij de Franse taalgrens, er ook nog mee zou samenhangen, is het in zijn verklanking wel heel sterk gaan afwijken. Het Oudbeierlands kent verder *z'n zeet neme* "zich ergens neerzetten, ook figuurlijk van ziekte of pijn". Maar dat laatste geval kan ook heel goed simpele beeldspraak zijn. Tenslotte spreekt De Cock 228 nog van *aangezete* "koorts". Alles bijeen is de gedachte aan demonen niet te verwerpen.

Als men alleen op de klankvorm let, horen in deze kring ook Gronings *zet* "aanval van pijn of benauwdheid" en voor Marum opgegeven *set* "plotse-linge stoornis van bloedsomloop in de hersenen", overigens in het Fr. Wb. 411 als "zenuwtoeval" omschreven. Wij vinden bovendien in Friesland als benaming voor "stuipe" ook *setten*. In Hoofdstuk I hebben wij deze woorden echter liever als metonymia verklaard. De oorsprong ligt dan in ziekten die zich op gezette tijden openbaren.

15. Lopen

In een aantal ziektebenamingen treft men het werkwoord *lopen*, al dan niet in een samenstelling. Wanneer men een *lopend oog* of een *loopoog* heeft, of zelfs *rode loop* of *buikloop*, is het wel het veiligst hier alleen symptomatische aanduidingen in te zien. Maar voor de rest is dat niet zo zeker.

Tamelijk frequent duikt in onze ziekte termen het woord *omloop* met varianten *ommelopen* en *ommeloper* op. Nu eens omschrijft men het met "gordelroos" of "huiduitslag die allengs omloopt", of "huidziekte in de vorm van een wiel", dan weer, met name in Oss en Merkelbeek maar ook in Drechterland betekent het een ontsteking van het nagelbed. In het Zeeuws betekent het niet alleen "etterende zweer om de vingernagel" maar ook een "krentebaard" en een "eczeemvlek die steeds groter wordt". Diezelfde zwerende vinger heet in het Urker *ommeloper*. Verder vermeldt De Cock 254 *lopende roos* voor "érysipèle ambulante", kent het Waaslands *lopende vijt* voor *vijt* die van de ene vinger op de andere overgaat en vindt men in Aarschot en Webbekom: *uitloop* "zweren onder de neus". Weer een ander betekenisaspect verschijnt in Vlaams *lopende tere* en *lopende teringe* voor wat in het Frans *phthisie galopante* heet. Hier slaat *lopende* wel op het snelle verloop. Een puzzel wordt het wanneer *overlope van de verkoud'heid* voor het Zeeuws als "door en door verkouden" wordt omschreven. Op het eerste oog zouden we misschien aan het beeld van een overkokende pot denken, maar een *overloop van de koorts* duidt in Broek-in-Waterland en aan de Zaan alleen een lichte koorts aan. En dat pleit toch tegen dat beeld van de pot. Hoewel Jaberg 1951, 97 Stalder citeert, die bij Duits *Umlauf* schreef "als ob kleine Thierchen zwischen der Haut herumlaufen" en Grimm, die voor het panaritium ook de term *der umlaufende wurm* gebruikt, is Jaberg kennelijk weinig geneigd in termen van het type *umlaut*, *tourne-ongle* en *giradito* iets meer dan symptoomaanduidingen te zien. Maar ons lijken benamingen als *springend vuur* voor "gordelroos" en *lopende teringe* toch te drastisch om niet aan demonische krachten te denken.

16. Blazen

Aan het begin van dit hoofdstuk werd al gememoreerd dat demonen een ziekte ook kunnen aanblazen. Manninen 183-187 vermeldt dat uitdrukkelijk voor de Finse, de Slavische en de Germaanse wereld. Als b.v. in Zweden of Noorwegen iemand watert op een plaats waar elfen plegen te vertoeven, krijgt hij netelkoorts. Dat heet dan ook *älvlåst*, resp. *elvelaest* of iets

dergelijks. Wij kunnen echter amper geloven dat ook ons woord *blaas* voor opzwellling van de huid op iets dergelijks terug te voeren zou zijn. Veeleer is het een specialisering van een algemener betekenis. Men denke aan *blaasjes* op het water en zie WNT II, 2758-2760. Echter lijkt deze demonische oorsprong wel aanwezig in Leuvens *van wat asem is hij gestorven "aan welke ziekte is hij overleden"*.

Naar Lessiak 131-132 mededeelt, worden ook bepaalde dieren, met name de wezel en de pad, geacht ziekte aan te blazen. Feit is wel dat deze, in tegenstelling tot de kat, niet blazen. Het zijn echter ook zieledieren, d.w.z. dieren waarin de ziel van een mens geacht wordt te huizen of over te gaan, en men kan verband leggen tussen lat. *anima* "ziel" en Gr. *anemos* "wind".

Hako 33 vermeldt nog dat in Duitsland en Zwitserland bepaalde ziekten *wind* heten en hij brengt dat ook met het demonische blazen in verband.

17. Winddemon

De voorstelling dat ook van de wind ziekten komen, is in alle Finse woongebieden bekend, maar ook bij de Slaven en de Germanen. Speciaal de wervelwind gaf aanleiding, aan een levend wezen, een demon, te denken. Het gebeurde daarom dan ook dat men bij deze volkeren de wind met zijn dolkmes te lijf ging (Manninen 107-121; zie ook Lettenbauer 123). Manninen 107 wijst er verder op dat het eenvoudige volk er moeilijker toe komt in de onzichtbare lucht een oorsprong van ziekte te zien dan in de gemakkelijker waarneembare wind. Personificaties als Boreas voor de noordenwind en Zefier getuigen ook van dat demongeloof.

Vandaar dat wij bij Nederlandse woorden voor ziekten met *wind* zoals *wijnoog* en *windpokken*, *wijnpokken* "tamelijk onschuldige huiduitslag, waterpokken", reeds bij Kiliaen als *wijn-pocke* met de omschrijving "pusula, phlyctaena", Gents *wijnpuiste* "bloedgezwel" en voor Gent in 1601 geattesteerd *wint zweeren* de oorsprong eerder bij de winddemonen dan in de elementenleer zoeken. In verband met Tongers *wiendrik* "padoog" merken wij verder op dat in een door Van Haver 142-143 vermelde bezweringsformule *wiendrik* met name aangesproken wordt. Ook dat is een duidelijke aanwijzing voor een demon.

Wel zullen we bij de bespreking van Paracelsus opmerken dat die aan kosmische vergelijking dacht.

18. Folterkamer

Een heel andere kijk op namen die met een aantal van de in dit hoofdstuk genoemde werkwoorden samenhangen, toont Hoffmann 1956, 16-51. Hij wijst erop dat er reizende, bohrende, stechende, kneifende, schneidende Schmerzen zijn (voor tandpijn memoreert hij b.v. *kusenkniepen* naast *kusbieten*). Maar hij ziet daarin een weerspiegeling van de wrede middeleeuwse folteringen, althans meent hij dat dit vaak het geval zal zijn. Omdat hiermee de aan vele andere werkwoorden zoals *schieten*, *aanvallen* en *slaan* ontleende benamingen niet verklaard worden, geven wij aan de demonistische, als zijnde een beslist algemenere, achtergrond de voorkeur.

Diezelfde voorkeur voor een demonische verklaring hebben wij ook bij vla. *doodneep*, *donepe* voor "blauwe plek die ontstaat zonder dat er van een verwonding of kneuzing sprake was", gelijk te stellen met Zweeds *dönypa* (Manninen 189). Dit woord was als *dood-nepe* bekend aan Kiliaen in de 16de eeuw. Die vertelt dat het volk er de aankondiging van de dood van een bloedverwant in zag: "qua mortem consanguinei conjectat vulgus". Juist de combinatie van dit *nijpen* met *dood* overtuigt dat de oorsprong niet in de folterpraktijken ligt. In de folterkamer leidde de kwelling niet tot de dood en Kiliaen, die in de 16de eeuw leefde, een tijdperk waarin volop gefolterd werd, zoekt de verklaring dan ook uitdrukkelijk elders.

Erkend zij overigens dat er in het Duits sprekende Noord-Bohemen voor "pijn" wel een merkwaardig woord uit die poenitentiaire sfeer bestaat, nl. *marter*, in de dialectische uitspraak *matter*, een leenwoord uit Latijns *martyrium*. Dit Duitse woord, dat duidelijk met *martelaar* samenhangt, betekende ook "foltering" (Kluge 464).

En tenslotte brengt Hoffmann 1956, 37-38 ook nog Duits dialectisch (o.a. Oldenburgs) *-kellen*, *-killen* met die folterpraktijken in verband. Hij herleidt dit woord nl. tot een Nederduits sterk werkwoord *kellen* (o.v.t. *kul*, volt. dw. *kullen*), dat inderdaad bestaat en wel uit een werkwoord moet zijn ontstaan dat in het mnl. nog als *quelen* "lijden door ziekte" voorkwam en als factitieve afleiding nog altijd *kwellen* naast zich heeft. Maar het spoorloos verdwijnen van *w* voor *e* is in het Westgermaans toch wel uiterst zeldzaam. Daarom lijkt het ons minstens even gewenst, zoals uit onze behandeling later blijken zal, de afleiding van b.v. *koeskillen* "tandpijn" bij *koud* te zoeken. Trouwens Hoffmann 1956, 38 moet ook het bestaan van Oostfries *killen* "koud maken" en eng. *chill* "laten afkoelen", met nl. *koel* verwante afleidingen, toegeven.

19. *Taboevrees*

Een apart probleem vormen die woorden die noch een felle vijandelijke handeling als schieten of slaan, noch een duidelijk zachte wijze van benadering als betasten verwoorden, maar meer neutraal zijn zoals *aandoen*. Wanneer die woorden werkelijk een bepaalde vrij plotseling opkomende ziekte of ongesteldheid of pijn aanduiden, is er een redelijke grond om aan een demonisch verschijnsel te denken, zo b.v. bij Zeeuws *andoeninge* "duizeling", Markens *andoening* "beroerte".

Veel vaker echter is die betekenisverenging niet aanwezig, zo b.v. in Gronings *koors is hom aangoan* "de koorts heeft hem overvallen", Twents-Achterhoeks *'t is um zoo anegoane* "'t is bij hem vanzelf gekomen", Gronings *longen binnen hom aandoan* "zijn longen zijn aangetast", Sittards *aagemak* (= *aangemaakt*) *mit*, Gronsvelds *nen aonsjoet vaan longoontsjëking* "aanval van longontsteking", Valkenburgs *aansjtwaat* (lett. *aanstoot*) "lichte aanval van een ziekte, symptoom". Het is zeer lastig te beslissen of hier al dan niet een demonologische achtergrond is. Enerzijds zal, wanneer de door ziekte getroffen persoon als "onderwerp" bij de door het werkwoord uitgedrukte handeling fungeert zoals in *zich een ziekte op de hals halen*, Gronsvelds *zich hoële, halen* in het Land van Waas, of Twents-Achterhoeks *ankriegen* "oplopen", het bewustzijn van de demon, zo die er bij het gebruik van het betroffen werkwoord al ooit geweest is, toch waarschijnlijk allang niet meer actief geweest zijn, anderzijds is het een feit dat zulke werkwoorden in het gebruik volkomen op één lijn liggen met wel in de demonologie gebruikte werkwoorden als *aanschaitn* (= *aanschieten*) en Rijssens *antasn* (= *aantasten*) "slopen (van een ziekte)".

Wij achten het dan ook niet uitgesloten dat de neutraler werkwoorden door taboevrees geïnspireerd zijn, zeker als het om een vrij plotseling opkomende ziekte of ongesteldheid of pijn gaat.

Zeer moeilijk te beoordelen blijven Overijssels-Gronings-Achterhoeks-Waterlands *aangehaald met*, in Sint Jacobi-Parochie gebruikt *anhaald (met)*, terwijl Hindeloopens *hoal* "griep" met zijn betekenisverenging heel verdacht is. Zo mogelijk nog duisterder is Middenlimburgs en Astens en Deventers *aangemaakt met* "geplaagd door".

Hoofdstuk VI *Diernamen*

1. *Dier en demon*

In het hoofdstuk over de demonologie is er op gewezen, dat demonen als dieren kunnen verschijnen. Dit verschijnsel treft men reeds aan in zeer oude Mesopotamische teksten; zie hierover aanstonds bij de tandworm. Ook de Griekse mythologie kent het verschijnsel. De latere God van de artsen Asklepios was oorspronkelijk een heilige, geneeskrachtige slang (Lamer 45). Voor Slavische en niet-Slavische landen licht Lettenbauer inz. 125 ons in. En voor allerlei primitieve volkeren zie men Buschan 36-37.

Ten dele zal de verklaring van dit verschijnsel wel in bepaalde bovenmenselijke mogelijkheden van de betrokken dieren kunnen schuilen. Een stier b.v. is veel sterker, vogels kunnen vliegen. "Jedes in den Lüften sich bewegende, geflügelte Wesen galt als seelentrager, fliegender Elb (Alp)", zegt Höfler 101 zelfs. Allerlei dieren hebben scherpere zintuigen. Ten dele zal ook hun afzichtelijkheid de gedachte aan een demon hebben opgeroepen; dat kan b.v. van de pad gelden. Bij sommige dieren zal de reden in hun karakter (b.v. bij de wolf de vraatzucht; in het Gents benoemt *wolf* de zweer die het vlees tot op het bot verteert), of in uiterlijke gelijkenis te vinden zijn. Men denke aan een *padoog* en aan hgd. *krebs* voor kanker op grond van overeenkomst in vorm van het kwaadaardig gezwel. Ziekten als bof en scrofulose doen Prosek VI aan een varkenskop denken. Zo acht hij Russisch *svinka* (verwant met Nederlands *zwijn*) en hgd. *ziegenpeter* (*ziege* = "geit"), beide voor "bof", te verklaren. Paracelsus verzette zich dan ook niet tegen b.v. *leusschüpen*, *fischschiepen*, *krebs*, *wurm*, *frosch*, *schneck*, *wolf*, *ferlin*, *elephansei*, *engerling*, *suerle*, alle ziektenamen die een diermotief vertonen wegens de vergelijkingsmogelijkheden met de betrokken dieren (Weimann 1952-1953, 68).

Soms ook heeft men reëel aanwezigheid van dieren in het menselijk lichaam kunnen vaststellen; dat geldt b.v. van wormen. Ook ervoer men dat insecten, die vroeger trouwens ook als wormen betiteld werden, zo nog volop in het Middelnederlands, hinderlijk kunnen steken. Verder werd met name aan zwarte en gevlekte dieren vanwege hun uiterlijk een demonisch karakter toegekend (Höfler 102). En zo weet Höfler 119 ook te vermelden dat overmatige beharing in de 13de en 14de eeuw aan een demon werd toegeschreven. Hier ligt de link in het sterker behaarde lichaam van de niet-menselijke zoogdieren.

Tenslotte valt bij metaforen op te merken dat deze vaak niet zo zeer op uiterlijke gelijkenis maar op soortgelijkheid van gewaarwordingen als bij bijten, steken en knagen van dieren kunnen berusten. Voor demonen zal dat stellig ook het geval geweest zijn.

Toch moet men voorzichtig zijn met het aan dieren toekennen van een demonische rol op grond van ziektenamen. "Bei den Slaven ist die Grenze zwischen Krankheitsverursachern (in Tiergestalt) als Dämonen und normalen Tieren nicht klar", zegt Prosek XXXIII en hij vervolgt: "Nach ihrem Glauben hat jeder Mensch im Körper Würmer, die Krankheiten und manchmal auch den Tod verursachen". Baumann 1936, 52-53 meent dat de meeste dierlijke ziektenamen uit de antieke wereld wegens de uiterlijke overeenkomst tussen het ziektebeeld en het dier te verklaren zijn, ofwel dat men b.v. wormen als ziekteverwekkers beschouwde zonder dat magische denkbeelden een rol speelden. In het hoofdstuk over de symptomatische benadering is echter reeds de mogelijkheid van louter beeldspraak aan de orde gesteld. Wij gaan daar nu nader op in.

2. Dier en metafoor

Baumer 164 en Jaberg passim hebben het probleem van "Metaphorik oder Dämonie?" aan de hand van respectievelijk Raetoromaanse en Italiaanse ziektenamen uitvoerig onder ogen gezien.

Meer dan eens moet volgens Jaberg uitdrukkelijk aan een metafoor gedacht worden. Zo bijvoorbeeld waar Italiaanse dialecten wendingen gebruiken van het type *ho gli uccellini nelle dita*, letterlijk: *ik heb de vogeltjes in de vingers* om aan te duiden wat in het Duits *nagelfrost* heet, het soms pijnlijk gevoel in de vingertoppen als men vanuit felle koude in de warmte komt. Dat geldt dan natuurlijk ook van Kuinders *voegeltjes in de vingers* voor "tinteling in de vingers bij kou". Zo'n voorbeeld levert ook voor hetzelfde fysieke gevoel *ho le mane aggrignate*, letterlijk: *ik heb verwormde handen*, waarin een afleiding van Italiaans dialectisch *grigna* "allerlei insectenlarven" optreedt. Ook kan volksetymologie in het spel zijn geweest. Wanneer die "Nagelfrost" nog altijd bij gallofonen heet: *avoir les pinsons*, letterlijk: "de vinken hebben" ligt de oorsprong, volgens Jaberg 1951, 88-89 bij het werkwoord *pincer* "knijpen" en heeft men dus in eerste instantie een metafoor.

Jaberg 1950, 90 schrijft dan ook wanneer hij enkele omschrijvingen voor het gevoel bij tintelende vingers gegeven heeft: "Es unterliegt keinem Zweifel, dass die phraseologischen Umschreibungen und die figürlichen Ausdrücke für den Nagelfrost, die wir zusammengestellt haben, rational in

durchaus genügender Weise erklärt werden können, und man darf wohl sagen, in den meisten Fällen so interpretiert werden müssen."

Welke overwegingen doen daartegenover de keus op het demonisch element voor de verklaring vallen? Dat is wel haast vanzelfsprekend, ook voor de kritische Jaberg, wanneer in de naam zonder meer een demon of heks genoemd wordt zoals in hgd. *hexenschuss* "ischias" of Noors *tussbit* "panaritium", waarvan het eerste lid identiek is met Oudnoors *thurs*, *thuss* "bergreus" en Noors dialectisch *tuss* "gnoom". Ook bij het in Guyenne bestaand *barbotos* voor "panaritium" en "nijnagel", verwant met *embarboter* "beheksen" en *barbot* "kever, insektenlarve, enz." is dat geen probleem.

Een andere aanwijzing om aan demonologie te denken ziet Jaberg 1951, 91, 103 in het gebruik van een algemene benaming van het type Frans *bête* of Duits *ding* voor nagelverzwering, waar mogelijkheid van taboe aanwezig is.

Verder wijzen volksgeneeskundige gebruiken als bezweringsformules bij bepaalde ziekten in demonologische richting.

Ook vinden we een argument in de volksgeneeskunde, wanneer, op sympathetische gronden, organen of andere delen van bepaalde dieren als geneesmiddelen, of amuletten, gebruikt worden (Höfler 125).

Toch staat Baumann 1936, 53 zeer sceptisch tegenover de magische interpretatie. Hij meent dat alleen redelijke motieven als gelijkenis in vorm of werking en inderdaad in het lichaam aangetroffen wormen "tot deze eigenaardige benamingen hebben geleid, en van magische denkbeelden is weinig te bespeuren". We zullen echter zien. Als hij blz. 52 de naam *eksterogen* er mee afdoet dat Johan van Beverwijck in de zeventiende eeuw wees op "het bruyn vlaexken, dat sy in 't midden hebben, het swart van een Extersoogh wat gelijkende", vinden wij dat woordje *wat* verdacht, al moeten wij toegeven dat wij bij Frans *yeux de perdrix* en Duits *hühneraugen* voor hetzelfde ongemak moeilijker aan een magische achtergrond denken. Wij komen daar nog op terug in VII.2.

3. *Frequente verbanden tussen dier en demon*

In Baumann 1936, 43-53 vinden we uit allerlei talen voorbeelden waar een ziektenaam identiek is met een diernaam ofwel daarmee in verband staat. Waar we zojuist hebben aangegeven welke factoren ten aanzien van dieren tot geloof in een demonisch wezen leiden, spreekt het vanzelf dat bepaalde dieren hiervoor wel heel in het bijzonder in aanmerking komen. Zeer voorname ziektedemonen zijn de worm, de pad en de mol, vervolgens ook de wolf en de kreeft, maar ook allerlei andere dieren worden in de vakliteratuur

als demon vermeld, dieren uit de lucht, uit het water, uit de grond en van het land.

Lessiak 119 noemt als ziekteverwekkers o.a. de kreeft, de wolf, de worm, de zeug, de hond, de vos, de pad, de muis, de mug, de vlinder, de kever, de rups, de mol, de kikvors, de krekkel, de egel, de engerling en de pissebed. Höfler 101, 125 beschouwt eveneens muggen, kevers, krekels, vlinders, wormen, muizen, padden, kikvorsen, maar ook verder duiven, vliegen, mieren, vleermuizen, bijen, wespen, hommels, kakkerlakken, salamanders, motten, gieren, eksters, meerkollen, kraaien, raven, ratten, botten, uilen, zwanen, ooievaars, ganzen, eenden, koekoeken, roodborstjes en zwarte hanen als demonen. Met name zijn voor Höfler 125 koekoek, pad, salamander, kikvors, mier, worm, vleermuis, muis en rat "elbische (= elfachtige) Seick-oder Pissdämonen". Olbrechts 7 en 8 noemt worm, pad, kikvors, vlinder, kever, rups en rat, maar ook vis, hagedis en slang.

Uiteraard dienen we bij deze dieren het begrip demon, ruim te nemen. Lessiak 133 schrijft b.v.: "die genannten tiere sind erscheinungsformen von *elben und dämonen*" (cursivering van ons).

4. *Beestjes, het beestje, een beestje*

Voor Halle en verspreid in O.-Vlaanderen werden heterofonen van *beestjes* of *beestje* genoteerd: voor Halle in de betekenis "jicht", de betekenis die ook door Vandenbussche 421 wordt opgegeven, en voor het Land van Waas in de betekenis "podagra". Natuurlijk zal men in eerste instantie geneigd zijn aan een metafoor te denken in verband met het kriebelend gevoel, maar evenzeer als Jaberg 1951, 91 en 103 dat bij Romaans *bête* voor nagelverzwering doet, kan men ook demonisch geloof veronderstellen. Trouwens, de verbinding *het beestje*, zoals die voor Eeklo geldt, pleit ook al tegen een simpele metafoor.

In het Antwerps is in gebruik: *ze heet een beestjen in heur oor* of *ze hebben een beestjen in heur oor gezet* voor ze is verleid, ze is zwanger (van een ongehuwde). Ook hier lijkt beeldspraak weinig aannemelijk. Tenslotte zij nog voor Overflakkee vermeld dat *een bêêsje in z'n hôôt hebbe* daar betekent "niet goed wijs zijn".

5. *De worm*

Wij gaan thans over tot de ziektenamen die de naam van het dier de worm bevatten.

Beginnen wij dan met een zuiver semantische opmerking. In vroeger tijden had de benaming *worm* een zeer ruime betekenis. In het Middelnederlands heeft het woord niet alleen de betekenis van "pier" en "worm in het menselijk lichaam" (men denke aan *spoelworm*), maar ook van "insect", nog steeds aanwezig in *oorworm*, *glimworm*, dialectisch *meiworm* "meikever", Vlaams *gewormsel* en *gewormte*, beide in de betekenis "insecten" (Joos 257, De Bo 328) en figuurlijk b.v. in een Astense uitdrukking 't *gewürmt is lèstig*, als de kinderen lastig zijn. Maar verder betekende het woord ook: "slang, draak, ondiep, monster". Allerlei kruipend gedierte, zegt Höfler 100, werd als wormen beschouwd, ook alen, salamanders, rupsen en maden. De Bo 938 kent in het wvla. nog *sprinkoorm* voor "aardvlo". Zie voor dat ontbreken van *w* ook o.a. wvla. *vroed* = *verwoed* en wvla. *oord* = *woord* (De Bo 1109, 1175).

Hoe kon de gedachte aan een worm als veroorzaker van ziekte ontstaan? Bij het slachten van offerdieren moet reeds de praehistorische mens onophoudelijk in de lichamen daarvan reële wormen hebben aangetroffen (Prosek XXXIII). Verder is het een feit dat er werkelijk boosaardige ziekten t.g.v. wormen of maden bestaan. Men denke b.v. aan trichinen, die de spieren aantasten, en bepaalde horzelsoorten, calliphora, lucilia hominisora, die hun eieren in de ooghoeken, de neus, en andere lichaamsdelen leggen. Zie hiervoor Baumann z.j. 46-47. Ook Jaberg 1951, 102 wijst erop dat vele ziekten inderdaad door parasitaire wormen veroorzaakt worden. Verder kunnen bij verzwerigen afgestorven vaatbundels voor wormen aangezien zijn. Jaberg 1951, 103 vindt dat bij panaritium de etter enigszins op een worm lijkt. Iets dergelijks vindt men ook bij Grabner 238. Als de primitieve mens van wormen sprak, hoeft hij derhalve niet noodzakelijk daarin een demon gezien te hebben. "Wirklichkeitserlebnis und Dämonenvorstellung haben schon sehr früh (das) Krankheitsbild geprägt und haben es durch Jahrhunderte weitergetragen" (Grabner 238).

Dat het tweede lid van de woorden *lintworm* en *spoelworm* en, gezien de vroegere ruimere betekenis van *worm*, ook van *oorworm* op rationele, degelijke gronden gekozen is, hoeft amper betoogd te worden. Dat neemt niet weg dat er in Duitsland volgens Keil wel degelijk demonische oorwormen hun rol in de nosologie spelen.

"Die häufigste Dämonenfigur in Tiergestalt is der Wurm", zegt Höfler 98. Vandenbussche 174 en 184 constateerde dat het volk nog steeds bij middenoorontsteking resp. berg aan wormen denkt. Volgens Van Dijk 38 werden ook krankzinnigheid en bezetenheid aan wormen toegeschreven. Dit geloof is ook bijzonder oud. Reeds de Indogermanen zagen volgens Höfler in parasitaire wormen demonen. Met name in de Veda komen deze als veron-

derstelde ziekteveroorzakers voor (Prosek XXX). Ook in de oudheid werd geloofd dat wormachtige demonen in het lichaam konden binnendringen. In een kras verhaal van Claudius Aelianus (2de eeuw na Christus) wordt verteld dat priesters in Epidaurus bij een zieke vrouw het hoofd wegnamen en er toen een grote worm uithaalden (Grabner 239). Voor het Germaans is verder interessant dat er een negende-eeuwse "Münchener Wurmsegen" tegen een bepaalde botziekte bestaat waarin het heet: gang uz, nesso, mit niun nessinclinon "ga uit, worm, met negen wormpjes" (Indogermanische Forschungen 60 (1952), 168). Dat wij bij vele wormen niet aan hun demonische aard mogen twifelen, blijkt uit het feit dat ze in de volksgeneeskunde als geneesmiddel gebruikt werden tegen beten, gezwollen, roos en jicht (NEW 107).

In ieder geval is er bij "tand-" of "kiespijn" geen sprake van wormen of iets wat er op lijkt en toch schijnt volgens Kobusch (1955) 5 het geloof aan een tandworm wel het eerst van alle geloof aan wormen als ziekteveroorzakers geattesteerd te zijn.

In een Akkadische spijkerschrifttekst, uit Mesopotamië stammend van waarschijnlijk 1800 voor Christus, maar overigens alleen in afschriften van ongeveer 650 voor Christus en ongeveer 550 voor Christus overgeleverd (Hoffmann-Axthelm 27-29) treedt een worm op die aan de godheid vraagt hem tussen de tanden en het tandvles te plaatsen opdat hij het bloed van de tanden kan vernietigen en hun kracht ten onder brengen; hij wil de wortels van de tanden eten (Kobusch 1955, 7). De passage luidt aldus:

Nadat Anu de hemelen had geschapen,
Schiepen de hemelen de aarde,
Schiep de aarde de rivieren,
Schiepen de rivieren de beken,
Schiepen de beken de moerassen,
Schiepen de moerassen de worm.
Toen kwam de worm schreiend vòòr Samas (de zonnegod),
voor Ea (de god van de bezweringswetenschap) kwamen haar tranen
"Wat wil je me geven om het te vernietigen?"
"Rijpe vijgen wil ik je geven
En het vlees (granaatappels) van grote vijgen"
"Wat heb ik aan rijpe vijgen
En het vlees van grote vijgen?
Neem me op en geef me een plaats
Tussen de tanden en het tandvles

Zodat ik het bloed van de tand kan vernietigen
En hun sterkte ten onder brengen,
De wortels van de tand wil ik eten."
"Omdat je het gezegd hebt, Worm,
Moge Ea je slaan met de kracht van haar vuist.
Dit is het magische ritueel:
Meng onder elkaar bier, de sa-kil-bir-plant en olie
Herhaal dan de magische formule drie maal
en breng het op de tand".

Uit ongeveer dezelfde tijd (1800 voor Christus) kent men in Mesopotamië een recept voor "als de tand van een mens door de worm overvallen is" en zo is er voor dat gebied nog een tekst uit de eerste helft van het 2de millennium voor Christus die handelend over tandpijn een "Droge tegen den Wurm" vermeldt (Hoffmann-Axthelm 27-29). Een echte tandwormdemon ontmoeten wij ook in het oude Egypte, waar in de Papyrus Anastasi uit het Nieuwe Rijk van een schrijver gezegd wordt: "de fnt-worm eiste zijn tand" (Hoffmann-Axthelm 21). Townend dateert dit gegeven tussen 1200 en 1100 voor Christus.

Ook wordt al in China in de 18de eeuw voor Christus de caries als tandworm betiteld (Hoffmann-Axthelm 40). Vergelijking van Oudgermaanse en Oudindische spreuken tegen wormen bewijzen dat reeds de Oerindogermanen aan die tandworm geloofden.

En als we verder in de wereld zien, vinden we bij de Azteken medicijnmannen waarvan geloofd werd dat ze de worm uit tanden (en ogen) trokken (Hoffmann-Axthelm 44). Zo komt er ook in een mythe van de Maja's een worm voor die aan de tanden vreet (Hoffmann-Axthelm 50). Eveneens werd in de Islam lange tijd aan een tandworm geloofd (Hoffmann-Axthelm 90). En zo was het ook in het oude Indië, Tibet en Mongolië (Kobusch 1955, 5-10) maar ook nog bij vele geneesheren in Europa tot in de 18de eeuw toe (Hoffmann-Axthelm 83-223), en bij het Duitse volk tot voor kort nog (Kobusch 1955 passim). Townend ziet wel terecht het geloof in de tandworm als afkomstig uit Egypte of Mesopotamië, als een verschijnsel van de door G. Elliot Smith en W.J. Percy als heliolithisch betitelde cultuurstroom, waarmee tussen 4000 en 900 voor Christus vanuit het nabije oosten de megalithische monumenten, de zonverering, de slanganbidning, zondvloedverhalen enz. zich tot in Amerika verbreid hebben.

Wat de oorspronkelijke achtergrond van dit tandwormgeloof betreft, stelt Kobusch (1955) zich toch zeer kritisch op. Hij erkent wel dat bij die oudste,

Assyrisch-Babylonische, attestatie er ook al uitdrukkelijk sprake is van magie. Er staat: "dit is het magisch ritueel" en "herhaal dan de magische formule", wat erop wijst dat de worm, die, zoals uit de tekst blijkt, tegenover de godheid ontevreden is, wel als demon gezien werd (Kobusch 1955, 7), maar anderzijds kan natuurlijk de bij een uitgetrokken tand geconstateerde *pulpa* de gedachte aan een werkelijke worm hebben doen ontstaan. Kobusch 1955, 53 spreekt dan ook zeer voorzichtig van een ambivalent beeld van de tandworm: hij werd als werkelijke wormparasiet beschouwd en als wormdemon. In de schoolgeneeskunde fungeerde hij zeker in later tijd alleen als wormparasiet. Zeer in het bijzonder heeft de leer van de humoraalpathologie, waarover later, mede voor de verbreiding en instandhouding van het tandwormgeloof gezorgd, doordat ze het ontstaan van wormen verklaarde uit slecht werkende lichaamsvochten (Kobusch 1955, 9-10; zie hierover ook Grabner 239). Pas in 1728 voerde Pierre Fauchard in Parijs de tandwormtheorie ad absurdum en verklaarde het ontstaan van de caries op exact wetenschappelijke wijze; zie Kobusch 1955, 10-11. Het volk echter bleef geloven in het bestaan van een worm in de zieke tand en in de volksgeneeskunde werkten realistische en demonistische aetiologieën nog geruime tijd naast en met elkaar. Kobusch 1955, 36, 12 wijst b.v. uitdrukkelijk op bezweringen en boeteopleggingen in het geval van tandpijn, als bewijzen voor dat demonisch karakter. In een maanformule uit het eind van de vorige eeuw voor het Land van Waas en West-Vlaanderen is uitdrukkelijk sprake van "een worm uit mijn tanden". In 1950 werd nog een maanformule gepubliceerd voor de omgeving van Brugge:

"God de H. Geest wil mij bezien,
voor: de worm in mijn tanden."

In 1905 werd nog te Zonnebeke van een oud vrouwtje gezegd dat ze, als ze de nieuwe maan voor de eerste keer zag uitkomen, bad: "Here Jezus trek ... de wormen uit mijn tanden". En in Oostkerke werd op de negende dag van de nieuwe maan gezegd:

"O Heer, 'k heb de nieuwe mane gezien
bevrijd mij van de worm in mijn tanden".

Zie voor deze vier maanformules Van Haver 260-261.

Dat wormen als oorzaak van tandpijn werden beschouwd, blijkt ook uit een "Gebed tegen de tandpijn" uit Krombeke, in gebruik tot 1952, waarin

Jezus sprekende wordt opgevoerd: "Aplonia keer u om, lost een druppel bloed, hij zal uitvallen, lost een worme, hij zal dood gaan" (Van Haver 164). Voorts wijst Van Haver 239 nog op een incantatie die in Krombeke nog in 1952 in gebruik was en waarin de woorden voorkomen: "eest een worme, hij zal dood gaan."

Hetzelfde geldt voor een veel oudere bezweringsformule uit het eind van de 15de eeuw, die als volgt luidt:

"Dits om den worm uyt te slaen in den vinger
of elder sech dese worde;
Die gode sente Job
hi lach in de woude doot,
doe quamen die wormen
si aten syn vleesch van den bene
si ne daden hem gheen goet
3 wasser wit, 3 wasser zwart,
3 wasser roet
God ende die sente Job
sla des 9 vilre alle ter doet." (Van Haver 192)

Duidelijk ook voor demonengeloof pleitend is de sympathetische werking van de "worm" als geneesmiddel in de volgende bezweringsformule tegen tandpijn uit Nieuwkuyk uit 1900: "Men neemt een dijsel (van dit woord is de betekenis niet duidelijk) schelpd hem open en neemt die worm en wrijft hem tusschen vinger en duim en dan neemt men de tant tusschen die vinger en duim en zegd: Tantpijn ik bezweer u bij den Almachige God gij zult vergaan gelijk de eerste worm der aarde. driemaal zegge van af tantpijn af" (Van Haver 167).

Merkwaardig is dat, hoewel in de Nederlanden het tandwormgeloof door De Cock 28 nog als levend beschreven wordt, de benaming **tandworm* voor tand- of kiespijn nergens is opgetekend.

Evenmin als het woord **tandworm* hebben wij het woord **vingerworm* in een Nederlands dialect aangetroffen. En toch zou dat onbetwistbaar demonische achtergronden hebben. Om te beginnen bevat de Noorse benaming van het panaritium, *tussbit*, zoals we zojuist zagen een naam van een demon. Verder vermeldt Van Haver even goed als tegen de tandpijn bezweringsformules tegen de fijt.

Een ander bewijs schuilt in de door Grabner 233 vermelde geneeswijze van het panaritium. Men sprak niet alleen een formule uit met meerdere

kruistekens maar bond ook twee levende wormen op de zieke vinger en bestreed aldus "similia similibus" volgens de principes van de eerder beschreven signatuurleer. Zie nog voor een andere "Wurmsegen" Grabner 234.

Overigens hoeft met het ontbreken van het woord eigenlijk niet het ontbreken van het begrip samen te gaan. Bij tandworm is dat al duidelijk geworden omdat men in dat geval toch wel degelijk in maanformules het simplex *worm* gebruikt en bij *vingerworm* doet zich weer iets dergelijks voor. De Cock 293 b.v. vermeldt dat men in Beieren in geval van fijt zegt: "Wurm, steh still dieweil (= "omdat") es ist Gottes Will". Bovendien noemt Dodonaeus in 1608 "fiijt" kortweg *den worm aen de vingeren* (De Cock 291, die op blz. 28 hetzelfde van Van Ravelingen zegt) en wordt in het Twents-Achterhoeks fijt met *de worm an d'n vinger* aangeduid, zoals favus, het besmettelijke hoofdzeer, met *de worm op 't heuvd* (Wanink 215).

Een derde benaming van een ziekte die het element *worm* bevat, is *hartworm*, voorkomend in het WNT VI, 97-98. Aldaar wordt het woord in eerste instantie omschreven als "spoelworm, ingewandsworm, welke soort van wormen naar het volksgeloof o.a. in Noordwestelijk Duitschland (Oldenburg, Saterland) de oorzaak is van het "hartwater"", en even te voren is dat *hartwater* omschreven als "het waterachtig vocht, dat men bij zekere ongesteldheden van de maag in den mond pleegt te krijgen". Verder wordt verwezen naar het Duitse *herzwurm* en wordt als enige vindplaats gegeven de Friese schrijver Baardt met de figuurlijke uitdrukking *de hartenworm is haar ontsloopen* "zij is heimelijk bevallen".

Afgezien van het feit dat hier in het volksgeloof hart en maag niet uit elkaar worden gehouden, merken wij om te beginnen op, dat de *hartworm* allerlei kwalen worden toegeschreven, niet alleen maagkrampen en maagzuur of een zgn. kater, maar ook b.v. wordt navelontsteking bij kinderen *hartworm* genoemd (Sloet 464, WDV₃ blz. 13, Baumann 1936, 48). Sloet 464 zegt, dat hij zich door een gezwel aan de navel openbaart, waarom hij ook *navelworm* heet en deelt verder mede dat ieder mens de *hartworm* bij zich heeft en moet sterven, wanneer deze door zijn mond naar buiten kruipt, en verder dat hij groot is en aan de kinderen alle levenskrachten ontnemt.

Het lijkt verder buiten kijf dat dit volksgeloof hier wel degelijk aan een demon denkt waar het toch meent dat "hartwater", maagkrampen en maagzuur ontstaan als de *hartworm* de inwendige mens bepist of gaat zuigen (Baumann 1936, 49). Grabner 224-225 vermeldt voor Stiermarken dat een leerling een oudtante gehad had die telkens als zij zgn. hartkrampen had, zei: "Der Wuhn (= worm) hat mir wieder auf's Herz gesoacht (= gezeikt)".

In de literatuur trof Baumann 1936, 50 de bijtende worm nog bij Alexandros uit Tralleis en Théophile Bonel in 1679. Verder vond Grabner 226-227 het geloof in de hartworm nog bij de Engelse arts Richard Lower in 1728 en bij Johannes Coler in 1610.

Maar weerom vinden wij er in de Nederlandse dialecten geen sporen meer van.

Al zijn wij er dus niet in geslaagd in de huidige dialecten zelfs maar één keer de benaming **tandworm* voor "tandpijn" en evenmin **vingerworm* en **hartworm* aan te treffen, in andere Nederlandse benamingen inz. voor allerlei soorten van eczeem treedt wel een denkbeeldige, demonische *worm* op.

Het woord *baardworm* voor eczeem in het gezicht, soms ook onder de neus, wordt zowel in Drente als hier en daar in de Meierij van 's-Hertogenbosch als in noordelijk Limburg aangetroffen.

Wanneer huidziekten zich kringvormig openbaren, zijn de namen vaak samengesteld uit een woord voor *kring* en *worm*. De wetenschappelijke benaming gr. lat. *herpes* wijst ook in die richting. Grieks *herpo* toch betekent kruipen en Ned. *serpent* komt van dezelfde wortel. Verder kennen de Skandinavische talen *ringorm* en heeft het Engels *ringworm* "dauwworm". In het Nederlands komt *ringh-worm* "impetigo, lichen" voor in het 16de-eeuws woordenboek van Kiliaen (WNT XIII, 549). Maar ook thans kennen wij in een groot aantal Brabantse en Limburgse dialecten *ringwurm*, *ringelwurm* en een enkele maal *kranswurm*.

Nog een andere *-worm*-naam voor een eczeem of pityriasis is *haarworm*. Het WNT V, 1461 geeft voor dit woord als eerste betekenis "een soort van rolworm van de dikte en de gedaante van een haar", en als tweede — en daar gaat het ons om — "oneigenlijke benaming voor zekeren uitslag op het hoofd enz., waarbij het haar ... uitvalt". Overigens wordt daar opgemerkt: "In de volgende aanhalingen wordt waarschijnlijk niet overal dezelfde soort bedoeld". Eveneens omschrijft het Mnl Wb III, 15 *haerworm* als "fijn huidwormpje, dat de wortels van het haar wegvreet; ook eene soort van huiduitslag van schurftachtigen aard".

Grabner 238 schrijft zonder meer dat het niet om een echte worm gaat, maar om een boosaardige zweer, waarbij men zoals bij de vingerworm afgestorven vaatbundels voor wormen aanzag. Ook oude Nederlandse schrijvers als J. van Beverwijck (1594-1647) en Van de Voorde in *De nieuw lichtende fakkel der chirurgie* van 1664 bleken bij deze benaming niet aan een echte worm te denken maar zagen in de benaming een toespeling op het feit dat de ziekte als een worm voortkruipt, de huid invreet en de delen van het

lichaam doorknaagt, wat wijst op dierdemonische voorstelling (zie Baumann 1936, 48). Het feit dat het woord ook in het Engels (*hairworm*) en het Duits (*haarwurm*) bestaat, pleit natuurlijk mede voor de hoge ouderdom van deze voorstelling.

De oudste aanhaling van het WNT komt uit het 16de-eeuws woordenboek van Plantijn, waar *haerwurm* omschreven wordt als "un dartre, lichen, mentigo". Naast dit citaat worden verdere citaten gegeven voor Holland en misschien Utrecht. Wat de huidige dialecten betreft vinden wij *haarwurm* als antwoord op de vraag naar het woord voor eczeem in een groot aantal Brabantse en Limburgse dialecten en ontmoeten wij het verder voor dauw-worm op de eilanden Goeree en Walcheren. Voor Maastricht en Valkenburg werd de *haarwurm* als "dauwworm" omschreven, voor Gemonde bij Boxtel als "rode huiduitslag", voor Gronsveld als "dauwworm, hoofdeczeem bij kinderen", voor Geleen als "huidziekte in de vorm van een wiel" en voor het Land van Waas als "huiduitslag". Naast verschillende van de genoemde omschrijvingen noemt Baumann 1936, 47-48 nog "herpes" terwijl volgens hem *haarwurm* in het Duits zelfs "jicht" betekent.

Natuurlijk hebben we, als in Duitsland het volk van de *hirnwurm* spreekt, niet met een echte, maar met een demonische worm te maken. Thietmar von Merseburg, die in 1018 stierf, vermeldt in dit verband een wonderlijke geschiedenis bij een monnik die aan migraine leed. Verder wijst Grabner 234 ook op een toverspreuk tegen de vermis migraneus uit de 17e eeuw, een zgn. Würmsegen:

"Gott fahrt gen Acker,
Er ackert fein wacker,
Er ackert diey Würm heraus,
Einer war weiss, der andere schwartz, der dritte roth,
Hir liegen alle Würmer todt"

Zie voor het oude geloof in een hersenworm, reeds in de oudheid als *hemicraneus* vermeld, ook Grabner 226-228. De *hirnwurm* zou melancholie en waanzin veroorzaken.

Met deze Duitse *hirnwurm* zal de Nederlandse *bolworm* wel gelijkgesteld moeten worden, die blijkens WNT III, 320 behalve als naam voor de larve van een ingewandworm die zich in de hersenen van schapen ontwikkelt en bij deze dieren de draaiziekte veroorzaakt, ook voorheen in verschillende zegswijzen voorkwam waarbij iemands krankzinnigheid, maar ook wel zijn kwade luim aan het steken van zo'n worm geweten werd: *de bolworm steekt*

hem weer. Dezelfde gedachte treft men aan in Gents *de wirms in 't hoofd hên*, waarvan een versje uit 1802 duidelijk maakt dat men dat van een lichtzinnige vechtersbaas zegt.

De *hujwörrem* of *huidwörrem* die men in het Maastrichts kent, is wel een heel andere, nl. een eczeem i.c. "hoofdzeer bij kinderen".

Nog in een andere eczeembenaming komt een *worm* voor, nl. in West-vlaams *erfworm*, *nerfworm* "schin op het hoofd van kinderen", "eczema impetiginoides" met als bijvormen *erworm*, *èerworm* en *èrdworm*. Het eerste deel vindt men terug bij Kiliaen als *nerve* "litteken" of *nerve* "korst op het hoofd van pasgeboren kinderen" (NEW 467). Het woord *aerdwurm* komt in het Zeeuws volop in de betekenis "dauwworm" voor. Ghijsen 306 ziet er blijkbaar een vervorming van *haerwurm* in. Het is moeilijk om hier (*n*)*erf*, *aarde* en *haar* gescheiden te houden.

Het woord *dauwworm* voor eczeem is ver verspreid: in Zeeuwse, Brabantse en Limburgse dialecten. Enkele malen wordt het opgegeven voor huidziekte in de vorm van een wiel, maar ook vaagweg voor eczeem. Volgens Franck-Van Wijk-Van Haeringen Supplement, 32 betekent *-dauw* blijkens *meeldauw* hier "uitslag".

Wij zijn al het verschijnsel tegengekomen dat soms in plaats van een samenstelling met *worm*, zoals *haarworm*, een woordgroep gebruikt wordt. Zoiets komt vaker voor. In Herten b.v. spreekt men van *de worm oppe kop*, in Gemert van *worm in het gezicht*. Ook zegt men soms alleen (*de*) *worm*, tout court. Dat is het geval bij eczeem in Beesel, Sevenum, Maasbree en Neer en (als antwoord op de vraag naar een huidziekte in de vorm van een wiel) in Thorn. Voor Meerlo-Wanssum wordt *wèurm* voor "ringworm" opgegeven. In België drinkt men 's morgens een borrel *om de worm te doden* (Van Dijk 38). Ook heet zoiets een *pierenverschrikkertje* (WNT XII, 1570) of *pierenverlakker*. In het Gronings heet "een borrel drinken op nuchtere maag" *wurms kèl* (= koud) *moaken*. Verder betekent in het Gronings de afleiding *wurmen* "knagen (gezegd van pijn)": *'t wurmt aal an*. Het Mnl Wb IX, 2810 geeft ook al uit vroeger tijd gevallen, zowel bij mensen als bij dieren, van echte ingewandswormen en van bij ziekte veronderstelde wormen en van *worm* als ziektenaam.

Al deze gevallen, waarin die worm sterk geïndividualiseerd verschijnt, wijzen in de richting van het demonische. Dat zien we ook in een incantatie in een Gents handschrift uit het eind van de 15de eeuw, waarin een verband tussen kanker en wormen gelegd wordt: "here, desen kanker ... de worme willen mij dooden" (Van Haver 116). En in een bezwering uit 1896 tegen

keelpijn in Tisselt is sprake van "de worm die hij (zij) heeft in zijn keel" (Van Haver 120).

Het kan natuurlijk zijn, dat bepaalde samenstellingen met *worm* die ongemakken aanduiden, later door analogie ontstaan zijn. Dat is b.v. mogelijk bij reeds besproken *erfworm* en kan ook het geval zijn met *vetworm*, in WNT XXI, 97 gedefinieerd als "puistje veroorzaakt door opeenhoping van huidsmeer". Slechts eenmaal troffen wij *oorworm* voor "bof" aan (Vandenbusche 172). Waarschijnlijk is dit ook een analogiegeval en moeten we niet aan de homonieme insectnaam denken.

Dat een oorworm volgens WNT XI, 201 in sommige delen van Vlaanderen *oorzuiper* wordt genoemd, omdat het volk meent dat hij in het oor kruipt en daar het bloed uitzuigt, bewijst opnieuw dat men aan dieren die voor wormen doorgaan, dingen toedicht die niet aan de werkelijkheid beantwoorden.

Niet onvermeld blijve verder dat Van Haver 194-195 nog een Latijnse bezweringsformule citeert waarin *navelworm*, *berneworm*, *schafworm*, *quaseworm* en *teneworm* (alle met hun Nederlandse namen) gesommeerd worden hun slachtoffers met rust te laten.

Dat het semeen *worm* kon afwisselen met andere woorden van dergelijke betekenis, geeft ons het recht om ook aan een demon te denken b.v. bij Gronings 'n *tiék in de kòp hebben* "niet goed wijs zijn". Of de Westvlaamse bijvoeglijke naamwoorden *maaisteekte* en *maaistekig* "met naden en littekens van het koningszeer" ook uit de demonologie verklaard moet worden, staat echter te bezien. Het woord betekent nl. ook "wormstekig" (van fruit) en die betekenis zal de oorspronkelijke zijn. Dan berust het nosologisch gebruik op beeldspraak. Noordlimburgs *verpierd*, dat zowel "wormstekig" als "er ongezond, ziekelijk uitziend" betekent, vertoont natuurlijk dezelfde ontwikkeling. Wel wijst zowel Zaanlands als Kempenlands *pierig* "knorrig, zeurig", "boos", "korzelig" in demonologische richting. Misschien zien we hier een verzwakking van de werking van de "verwante" bolworm, die razernij of hoofdpijn veroorzaakt.

Waar Bosch 32 voor Heerde *piere* "darmworm" vermeldt, kan een reële spoelworm bedoeld zijn.

6. De pad

Na de worm schijnt vooral de pad als ziektedemon beschouwd te zijn; vgl. Prosek XXXIV, Lessiak 122, Van Dijk 38, Höfler 89. Volgens Buschan 169 gold het dier van ouds als "elbisches, mystisches Wesen". Höfler 89 vlg. wijst

er verder op dat het dier in het water huist, de oorsprong van het leven. Zeker is het afzichtelijk uiterlijk van de pad van invloed geweest. Het bovenste deel van de huid van de bufo bufo is met zeer dikke wratten bedekt. Een andere soort, de bufo calamita, kan de keelzak zo opblazen dat die nog veel groter is dan de kop. Vroeger golden padden als zeer giftig, hoewel dat in feite alleen van hun uitwerpselen kan gelden (Nikul 3,4,6,7,24, 70 vlg.).

Op allerlei wijzen treedt in de volkscultuur het demonisch karakter aan het licht. Op middeleeuwse voorstellingen van exorcisme ontsnappen padden uit de mond van de bezetene (Ad de Vries 1981, 468). Soms ook (in de Walpurgisnacht) veranderen heksen in padden (Ad de Vries 1981, 468; Nikul 12, Prosek XXIX). In Griekenland zag men in de pad een ziel van een gestorvene en speelde deze dus een animistische rol (Nikul 9). Vanaf de Middeleeuwen dacht men dat er "paddestenen" bestonden. Kiljaen 479 omschrijft *padden-steen* als "lapis qui in bufonis capite inuenitur". Men gebruikte deze als amulet (Nikul 41 vlg., Olbrecht 166 vlg.).

In Zabern schonken de pelgrims die van het "mal Saint Vitus" genezen waren, als ex-voto een ijzeren pad, die waarschijnlijk de demon symboliseerde (E.v. Kraemer 1950, 85). Padden werden ook vaak op amuletten afgebeeld (Van Dijk 38). In de volksgeneeskunde worden aan de pad veel ziekten toegeschreven. Een bepaald gezwel, in Duitsland *frosch* genoemd, wordt toegeschreven aan een pad die 's nachts tijdens de slaap in de mond gekropen zou zijn; vgl. Berns 1983, 198. Zieke vrouwen voelen volgens Höfler 89 vlg. soms een pad in het lichaam en bij een waterhoofd zag men onder het hoofd een padvormige verbreding; vgl. Höfler 89 vlg. Verder wordt de pad ook weer gebruikt als genees- en voorbehoedmiddel tegen allerlei kwalen; vgl. Berns 1983, 198. De woorden *rana*, *ranula* en *ranuncula*, overigens woorden voor kikvors, komen volgens Höfler i.v. *froschgeschwülst* al in de vierde eeuw voor ter aanduiding van een gezwel onder aan de tong van een rund; vgl. Berns 1983, 198.

In Alpenstreken beschouwde men misvormde kinderen als slachtoffers van de wraakzucht van een pad en noemde ze dan ook *verkrottet*. Nikul 51 leidt dat woord af van Duits *kröte* "pad". Hetzelfde woord treffen we in Westvlaams *krotoge* "rode branderigheid aan het oogscheel".

Zeer talrijk zijn woorden met *pad* op kaart 11 van zweertje op het oog, het zgn. *padoog*. Bij de behandeling van *paddescheet* in deze betekenis wijst WNT XII, 130 enerzijds op "het volksgeloof dat het vocht hetwelk de pad uitschiet schadelijk is voor de oogen". "Er heeft een pad op gescheten" heet het bij de kinderen." Maar ook wijst het WNT op een andere verklaring,

"namelijk dat hij (of zij) die bij den weg (op het pad) schijt of pist een strontje (of scheetje) op het oog krijgt". Bakker 196 wijst op de uitdrukking: *hij heeft aan den dijk gepoept*. In *Volkskunde* XXVI, 186 geeft A. de Cock voor Duffel en Willebroek nog dergelijke uitdrukkingen die suggereren dat iemand op de weg zijn gevoeg heeft gedaan, maar voor Antwerpen geeft hij (ook) *in de maan*, voor Aalst *tegen het kapelleken*, voor het Westen van de Kempen en het Land van Aalst *op het kerkhof* en voor Borculo *tegen een linde*. In al deze laatste gevallen is er eigenlijk van geen dier meer sprake. Dat is ook het geval met het Hagelandse spreekwoord: *as de gij in 't käärspoor pist, krijgt de gij inne weëndel* ("puistje op het oogscheel") (Tuerlinckx 720). En de beschrijver van het dialect van Meerlo-Wanssum merkte naar aanleiding van de benaming *schietvlek* op, dat men vroeger dacht: *nevve de weeg gezète*, om z'n behoefte te doen. Men gebruikt daar trouwens ook *wègeschieter* "strontje" (Van de Voort 250, 325).

Zo leidde het volksgeloof enerzijds tot benamingen die de naam van het dier bevatten: *padoog*, *padje* enz., anderzijds tot benamingen gebaseerd op een excrement: *oogscheet*, *schijtoog*, *strontje*, *dreetje* (gewestelijk komt nog *drijten* of dialectisch *drieten* voor "schijten" voor), *pisoog* enz. Vaak treedt ook, meestal in combinatie met zo'n excrement-woord, een element op dat "weg" betekent, zoals *weegndreet* in b.v. Diepenheim, Winterswijk en Dingsperlo of *wegescheet* of *schijtweg*. Hier zien we dan een synoniem van het homonieme *pad* "bep. weg".

Overigens moet hier opgemerkt worden, dat Vercoullie 386 in het voetspoor van Mnl Wb IX, 2051 het element *weeg* anders interpreteert. Hij ziet nl. verband met éénmaal naast *wei* voorkomend mnl. *wege* in de betekenis "overtollig of wild" (gezegd van vlees) en verwijst direct of indirect, naar IJslands *vagl* "vlees over het oog", Zweeds *vogel* "strontje" en Eng. *wall-eyed*. Het is inderdaad heel verleidelijk dat Mnl. *wege* met de Scandinavische vormen te verbinden (al wordt in ons materiaal geen enkele vorm met een *l* aangetroffen) en dan verder aan volksetymologie te denken maar het hoeft natuurlijk niet. WNT XXIV, 2470-2471 doet het dan ook niet.

Het is tenslotte ook voor ons niet steeds gemakkelijk uit te maken welk van de twee homoniemen *pad* er bedoeld wordt. In een aantal gevallen waarin de vorm *pad* of een op het eerste oog erop gelijkende vorm voorkomt, is er bij nader toezien wel sprake van het woord *pad* in de betekenis van hgd. *pfad*, eng. *path*, frans *sentier*, b.v. bij *paadjesschijter* of *pajepoepertje*. Bij andere moet de diernaam wel hoogstwaarschijnlijk aangenomen worden, b.v. bij *paddescheet* of *peddepoep*; *pedde* komt nl. alleen bij de diernaam voor. Bij vele andere zoals *padoog* is er in de woordvorm echter geen duidelijke

aanwijzing. Wij hebben op de kaart deze categorieën niet kunnen onderscheiden.

Men zou geneigd zijn te denken dat het motief: pad (aardrijkskundig begrip) door homonymie in de plaats getreden is van pad (amfibie). Maar b.v. in Brunswijk komt in de bovengenoemde zinnnetjes het begrip "kruisstraat" voor de dag en in Frankrijk *ornière* "wagenspoor", en daar is van homonymie geen sprake. Daar kunnen wij aan heidense connotaties bij begrippen als kruispunten (vgl. Ad de Vries 120), de maan (vgl. hfdst. VIII) en de linde (vgl. Ad de Vries 299) denken, of aan christelijke taboe voor kerkhoven en kapelletjes. Pas later zullen bij ons de homoniemen *pad* dooreengelopen zijn.

Wel hebben wij op de kaart verschillende categorieën onderscheiden. In de eerste plaats zijn er woorden, bestaande uit het element *pad*, maar verder geen woord voor excrement of het element *weg*, zoals *padoog*, *pad*, *padje*, *paadje*, *poatje*, *porregien*. Vervolgens heeft men benamingen met excrement als motief doch geen *weg* of *pad*, zoals *strontje*, *scheet*, *schijtoog*, *dreet*, *oogscheet*, *poepke*, *schietvlek*, *eagscheet*, *augescheet*, *schijtzweer*, *strontoog*, *poepoog*, *pisoog*, *pisser*, *scheesie* (Emmer-Compascuum). Verder vindt men benamingen met het element *pad* en excrement als motief zoals *paddepoep*, *padpisser*, *paddeschijter*, *padscheet*, *peddepoep*, *paadjepoep*, *paddepister*. De vierde soort benamingen bevat het woord *weg* en het element excrement als motief zoals *weg(ge)scheet*, *weegndreet*, *wegepoepertje*, *schijtweg*, *wegeschijt(er)*, *schietweg*, *weggeschiet*. Tenslotte zijn er de benamingen met het woord *weg* doch geen *pad* of excrement als motief: *wegzwerken* (letterlijk: wegzweertje), *weegje* (in Deventer). Van een andere soort zijn dan nog de benamingen met *zwijn* zoals *zwientje*, *zwenepuuste* alsook de benamingen met *varken*.

Opgemerkt dient voorts te worden dat het element *schiet* meestal wel de dialectvorm van *schijt* is: immers naast *weggeschiet* vindt men ook *schijtweg*. Dit lijkt ons waarschijnlijker dan identificatie met *schiet* van het werkwoord *schieten* "een schot geven" al heeft ook dit zeker een demonische betekenis, zoals we gezien hebben. Overigens is, aangezien uit ons schriftelijk materiaal vaak niet is op te maken of de *ie* lang of kort is, het onderscheid *schietn* met lange *ie* "schieten" of *schietn* met korte *ie* "schijten" soms niet te maken.

En zo laat de schriftelijke enquête soms ook onzekerheid of men *scheet* als nl. *scheet* danwel als dialectvorm voor *schiet* - "een schot geven" moet beschouwen. Hoe dan ook, bij beide zou demonische oorsprong voor de hand liggen.

Verschiedene benamingen zullen ook door volksetymologie ontstaan zijn: *pottepisser(d)* te Ouwsternijega uit *padpisser* (in Nijeveen) of *paddepis-*

terd; *pistepaster* te Genemuiden, ook wel op soortgelijke oorsprong teruggaand; *muggescheet* wel uit Deventers *weggescheet* (Draaijer 48); Bunschotens *potje kak* uit **paadje kak*; *kaatje poep* in Eemnes-Buiten en Eemnes-Binnen uit **paadje poep*; misschien ook *heggescheet* te Lochem uit *weggescheet*. Ook *berpisser* in Lonneker en Kuinders *beddepisser* zouden uit zoiets als **peddepisser* (met een heteroniem van *pad* als eerste element) ontstaan kunnen zijn. Misschien komt Eibergs *kladoog* uit *padoog*. Het o.a. voor Sint-Jansteen opgegeven *soepoog* zou rechtstreeks gevormd kunnen zijn naar analogie van woorden als *soepjurk* en *soepzoodje* die wel via *soepkip* aan hun negatief betekenselement gekomen zullen zijn. Maar mogelijk komt het ook uit hiervoor genoemd *poepoog*.

Het volop in het Zeeuws voorkomende *pupoahe* (*oahe* = oog) kan ook uit hetzelfde *poepoog* afkomstig zijn. Weliswaar luidt de bekende kippenziekte *pip* in het Zeeuws *pup* (Ghijsen 757), maar de betekenisovergang "pip" naar "padoog" is toch een hele sprong. Maar wat te denken van in Grauw en Kieldrecht voorkomend *piepoog*? Ook wel volksetymologie. Of *panndrieter* in Lonneker uit **paddendrieter* klankwettig of door volksetymologie ontstaan is, moet nader onderzoek van het Lonnekers leren.

Hoewel een wezel een demonisch dier is (Ad de Vries 1981, 495), is *wezelscheet* waarschijnlijk door volksetymologie uit iets als *wegescheet* ontstaan.

Een heel enkele keer lijkt de pad door de kikvors vervangen. Wij doelen op uitdrukkingen waar *puut* "kikvors" in optreedt: vla. *een puut in de keel hebben* "schor zijn" en *puut* "kikvorsgezwel onder de tong". Hier ligt de metafoor zeer voor de hand.

7. De wolf

Terwijl wij er niet in geslaagd zijn in enig Nederlands dialect voor tandpijn een **tandworm* aan te treffen, is het ook uit het AB bekende *wolf* wel aanwezig. Ongetwijfeld moet men hierin het vraatzuchtige roofdier zien. Kluge 867 vermeldt dat verband ook uitdrukkelijk voor hgd. *wolf* "intertrigo". Ook in het Mnl Wb IX, 2758 wordt *wolf* als de "naam van eene om zich heen vretende, kankerachtige zweer" met het woord voor het roofdier gelijk gesteld. Kiliaen schrijft trouwens bij *wolf* o.a. *instar lupi*, d.w.z. op de wijze van een wolf. Dat wij hier aan een demon moeten denken, blijkt duidelijk uit het volgende, in het zgn. Handschrift Serrure in het mnl. voorkomende, recept: *Jeghen den wolf lecht daer up padden zwarte, een te gader of also vele pude of rigael, die wolf sal sterven* en elders in hetzelfde recept: *Aldus doot*

men den wolf ende den kanker. Vooral het gebruik van het woord *sterven* is veelbetekenend. Zie over het demonische ook Baumann (1936), 52.

Het Mnl Wb IX, 2758 kent het woord voor een kankerachtig gezwel en zegt ook dat iemand met blekaars *den wolf gereden heeft*. Hetzelfde vermeldt Baumann (1936) 51 van Duits *wolf*.

Zeer verbreid is de benaming *wolf, wulf, wouf* voor een staartziekte bij runderen. We vinden dat gebruik in West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen, de Meierij, de Antwerpse Kempen, de Haspengouw, het Gronings, het Gelders, het Overijssels en in Limburg ook wel bij honden en katten. Voor menselijke kwalen wordt het minder gebruikt. In de Haspengouw wordt *den wolf hebben* "zeer mager zijn" opgegeven, maar het is onduidelijk of dat op mensen slaat. Overdrachtelijk speelt de betekenis nog een rol in Gronsvelds *de woüf ien de sjtuts* (= *staart*) *hebbe* "slecht groeien". Wel vonden we *wolf, wulf* voor "caries" in Noord-Brabant, op de Veluwe, in Brugge, Groningen en Maastricht en kent Vandenbussche 171 een gewestelijk *tandwolf* "tandpijn", waarbij het meestal om caries gaat. In zijn in 1343 voltooid *Boek van Surgien* gebruikt Scellinck *wolf* naast *lupus* voor herpes estiomnes (Van Leersum 1928, 108). Braekman 1970, 477 omschrijft mnl. *wolf* als "ulcererende huidtuberculose". Wat afgedwaald lijkt de betekenis "opgedroogd neusvuil", die voor Roermond en Valkenburg wordt opgegeven. In de betekenis "fijt" werd het vermeld voor Groningen en voor "scheurbuik" in Gemonde en Asten.

De ook in het Nederlands voorkomende Latijnse benaming *lupus* voor "huidtuberculose" droeg in het klassieke Latijn die betekenis nog niet. Mogelijk heeft het medische Latijn het Germaanse *wolf* vertaald. Scellinck stelde *lupus* aan een soort kanker gelijk (Van Leersum 1928, 86). In de zeventiende eeuw werden zekere "voortetende en verrottende sweeren" met *Lupus, dat is Wolf* aangeduid (Baumann 1936, 51).

8. *De mol*

Voor de bof is, zoals op kaart 12 te zien is, *mol* (of *de mol*) in gebruik. Het WNT IX, 1016 kent het woord niet in deze betekenis, maar wel in een sterk verwante: "zeker gezwel aan de nek achter de oren bij een paard", een betekenis die het aan De Bo heeft ontleend. Het WNT stelt het woord blijkbaar gelijk met de diernaam. Het feit dat De Bo 619 ook *mal de taupe* voor die ziekte kent, spreekt boekdelen voor de identificatie. Zeker moet men de mol als een demonisch dier beschouwd hebben. Het verblijf onder de aarde nodigt hier al evenzeer toe uit als de leefwijze van de eveneens demonische slang.

Volkskundig staan wij hier sterk want bij Ad de Vries 325 wordt uitdrukkelijk gezegd dat de mol met heksen verbonden wordt en in veel (magische) voorschriften en omineus voorkomt. In Pauly-Wissowa Hdb. d. kl. Alt. 2341-2342 blijkt dat men in de oudheid aan de mol, die men uit de aarde ontstaan dacht, allerlei magische krachten toeschreef. Molletanden b.v. werden gedragen tegen tandpijn. Ghijsen 600 vermeldt nog voor Zuid- en Noord-Beveland behandeling met mollepootjes tegen de stuipen en om het doorkomen van tandjes bij kinderen te bevorderen.

In *Volkskunde Atlas III 1968 kaart 21* komt een mollepootje als voorbehoed- en geneesmiddel tegen stuipen voor en volgens hetzelfde werk II kaart 14 wordt mollebloed tegen roos aanbevolen. Vandenbussche 37-38 spreekt ook over de genezende kracht van het mollepootje en blijktens *ibid* blz. 33 wordt nog bij vallende ziekte genezende kracht aan de mol toegeschreven. Tuerlinckx 398 weet te vertellen dat men in het Hageland en Klein Brabant een mollepootje in de zak draagt om met kaarten te winnen. In Gent zegt men volgens Lievevrouw Coopman 880 dan ook: *hij heeft een mollepootje in zijne zak* als iemand gelukkig is in het spel. Hetzelfde vermeldt Joos 443 voor het Land van Waas. Verder ziet Heyne 153-154 in Duitse woorden als *tannewetzel* (Middelhoogduits *wetze* = "oorveeg") en *ziegenpeter* voor "bof" nog demonologische aanwijzingen en Pauly-Wissowa l.c. vermeldt een hele rij van recepten met mollelever, molleas, een mollepoot, een mollehoop, ja zelfs de aarde van een molshoop tegen opgezette klieren.

Dat men speciaal bij de bof (lat. *parotitis epidemica*) aan een mol denkt, is te verklaren uit het feit dat de die ziekte kenmerkende ontstoken oorspeekseldklier op een molshoop lijkt.

9. Insecten

Zoals we ten dele al gezien hebben, worden aan insecten: muggen, vlinders (en dus ook rupsen), motten, kevers, krekels, luizen, vliegen, mieren, bijen en spinnen ook demonische eigenschappen toegeschreven. Vooral lichtere geestesaandoeningen, ook van niet strikt nosologische aard als luimen, en ook verliefdheid, hebben soms een naam die op deze dieren wijst en aldus hun demonische oorsprong verraadt.

Het woord *gril* is volgens Franck-Van Wijk 216 waarschijnlijk ontleend aan hgd. *grille*, dat identiek is met hgd. *grille* "sprinkhaan". Een tekst uit 1541 zegt: *er hat vil hummeln, mucken, tauben, meusz, meusznester oder grillen im kopf*. Duits *grille* heeft volgens Lessiak 133 een demonische oorsprong. Of *grellig, grillig*, "jeukerig, vurig (van wonden)" hier iets mee te maken heeft,

wagen wij niet te beslissen. In ieder geval kende Kiliaen het woord al in die betekenis. Of het Hollandse *gril* "rilling, huivering" wel hetzelfde woord is, valt te bezien. Als Simon Stevin in de zeventiende eeuw zegt *muggen* in het hoofd te hebben "die niet nu maer t'haerder tijdt wel eens mochten uytswermen" bedoelt hij met die *muggen* "denkbeelden waarover men peinst" (WNT IX, 1194). En wanneer iemand in Sittard als gek wordt beschouwd, heet het: *hai haet bieën in de kop*. Verder zeggen de Zeeuwen voor "niet normaal zijn": *een knollebieë* (d.i. een hommelmuts) *in z'n musse* (d.i. muts) *èn* (d.i. hebben) en heeft in Groningen zo iemand 'n *tiék* (d.i. een kever) *in de kòp*.

Ook vindt men in het oudere Nederlands uitdrukkingen van het type *door de wespen gestoken zijn* in de betekenis "zeer boos zijn" maar ook "verliefd zijn" (met het speciale bij Jacob Cats voorkomende *van de Spaensche wesp gebeten* "door venerische ziekte aangetast") en daarnaast het type *de wesp(en) in het hoofd of de oren* hebben "voor heel of half gek worden aangezien, niet goed bij zijn hoofd zijn". Vgl. WNT XXV, 1869-1870; zie ook Mak 520. In het 16de-eeuws woordenboek van Kiliaen wordt enkv. *wespe* gewoonweg met *insania* (= krankzinnigheid), *furor* (= "razernij") vertaald. Het is moeilijk te beslissen of hier aan overdrijvende metaforen of aan voortlevende demonologie gedacht moet worden. Te bedenken valt dat ook klassiek Latijns *oestrus* èn horzel èn razernij betekende.

Echt op het terrein van de ziekte zijn we als "duizelig(heid)" met *mot-tig(heid)* wordt aangeduid, wat in Hingene, Wechelderzande en Beerse het geval is. Het Duitse *schabe*, het woord voor het insect dat wollen draden en bont vernielt, welk woord verwant is met Oudengels *mælsceafa* en met het werkwoord *schaven* (Kluge 628-629), betekent in het Duits ook "hoofdzeer", een betekenis die stellig secundair is.

In het WNT XII, 1148 vinden we niet alleen *pepel* voor "vlinder" met als nevenvorm *piepel*, maar ook nog wvla. *zo zot als een piepel, piepel "zot", pepelzot "dwaas", piepelzot "id." en pepeling "dwaas"*. Kiliaen noteerde: *pepel-sot*. Delirius. Het WNT is van mening dat men een dwaas met een vlinder vergelijkt, omdat die zich licht laat vangen. Het zou o.i. echter weer niet onmogelijk zijn dat deze uitdrukkingen aan de opvatting van een vlinder als iets demonisch toe te schrijven zijn. Maar men zou ook aan de vaak bonte kleuren kunnen denken. Dat element is b.v. stellig aanwezig in de omschrijving die voor het Land van Waas van *piepel* gegeven wordt door Joos 516: "zot, nar, hij die, wonder aangedaan, eene muziekmaatschappij of eene gilde in eene wandeling vergezelt en het volk door zijne aardige toeren en grappen vermaakt". Ook zou de oorsprong in het fladderen van de vlinder gezocht kunnen worden. In ieder geval lijkt de verklaring van het WNT wel erg

gezocht. Verder betekent in Gronsveld *e gezich wie ne piépel* "een kwaad gezicht". Maar ook "veel pijn of hevige koude verduren" luidt aldaar *piépele beechte*. Overigens is het ons niet duidelijk wat *beechte* "biechten" in deze zegswijze doet. Voor het demonisch karakter van vlinders wijzen wij erop hoe Prosek XXIX en J.L. Pauwels in HCTD IX, 355 eraan herinneren hoe heksen in vlinders kunnen veranderen.

Bij de thans weinig meer voorkomende *kriebelziekte* (hgd. *kriebelkrankheit*) of *gangraenosus convulsivus*, die met paraesthesie van de ledematen gepaard gaat, worden die ledematen als mierenhopen beschreven (Bauer 1973, 16). Zo immers wordt de inwendige tinteling aangevoeld. We zouden dus heel goed aan een metafoor kunnen denken.

De Cock 250 spreekt van formicatie (men denke aan fr. *fourmi* "mier") als men jeuk aan de benen heeft, omdat dit aan het krieuwelen van mieren doet denken. In het Westvlaams leeft hetzelfde idee in het ww. *mieren* "jeuken, krieuwelen, prikkelen, zinderen, tintelen", b.v.: *mijne vingers mieren van de koude*. Het woord *mier* heeft er dan toe geleid dat men in Erembodegem op bedevaart ging naar *Kapelleke-ter-Muren* (dialectisch: *Mieren*).

Het Westvlaams kent een uitdrukking *met de luis in de ore lopen* "een waarschuwing of flauwe gewaarwording van koorts, tandpijn, reumatiek of een andere kwaal of ziekte gevoelen".

Als unicum vermelden wij nog *vliegescheet* voor "padoog" in Roosendaal; zie voor het tweede element VI.6.

Enigszins raadselachtig blijven een aantal met *w*- beginnende woorden voor "padoog" die in Limburg, Belgisch Brabant, de provincie Antwerpen (en ook in het Vlaams, vgl. kaart 13) verschijnen: *wer*, *war*, *weeroog* met daarnaast (met een *n*, die van een reeds Indo-europees suffix overgebleven kan zijn; vgl. WNT XXV, 155) *weern* in de buurt van Hasselt en verder nog *ween* en *wijn* (met sterk variërend vocalisme, b.v. *wièn*, *wiaan*) eveneens *weenoog* en *wijnoog*. Een heel aparte ontwikkeling vertoont de vorm *jan* in Lovenjoel en Diepenbeek. Men moet dit woord zien als vorm die aan het woordbegin met *wj* (denk aan *wiaan* en *wièn*) de *w* heeft laten vallen. Verder treft men vormen op *-el* als *weëndel*, *weejendel* en *weundel*, met een achtervoegsel dat ook nog herkenbaar is in *wal* te Waubach. Tenslotte heeft men de samenstelling *windoog*. Wat de ouderdom betreft, verwijzen we naar Mnl Wb IX, 2285, dat uit de zestiende-eeuwse woordenboeken van Plantijn en Kiliaen reeds *wernooghe* en *weerooghe* attesteert. Ook Cornelissen-Vervliet 1427 geeft *wèernoog*. Opgemerkt dient verder te worden dat in Genk *ween* opgegeven wordt voor "puistje op het oog" en dat Bedeaux en Derksen 1982, 142 voor Huissen *ween* kennen in de betekenis "bult wild vlees". Verder is in het

Zeeuws en Deventers *wenne, went* "gezwel, inz. vetgezwel" heel normaal. Het in Oerle, overigens bij runderen, optredend onzijdig *ween*, waarbij zich in de keel een druiventrosvormig gezwel ontwikkelt, waardoor de ademhaling zeer belemmerd wordt, wordt door De Bont 1960, 744 met *wijn* gelijkgesteld. Het kan echter ook heel goed in de zojuist behandelde groep zijn plaats vinden.

Deze merkwaardige woordfamilie blijkt verder echter ook Zuidduits te zijn. Jaberg 1951, blz. 102 noot 62 geeft Zuidduits *werre* in de betekenis "padoog" maar verder ook in de betekenissen "veenmol", "larve van de daasvlieg" (hgd. *Bremse*), en "door die larve veroorzaakte buil". En dit insectische element geeft ons aanleiding de woordgroep in deze paragraaf onder te brengen.

Kluge 1975, 839 kent *werre* "padoog" ook uit Duitse dialecten en ziet verband met Oudengels *wearr* "wrat", Oudhoogduits *werna* "spatader" en Latijns *verruca* "wrat", trouwens ook met *wrat* (Oudfries *warte*). Hij denkt daarbij aan een wortel die "verhevenheid, hoogte" zou betekenen, wat ook voor Oudbulgaars *vruchu* "hoogte" en Oudslavisch *vredu* "uitslag" zou opgaan (vgl. *berg* als eczeem op het hoofd van zuigelingen, al zet NEW 46 hierbij wel enige vraagtekens; het ongemak kenmerkt zich trouwens niet door bulten, maar door korsten).

Toch vinden wij de betekenissen "veenmol" en "larve van de daasvlieg" intrigerend en achten wij de in deze insecten huizende demon ook mogelijk als benoemingsmotief maar dan is de etymologie nòg niet duidelijk. Zouden wij ons dan bij Kluge aansluiten, dan hebben wij natuurlijk te maken met hetzelfde *wer* dat ook in het Nederlands als *weer*, in Belgisch Brabant ook wel als *wiejer* verschijnend, bekend staat en dat een plaatselijke verharding van de huid, o.a. eelt, eeltknobbel aanduidt (WNT XXV, 72-74) en dat ook wel, bovendien soms als *wier* of *wiert* of *wiejer*, in Oostvlaamse en Belgisch-Brabantse dialecten voor de likdoorn gebruikt wordt.

Het lijkt nu verder heel goed mogelijk, met de bovengenoemde Oudgermaanse vormen met *rr* en *rn* de meeste Nederlandse met *w*- beginnende in verband te brengen. Enerzijds toch kan de *r*, anderzijds de *n* verdwijnen. Voor *lantaren*, ontleend aan fra. *lanterne*, komt b.v. in O.N.-Brabant evengoed *lantén* als *lanter* voor; zie Weijnen 1937 kaart 37. Verder kunnen uit de verbinding korte vocaal *+r+n* ook heel goed stijgende tweeklanken als in *wièn* ontstaan. Zelfs kan dan nog (uit *weern*) voor Lovenjoel en Diepenbeek genoteerd *jan* vereenvoudigd zijn. Ook denken we dat het bij Cornelissen en Vervliet 1427 genoemde *kwèèn* "padoog" eveneens volksetymologisch uit *wèèn* te verklaren is.

Overigens zijn de vormen zonder *r*, zoals *ween* te Genk, voor een deel ook anders te verklaren. Op grond van nl. *wen*, mnl. *wan* "kropgezwel", eng. *wen* "wrat, uitwas", mnd. *wene* "struma", Westfaals *wennen* "wratten aan paardebene", Deventers *wenne* "gezwel", Zeeuws *wenne* "gezwel" enz., alle vormen zonder *r*, kan men ook denken aan een wortel die "uitwas, kropgezwel enz." betekent, verwant misschien met hgd. *wanst* "dikke buik", waarover men verder kan zien: Franck - Van Wijk 786 (met Supplement 192) en G. Lerchner, Studien zum nordwestgermanischen Wortschatz 1965, 259; zie ook WNT XXV, 1267-1268.

Natuurlijk zijn de vormen op *-del* (met ingevoegde *d* zoals b.v. in *minder* en *diender* en *vendel*) als verkleinwoorden te verklaren. Hoe dan ook, eveneens kan het raadselachtige *wingerd* uit Geetbets nog wel bij de groep ondergebracht worden.

Opvallend blijft dan nog de groep *wijn* en *wijnoog*. Het is verleidelijk bij *wijnoog* aan *windoog* te denken, en het ongemak als door kou ontstaan te beschouwen. Inderdaad komen ook *weenpokken* voor waterpokken en *wijnpokken* naast *windpokken* voor en vindt men *wijnen* voor *winden* (Cornelissen en Vervliet 1444). Zeker echter komt in Belgisch-Brabantse dialecten ook volop diftongering van *ee* voor.

Onder de benamingen voor het padoog bevindt zich, vooral in het ZW, een aantal met het element *zwijn* (*zwientje*, *zwenepuuste*, elders ook *zwijspuiste*) of *varken* (*varkenspuist*). Of hier aan rechtstreeks demonische invloed gedacht moet worden, is zeer de vraag. Het varken was o.m. toegewijd aan vruchtbaarheidsgoden, hoewel het later als onrein beschouwd is (vgl. Ad de Vries 1981, 365-366), wat overigens nog niet wil zeggen = ziekteverwekkend. Om de verspreiding aan te geven hebben we dit motief echter toch op de kaart gezet. Ligt de oorsprong misschien in volksetymologische vervorming van het zojuist behandelde *wijn*? Middelnederlands *swijnstoc* voor schurftachtige uitslag aan het hoofd (Mnl Wb VII, 2557) is al niet veel doorzichtiger. Trouwens, ook *stoc* is hier niet duidelijk.

10. Overige dieren

Voor de demonische sfeer van ratten en muizen zij volstaan met de opmerking van Sloet 102, dat heksen optreden in de gedaante van ratten of muizen zonder staart en dat het woord voor muis ook als taboewoord fungeert; vgl. ALE, Commentaires, vol I fasc. 2, 185. Er zijn echter weinig eigenlijke ziektenamen die daaraan herinneren. Hedendaags Nederlands is *van de ratten besnuffeld* of *gebeten* voor "gek". Een moedervlek werd in de 18de eeuw wel

muizevlek genoemd. Verder zijn er vage aanduidingen op psychisch gebied. Het ook uit het ABN bekende *muizenissen*, dat al bij de vaker geciteerde Kiliaen voorkomt, wordt wel meestal als een afleiding van een Middelnederlands werkwoord *musen* "peinzen, soezen" beschouwd (WNT IX, 1225-1226), maar wij kunnen de gedachte moeilijk van ons afzetten dat het een vervorming zou zijn van *muizenest(en)*, dat in dezelfde betekenis vooral in Zuid-Nederland thans nog voortleeft. Het feit dat Kiliaen het alleen noemt in de verbinding *muysenisse int hoofd*, maakte de afleiding van *musen* al minder waarschijnlijk. Want waarom zou dan de toevoeging *int hoofd* nodig zijn? Het Westvlaams kent verder *eene ratte in den kop hebben* "muizenesten hebben".

Demonische waterdieren zijn ten onzent tamelijk zeldzaam geweest. Voor Mechelen trof ons *loemp* "bof". Dit woord kan hetzelfde zijn als bij Cornelissen-Vervliet 1899, 774 voorkomend *lomp* "bep. riviervis", ook wel *kwabaal* genoemd of (bij Kiliaen) *ael-quabbe*. Trouwens, de bof heet in Peizegem ook wel *kwabbeken*. Voor een ziekte die ook *dikoor*, *dikkop*, *oorlap(pen)*, en *loloor* heet, is dit niet zo verwonderlijk. Het WNT VIII, 2666-2667 kent *lomp* voor diverse vissoorten en wijst erop dat de bedoelde vissen alle een plumpe vorm hebben. Dat kan nosologisch gezien zowel voor een demon als een metafoor pleiten.

Het woord *aal* in de betekenis "paling" komt eigenlijk in Vlaanderen niet meer voor. Vgl. A.P. Kieft *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling* 1938, 77. Maar toch blijven wij geneigd in Westvlaams *aal* "bep. nagelzweer" die visnaam te zien. Die zich rond de nagel voortzettende zweer doet uiteraard enigszins aan een paling denken. Misschien kan de demonologische aard van de paling blijken uit zijn helende kracht, waarover Ad de Vries 1981, 157 bericht. Dat deze betekenis van *aal* oud is, en dus ook om die reden wel van demonologische oorsprong kan zijn, wordt bewezen door het feit dat ook in het Duits *aal* bepaalde verzweringen aan de vinger kan betekenen (WDA II, 153).

Dat in Zeeuws *but*, dat niet alleen "leverziekte bij schapen", maar ook "keelziekte bij kinderen" en soms "bof" betekent, een diernaam *bot* zit, valt niet te betwijfelen. Het is alleen de vraag: welk dier. Er is nl. een Ned. *bot* voor een bepaald geslacht van platte ingewandswormen waartoe ook de *leverbot* behoort en er is de bekende platvis die *bot* heet. Het WNT III, 680 sluit overigens de identiteit van deze twee woorden niet geheel uit. Bij beide dieren, de "worm" en de wanstaltige platvis, kan aan een demon gedacht zijn.

De kreeft schijnt vanouds in verband gebracht met de gevreesde ziekte. Toch zegt Lamer 343 voorzichtig: "Der Grund dieser Bezeichnung ist wohl

onbekannt". Is het een kwestie van overeenkomst in vorm geweest? Waarschijnlijk wel. Reeds Galenus wees op de overeenkomst tussen borstkanker en een krab; vgl. Bakker 569. Er is nl. enige uiterlijke overeenkomst. Paulus van Aegina spreekt van een kreeft maar wijst er ook op dat sommigen menen dat de naamovereenkomst een gevolg is van het feit dat een kankergezwell zich moeilijk laat afscheiden van het lichaam waaraan het zich heeft vastgezet en dat dit met een kreeft ook het geval is; vgl. Bakker 569. Ook had niemand minder dan Hippocrates al de term voor kanker *karkinoma* gebruikt (Kluge 402), een woord dat in het Latijn als *carcinoma* ontleend is, maar zelf van Grieks *karkinos* "kreeft" gevormd werd. Ten nauwste ermee verwant is Latijns *cancer*, dat zowel "kreeft" als "kanker" betekent. In het Duits is diezelfde dubbele betekenis van *krebs* door leenvertaling ontstaan.

In Nederlandse dialecten komt dit laatste woord als *kribs* in het zuidoosten van Limburg voor. In de diergeneeskunde fungeert *brandende kreeft* als letterlijke vertaling van hgd. *brennender krebs* (Berns 183).

Wel iedereen zal toegeven dat de kat demonische trekken vertoont. Ze wordt geregeld met hekserij in verband gebracht. Volgens Ad de Vries 1981, 66 werd algemeen in Europa geloofd dat een kat een kind kon doen sterven door, wanneer het sliep, zijn adem op te zuigen. Lessiak 122 noemt de kat evenals de wezel, de muis, de rat en de slang een zieldier, dat in de baarmoeder huist en bij het sterven uit de mond komt. Jaberg 1951, 106, die aan de kat een sterk demonologisch karakter toekent, herinnert aan de Deense ziektenaam *kattebyld*, letterlijk: kattenzweer. Voor het Nederlands denkt men misschien aan *katzwim* "bewusteloosheid" en volksetymologisch daaruit vervormd *katzwien* uit Bedum en dito 't *kattezwier* in Kattendijke. WNT VII, 1883 denkt overigens alleen aan "vergelijking met een stuip van een kat". Het gaat trouwens ook soms slechts over een kortstondige bezwijming. Mogelijk zou men in *kat-* ook een vervorming uit *katar* kunnen zien, dat bij de vochtenleer nog besproken zal worden. In Balegem wordt "t zweertje op het oog" ook wel *kattukul* genoemd. Hier kan de kat inderdaad zeer goed haar demonische verleden verraden, zoals ook de pad dat bij dit euvel doet; vgl. VI.6.

Woorden als *paardevoet* "horrelvoet" en *hazelip* vertonen als vergelijkingen natuurlijk niets ongewoons. Toch merkt Höfler 90 op dat men daarbij aan ziektedemonen in paarde- c.q. hazegedaante denkt. Paarden met slechts drie benen zijn zo geworden omdat er een aan een mens afgestaan is en de hazelip zou hieraan te wijten zijn dat de zwangere moeder per ongeluk een haas gezien had: het zgn. *verzien* (Schrijnen 1932, 247, WNT XX, 2368-2369).

De ontsteking van het nagelbed wordt voor veel Noordbrabantse en ook wel iets zuidelijker dialecten, zoals dat van Ophoven, als *hondsblein* en *hondsblaor* opgegeven. Wij kunnen hier in het element *honds-* eigenlijk weinig anders dan iets zeer depreciërends zien. Achter mnl. *honts-appetit* voor "vraatzucht" hoeft natuurlijk ook niets demonisch gezocht te worden (Daems 1967, 160).

Geen diernaam, en dus ook geen demonie, moeten wij zoeken in de benaming *rode hond* voor rubeola, een huidziekte waarbij het gehele lichaam met rode plekken en bultjes bedekt is, soms ook wel gebruikt voor scarlatina of roodvonk en voor een ziekte van Europeanen in de tropen, lichen tropicalis.

Hoewel uit Ad de Vries blijkt, dat de hond onrein is, heeft de *rode hond* daar toch niets mee te maken. De oudste vindplaats in het Nederlands dateert van 1567. Berns 1990 passim verbindt de term met mnl. *hune*, dat zoiets als oogappel moet betekend hebben, maar vooral met Oudengels *hún* "onzuiverheid" en Middelnederfrankisch *hunnen* "puist". Ook moet Haspengouws *heun* "opzwellend der keelklieren" er wel verband mee houden.

Er bestaat enige twijfel over hoe men de vormen van het type 't *rooi jong* (ook *rojoeng*, *roejoenk*, *rojoenk* enz.) moet verklaren. De Bo 414 heeft gesuggereerd dat er etymologische verwantschap met het woord *jeuk* is, waarbij er dan een *n*-invoegsel zou zijn, zoals in b.v. westelijk Noordbrabants *moons* naast *moos* "bijkeuken" (WBD afl. 1, 65), maar anderzijds werd betoogd dat *ng* uit *nd* is ontstaan en dat het woord oorspronkelijk uit *rode hond* ontwikkeld is. Kaart 14 over de verbreiding van dit woord met *ng* of *nk* toont de overgang voor het Vlaams, waarvan het WVD Inleiding 106 zegt dat de overgang *nd* > *ng* er af en toe voorkomt, en het Zeeuws met *onger* < *onder* in Goeree en (in de vorm *ongder*) op Overflakkee (Ghijsen 642). Dat Kiliaen *rood-ionck* heeft, is in overeenstemming met vormen als *blongt* "blond" en *ongze* "onze", die Smout 40 nog voor het modern Antwerps kent. Mede op grond van het *k*-loze wordeinde in *rojoeng* e.d. zijn wij dan ook geneigd het etymologisch verband met *jeuk* te verwerpen.

Meestal. o.a. door Ghijsen 805, wordt als betekenis "roodvonk" gegeven. Maar Westvlaams *geeljonk*, *purperjonk* en *witjonk* bewijzen dat het element *jonk* voor meerdere ziekten gebruikt wordt. De Bo 414 omschrijft *jonk* dan ook als naam voor "eenige ziekten die vergezeld gaan met eenen grooten uitslag van puistjes op den huid".

Op het eerste oog een geval van een diernaam waarbij wel niet aan demonische aard gedacht hoeft te worden, levert Zaanlands *een kalf in zijn kop hebben* "erg dom zijn"; een kalf immers is spreekwoordelijk onnozel en

dom. Lessiak 130 echter behandelt Duits *kalb* op één lijn met *rat* en *muis*. Herinnerend o.a. aan hgd. *maus* (= nl. *muis*) "bep. spier in de hand" en hgd. *ratte* "kuit" wijst hij o.a. op hgd. *igelskalb* "ziekelijk gezwel aan de baarmoeder" en *wasserkalb* "waterzucht", waar hij de betekenis van *kalf* als ouder ziet dan bij *kalf* "jonge koe". Voor het Nederlands kunnen wij wijzen op Westvlaams *jeneverkalf* "verval van gezondheid, slepende ziekte als gevolg van overdadig drinken". Mogelijk gold een kalf toch als een levensdier.

Ondanks de vele toepassingen die voor de vogelnaam *vink* in WNT XXI, 854-864 gegeven worden, ontbreekt die van "neusvuil", die voor Zeeland geldt. Als verre parallel kunnen wij vermelden dat de nagelzweer volgens Baumer 132-133 wel *fargipella* heet, dat hij met *franguella* "vink" (vogel) identificeert. We zagen aan het begin van dit hoofdstuk echter al Jabergs aarzeling om bij Galloromaans *les pinsons* (letterlijk ook "de vinken") voor de nagelzweer aan iets demonisch te denken.

Het gebruik van *kippig* en *kipperig* voor slecht ziende kan men met WNT VII, 3133-3135 terugbrengen op de eigenaardige manier van kijken van kippen: eerst met het ene en dan met het andere oog. Demonologie is hier ver te zoeken.

Ook geen demonische herinnering zien wij in het werkwoord *spinnevoete*, dat in Nuland, Nijnsel, Lieshout en Haarsteeg wordt opgegeven voor "de stuipen hebben" en in Berkel althans met betrekking tot dieren wordt vermeld. Het woord roept duidelijk het beeld van een alleen nog met de poten trekkende stervende spin op.

Het Gentse *ezelsziekte* voor een ziekte die maar drie dagen duurt, slaat mogelijk op de aan de ezel toegeschreven wispelturigheid (vgl. Ad de Vries 28).

Zeker zal ook het Zeeuwse *paereweëen* "zware weeën", waarin *paere* identiek is met nl. *paarde*-, geen demonologische achtergrond hebben. De functie van het eerste deel is louter versterkend zoals in de uitdrukking *honger als een paard*. Hetzelfde geldt voor Vlaams *paardekoorts*, *pirdekoorse* "geweldige koorts" en *peerdepijn* "overgrote pijn".

Voor de ekster verwijzen wij naar het volgend hoofdstuk.

11. Polderstier

Een heel merkwaardige *stier* duikt op in de Westvlaamse *polderstier* of *polderkoorts*, omschreven als "kwade en dikwijls dodelijke koorts, eigen aan de polders van 't Noorden". Stiergoden kwamen vanouds veelvuldig voor in West-Azië, b.v. bij de Sumeriërs. Ook in Egypte was Apis, de stier, heilig. In

de oudheid is er dan ook vaak sprake van een stieroffer en werden eden en godsoordelen met stierenbloed bezegeld. In de Helleens-Kretensische mythen trad de stier vaak op als mannelijk vruchtbaarheidssymbool. Maar in de etnologie is de stier als heilig dier slechts zeldzaam en uit de oudheid zijn er verschillende verhalen o.a. rond Themistocles en Midas dat men juist van het drinken van stierenbloed stierf. Hier ziet men dus de andere kant van het feit dat in de oudheid in Hellas en in het nabije oosten de stier *sacer* was. Baumann z.j. spreekt dan ook ten aanzien van de stier van *thanatomanie*, een beheksingswaan, waarbij het bloed van de stier gevaarlijk magisch was. Zie voor deze feiten Baumann (b) 48-60. In de beschouwing die Lettenbauer 130 aan de ziektedemonen van de Balkanslaven wijdt, komt de stier ook als iets schrikbaarjagends voor: "in Fieberphantasien gesehene Dämonen erscheinen mitunter als halb tierische, halb menschliche Ungeheuer mit fletschenden Zähnen, Hörnern, Krallen". Met name de slapeloosheid leeft naar Bulgaars volksgeloof "als alte Frau mit langen, nach aussen gebogenen Zähnen, ihr Kopf gleicht dem eines Stiers, die Augen sind die eines Büffels".

Zou juist die kwade faam van de stier en zijn bloed tot de benaming van de kwaadaardige *polderstier* hebben geleid? Van de andere kant noemt Vandenbussche 31 vlg. onder de dierlijke bestanddelen die nog in 1747 in de volksgeneeskunde gebruikt werden, ook de stierengal. Hoe dan ook, bij de stier is even goed een demonische als een magische kracht te verwachten. Volledigheidshalve zij nog vermeld dat de polder- of moeraskoorts ook wel als *polderkalf* of *poldermutter* (*mutter* betekent ook "kalf") verschijnt. Het is moeilijk uit te maken welk dier het begin heeft gevormd. Joos 493 wijst trouwens nog op een *osschaard*, een spook in de vorm van een os of stier met een mensekop, dat aan handen en (achter)poten lange, zware kettingen sleept. In ieder geval schijnt de runderfamilie toch sterk demonische trekken te vertonen. Hegedüs 92 maakt melding van volksgeloof volgens hetwelk de cholera als een koevoetige vrouw rondloopt.

12. Totemistische relictien

Ten aanzien van de namen voor ziekten waarin diernamen optreden, zoals *wolf* en *padoog* of Italiaans *itterizia* "geelzucht", waarbij men aan Latijns *ictis* "wezel" kan denken, verzet Alinei zich met grote klem tegen de opvatting die in deze dieren uitsluitend demonen ziet. Hij opteert er met veel nadruk voor dat men in deze gevallen de dieren als totemdieren moet beschouwen, als dieren dus waarmee bepaalde groepen van mensen (soms ook individuen) zich in een bijzondere relatie voelen. Ziekten toch worden wel beschouwd als

het gevolg van het eten van het vlees van verboden dieren. Met name denkt men dan daarbij aan totemisme in zijn uiterste ontwikkeling, gelijktijdig met de differentiatie der klassen, waarbij het totemdier steeds duidelijker negatief gekenmerkt wordt en zich identificeert met vreesaanjagende atmosferische verschijnselen, met het kwaad dus. Met deze opvatting hebben wij toch wel moeilijkheden. Vooral, als Alinei b.v. bij de behandeling van de woorden voor "wezel" met de interpretatie van verwantschapsnamen als taboenames voor dit dier tot een aannemen van de wezel als totemdier eenmaal in ongeveer heel Zuid-Europa toekomt, vragen wij ons af of er elders wel een geloof aan één bepaald totemdier over een zo groot gebied wordt aangetroffen. Zie ALE Commentaires Vol. I, deuxième fascicule (1981) 145-224.

Hoofdstuk VII *Magie, tovenarij en hekserij*

1. *Begrip*

Veel afrikanisten maken een scheiding tussen enerzijds *witchcraft*, die aan bepaalde personen inherent zou zijn, en *sorcery*, die men van anderen geleerd heeft. Maar anderen gebruiken, om de geheimzinnige macht waarmee men anderen kwaad kan doen aan te duiden, beide termen willekeurig door elkaar. Met de term magie maken wij dan ook geen onderscheid wáár de werking op berust. Alleen merken wij op dat in de christelijke wereld de mening heeft postgevat, dat hekserij aan contact van vrouwen met duivels moest worden toegeschreven. Vgl. Seymour-Smith 175, 289 en 256, Jensen 272-277.

Er zijn raakpunten met het demonendom: zoals demonen zich in diergestalte openbaren, b.v. de worm, de pad, kunnen ook heksen in padden veranderen (zie Ad de Vries 1981, 505, die in heksen trouwens de afstammelingen van priesteressen ziet).

Wat Europa betreft, wijst Baumann 1918, 37 erop dat de magie wel al in de Odyssee, maar nog niet in de iets ouder geachte Ilias voorkwam. Beide gedichten zijn toch wel rond 800 voor Christus te plaatsen.

Men kan imitatieve en contagieuze magie onderscheiden. Bij de eerste maakt men gebruik van "Ähnlichkeit". Men bootst iemand in een pop na en verbrandt die dan, omdat men denkt dat men de persoon zelf dan treft. Bij de contagieuze treft men b.v. iemands kleding of haar of nagels of zelfs iemands naam omdat men denkt daarmee macht te hebben over de persoon. Men past daartoe allerlei magische behandelingen toe: bespuwen, aanblazen, aanademen, of simpeler aanraken, of nog abstracter: men hanteert de boze blik. Zie hiervoor Lessiak 151-153 en Buschan 64-66, alwaar in dit verband de Duitse uitdrukkingen *verneiden* en *erscheinen* "iemand met het boze oog ongeluk toebrengen" worden aangehaald. Zie verder voor de verschillende mogelijkheden van het "anzaubern" van ziekten ook Buschan 49-67. Daartegenover duiden verwoorde begrippen als *schieten* en *slaan* in eerste instantie meer op demonen. "Natürlich", zegt Lessiak 151, "kann die "berührung" auch durch dämonen erfolgen, wie 's denn überhaupt oft schwer zu unterscheiden ist, ob es sich um magische oder dämonische einwirkung handelt". Voor een zelfde ziekte wordt trouwens nu eens aan magie en dan weer aan een demon gedacht. In een antwoord op een enquête — zegt Olbregt 16-17 — leest men enerzijds dat als een kind aan "den ouden man" lijdt, de moeder overtuigd is, "dat een heks het aangeraakt, of haar zelve tijdens hare zwangerschap

betooverd heeft", en anderzijds dat bij "den ouden man" "volksdokteressen" met de vinger de juiste plaats weten aan te wijzen waar zich de demon bevindt.

Dat de lijnen van magie en demonologie dooreenlopen, blijkt trouwens — als we bedenken dat er ook nauwe verwantschap is tussen demonologie en theologie — uit de opmerking van Lyons-Petrucelli 97 dat in het oude Egypte in de behandeling van de ziekte "religio-magical gestures" een vitale rol speelden. Er waren zowel bezweringen om demonen uit te drijven als smeebeden tot de goden om bescherming tegen boze geesten.

Tenslotte wijst Lessiak 155 nog op andere sympathetische handelingen als snoeren, knopen, binden, waarmee men ziekten kan veroorzaken. Men kan trouwens ook zo helen. Men denke aan het afbinden van koorts. Een andere methode om te helen bestaat in het meten van de patiënt, om hem zodoende zijn juiste maat terug te bezorgen. Vandaar dat er nog een Duitse term *messen* voor tuberculose bestaat (Lessiak 117).

Tenslotte wijzen wij er met Lessiak 151-152 nog op dat beheksen ook door beschenken kan geschieden. Daarom zou de hele groep van *begaving* "beroerte", die al in III.4 ter sprake gebracht is, ook hier ondergebracht kunnen worden.

2. Hekserij en tovenarij

Een merkwaardig geval levert het Duitse *hexenschuss*. Hoewel *schuss*, zoals we gezien hebben, normaal van een ziekteverwekkende demon gezegd wordt, spreekt het Duitse *hexe*- voor het magiegeloof. In het woord *heks*, ook reeds Middelnederlands o.a. nog in de vorm *haghetisse*, schuilt eerstens het woord *haag* "omheining". Een heks kan immers op een bezemsteel rijden, maar volgens oud volksgeloof kon zij ook op hekken rijden, wat zijn afspiegeling vindt in haar benaming in het Oudhoogduits: *zûnrita*. Verder is *-tisse* identiek met Noors *tysja* "elf", "kreupele vrouw". Het hele woord is oorspronkelijk alleen Westgermaans, maar het heeft, vooral in de 16de eeuw, tengevolge van de heksenprocessen een treurige reputatie verkregen.

In het Nederlands komt de vorm *heksesjoes* "spit" alleen in zuidoostelijk Limburg voor, maar heterofonen als *heksenschot* en *heksenscheut* of *heksesjeut* voor "spit" vindt men langs de Duitse grens nog wel noordelijker, tot in Twente. Men zie kaart 8.

Een term die haar verklaring vindt in het gedrag van heksen, is het o.a. in het Duits overgeleverde *wechselkind* of *wechselbutt* of *wechselbalg* of *wechseling*. Deze termen worden gebruikt voor misvormde kinderen; men

beschouwde die nl. als producten van omgang van heksen met de duivel. Ze zouden dan in het kraambed ondergeschoven zijn. In het Middelnederlands komen ook *wisselkinderen* voor, maar daar is de betekenis die van "ondergeschoven kinderen" in het algemeen; vgl. Mnl Wb IX, 2712, De Bo 1212, J. und W. Grimm XIII, 2705-2707, 2714, 1724-1726.

Verder leeft het hardnekkige geloof aan hekserij ook nog voort in de benamingen *oud woif* en *ould wief* voor "padoog" in resp. Grotebroek en Lonneker. Ook zegt men wel, als iemand een padoog heeft, *hai het n oud woif zien piesen*. In Rauwerd heet dat *hij heeft een oude vrouw zien wateren* (Bakker 196). De oorsprong zal geweest zijn, dat een heks het euvel veroorzaakt had door op het pad dat de betrokkene belopen had, te wateren. Later is dat geloof veranderd in de mening dat men het euvel opliep als men zo onwelvoeglijk was om op een karrespoor te wateren. Dit geloof wordt voor Rijmenam (prov. Antwerpen) medegedeeld. In Nieuwpoort zei men: *je hebt in 't paardepad gepist* (Hooijman 173) en in het Land van Waas *hij heeft in nen wagenslag gepist*. Overigens kwamen daarvan ook varianten voor (Olbrecht 31 en Kooijman 114). Een duidelijk bewijs van dit geloof is het type *weegscheet* voor "padoog" met varianten als *schijtoog* of kortweg *strontje*, of *scheet* of *dreet*, een afleiding van zowel Frans-Vlaams als noordoostelijk *drijten* "schijten". Wij spraken hier al over in VI.6.

De benaming *padoog* is al bij de dieren ter sprake gekomen. Daarbij moet thans opgemerkt worden, dat (wat we ook al in VII.1 zagen), heksen wel in padden veranderden (Ad de Vries 1981, 468). Olbrecht 30 noemt de pad het heksendier bij uitstek.

Zoals men verder soms bij katten aan heksen dacht, dacht men ook bij eksters aan toverij. Bij de behandeling van *eksteroog* geeft het WNT III, 4054 geen enkele aanduiding waarom nu juist de ekster in deze naamgeving fungeert. Alleen wordt daar vergeleken met het hgd. *hühnerauge* en Engels *crow's eye*, waaraan men nog fra. *oeil de perdrix* zou kunnen toevoegen. In Limburgse dialecten komt ook *egerstoog* voor. Blijkens Kooijman 169 is *eege(r)st* een variant van *ekster*. Wij spraken hier al even in VI.2 over, maar wijzen nu met name op het volgende. NEW 154 zegt dat de ekster in het volksgeloof een ongeluksvogel is, die regen aankondigt en Ad de Vries 1981, 365 wijst erop dat in bakerliedjes aan de ekster de meest onmogelijke dingen worden toegekend. Gelijk men bij De Bo 40 kan lezen, was *akster* (Vlaamse dialectische vorm voor *ekster*) een scheldwoord voor tovenaar en dat men aan een *eksteroog* leed, was dan ook het gevolg van de "kwade akster-ooge", het oog van een ekster die eigenlijk tovenaar was.

3. De kwade hand

Het geloof in de kwade hand heeft lang standgehouden. In zijn beschrijving van het Bredaas dialect van 1836 vertelt Hoeufft 228 nog dat de kwade hand "bij de landlieden" gezegd wordt "op een kind of beest gelegd te zijn, wanneer hetzelfde door de eene of andere, voornamelijk onbekende, ongesteldheid is aangetast". Iets dergelijks wordt ook voor Overflakkee medegedeeld. Een in Cabouw geboren en in Polsbroek woonachtige veehouder wist nog te vertellen, dat men van iemand met een afwijking zei: *die is door de kwaaië hand geraakt*. De uitdrukking *vaan de koej haand geräök zien* betekent in Gronsveld: "bezeten zijn". Cornelissen-Vervliet 730 en Joos 379 denken bij de uitdrukking aan betovering zonder meer. Schuermans 310 noemt het voor Brabantse dialecten in geval er van kwijnende ziekte sprake is.

4. Verbale magie

Van het woord *jicht* zijn verschillende etymologieën beproefd. Heyne heeft het in verband gebracht met *jeuken*, maar fonetisch klopt dat niet (Lessiak 110). Schröder zocht het in de humoraalpathologie en dacht aan een wortel die "druppen, stromen" betekent en ook b.v. aanwezig is in Nederlands *wak* "vochtig" maar ook hier is er een fonetisch bezwaar (Lessiak 110). Lessiak ziet er een magische gedachte achter. Hij beschouwt het woord als een afleiding van een Oudgermaans woord *jehan*, dat o.a. nog voortleeft in Middelnederlands *ghien* "verklaren, bekennen", in Fries *jecht* "belijdenis", Fries *jecht(sj)e* "belijden" en met het voorvoegsel *be-* in *biecht*, letterlijk: "bekentenis". In het Oudhoogduits is er een *jih* "Aussage, Bekenntnis". Ohgd. *jehan* betekende dan ook zeggen, bekennen. NEW 55 neemt een bemiddelende grondbetekenis "spreken" aan en zo komt men tot *jicht* in de betekenis van zoiets als "plechtig door spreken veroorzaken" en vervolgens gaat de naam van de magische behandeling ook hier op de ziekte over.

Lessiak 105 wijst er verder op dat men pas laat *jicht*, reumatiek en ischias wist te onderscheiden. Mnl Wb II, 1944 kent ook *rode guchte* voor "belroos".

Tegen de afleiding van *jeuken* pleit niet alleen het formele, fonetische bezwaar, maar ook het feit dat heel andere niet met jeuk gepaard gaande ziekten erdoor worden aangeduid. Kobusch 22 kent *tähnegicht* voor "tandpijn" en in Aarschot komt *gicht* voor "bibberhanden" voor.

Dat met name het woord een afleiding is van een oud *jehan*, vindt zijn bevestiging in een door Lessiak 144 aangehaalde Duitse toverformule uit de

Niederlausitz: "ich gebiete deiner gicht durch Gottes macht und Gottes kraft, du sollst nicht mehr reissen, du sollst nicht mehr schmerzen, du sollst nicht mehr *gechen*, du sollst nicht mehr brechen". Duidelijk wordt hier gezegd dat de te bezweren demon of heks door "Besprechung" (*gechen*) de ziekte oproept.

Als steunende parallel voor deze betekenisontwikkeling wijst Lessiak 142-143 op Sloveens *ûrak*, *urok* in de betekenis van zowel "boze blik" als "stuipen" (eclampsia), dat met een voorvoegsel *u* gevormd is van een stam die ook aanwezig is in Russisch *reku* "ik zeg, ik spreek". De ziektenaam betekent dus hier ook eigenlijk "door spreken iemand kwaad toetoveren".

Hoort misschien Meierijs, Maas-en-Waals en Bommelerwaards *spellen* "diarree hebben" met afleidingen als *spèllerèj* ook in een dergelijk verband? De etymologen zwijgen over dit woord. Het lijkt uitgesloten, het als een nevenvorm van *spillen* op te vatten. Daarvoor is het vocalisme te afwijkend, al zegt men in de Bommelerwaard wel *aon de spil zijn*. Misschien zit er echter *spellen* in een oude betekenis "verklaren" zoals in *voorspellen* achter en moet men dan aan een magische bezweringsoorsprong denken, waarbij de oorzaak van de ziekte voor het aan de ziekte lijden genoemd wordt. Dat magische spreekt nog steeds uit Engels *spell* "betovering".

In dit semantisch verband wijst Lessiak 145 ook nog aarzelend naar het Griekse woord *iatros* "geneesheer", dat voortleeft in Nederlands *arts*, met afkorting ontleend aan Grieks *archiatros*, "voornaamste geneesheer". Lessiak ziet nl. de herkomst in Grieks *ía* "geschrei". Zo zou *arts* dus letterlijk "opper-bezweerder" betekenen.

5. Aanraken

Een van de magische ingrepen bestond, zoals we zagen, in aanraking. Lessiak 148 wees op het voltooid deelwoord *angetan* (= Nederlands *aangedaan*), dat zo iets wil zeggen als "behekst".

Gespecialiseerd voor ernstige gevallen is *beroerte*, van *beroeren* "aanraken". In tegenstelling tot gelijkbetekenend *slag*, *beslag*, *attaque* wijst het meer op magie dan op demonie. Gelijkbetekenend *geraaktheid* is wel weer meer demonisch: *raken* is nu eenmaal iets anders dan *aanraken*. Het woord *rolberoerte*, eigenlijk: een beroerte waarbij men over de grond rolt, wordt alleen nog in verwensingen gebruikt. Met afgezwakte betekenis vindt men dezelfde oorsprong van "aanraken" in algemeen Nederlands *beroerd* "naar, ellendig" en Heerlens *angereurt* "aangeschoten, half dronken".

In afgezwakte betekenis verraadt nog Urker *betest* zijn magische herkomst. Daan 1942, 367 zegt dat dit bijvoeglijk naamwoord wordt gebruikt als iemand onthand is omdat hij b.v. een gewonde vinger heeft: 't *lik wel of ik betest bin* "het lijkt wel of ik niets meer doen kan". Het werkwoord *beteste* is de Urker variant van *betasten*. De magische oorsprong is duidelijk. Zulks lijkt ons ook het geval in Venrays *beklopt* "waan-zinnig, getikt, roekeloos".

6. Zigeuners

Ook de zigeuners werden van kwade praktijken verdacht. In het Westvlaams betekent *begipt* (ook *betijpt*): voorzien van de gave om anderen te plagen. De Bo 83 wijst er terecht op, dat dit woord komt van "*Egypten of Egyptenaren*, naam dien de Vlamingen geven aan die vreemde landloopers die men in het Frans *Bohémiens* heet, en die zich veelal bezig houden met waarzeggen, tooveren en andere wondere kunsten". Hetzelfde woord treft men aan in Engels *gipsy* "zigeuner" en trouwens ook in Spaans *gitano*. In de zestiende eeuw nl. dacht men dat dit volk uit Egypte kwam (ODEE 398). In werkelijkheid komt het uit India. Een typische dialectische aanduiding van iemand van het vrouwelijk geslacht levert *gyptenas*, dat door Joos 269 voor het Land van Waas omschreven wordt als "spook als oude vrouw". Het eind *-as* is de dialectische heterofone variant van de (dubbele) uitgang *-ares*, zodat we het zouden kunnen "vernederlandsen" als *egyptenares*.

7. Negenooog en dauwworm

Op een heel andere manier wijst de benaming *negenooog* met zijn Meierijse varianten: *negeneuger*, *negenuëgert*, *negenooier* en te Waalre, Bergeijk, Westershoven en Gemonde volksetymologisch vervormd *negeneuker*, alle in de betekenis van steenpuist, naar een magische oorsprong. Het getal *negen* had al in het Indoeuropees een magische betekenis. Zie hiervoor Prosek XXXX en Ad de Vries 1981, 342-343.

Erg speculatief is de door Lessiak 149 gegeven magische verklaring van het eerste element van *dauwworm*. In het Oudengels heet deze ziekte *déawwurm* en nu denkt Lessiak dat dit volksetymologisch ontstaan is uit *déagwurm*, waarvan het eerste element Oudengels *déag* met de betekenis van Latijns *fucus* (een rode kleurstof) geweest zou zijn. Rood, de kleur van het bloed, is een betoveringsmiddel bij uitstek en zo zou de naam van de ziekte van de behandelingskuur afkomstig zijn. In VI.5 hebben we gezien dat Franck-Van

Wijk-Van Haeringen Supplement 32, verwijzend naar *meeldauw*, in *-dauw* de betekenis "uitslag" ziet.

Hoofdstuk VIII *Makrokosmos en mikrokosmos*

1. *De maan*

De lichtende vuurlichamen aan de nachtelijke hemel moeten, evenals de licht en warmte schenkende zonneschijf van de dag, op de emotionele jager van de oertijd en op de herder, akkerbouwer en zeevaarder van volken op een reeds wat hogere trap van ontwikkeling een machtige indruk hebben gemaakt; ook in deze dingen heeft de primitieve mens kracht bespeurd (Baumann (b) 61). Daarbij moet de immer van gestalte wisselende maan niet het minst zijn aandacht hebben getrokken. Alleen al het simpele toebehoren tot de nachtelijke wereld gaf aan de maan een magische kleur (Baumann (b) 61). Zo horen we dan ook van verering van de maan bij tal van primitieve volksstammen en het verwondert ons niet de primitieve voorstellingen omtrent de invloed van dit hemellichaam in de mythologie der oude beschavingsvolkeren aan te treffen (Baumann (b) 61-62). Met name bracht men ook het opkomen en het verloop van ziekten met de maan in verband. We vinden dat in de oudheid, in de Middeleeuwen maar ook nog bij het volk in deze eeuw. Met name aan de volle maan wordt vaak slechte invloed toegeschreven: meer geestesziekten, (in India) meer moord bij volle maan; NRC 2.2.1992.

In de Griekse oudheid werden vrouwen die door bepaalde ziekten waren aangedaan, naar Macrobius mededeelt, door de Grieken *selènoblètoi* genoemd, d.w.z. door de maan getroffen (Baumann (b) 76). Voor de vroege Middeleeuwen vinden we een mededeling van de biograaf van de H. Eligius, Andoënus, die van hem vertelt dat hij ijverde tegen degenen die "sicut stulti a luna pati arbitrantur", die als dwazen dachten dat ze leden door de maan (Van Haver 447).

In de *Cyurgie* van Yperman van 1310 worden twee hoofdstukjes aan de invloed van de maan gewijd, nl. *Van den hersenbeckin te broken slicht sonder wonden* en *Dit is van den teekinen die de mane doere loept* en hij uit daarbij als zijn mening: "alse die mane es wassende ofte vol dan eist meerder vreesse (d.w.z. "gevaar") ghewont te siene inthoofte" (Broeckx 71). Maar ook in later tijd dacht men b.v. omtrent waterzucht dat het bloed in water veranderde bij wassende maan, doch dat de ziekte verminderde bij afnemende maan (De Cock 210). En zo wijst Kooijman 154 op het geloof dat bij opkomend water de koorts hoger werd en bij afgaand water minder. Voor verdere voorbeelden dat men ook nu nog aan invloed van de maan op het verloop van de ziekte gelooft, zie men Van Andel 36-37.

In ieder geval levert de volkskunde nog steeds voldoende bewijs voor het geloof in de invloed van zon, maan en sterren op de gezondheid. De inhoud van verschillende incantaties en vooral b.v. het feit dat ze bij volle maan dienen te worden uitgesproken, leggen daarvan getuigenis af (Van Haver 446-448).

Al heel vroeg is trouwens het geloof in deze kosmische invloeden met andere, b.v. humoraalpathologische elementen, waarover in hoofdstuk 14 gesproken zal worden, verstrengeld. "De middeleeuwer", zegt Beek 61, "stelt de menselijke microkosmos onder invloed van de macrokosmos (...) Aan de maan kende men evenveel invloed toe op de lichaamsvochten, als zij op het getij heeft". Onze landgenoot Josse Lommen uit Buren uit de zestiende eeuw zei dat het nuttig was het maanlicht te mijden, omdat daardoor de lichaamsvochten in beweging gebracht werden; en die plaatsen van het lichaam welke door het maanlicht werden bestraald, werden van vochten vervuld. Het meest van alle planeten beheerste toch de maan het vochtige element. Dit bleek o.a. uit de invloed van dit hemellichaam op de zee, waarin zij eb en vloed bewerkte (Baumann (b) 82). Overigens treft men varianten aan. Volgens sommigen, nog in de 18de eeuw, had de maan invloed op tal van geestesziekten door bemiddeling van de atmosfeer, welke op het zenuwstelsel inwerkte (Baumann (b) 82).

De invloed van dergelijke opvattingen is ook in de taal doorgedrongen. In het Nieuwe Testament wordt een duidelijk geval van vallende ziekte beschreven, waarvoor Mattheus XVII, 14 het Griekse werkwoord *selêniazetai* gebruikt, dat een afleiding is van *selênê* "maan". De Romeinen kenden voor vallende ziekte de Laatlatijnse term *lunaticus*, afgeleid van *luna* "maan", die men ook nog in Frans *lunatique* "gek" en Engels *lunatic* "gek" vindt. In het Oudgermaans waren dergelijke termen ook in gebruik. Oudhoogduits *mânôdsioh* en Oudengels *mônâdseoc* hebben als eerste element een heterofoon van hgd. *mond* "maan". Uit het Middelnederlands kennen wij een tekst die aldus luidt: "Here, ontfermt u doch over minen soone: hi is manich, dat is dat hy by sekeren tyden vander manen crancker is dan op ander tyden"; Mnl Wb IV, 1112. Hier komt in het woord *manich* het volksgeloof dus expliciet naar boven. Verder komen in het in 1477 gedrukte boek *Teuthonista* voor maanziek: *maensch*, *meensch*, *maynsuyctich* voor, met een omschrijving "bewijlen (= soms) van den duvel geqwelt"; ook vindt men *krankhernich* "krankzinnig" en ook *sternsyeck*. Vlak ten zuiden van de taalgrens in het gebied rond Calais en Saint-Omer, waar vroeger Nederlands gesproken werd, vindt men in het huidige Franse dialect *manoek*, omschreven als "femme

sotte, écervelée". Hoewel het element *-oek* niet duidelijk is, combineert Poulet 482 het woord toch met het Nederlandse *maan*.

Het zal wel weer geen verbazing wekken dat genoemd *maanziek* en soortgelijke woorden voor verschillende ziekten gebruikt worden. Vandenbusche 1973, 90 zegt bij de vermelding van de term *maanziek* dat dit een soort van zenuwziekte is die zich openbaart in slaapwandelen, hallucinaties en aanvallen van tijdelijke waanzin. Het WNT kent het woord ook voor "epilepsie".

Zie voor de hele groep NEW 420, Mnl Wb IV, 1112, WNT IX, 33, Thesaurus linguae latinae VII, 1838-1839.

In het Land van Waas wordt *maanloop* gebruikt voor "verbijstering waarbij men in de nacht opstaat, denkend dat het dag is", slaapwandelen dus. Ook hier wordt de psychische afwijking wel aan de maan toegeschreven.

Tenslotte zij er nog op gewezen dat in het bij Mattheus verhaalde tegelijkertijd het demonologische voor de dag komt. Immers we lezen: "En Jezus bedreigde den boozen geest en deze ging uit van hem". Ook de zojuist uit de Teuthonista geciteerde omschrijving "bewijlen van den duvel geqwelt" wijst op dezelfde vermenging van makrokosmos en demonologie. In het zojuist geciteerde verhaal van Mattheus wordt in de Latijnse vertaling soms *lunaticus* gebruikt maar ook wel *vexatur daemonio*, d.w.z. hij wordt door de boze geest gekweld.

Vaak wordt Nederlands *luim* met Duits *laune* als een ontleening aan Latijns *luna* "maan" gezien, waarbij men dan de maan als een luimen verwekkende grootheid beschouwt. Ook het Oostnederlands (Drents-Gronings-Overijssels) en Fries werkwoord *loenen*, resp. *lûnje* (b.v. in de uitdrukking *t loent mij nêet* "ik heb er geen zin in") zou dan hiermee samenhangen. Een afleiding hierbij is het in Loenen en een aangrenzend gebied in de Utrechtse Vechtstreek gebruikelijk *abeluinig* "gemelijk". *Abe-* is hierin een ontkennend voorvoegsel (TNTL LXVI (1949), 312-318). NEW 416 wijst echter bij *luim* bedoelde etymologie af. Het plaatst *luim* nl. bij mnl. *lumen* "belagen" nijsl. *luma* "verbergen", Oudnoors *lymskr* "sluw", blijkbaar gezien de *m*. Bij hgd. *laune* denkt het dat de verbinding met lat. *luna* alleen secundair is. Gezien echter oostnl. *loenen* en Fries *lûnje* moet men toch het verband als zeer goed mogelijk beschouwen.

Buiten de sfeer van het psychische bevinden we ons met het in de 18de eeuw door J. le Francq van Berkhey vermelde *maanvlek* voor moedervlek, maar aan kosmische interpretatie valt niet te twijfelen.

2. De sterren

Beginnen wij met op te merken hoe groot de invloed van de sterrenhemel al vanouds op het lot der mensen werd geacht. Geen wonder dat we ook in de oude Nederlandse medische literatuur daarvan de weerslag vinden. De in het begin van de 14de eeuw in Yperen werkzame Yperman gaf van alle tekenen van de dierenriem aan "welke hebben herscapie op de leden van den mensche"; o.a. zei hij: "*aries* heeft dat hoofd ende dat ansichte ende daer omtrent ... *Cancer* de borst totter maghen, *Leo* dat herte ...". (Broeckx 71-72).

Invloed van de sterren wordt uitgedrukt in het aan het Italiaans ontleende woord *influenza*, dat letterlijk "invloed" betekent en sedert 1500 voor besmettelijke ziekte wordt gebruikt, maar vooral sedert 1880 in de plaats van het oudere *griep* opkwam (NEW 281, Bloch-Von Wartburg 323).

In Holland en Zeeland wordt de "griep" *flens* (in Maartensdijk: *flans*) genoemd. Duidelijk schijnt dit een verkorting uit *influenza* te zijn. Er zijn trouwens allerlei tussenvormen: *flenza*, *flenzia*, *flense*, *flins*, *fluenza*, *invelenza*, *inflenza* enz. Nevenvormen als *flensies*, *flenske*, zelfs spottend in Oudelande bij Terneuzen *flensjesziekte*, doen, overigens alleen op grond van de klank aan identiteit met de luchtige pannekoekjes die in het ABN *flensjes* heten, denken. Maar wel zeer opvallend is dat er ook een woord *flens* "klets" bestaat, zowel in het Noordhollands (Boekenoogen 211, Pannekeet 97) als het Zeeuws (Ghijsen 237). Het ligt dan ook voor de hand om, gezien wat hiervoor in hoofdstuk IV over *klets* gezegd is, bij dit *flens* aan demonologie te denken. Aardig voor het verschil tussen verkoudheid en griep is, dat men in Oudesluis verkoudheid als *een snirs van de flens* betitelt. Boekenoogen 962 zegt immers dat *een snirs* "een beetje" betekent.

Verder legt het Italiaanse *assiderato* "lam" getuigenis van de invloed van de sterren op de gezondheid af. Het woord is immers afgeleid van Latijns *sidus* "ster", waarvan de tweede naamval *sideris* luidt (Lessiak 159). In een andere Romaanse taal, het Spaans, komt *sideración* voor in de betekenis "beroerte".

Lettenbauer 123 wijst erop dat met name de Balkanslaven de gesternten als mythologische wezens zien. Dat deden trouwens ook de antiëken; men denke b.v. aan het sterrenbeeld Orion. Zo is er dus weer verband met de demonologie. Het in XVII.9 nog ter sprake komend *van z'n trimmetane* hoort niet in deze paragraaf thuis. Er zit geen enkele oudere opvatting achter, maar is zuiver beeldspraak.

3. De zon

De zon treedt eveneens op als demonisch wezen. In Psalm 91 wordt om bescherming gebeden *a daemonio meridiano*, tegen de duivel van het middaguur, als de zon nl. het hoogst staat. Taalkundig openbaart zich de vrees voor de zon in het woord *zonnesteek* of, zoals men in Gent zegt: *zonnslag*.

4. Mikrokosmische parallellen

Nog in de 16de eeuw was Paracelsus een aanhanger van de theorie die de mikrokosmische mens als een parallel van de (makro-)kosmos beschouwde. Hij zag tussen beide intrinsieke verwantschap en beïnvloeding. Jupiter regelde de lever, Mars de galblaas en Mercurius de longen (Lindeboom 1961, 136). Omdat hij meende dat de ziekte met inwendige "wirbel-und sturmwinde" ontstond, ontwierp hij de Duitse term *wintsucht* voor "koliek". Ook verdedigde hij de termen *wassersucht* en *wassergeschwulst* voor "oedeem", omdat hij die verschijnselen aan resp. "körperinneren regenfirmament" en inwendige wolkbreuken toeschreef (Weimann 1952-1953, 70). Nieuw was dat alles niet, want *watersucht* werd al door Yperman in de 14de eeuw gebruikt (Mnl Wb IX, 1834).

Overigens is het opmerkelijk dat door Paracelsus ziektenamen die door ons als van demonologische oorsprong verklaard worden, een kosmische verklaring toebedacht kregen. Hgd. *schlag* "beroerte" duidt volgens hem op "innere Gewitter als Blitz und Donner"; vgl. Weimann 1952-1953, 70. Zo verwijzen ook ons *bedonderd* en *bedonderen* evenals *naar de bliksem gaan* e.d. naar de invloed van de hemelverschijnselen.

Ook komen in de nosologie *wind* en *storm* voor de dag. In het Vlaams komt naast *stor(re)l storm* voor in de betekenis "hoestaanval". Gents *waaien* "barensweeën" moet deze nosologische betekenis uit die van "vlagen" ontwikkeld hebben; vgl. WNT XXIV, 36-37.

Misschien ook hangt *vlaag* voor lichte aanval hiermee samen, waarbij men dan moet denken aan windvlagen. Lessiak 154 gelooft echter bij dit woord (hgd. *flage*) aan een aanblazende winddemon of windheks. Ook wordt het woord afgeleid van een wortel die "slaan" betekent (vgl. Litouws *plakù* "slaan" en lat. *plangere* "de handen op de borst slaan") en dan zou een slagdemon de verantwoordelijkheid dragen.

Intrigerend is Zeeuws *ziengen*, *zengen* "rillingen". Enerzijds kan er verwantschap zijn met Zeeuws-wvla. *zinderen* "tintelen", wel identiek met Wagenbergs *sintelen*, in dezelfde betekenis, en *singelen* "tintelen" in het Land

van Waas, maar er is ook een Katwijks en Zeeuws schipperswoord *zeng(e)*, *zing*e voor een windvlaag (vgl. Ghijsen 1190, Overdiep-Van Es 1949, 69), een woord waar overigens NEW 861 de etymologie niet van kent, maar dat er op zou kunnen wijzen dat hier mikrokosmische vergelijking een rol gespeeld heeft. Mogelijk hoort ook Noordhollands *zangere* "schrijven, aanhoudend kloppen van een wond, prikkelen (van de huid)", naast Fries *sangerje*, hierbij. Het NEW 861 ziet dat echter als verwant met *zengen* (van hitte). Pokorny 907 legt hier ook verband met Oudbulgaars *prě-sqčiti* "drogen" en *sqčilo* "oven". Maar er is dus reden om de groep bij de door wind en storm veroorzaakte ongesteldheden te plaatsen.

In hoofdstuk IV over de demonologie zijn ook woorden als *rede* en *bereden* besproken en demonologisch verklaard. Maar er is daar ook gewezen op een beschouwing van Weimann 1945, 71, die aan een kosmische vergelijking denkt.

In Noord-Holland wordt een lichte vorm van krankzinnigheid ook wel aangeduid met *de wurvel in 't hoofd* of *in z'n kop hewwe* of *hebben*. Oorspronkelijk werd dit van schapen gezegd, die in de rondte draaiden. Samenhang met zojuist genoemd "wirbel- und sturmwinde" lijkt niet onmogelijk.

In denkwijze enigszins verwant wordt in Drechterland van iemand die malende is, gezegd: *de molen loupt deur de vang*; dan werkt nl. de rem op de molen niet meer, zodat de wieken blijven draaien, maar dan is er toch alleen maar sprake van een metafoor.

Een vreemd geval schijnt men nog aan te treffen in wvla. *pumpel* "pukkel, puist, bobbel", waarschijnlijk een ontlending aan spa. *pimpollo* "uitbottiging van een boom". R. Versteganus schreef hierover in 1620: "Soo hy eenen dronckaert aenschouwde met eenen grooten, rooden neuse vol blauwe ende roode pumpelen, seyde dat de ziel van den wijn die hy ghedroncken hadde, was ghemonteert tot in het firmament van sijnen neuse, ende dat de pumpelen de meteoren waeren die door de exhalasi ghecauseert waren". In ieder geval een kosmische vergelijking.

Het woord *malaria*, waarvan in XV.7 sprake zal zijn, hoort niet bij de mikrokosmische parallellen. Daar is alleen sprake van (veronderstelde) invloed van en niet overeenkomst met meteorologische en andere kosmische verschijnselen.

Hoofdstuk IX *Theologie*

1. *God en de ziekte*

Naast de demonen treden de goden als veroorzakers van ziekten op. We zien dat nog bij de natuervolkeren, maar ook al in de oude beschavingen, b.v. zowel in de Oudindische Veda als bij de Assyro-Babyloniërs (Olbrechts 22-23). Ook de Joden beschouwden ziekte als een straf van God (Lyons-Petruccelli 71). Evenzo was het bij de Grieken en de Romeinen. Op een Grieks wijnmengvat, gevonden in Orvieto, staan waarschijnlijk Apollo en Artemis, die pijlen afschieten welke ziekte veroorzaken (Lyons-Petruccelli 159). Wij verwezen reeds naar de Ilias die opent met een epidemie, gezonden door Apollo. Droogleever Fortuyn 7 zegt met name van de Grieken dat bij hen de goden de geesten vervangen hebben.

In het Nieuwe Testament zegt Jezus wel uitdrukkelijk van de blindgeborene dat hij zijn ziekte niet heeft omdat hij of zijn ouders gezondigd zouden hebben, maar toch is de gedachte aan ziekte als straf in het christendom volop uit het Oude Testament overgenomen (Lyons-Petruccelli 71). Prosek II spreekt terecht van een diepgeworteld zondebewustzijn van de mens. Lessiak 138 ziet ook in het Duitse volksgeloof de sporen ervan dat b.v. stuipen als straf beschouwd werden. Gregorius van Tours (circa 538-593 of 594) schreef niet minder dan 23 ziekten aan zonden toe. Overigens moet uitdrukkelijk opgemerkt worden dat in de vroege Middeleeuwen het verband tussen ziekte en zonde ook door gewijde schrijvers beslist niet algemeen gelegd werd, maar voornamelijk werd aangevoerd voor die gevallen waar het notoire zondaars betraf (Kroll and Bachrach passim).

Waar de goden als straffers werden beschouwd, ontstond reeds vroeg de gewoonte zich tot de goden om hulp te wenden. De combinatie van geneeskunst en theologie is dan ook zeer oud. Alle Egyptische godheden werden geassocieerd met een of ander aspect van ziekte of gezondheid, zegt Lyons-Petruccelli 79. Bij de Grieken werd Apollo (evenals zijn zoon Asklepios) als genezende god aangeropen (v. Kraemer 64 vlg.). Overeenkomst met Apollo vertoont de Gallische zonnegod Belenus. Ook hij gold als genezende God (v. Kraemer 64 vlg.). Ook de Romeinen probeerden de goden te verzoenen om epidemieën te doen ophouden (Lyons-Petruccelli 231). Als uitloper van het oude bijgeloof waarbij de ziekten soms als demonen gepersonifieerd werden (vgl. 5.4) vinden we in Rome dat de koorts daar als een godheid werd beschouwd: ze had daar drie tempels. De grote wonderdoener in het Nieuwe Testament is echter niemand minder dan Christus. En dat werkte diep door.

Sint Benedictus (ongeveer 480-548) verbood de studie van de medicijnen, omdat ziekte alleen door goddelijke tussenkomst genezen zou kunnen worden (Lyons-Petrucci 283). Meer dan één bezweringsformule noemt dan ook God als de onmiddellijke veroorzaker van ziekte. In 1916 kwamen in Kruibeke in een bezweringsformule nog de volgende woorden voor: *Dezen kap* (= snee van een kapmes) *die God mij gaf* (Van Haver 157). En in dezelfde plaats en in hetzelfde jaar heet het in de incantatie bij verstuiking: *Ik werd van God gesteeken* (Van Haver 183). Op andere plaatsen wordt bij brandwonden het vuur toegesproken als *vuer Gods* en *vuur door God geschapen* (Van Haver 84). Duidelijk blijkt de werking van God ook uit de volgende door Van Haver 98 medegedeelde formule die bij hartkramp werd uitgesproken en waarbij door de zevende zoon werd "opgelegd" (d.w.z. dat deze de zieke de hand oplegde) met de woorden: *God raakt u, wees genezen*.

2. Neerslag in de woordenschat

In het Oudhoogduits wordt verschillende malen de beroerte met de hand van God gelijkgesteld. Bij Heyne 121 vinden wij als oude glossen geciteerd *apoplexia unsers herrn gottes hand* en *handgottes, schlag*. In het Nederlands wordt ook bij ziekten vaak de *hand Gods* als beeld gebezigd en zo vindt men ook reeds in het 16de-eeuws woordenboek van Kiliaen *hand Gods* als synoniem van "beroerte" (WNT V, 1800-1802). Ook in het Gents komt die uitdrukking in die betekenis voor.

Voor het Antwerps werd nog voor 1899 gegeven: *van de hand Gods geslagen zijn*; alleen is de betekenis daar iets minder zwaar: "ontsteld, uit zijn lood geslagen zijn" (Cornelissen-Vervliet I, 530). Ook voor Leuven wordt de uitdrukking, maar alleen in een vergelijking, opgegeven: *gelijk van de hand Gods geslagen* "heel ontsteld".

Zeker onder invloed van het Gentse veelluik, het beroemde schilderij in de Sint-Baafs, dat de aanbidding van het Lam afbeeldt, moet ontstaan zijn *van 't lam Gods geslegen* "door een beroerte getroffen" (Lievevrouw-Coopman I, 756, 498).

Volgens Beek 115 heette de epilepsie vroeger ook *die gramscap Goods*. Vandebussche 96 geeft nog als benamingen voor de beroerte: *Gods hand*, *Gods slag* en *Gods geweld*. Men bedenke dat hier *geweld* nog de oude betekenis van "macht" vertoont. Een andere variant, vermeld door Vandebussche 109 is *Gods macht* voor vallende ziekte. In Kerkrade wordt een lichte beroerte met een *herjodskonkel* aangeduid. Hier is de letterlijke

betekenis wel slag van *herr Gott* geweest; *konkele* betekent nl. "een pak op de broek geven" en is afgeleid van Kerkraads *konk*, de dialectvorm van *kont*.

Een van de woorden waarin het oude geloof in de straffende hand Gods ook nog voortleeft, is *plaag*. Men neemt aan dat het oorspronkelijk teruggaat op het Dorisch-Griekse *plâgâ* "slag", dat ontleend zou zijn in het Latijnse *plâga* "slag", "wind", dat overigens een oorspronkelijk Latijns *plangere* "slaan" naast zich heeft. Dat Latijnse *plâga* leeft dan nog verder in b.v. fr. *plaie* "wond", maar ook als ontlening in mnl. *plaghe* "wond".

Verder heeft het woord echter de christelijke betekenis van "goddelijke straf" gekregen en die betekenis is rond 1000 in het Nederlands en het Duits doorgedrongen. Veel vroeger kan dat ook niet geweest zijn gezien het woordbegin van het Duitse *plage* vergeleken met oudere leenwoorden als *pfersich* ontleend aan lat. *persicus* en *pforte* ontleend aan lat. *porta* en *pflanze* ontleend aan lat. *planta*, die *pf* hebben (vgl. Kluge 552, NEW 524). Deze betekenis werkt dan ook in de nosologie door. Engels *plague*, eveneens uit het Latijn afkomstig, betekent "pest". Mnl. *plage* (zie Mnl Wb VI, 401-402) betekende eveneens "pest" en "lues (besmettelijke ziekte)". In verbindingen als mnl. *die Sinte Jans plage* "de vallende ziekte" (Mnl Wb VI, 402) en ouder Duits *Sant Antonien plage* (Heyne 147) is de betekenis nog niet gespecificeerd. Honko 178 geeft naast *Antoniplage* ook nog *Antoniraache* (*raache* = hgd. *rache*).

In de Nederlandse dialecten leeft het woord *plaag* voort in de algemener betekenis van besmettelijke ziekte; in het Westvlaams *plage*, *plaag*, *ploag* in de betekenis "vallende ziekte", "toeval" in het Limburgs, het Drents, het Overijssels en het Gronings. Hoeufft 462 schreef nog in 1836 van het Bredaas: "Plaag heb ik hier wel eens in de beteekenis van ziekte hooren gebruiken, voornamelijk van eene aanstekende ziekte, vallende ziekte, of dergelijke kwalen". In Sint-Pieters-Kappelle worden de stuipen *de plaag* genoemd. In Heerde op de Veluwe kan men nog horen: *hie hêf 'n naere plaoge*. Daar betekent het dus ziekte in het algemeen en in Zeeland wordt in verband met ziekte zowel *een plaege* als *de plaege* gezegd. Gents *plage* is in gebruik voor gordelroos. Soms vindt men samenstellingen: Westvlaams *baardplaag* voor een bepaalde huidziekte. Vandenbussche 170 kent *muilplaag* voor mondsteking of stomatitis ulcerosa. Op het eerste oog niet duidelijk wat er bedoeld wordt, is de mededeling: *j aelt de plaege, a j nie oppast* in Ierseke en 's-Heer-Hendrikskinderen, maar overigens blijkt althans in deze laatstgenoemde plaats *de plaege* voor de griep gebezigd te worden.

Berns 279 geeft het woord nog voor mond- en klauwzeer en vlekziekte bij varkens.

Nog andere woorden voor pijn en ziekte komen uit de christelijke sfeer. Om te beginnen het woord *pijn* zelf, waarvan NEW 519 zegt: Het woord is als term van het christendom ontleend uit mlat. *pēna* "hellestraf" < lat. *poena* (waar het overigens een vakwoord voor "straf" van het Romeinse recht was; cfr. W. Hoffmann 1956, 31), << gr. *poinê* "boete". Later is het woord harde lichamelijke straf en foltering gaan betekenen.

Aan J. Daisne *Baratzeartea*, tweede dr. 1965, 83 ontlene wij een passage waarin hij schrijft: "en in mijn rug dat "kruis", waarvan ik nog nooit zo goed de volkse benaming heb begrepen". Waarschijnlijk heeft hij hiermede het spit op het oog. Vanuit de betekenis van kruis als paal waaraan Jezus Christus de marteldood onderging, heeft zich die van "lijden" ontwikkeld (WNT VIII, 419-421) en als men het spit als het toppunt van kwelling opvat, is de betekenis "spit" bij dit woord heel begrijpelijk.

Uit dezelfde kerkelijke sfeer komt ook Zeeuws *pinnetensie* = *penitentie*, dat Ghijsen 719 weergeeft als "kwelling (letterlijk en figuurlijk)"; overigens wordt het daar niet uitdrukkelijk als een nosologische term vermeld.

Wanneer een astmalijder het erg benauwd heeft, zegt men in Twente *wat hef e 'n plich* (= *plicht*). Blijkens WNT XII, 2641 betekent *plicht* ook "straf". Ook hier dus een ontwikkeling als bij *pijn*.

Benamingen als *gave Gods*, mnl. *de genade Gods* "de pest", die in hoofdstuk III over de taboe al vermeld zijn, ontstammen natuurlijk aan dezelfde gedachtenwereld. Hetzelfde geldt voor bij Lessiak 134-135 vermeld *das selige*, door hem terecht als vleinaam voor verschillende ziekten opgevat.

Tenslotte hoort in dit hoofdstuk ook *doodzonden* voor "grote witte stippen op de vingernagels". De band moet gelegd zijn door de uitdrukking *zo lelijk als een doodzonde* "oerlelijk". Of hebben we het beeld van zonden als vlekken op de ziel?

Hoofdstuk X *Koningszeer*

Het begrip *koningszeer* herinnert nog aan oeroude taboe-beschaving. Daarin was het gewone stervelingen verboden koningen, evenmin als priesters, aan te raken, wegens een bijzondere in hen huizende kracht. Van de andere kant hadden die koningen juist helende macht.

Bij alle volkeren toch, zegt Crawford 10, wordt het vermogen om te genezen beschouwd als van goddelijke afkomst. En nu hebben de goden deze gave overgedragen op sterfelijke mensen, vooral op degenen die door talent of geluk boven de maat van hun medemensen verheven zijn. Zo werd genezen al vroeg een attribuut van soevereiniteit. Freud (1966) 49 vlg. haalt een interessant voorbeeld uit Oost-Afrika aan, waarin de tweezijdigheid van de taboe nog duidelijk spreekt. De *Nuba's* geloven b.v. dat ze zullen sterven wanneer ze het huis van hun priesterkoning betreden, dat ze echter aan dat gevaar ontkomen als ze bij het binnenkomen hun linkerschouder ontbloten en de koning de gelegenheid geven deze met zijn hand aan te raken. Hier ligt de verklaring van de *morbus regius*, het *koningszeer*, *the king's evil*, waarbij niet steeds dezelfde ziekten bedoeld werden.

Koning Pyrrhus van Epirus, uit de derde eeuw vóór Christus, genas een zieke reeds van miltzucht door hem met de grote teen van zijn rechervoet aan te raken. Keizer Vespasianus genas blinden en lammen en Keizer Hadrianus genas waterzuchtigen door aanraking met zijn vingertoppen (Crawford 10).

In West-Europa is het verschijnsel ook reeds zeer oud. Höfler 163 wijst erop dat de Angelsaksische en Normandische koningen hun stamboom tot Wodan herleidden, zodat ook hier de goddelijke oorsprong van het vermogen aan de dag treedt.

Van de Frankische koning Clovis wordt verteld dat hij op raad van een engel die hem in een droom was verschenen, in 496 een van zijn pages van scrofulose genas door zijn nek aan te raken (Lindeboom 1961, 106). Crawford 12 noemt als eerste Franse koning die door aanraken genas, Robert II de Vrome (996-1031). De geneeswijze heeft daar lang stand gehouden. Ze is in Frankrijk nog toegepast door Karel X in 1824. In Engeland is ze het eerst in praktijk gebracht door Eduard de Belijder (gestorven in 1066). Maar daar wilde reeds de koning-stadhouder, die daar aan de macht kwam in 1689, er niet meer van horen (Van Dijk passim). Intussen had Karel II (1630-1685) nog in negentien jaar tijds 90.798 maal de aanraking uitgeoefend (Crawford 112).

Zie voor de genezende kracht van de Habsburgers en de koningen van Castilië en van Hongarije Van Andel 93.

Meester Thomaes Scellinck van Thienen treedt in 1343 op als onze zegsman. In Van Leersum 1928, 116 vinden we dat deze in verband met "scrofelen ende... gla(n)dulen" schrijft: "Ende ghi sult oec weten over waer dat een ghe [recht coninc] is in vranckeriick dat ghi [= hise] metter cracht van Gode al ghenesen doet. Ende daerom seit men alle kerstenheit dore dats coninx onghemac van vranckerike. Nochtan en scrivet [gheen] auctoer in sinen boeken. Mer ic hebber menich ghesien ... die ghenesen waren des coninx weggen van vranckerike".

Overigens verneemt men echter ook in de Middeleeuwen reeds nuchtere geluiden. De Vlaming meester Jan Yperman (1275-ongeveer 1330) had reeds naar aanleiding van de helende kracht van de Franse koningen bij *scrofulen* of *sconinx evel* geschreven: "vele geneester (= velen genezen er) met haren gelove ende onderwilen (= dikwijls) genesen sulke (= sommigen) niet" (zie Van Leersum z.j. XIX, XX).

Wat de semantische zijde betreft, blijkt met het koningszeer sinds de Middeleeuwen vooral de klierziekte bedoeld te zijn die in het Middeleeuws Latijn *scrofula* heette, een aandoening van de klieren in de nek. Maar in het klassiek Latijn betekende *regius morbus* "geelzucht" (Crawford passim, Van Dijk passim, WNT VII, 5281). Voor het verband tussen geelzucht en de naam *morbus regius* is wel gewezen op de mythe dat koning Midas alles waarop hij de hand legde, in goud kon veranderen (Crawford 31 vlg.). Verder konden de Hongaarse koningen niet alleen van geelzucht maar ook van krankzinnigheid genezen, de Habsburgse koningen van kropgezwollen en de Castiliaanse en Engelse behalve van klierzucht ook van vallende ziekte.

De Bont 1959, 1328 noemt als symptomen: open wonden, het moeizaam helen van wonden, geringere gevoeligheid voor verwondingen, dikke benen en leepogen. Een zegsman voor Westerhoven zegt dat het woord een ziekte van het ruggemerg aanduidt. Voor Gemert wordt het als een soort huidziekte omschreven.

Hoewel ons uit de Nederlanden geen historische gevallen van behandeling door een koning bekend zijn, hebben wij wel de taalkundige weerslag. Naast reeds vermeld *sconinx evel* (= *euvel*), waarvoor Mnl Wb III, 1784 twee vindplaatsen geeft, vond Braekman 1970, 458 in het Middelnederlands ook nog voor "scrofulose" *coninx onghemac*. Bij een voor het Brabants en Limburgs gehouden enquête bleek *koningszeer* voor scrofulose nog in vele plaatsen bekend: Meyel, Tungelrooy, Nunhem, Wommelgem, As, Rosmalen, Heusden, Herpt, Nieuwkuyk, 's-Hertogenbosch, Udenhout, Haren (N.Br.),

Tilburg, Goirle, Oisterwijk, Baarle-Nassau, Bladel, Oss, Hintham, Nuland, Uden, Gemonde, Erp, Boekel, Sint-Oedenrode, Beek en Donk, Vlierden, Deurne, Gemert, Westerhoven. De Bont 1959, 1328 kent voor Oerle zowel *kunningszeer* als *et kunningske dä heerst er*.

Hoofdstuk XI *Heiligen*

1. *Inleiding*

In de Middeleeuwen — zegt E. v. Kraemer 8 — werden talrijke ziekten in de volkstaal dikwijls alleen maar aangeduid met de naam van de heilige die geacht werd ze te kunnen genezen. In een ballade van Eustache Deschamps (ongeveer 1346-1406 of 1407) werd dan ook de term *maux des saints* genoemd en wel voor ziekten waarvoor niet van menselijke wetenschap maar van de hulp van heiligen genezing verwacht werd en voor ziekten waarvan men dacht dat die door heiligen konden veroorzaakt worden (v. Kraemer 8). Honko 181-182 verklaart het feit dat dezelfde heilige niet alleen om genezing van ziekte gevraagd wordt maar tevens als veroorzaker daarvan beschouwd wordt, uit het primitieve bewustzijn dat een wezen dat van een ziekte genezen kan, die ziekte ook moet kunnen veroorzaken. Hij schrijft: "das dem christlichen Denken geläufige lichte Bild vom Helfer, an den man sich im Augenblick der Gefahr und Not wenden kann, ist der urtümlicheren Denkweise fremd und unverständlich gewesen, und so hat man den Heiligen in einen absoluten Herrscher über die Krankheit verwandelt, der sie sowohl schickt als heilt. Ohne die Fähigkeit, die Pest zu senden, hielt man die Fähigkeit, sie zu heilen, beim heiligen Antonius nicht für möglich; die Konzeption setzt beide voraus. Wenn die Krankheit auftrat, glaubte man, sie sei von dem Heiligen geschickt und könne nur durch an ihn gerichtete Versöhnungszeremonien abgewehrt werden." Dat men hier met een primitieve denkgewoonte te doen heeft, bewijst hij dan verder met een mededeling van een arts die decennia lang onder Afrikaanse negers gewerkt heeft, dat dezen wegens de opzienbarende medische successen der artsen meenden dat deze ook machtige ziektenverwekkers waren.

Het is misschien wat overdreven om met Beek 189 te zeggen dat het min of meer toevallig is, welke heiligen voor welke ziekten aangeroeven werden, maar wie hangt, verlangt. En in zekere zin riep men in zijn nood iedere heilige aan die men maar kon vinden. Buschan 127, die aan het tellen is geslagen, vond 48 heiligen die voor een oogkwaal te hulp werden aangeroepen, voor epilepsie 40, bij bevalling 28, bij bezetenheid 40, bij koorts 126, bij jicht 22, bij pijn in de hals 17, voor kinderziekten 87, tegen hoofdpijn 48, tegen de pest 68 en bij tandpijn 21. Daarbij valt het op dat soms een en dezelfde heilige op verschillende plaatsen voor totaal verschillende ziekten vereerd werd (Buschan 127). Blijkens Volkskunde-Atlas II, 1963 kaart 13

werden in ons taalgebied voor genezing van de stuipen Sint Jan, Sint Cornelis, Sint Gillis maar ook nog 15 andere heiligen aangeropen.

Dit aanroepen van heiligen sloot aan bij een oude traditie. In het klassieke Athene geloofde men aan de genezende kracht van het standbeeld van Toxaris en in Olympia van dat van de atleet Polydamas op koortslijders die het beeld aanraakten (Van Andel 83). Later zullen wij nog zien hoe heiligen ook het werk van oude goden (i.c. Gallische) voortzetten.

In de volslagen onmacht om b.v. het Sint-Antoniusvuur te bestrijden werden her en der de beschermheiligen van de streek aangeropen, de H. Martinus te Tours, de H. Odo te Bayeux, de H. Martialis te Limoges, de H. Laurentius in Normandië (Bauer 1973, 36-37). Vandaar dan ook in Frankrijk benamingen als *feu Saint Lorens* en *feu Saint-Marcel* (Bauer 1973, 19). Tekenend is wat er met de naam van Sint Martinus gebeurd is. Als grote heilige werd hij in en rond Tours, waar hij bisschop was geweest, voor alles aangeropen. Zo verhaalt Gregorius van Tours hoe hij zelf eens drie dagen een visgraat in zijn keel had gehad en dat die, doordat hij tot Sint Martinus bad, verwijderd kon worden. Dat verhaal verklaart dat *mal de gorge* in Frankrijk ook wel *mal saint Martin* heet (vgl. v. Kraemer 1950, 38-42).

In casu voor Italiaanse dialecten wil Galli de Paratesi 130-132 het gebruik van heiligennamen in b.v. *mal di San Francesco*, *mal di San Donato*, *mal di San Valentino*, *mal di San Genese* voor epilepsie aan eufemisme toeschrijven. Ook bij het benoemen van aambeien wijst zij daarop. Het is voor ons echter de vraag of niet veel meer radeloosheid in het bestaande dan angst voor het mogelijk komende hier de verklaring geeft.

In dit hoofdstuk zullen formeel genomen drie hoofdgroepen van namen van ziekten in verband met een heilige worden onderscheiden. De grootste groep is die waar de naam van een heilige in de ziektenaam voorkomt, b.v. *Sint-Vitusdans*, *Catharinarad*. Hoe groot dat aantal wel is, blijkt alleen al uit het feit dat Erik v. Kraemer in het register op *Les maladies désignées par le nom d'un saint*, afgezien van varianten, er voor het Frans niet minder dan vijftig noemt: *mal Saint Antoine*, *mal Sainte Apollonie*, *mal Sainte Claire* enz. Daarnaast is er een tweede groep die de naam van de bedevaartplaats noemt waar de heilige vereerd wordt, b.v. *Steenhuffel* of *Van Steenhuffel* voor "spruw", of *Hunselzeek* voor "scrofulose". Op de derde plaats noemen wij dan de vaag aanduidende benaming van het type *heilige(n)werk* zoals b.v. een verzwering in het gezicht in Schayk genoemd wordt of het koningszeer in Tienraai en Meerlo-Wanssum.

Het valt niet te ontkennen dat aan deze benamingen gedeeltelijk een bijbelse gedachte ten grondslag ligt. Het leven van Jezus van Nazareth was

een doorlopende bekommernis om de zieken. Zo verdreef hij bij de moeder van Petrus de koorts; zie E. Schillebeeckx *Jezus, het verhaal van een levende* derde druk, 1975, 146-164, inz. 155-156. In Mattheus XI, 5 vat hij zelf samen: "blinden zien en kreupelen gaan, melaatsen worden gereinigd en doven horen". Christus' leerlingen volgden zijn voorbeeld. In de Handelingen der Apostelen III 6 zegt Petrus tot een lamme: "In de naam van Jezus Christus van Nazareth, sta op en wandel" en toen Petrus hem had opgericht — zegt het boek — werden zijn voeten en enkels gestevigd en hij sprong op en stond en wandelde. Het is dan verder begrijpelijk dat in de katholieke landen — trouwens ook in Mohammedaanse — mannen en vrouwen van heilige, standvastige levenswandel een roep van heiligheid kregen en dan door de mensen in hun nood als bemiddelaars tussen hen en de Goddelijke genade werden aangeropen.

Daarnaast kwam het echter voor, hoewel minder, dat de heiligen uitdrukkelijk ook als wrekers, als straffers werden beschouwd, die de ziekten veroorzaakten (v. Kraemer 1950, 2, 18 en Baumer 164). Een bij v. Kraemer 18 uit een vijftiende-eeuws boek geciteerde hymne, die waarschijnlijk uit de twaalfde eeuw dateert, treedt als onverdachte getuige op:

"Percutit et sanat, extinguit et excitat ignes
ardentesque minas intonat Antonius."

(vert.: "Antonius treft en geneest; hij dooft de vuren en hij wakkert ze aan en hij doet brandende dreigementen weerklanken").

Bauer 1973, 65 zegt dan ook dat Antonius niet alleen tegen het heilig vuur kon beschermen, maar er ook mee kon straffen. Vindicatief was voorts b.v. Sint Eligius (v. Kraemer 108-115). Ook een benaming als *penitentie* (of *plaghe*) van *Sint Cornelis* of zestiende-eeuws *sint Jans plaghe* of door Honko 181 aangehaald Duits *Sint Antons Rache, Plage, Pein* ziet de vallende ziekte blijkbaar als straf (Beck 124, J. van Vloten, *Het Nederlandsche kluchtspel* tweede druk, I, 90). Wij zullen er nog meer voorbeelden van zien.

In zoverre zet het christendom een heidense traditie voort, waar, zoals we in een vorig hoofdstuk zagen, goden ziekten als straf overzonden, maar ook konden worden verzoend. Zeer bewust heeft de Kerk dit diep-gewortelde volksgeloof in andere, christelijke banen trachten te leiden. In het oude Gallië schreef het volk geneeskundige kracht toe aan wateren en bronnen die aan heidense godheden gewijd waren en nu stelde de Kerk die oude ver-

eringsplaatsen onder bescherming van heiligen. Zo werden die heiligen direkte opvolgers van heidense goden; zie v. Kraemer 2. Lessiak 180 schrijft: "gewis [sic !] sind krankheiten auch nach heiligen benannt worden, so wenn etwa *st. Rochus-übel* für pest, *morbus sancti Laurentii* für rotlauf gesagt wird. bei der mehrzahl der krankheitsbezeichnungen dieser art jedoch scheint der christliche heiligenname nur äusserer firmis zu sein, ihre wurzeln stecken in heidnischen cultbräuchen, deren begehung die kirche in kluger berechnung verstanden hat, mit dem leben und würken bestimmter heiligen in beziehung zo bringen". De heiligen — zegt Prosek II — "werden ständig um Hilfe gebeten, bis sie im Laufe der Jahrhunderte selbst die Krankheit verkörpern, wegen der man sie um Linderung bat".

Het verband tussen de ziekte en de betrokken heilige is zeer gevarieerd. Vaak was er, zoals we zagen, geen enkel rechtstreeks verband en ging het om de heilige van de streek. In een aantal gevallen is het de naam van de heilige die tot een bepaalde verering leidde. Zo worden de Westvlaamse *Sint-Blasiuszeren* (Latijns: rupia) aldus genoemd omdat de huidziekte met blazen of blaren begint. We zouden hier kunnen spreken van een volksetymologisch verband. Ook daarom b.v. wordt Valentijn tegen vallende ziekte aangeroept. Zie voor verdere voorbeelden Buschan 127, die o.a. ook vermeldt dat naamsovereenkomst ook wel als oorzaak beschouwd moet worden van het feit dat de H. Catharina voor ziektes werd aangeroept die als *katarrh* werden betiteld. In dit verband wordt ook vermeld dat de H. Leonardus (alias Leen) werd aangeroept bij lende pijn, pijn in de leën (Volkskunde-atlas 1965, 86) en dat men bij *zilt* "eczema" naar Zellick (ook wel Zillick) en naar Zulte ging (De Cock 251).

In een aantal gevallen zoals bij *Markoen* en *Korijnzere* is het verband eigenlijk onbekend, maar heel vaak ligt de verklaring in een detail van het leven of althans de legende van de heilige. *Catharinarad* is de naam voor een huidziekte die zich in de vorm van een wiel openbaart. Hier ligt de oorsprong van de benaming in het feit dat de H. Catharina van Alexandrië in de vierde eeuw op een rad met scherpe punten gemarteld zou worden. Overigens brak op haar gebed het rad, waarna zij onthoofd is (KE VI, 937): zij wordt dan ook met een wiel afgebeeld. Duits *Sankt Rochus-übel* voor "pest" herinnert aan de H. Rochus, overigens veel later levend, van 1295-1327, die door gebed en het kruisteken in Italië pestzieken genas. Zo gaf de H. Laurentius, die op een gloeiend rooster gefolterd werd, zijn naam aan de *morbus sancti Laurentii*; zie voor beide namen Lessiak (1912) 180. Van de H. Apollonia werden de tanden gebroken. Vandaar dat zij tegen tandpijn werd

aangeropen en dat tandpijn in Frankrijk als *mal sainte Apollonie* voorkomt (v. Kraemer 19-20).

Een ingewikkeld geval is Frans *mal sainte Claire* voor een oogziekte. Van de H. Clara, die in de 7de eeuw geleefd heeft en die *Clara* genoemd zal zijn wegens haar blonde haren, zegt de legende dat zij blind geworden was door altijd aan de voeten van het kruisbeeld te bidden. Zij heette immers ook Cécile vanwege die blindheid: Latijns *caecus* betekent "blind". Het lijkt dus begrijpelijk dat een oogziekte aan deze heilige de naam ontleend heeft, al kan de bijgedachte aan Frans *clair* "helder" medegewerkt hebben (v. Kraemer 20-21).

Naast de groep van *maux de saints ne se laissant pas identifier* onderscheidt v. Kramer 9, 131 vlg. ook nog ziektenamen van denkbeeldige heiligen. In ons taalgebied is Vlaams *witheilige* of *witte heilige* voor een bepaalde huidziekte een volksetymologische vervorming van Frans of Latijns *vitiligo* (De Bo 1213). Een ander procédé leidde tot *Sint-Aignonziekte* voor "favus". Vandebussche 190 geeft als enige voor "hoofdzeer" deze naam. Duidelijk is dit een leenvertaling van Frans *mal saint Aignen*. Inderdaad heeft er in de vijfde eeuw een H. Anianus bestaan, maar het verband tussen deze ziekte en de aangeropen heilige is geen ander dan dat bij metanalyse (d.w.z. verkeerde woordscheiding) in de verbinding *saint Aignen* de officiële Franse benaming *teigne*, het Franse woord voor favus, voor de dag schijnt te komen (v. Kraemer 88-89).

In geval van een ingebeelde ziekte wordt in Antwerpen gezegd: *hij heget* (= heeft het) *Sinte-Medunkt* (lett. = *mij dunkt*). Het is duidelijk dat het hier niet om een heilige gaat, maar dat het een spottende benaming is.

Tenslotte kan v. Kraemer in Frankrijk enkele heiligen als opvolgers van heidense goden aanwijzen, nl. bij *mal saint Jean*, *feu de saint Martial*, *mal saint Maur* en *mal saint Vitus*. Van twee van deze heiligen geldt dat ook in de Nederlanden: *Sint Jan* en *Sint Vitus*, zoals we nog zullen zien.

De heiligen die van ziektenamen een bestanddeel uitmaken (*Catharina-rad*, *Sint-VitUSDans*, *Antoniusvuur*, *Sint-Cornelisziekte*) dateren allen uit de eerste tijd van het Christendom. Catharina was een heilige die, zoals reeds vermeld, leefde in de 4de eeuw, *Sint Vitus* stierf in 303 of 304 en met *Antonius* wordt de H. Antonius Abt bedoeld, die op 17 januari 356 stierf. De H. Rochus alleen leefde veel later, zoals we zagen. Uiteraard betekenen deze chronologische gegevens een terminus a quo. De naam kan niet ontstaan zijn voor de heilige geleefd had. Toch zijn wij geneigd te geloven dat heiligennamen als benoemingsmotief pas betrekkelijk laat in de Middeleeuwen opkwamen. In het Middelnederlandsch Woordenboek ontbreken *Antonisvier* en

Catharinarad b.v. volkomen. Een uitzondering vormt *dat Sinte Jans evel* of *die Sinte Jans plage*, die in de kluchten vermeld worden. De oudste Nederlandse vindplaats van *S. Anthonisvier* dateert pas van 1544 (WNT Supplement I, 1309-1310). Voor het Duits worden daarvan echter verschillende middeleeuwse vindplaatsen vermeld (Heyne 133). In het Mnl. handschrift *Serrure* uit de tweede helft van de 15de eeuw komen *sente Loys evele* en *sente Jobs evel* beide waarschijnlijk voor "cyanose" voor (Mnl Wb VI, 412).

In Frankrijk is het type namen wel iets vroeger geattesteerd. Men vindt het b.v. al in 1369 (*maladie Sint Fremin*; v. Kraemer 115), 1347 (*mal Saint Julien*; v. Kraemer 117), 1346 (*mal Sint Antoine*; v. Kraemer 11), 1342 (*mal Sint Martin*; v. Kraemer 38) maar ook al bij Adam le Bossu ongeveer 1235-1287 (*mal Saint Lienart*; v. Kraemer 36) en zelfs al bij Chrétien de Troyes, die schreef ongeveer tussen 1160 en 1190 (*Saint Martin et Saint Fiacle*; v. Kraemer 21).

Tenslotte willen wij opmerken dat er ook in de Middeleeuwen ernstige beoefening van de geneeskunde bestond, waar de heiligen niet aan te pas kwamen. In het *Medecine Boek* van Jan Yperman uit 1310 komt geen enkele heiligennaam voor en in het *Boec van Chirurgien* van Scellinc 1343 ook niet meer dan een, nl. in het woord *Sinte Anthoniis vuer* (Van Leersum 1928, 108).

2. Heiligen waarbij het verband met de ziekte uit hun leven of legende verklaard kan worden

Beginnen wij dan met die heiligen waarbij in hun leven of legende het verband met de betrokken ziekte (of althans een van de betrokken ziekten) valt aan te wijzen.

De H. Antonius Abt, waarschijnlijk gestorven in 356, was volgens Berns 266 de populairste heilige gedurende de Middeleeuwen. Hij wordt aangeroepen tegen *het vuur* of *ignis sacer* in de dubbele betekenis van "erysipelas" en "gangreen" (Berns 266). Het woord *Sint-Antoniusvuur* en varianten (blijkens WNT Supplement I, 1309-1310 een benaming voor verschillende ziekten bij mens en dier die alle dezelfde uiterlijk waarneembare verschijnselen vertonen, t.w. ontsteking van de huid, gepaard gaande met rode vlekken, puisten, zweren en dergelijke) is in eerste instantie een benaming geweest voor de door vergiftiging met moederkoren ontstane vreselijke ergotismus gangraenosus, een ziekte die zich op twee manieren openbaarde, die men respectievelijk met *gangreen* en *kriebelziekte* (zie ook Lindeboom 1961, 117) kan aanduiden, een ziekte die zeker al in 857 heeft bestaan en als gangraenosus nog in

1777 in Sologne en als convulsivus nog in 1879 in Duitsland is voorgekomen (Bauer 1973, 34, 41, 49).

Dat in een varkensziekte de naam van Sint Antonius terug te vinden is, is begrijpelijk omdat van hem verteld wordt dat de duivel hem in de gedaante van een varken bekoorde; het varken is dan ook steeds aanwezig in zijn iconografie. Ook is in de benaming van het gangreen het element vuur duidelijk: dit wijst immers op een aandoening met brandende pijnen. En voorts wijst v. Kraemer 11-19 er zeer terecht op dat een van de verbanden tussen Antonius en dit vuur o.a. in 1414 is uitgedrukt door Jean Gerson op het concilie van Konstanz: "Il est facile de croire que saint Antoine a reçu une grâce spéciale de guérir le feu corporel dans les membres des infirmes, de même qu'il triomphe du feu spirituel du désir charnel"; hij werd immers vaak bekoord (v. Kraemer 16-17).

De oorsprong van het benoemingsmotief van de H. Antonius schijnt te localiseren te zijn in Motte-aux-Bois in de Dauphiné, waarheen in of kort na 1070 de reliquieën van Sint Antonius Abt zijn overgebracht, wat in 1089 bij een nieuwe ergotisme-epidemie uiteraard tot intense aanroeping van deze heilige leidde (Bauer 1973 passim, v. Kraemer 11-19). Bekende bedevaartplaatsen waren verder Borsbeke in W.-Vlaanderen, Belle in Frans-Vlaanderen en Wezel aan de Rijn (R.M. van Heeringen, A.M. Koldewey en A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder* 1987, 129).

In de vorm *Sinte Anthoniis vuer* is de naam ten onzent al vermeld bij Scellinc (Van Leersum 1928, 319). In later tijd is het woord blijven voortbestaan, zowel voor veeziekten als voor "roos", "belroos", "gordelroos" en "lupus" (vgl. WNT l.c.). Een *Sint-Theuniszweer* is volgens Vandenbussche 192 een "koolbui".

Voor Nederland kent Berns 262 de term voor varkens in de Kempen (bij Goossenaerts en Cornelissen-Vervliet, Aanhangel) maar wij kunnen daar nog het Zuidoostvlaams en het Land van Waas aan toevoegen; zie Teirlinck III 1922, 66 en Joos 78, waar *Sint-Antoniusvier* als een varkensziekte omschreven wordt.

En wat de ziekten van de mensen betreft: in dialectenquêtes rond 1980 voor Brabantse en Limburgse dialecten wordt *Sint-Antoniusvuur* nog voor enkele plaatsen voor "roodvonk" opgegeven. Verder kennen wij het nog in de betekenis "gordelroos" in Gent en Kortrijk en werd het voor Antwerpen opgegeven als erysipèle urticaire, een niet zo kwaadaardige huiduitslag. Van de opgave bij Goossenaerts 682 voor het noordwesten van de Kempen is het niet duidelijk of *sintunisvier* ook van mensen gezegd wordt. Voor het Land van Waas noteerden wij nog de schertsende uitdrukking van *Sint-Antoniusvier*

hebben "zeer langzaam lopen". Voor het noorden ontvingen wij alleen een mededeling van dr. G. Kocks, die schreef dat Naarding nog een *antoniusvuur* (N.B. zonder *sint*) had aangetroffen in de Drentsche Courant van 20 sept. 1862.

Terwijl de benaming *Sint-Antoniusvuur* ook ver buiten de Nederlandse grenzen in zwang is (Duits *Antoniusfeuer*, Engels *Anthony's fire*, Frans *feu Saint-Antoine*) schijnt het *Sint-Catharinawiel* niet alleen in ons taalgebied tot het zuiden beperkt te zijn (zie kaart 15), maar is het ook b.v. noch in het Frans noch in het Duits bekend. In België echter wordt de H. Catharina in 92 kerken speciaal vereerd en dat zal zeker wel tot de grote bekendheid van het woord hebben bijgedragen. Het woord is in gebruik voor "herpes", "ringworm", "gordelroos" (De Cock 255, 40 vlg.), huidziekten die in een kring rond het lichaam lopen of in het haar of op de wang wielvormige vlekken knagen (Teirlinck III 1922, 67). De benaming is een zinspeling op de marteldood van de heilige Catharina van Alexandrië, die in 11.1 aan de orde is geweest.

De naam *Sint-Catharinawiel* vertoont vele varianten: *katrieneraojke* (*raojke* is het verkleinwoord van *rad*), waarvan het tweede deel zelfs vervormd werd tot *-draojke*, *katrienswiel*, (*sente*) *katrienewiel*, *katrijnswieltje*, *kattelijnewiel* (met name in Hulst), *kortelijnenwiel* (Land van Waas) enz. Soms ook zijn het hele woordgroepen b.v. (*half*)*rad van Sint Katrien*, *wiel van Sint Katrien*; soms ook wordt het begrip *wiel* niet vermeld en zegt men *dijen heet van Sinte Ketrien*, of heet de ziekte eenvoudig *sintekatrijn*. Wij geven hier op kaart 15 de verbreiding in de Brabantse dialecten, maar ook daarbuiten komt het motief voor. In Limburg werd het opgegeven voor Ophoven, Opglabbeek, As, Loksbergen, Jeuk, Stein, Hoeselt en Meeuwen, maar verder ook in aan Limburg grenzend Moelingen, in Hulst en Kortrijk. Ook vindt men het in het Zuidoostvlaams idioticon van Teirlinck, het Westvlaams idioticon van De Bo, het Antwerps idioticon van Cornelissen en Vervliet en het Gents van Lievevrouw-Coopman 625. Cornelissen-Vervliet, Bijvoegsel III (1939), 31 deelt mede dat men ervoor ter bedevaart ging naar 's-Gravenwezel. Geen wonder dus dat in Volkskunde-atlas IV 1965, 63 de benaming vooral Brabants wordt genoemd.

Over het type *sjnelle katrien* "diarree", *jungferkattl* "menstruatie" en 'k het op m'n ketrien "ik ben verkouden" zal in het hoofdstuk van de humoraalpathologie gesproken worden.

De H. Laurentius, gestorven in 258, leeft nog voort in de Luikerlandse benaming *les mâ d'saint Lorint*, "een huidziekte die zich uit in brand- en etterwonden" (De Cock 307) en Westvlaams *Sint-Lauwreinsblaren* of *Sint*

Laurentiusblaren "bep. huidziekte die zich door grote blaren kenmerkt (pemphigus chronique)". De oorsprong is hier duidelijk. De heilige is op een rooster verbrand en werd dan ook op vele plaatsen tegen huidziekten (brand) aangeroepen (KE XVI, 270). Buiten het Westvlaams hebben wij zijn naam overigens nergens in ons taalgebied als deel van een ziektebenaming aange-troffen.

Verschillende woorden en wendingen om ziekten te benoemen vertonen de naam *Job*: Middelnederlands *sente Jobs evel* (Mnl Wb VI, 412), *sint-Jobsziekte* ook "venerische ziekte" zoals 15de-eeuws Frans *mal Monseigneur Saint Job* (WNT VII, 308), Duits *Jobsplatern* "venerische ziekte" (Weimann 1952-1953, 80) en *van Sint Job hebben* "aan etterende zweren lijden" (De Cock 254). Met deze persoon wordt Job uit het Oude Testament bedoeld, die blijkens Job II 7 over zijn hele lichaam met boze zweren was aangetast en daarom ook in de Katholieke Kerk als de patroon van lijdens aan allerlei afzichtelijke huidziekten vereerd wordt (WNT VII, 308). Misschien wijst het laatste element van *sint-jobsplaag* (WNT VII, 308) erop dat hij ook wel als veroorzaker van de ziekte (i.c. venerische ziekte), dus als straffer beschouwd werd.

In de Nederlandse dialecten vonden wij alleen Westvlaams *sint-jobszweren* "huidziekte, vnl. impetigo figurata" en Gents: *van sente Job gekweld zijn* "een stinkende adem hebben".

Marculphus, ook wel Marcou en Markoen geheten, was een heilige Benedictijner abt (490-558), die vooral in Normandië werkzaam is geweest. Volgens Crawford 16 zegt de legende dat hij lijdens aan koningszeer genas. Een incantatie uit Arendonk, te vinden bij Van Haver 152, luidt nog: "Drijf te samen met Sint Marcoen den uitslag weg". Hij werd begraven in Reims en is later overgebracht naar Corbeny, waarheen de Franse koningen na hun zalving ter bedevaart kwamen om dan door de voorspraak van de heilige de macht te verkrijgen om hen die aan het koningszeer leden, te genezen (KE XVII, 238). Zie voor verdere gegevens F. D(e)brabandere) in De Leiegouw XVII (1975) 406. De heilige heeft, zij het dan alleen in het zuiden, maar volgens WNT IX, 246 dan ook in heel Vlaams België, duidelijk sporen in een ziektenaam nagelaten. Vandenbussche 146 spreekt van *Sint-Markoenknobbels* en *Marculphuszeer*, gewoon *markoen* of *marcou*. Daarvan zijn varianten als *het euvel van Sint Markoen*, *hebben van sintmarkoen*, *Sint-Markoes*, *Sinte-Markoe(n)szeren* en *marcouzeer*. Bedoeld wordt met dit alles de scrofulose.

Enigszins onduidelijk is de weg die de ziektebenamingen rond Sint Elooi afgelegd moeten hebben. De Bo 887 noemt Westvlaams *sint-elooinagels* voor Frans *panaris anthracoides*, een verzwering aan de vinger. Vandenbussche 198

omschrijft de ziekte als "rupia" en spreekt elders van een soort fijs. Volgens De Katholieke Encyclopaedie IX, 912-913 worden met de zgn. *nagelgaten* "steenpuist", fra. *furoncle*, fra. dial. *clou* bedoeld; zie ook De Cock 41 en 254, die van *nagelkoppen* voor bepaalde zweren spreekt. Buiten het Westvlaams schijnt het woord overigens niet meer voor te komen. In het Mnl Wb IV, 735 wordt *Sente Loys evel* (*evel* = *euvel* "kwaad") vermeld als "naam van verschillende ziekten, bepaaldelijk een gezwel of zweer". Het zat wel onder invloed hebben gestaan van Frans *mal Sint Eloy*, dat door Ducange als "abcès apostume ou scorbut" wordt omschreven. V. Kraemer 112, handelend over het *mal saint Eloi*, zegt dat er "la fistule et des maux apparentés" mee worden aangeduid. Het woord wordt voor het Middelnederlands verder nog vermeld door Van Leersum z.j. 259, Braekman 1970, 209 en 437 en Braekman 1975, 389.

Elooi, de aan het Frans ontleende vorm van de H. Eligius, was de naam van een goudsmid in Limoges, die leefde van 588-660. In het feit dat hij goudsmid was, moet wel de eerste oorsprong van de genoemde benamingen gelegen zijn. Dat zijn patroonschap van de goudsmiden op dat van de hoefsmiden is overgegaan (Mnl Wb IV, 735 vermeldt dat hij wordt aange-roepen tegen veepest en paardeziekten), is aannemelijk en vanuit die positie zal hij ook wel met de zgn. *nagelgaten* in verband zijn gebracht. Nu onderscheidt De Bo 637 wel zeer nadrukkelijk de *Sint-Elois-nagels* (fr. *panaris anthracoides*) van de huidziekte die *nagelgaten* heet (Latijns *ecthyma*). Maar onbegrijpelijk is het door het volk gelegde verband toch geenszins.

Is het gezien de moeilijkheid om een goed aanknopingspunt in zijn vita, die overigens een menigte genezingen vermeldt, te vinden wel zo onredelijk om met Gaidoz, geciteerd bij E. v. Kraemer, in hem een voortzetting van een oude god-smid ("dieu forgeron") te zien?

Stellig uit Frankrijk overgenomen is de rol die aan Sint Maarten, de grote apostel van Tours, in de ziektebestrijding is toebedacht. Frans *mal saint Martin* betekent overigens een keelziekte en wel speciaal "équinance" (v. Kraemer 38). Hoe aan de H. Martinus deze rol is toebedacht, is in de vorige paragraaf al uiteengezet.

In onze dialecten vinden we alleen de weerslag in het Land van Waas: *van Sinte Marten hebben* "lijden aan het koningszeer". Het lijkt mij overigens dat hier oorspronkelijk **van Sinte Markoen* gezegd moet zijn.

Ook de H. Cornelius, die paus was van 251-253, was buitengewoon populair, o.a. tegen de stuipen en vallende ziekte. In Volkskunde-atlas 1965, 18 wordt vermeld dat hij in Nederland en in Vlaams België op niet minder dan 151 plaatsen vereerd werd. De Cock 104 noemt o.a. Dieghem bij

Brussel, Ninove, Aalst, Schellebeke, Denderbelle, Snaaskerke, Aalbeke bij Kortrijk, Beerse bij Turnhout en Petit-Roeulx bij 's-Gravenbrakel als bedevaartplaatsen. Beck 124 wijst erop dat de vallende ziekte ook *penitentie* of *plaghe van Sint Cornelis* heet, omdat men geloofde dat hij die ziekte niet alleen genas maar ook als straf toezond.

Voor het Middelnederlands vonden wij in Verdam 1911, 308 *vallen van dat evel van Sinte Cornelis* waar blijkbaar van vallende ziekte sprake is; Braekman 1975, 371 geeft ook rond 1500: *sancte cornel euel* en *sinte cornelis ongemack*. In een ander Zuidhollands citaat uit de 15de eeuw is sprake van *sinte cornelij's euel*, waarmee waarschijnlijk zweren of een huidziekte is bedoeld (Braekman 1970, 413). Zie ook Buschan 133 en Lessiak 179.

Een rechtstreeks verband tussen de betrokken ziekten en de levensbeschrijving is niet te vinden. Weliswaar wordt nog in een hedendaagse incantatie gezegd: "O, H. Cornelius gij waart van vallende ziekte en bloedstilstand aangedaan" (Van Haver 163), maar is dat niet pour besoin de la cause? Ook Van Andel 160 zegt dat hij lijdens aan vallende ziekte genas, maar hier vragen wij eveneens: waarop steunt dat? Volgens de *Légende Dorée* van Jacques de Voragine II, 208 heeft de heilige wel een zekere Sallustia, die al vijf jaar lam was, genezen. Maar dat is niet dezelfde ziekte.

Al met al is de naam (*Sint-*)*Cornelisziekte* voor "stuipen" ook in het zuiden tamelijk zeldzaam. De Bo vermeldt het woord niet maar in de Volkskunde-atlas 1965, 25 wordt de betiteling Westbrabants genoemd. Bedoeld is wel de Belgische provincie. Voorts vonden wij het woord voor Watou en in de betekenis "vallende ziekte" en "stuipen" te Gent.

Alleen voor Brussel geeft De Cock 297 voor "aan scrofulose lijden" op: *van Sinter Goelen hebben*. Niets uit de legende wijst op enig verband tussen het koningszeer en Sint Goedele (fra. Sainte Gudule), die stierf in 712. Maar zij is de patrones van Brussel (KE XII, 17) en daaruit zijn en de devotie en de naam te verklaren.

Van de H. Aegidius vertelt de legende dat hij eens gewond werd door de pijl van een jager die schoot op de hinde die de heilige eremiet met haar melk geregeld voedde en dat de heilige op zijn gebed van God verkreeg dat de wonde niet genas, opdat hij zo meer verdiensten zou verwerven. Dat heeft ten gevolge gehad dat men de heilige speciaal tegen de kanker te hulp riep en dat *mal saint Gillain* in het oudere Frans deze kwaadaardige ziekte aanduidde. Daarnaast is er in het leven van de heilige sprake van meerdere genezingen van bezetenheid, een kwaal die men gemakkelijk met krankzinnigheid en epilepsie verwarde. Daaraan moet de Franse benaming *mal de saint Gilles* voor "epilepsie" worden toegeschreven (v. Kraemer 30-32).

Ten aanzien van varkens geeft Berns 263 *Sint Gillisziekte* als heteroniem voor vlekziekte. Waar Berns 267 zegt dat de vlekken op de huid tot die benaming aanleiding zullen hebben gegeven, is er kennelijk een ontsporing. Die opmerking kan alleen slaan op het enkele regels te voren vermelde *blauwziekte*. Voor de mensenziekte beschikken wij slechts over één gegeven: De Cock 270 localiseert *van Sinter Gielen hebben* voor "aan scrofulose lijden" in Brussel. De betekenis moet wel secundair zijn.

Vanaf de 10de eeuw wordt Sint Hubertus, overleden in 727, tegen hondsdolheid vereerd. Sinds de 11de eeuw geldt hij ook als patroon van de jacht. Vaak vertelt men van hem dat hij bekeerd werd, doordat hem op zekere dag een hert met een kruis tussen het gewei verscheen, maar eigenlijk hoort die legende thuis bij de H. Eustachius, die op dezelfde dag vereerd wordt (KE XIII, 706-707). In ieder geval wordt voor het Gents 't *Sènt Huivrechtsziekte* "hondsdolheid, watervrees" vermeld. Rechtstreeks verband met Sint Hubertus is er — gezien het zojuist medegedeelde — dus niet. De naam kan ook te danken zijn aan de verering in de abdijen waarheen men ter bedevaart ging.

Ten dele vanwege de volksetymologie (verband in het Latijn met het werkwoord *valere* "sterk zijn"; KE XXIII, 612), ten dele ook wegens een episode in de levensbeschrijving van de heilige is de vallende ziekte aan de naam *Valentijnsziekte* (Duits *Sankt Veltins Krankheit*, Frans *mal saint Valentin*) gekomen. De H. Valentijn van Terni stierf in 306. De episode waarop wij zinspeelden, bestaat hierin dat hij om de waarheid van zijn leer te bewijzen een epilepticus genezen zou hebben (v. Kraemer 54-55). De benaming *sant Velten plage* (Heyne 125) wijst er op dat hij ook als bestraffer voor de zonde werd beschouwd. Pas in 1899 is het woord voor het eerst in het Nederlands aangetroffen en wel in een woordenlijst van De Beer en Laurillard (WNT XVIII, 271). Waarschijnlijk is het een leenvertaling uit het Duits. Van Nederlandse dialecten is het ons niet bekend.

Verder is er nog een herinnering aan de H. Vincentius, een heilige die gemarteld is onder keizer Diocletianus in 304. De door De Voragine 144-147 beschreven vreselijke martelingen die hij moest ondergaan, stempelen hem wel tot een heilige die tegen allerlei pijn kon worden aangeropen. Hij wordt dan ook nu nog in Eeklo om genezing van verschillende ziekten vereerd.

In het Middelnederlands kende men ook *Sente vincentius euel*, waarvan verder alleen gezegd wordt "es blaue ende root". Wellicht, zegt Braekman, geeft het een soort ettergezwollen aan. In Frankrijk is een *mal saint Vincent* bekend. Zie v. Kraemer 55, Braekman 1970, 209, 471.

Van de H. Blasius was hiervoren reeds even sprake. Hij werd in 316 gruwzaam gemarteld. Dat hij sedert onheuglijke tijden de patroon tegen keelziekten is, kan worden gezien als gevolg van een volksetymologisch verband leggen tussen zijn naam en het werkwoord *blazen* maar ook berusten op de legende dat hij een kind dat een visgraat had ingeslikt, op wonderbaarlijke wijze van de verstikkingsdood heeft gered (KE V, 247-248). Wij vermelden reeds de Westvlaamse *Blasiuszeren* en voegen daar nog de uitdrukking: *hij heeft van Blazerus*, als iemand puisten en blaren heeft, aan toe; zie De Cock 254. KE V, 247 noemt ook *blazerus* "impetigo" voor invretende zweren waartegen de heilige wordt aangeropen in Vrasene (O.Vla.) "evenals op tientallen andere plaatsen in België". Zie verder Buschan 131-132.

Voor het *sint-thomasbeen*, een andere benaming voor de *madoeravoet*, een door schimmels misvormde voet, die in onze streken niet voorkomt, verwijzen wij alleen naar de verschillende verklaringen bij Baumann z.j. 107. Voor ziektenamen afgeleid van heiligennamen die ten onzent wel voor het vee maar niet voor mensen in gebruik zijn: *sint-jozefziekte*, *sint-rochusvuur* en het merkwaardige *sint-beiersvuur* menen wij te mogen volstaan met een verwijzing naar Berns 263-268.

3. *Sint Jan en Sint Vitus*

Tenslotte leven er ook in het Nederlands nog twee heiligen in ziektenamen verder, waarvan het verband met de ziekte geen ander is dan dat zij in de Middeleeuwen door de Kerk als vervanging van heidense misbruiken op de voorgrond geschoven zijn: Sint Jan en Sint Vitus. Voor Frankrijk had ook v. Kraemer het *mal saint Vitus* en het *mal saint Jean* "epilepsie" reeds aldus geklasseerd. In het Duits kende men voor verzwerigen van de beenderen *Johansbusz*, een term die, zoals alle ziektenamen met een heilige erin, in de ogen van Paracelsus geen genade kon vinden (Weimann 1952-1953, 79).

Als wij nu op zoek gaan naar de verklaring van het woord-element *Sint-Jan*, is er een wat onnozel aandoend verhaal uit de legende van Johannes de Doper uit de Nivernais. Ondanks waarschuwingen van God vroeg Johannes voortdurend, de donder eens te mogen zien en God zwichtte. Maar toen de donder verscheen, viel Sint Jan op de grond: eerste aanval van epilepsie (De Cock 94) en meteen verklaring van *St-Jans evel*, een benaming die al bij de 16de-eeuwse rederijker Cornelis Everaert voorkomt (J. van Vloten, Het Nederlandsche Kluchtspel² I, 90).

V. Kraemer 62-74 kent de legende ook en noemt nog een andere, volgens welke Herodias, de moeder van Salome, gestraft was met vallende

ziekte, omdat zij Salome had aangezet om aan Herodes de onthoofding van Sint Jan te vragen.

Overigens kan ook aan de H. Johannes de Evangelist gedacht worden. In het boek Apocalyps I, 17 zegt Johannes van zichzelf: "Hem ziende, viel ik aan zijn voeten, als dood, neer". V. Kraemer kiest echter voor de Doper, omdat diens verering in Frankrijk in het begin van de 13de eeuw een krachtige opleving ondervond in Amiens waar het hoofd zich bevond en omdat vanaf dan ook de ziektenaam in de teksten opduikt.

Sinds de 14de eeuw nl. kwamen er in West-Europa herhaaldelijk ziektes voor die zich in spring- en dansbewegingen manifesteerden, b.v. in 1374, en volgens de bronnen riep men dan Sint Jan om genezing aan. Zie voor de devotie tot Sint Jan met het oog op de stuipen nog in onze tijd: KE XIV, 719.

Zo goed als zeker echter ligt de oorsprong van het ceremonieel in het heidendom. Het is nl. een opvallend feit dat het feest van Sint Jan midden in de zomer, op 24 juni, valt. De reden hiervan ligt wel in het feit dat Lucas I, 26 Christus zes maanden na de Doper geboren laat worden en dat Johannes III, 30 de Doper van Christus laat zeggen: Hij moet groter, maar ik kleiner worden, wat ook weer door de Middeleeuwer in verband werd gebracht met Midzomer, wanneer nl. de zon weer begint af te nemen. Maar ook in het heidense Rome was er op 21 juni, het solstitium, een groot feest ter ere van Apollo, de zonnegod, die ook al tegen de epilepsie werd aangeropen. Met Apollo kwam sterk de in Gallië en Noricum vereerde Keltische god Belenus overeen (KE IV, 396), die met geneeskundige bronnen in verband werd gebracht. En toen nu het christendom zich in Gallië vestigde, probeerde de Kerk het wilde heidense feest te kerstenen door het in een feest ter ere van Sint Jan te veranderen, iets waar zij aanvankelijk maar matig in slaagde, getuige Sint Augustinus, die nog schande sprak van de uitpattingen bij het Sint-Jansfeest.

Nu lijkt ons de zaak rond. In oorsprong zal het wel Johannes de Evangelist met de Apocalyps-plaats zijn geweest die voor vallende ziekte het patronaat verwierf, maar de samenval van het feest van de Doper met het heidense Midzomerfeest, waarvan de uitpattingen met vallende ziekte overeenkomst vertoonden, heeft de rol op de Doper laten overgaan. Verwisseling kwam wel vaker voor: we zagen het al bij Hubertus en Eustachius en zullen het nog bij de twee Lazarussen zien.

Het centrum van de opvatting dat Sint Jan de patroon tegen vallende ziekte en stuipen was, is Vlaanderen geweest. Daar wordt dan ook alleen deze heilige bij die ziekten aangeropen (De Cock 101; zie ook Volkskunde-

atlas Comm. bij afl. II, 17-44). Het Mnl Wb II, 745 vermeldt *dat Sinte Jans evel* en *die Sinte Jans plage* voor "vallende ziekte" alleen uit Ned. Kluchtspel² 90, 150. Een andere oude vindplaats, uit 1677, geeft Lievevrouw-Coopman 1277 en verder vindt men daar ook uit 1672 *Sinte Jans evele ofte de cessens*.

Voor de huidige dialecten wordt voor Gent *tsentsansziekte* vermeld als "sesses of vallende ziekte". Volkskunde-atlas Comm. bij afl. II, 35 geeft *Sint-Jansziekte* voor stuipen en vallende ziekte in en rond Rollegem-Kapelle. Vandenbussche 106 omschrijft de *Sint-Jansziekte* als "chorea minor".

Berns 265 vermeldt nog *Sint-Jansvuur* in de betekenis van "vlekziekte" bij varkens.

Wat de hiervoren gememoreerde Duitse benamingen voor beendertuberculose betreft, wijzen wij nog op v. Kraemer 73-74, die een uitspraak van H. Alt aanhaalt, die wees op de iconografische afbeeldingen van Sint Jan met een lam. Dit attribueert wijst duidelijk op Johannes de Doper; vgl. Timmers 268-269. Die afbeelding is waarschijnlijk de aanleiding geweest hem aan te roepen tegen ergotisme, dat veel bij schapen voorkomt, en dat kan weer hebben geleid tot aanroeping tegen beendertuberculose.

De naam (*sint-*)*vitUSDans* ook wel *sint-veitsdans*, in het Duits *Veitstanz*, in het Frans *mal saint Vitus*, roept in eerste instantie wel de gedachte aan de H. Vitus op, een heilige die gemarteld werd in 303 of 304, maar diens leven geeft er toch geen enkele aanleiding toe. Het verband moet dan ook elders gezocht worden. De naam heeft betrekking op twee verschillende ziekten, die men pas later heeft onderscheiden.

Vanaf het begin van de 13de eeuw (men denke aan de Rattenvanger van Hameln van 1259) tot in de 16de eeuw heerste er in West-Duitsland een psychische infectie, een hysterische epidemische danswoede, de *chorea maior*. Iets totaal anders was de *chorea minor*, die later door Sydenham beschreven is, een heel andere ziekte, die zich openbaart in onwillekeurige, snelle, ongecoördineerde bewegingen in verschillende spieren of spiergroepen, dikwijls gepaard met lichte psychische stoornissen en met een aandoening van het hart en van de gewrichten (KE VII, 322-323; vgl. ook Lindeboom 1961, 115 vlg.).

Reeds in de Middeleeuwen riep men voor beide ziekten de hulp van de H. Vitus (Sankt Veit) in. Men zie Heyne 125, die de benaming op beide ziekten laat slaan, maar ook KE VII, 322-323, die de naam alleen op het hysterisch verschijnsel toepast. V. Kraemer dateert het verband vanaf ongeveer 1518 en zoekt de reden in het volgende. Het feest van de H. Vitus valt op 15 juni, dat is weer evenals het feest van Sint Jan en eigenlijk ook dat van Petrus en Paulus in de tijd van het solstitium, bij welke gelegenheid men

al vanuit de heidense tijd "Sonnewendreigen", zonnewardedansen uitvoerde (Lessiak 160 vlg., 177). Maar als later de ziekte zich deed gevoelen, danste men in de veronderstelling dat het zijn pijnen zou verlichten. Mogelijk immers heeft de opwinding de pijn weggenomen of althans doen vergeten (Königs 1939, 203). Tenslotte kreeg dan de ziekte de naam van de dans, zij het omdat de ziekte enigszins op die wilde dans van het midzomerfeest leek (metaforisch) of omdat men ter genezing op het feest van een heilige in diezelfde tijd (i.c. Sint-Vitus) een gekerstende dans uitvoerde (metonymia); zie v. Kraemer 82-88 en Königs 201-214. Buschan 127 zegt dat de Kerk het patronaat bij de chorea maior op de H. Vitus overdroeg "wegen des Gleichklanges der Namen", maar daar klopt iets niet.

Het woord *vitUSDans* is blijkbaar zozeer als algemeen Nederlands beschouwd, dat het praktisch niet in de dialectwoordenboeken is opgetekend. Wel is dat voor het Gronings en het Gents geschied. Voor dit dialect wordt als betekenis gegeven "darmziekte of zenuwziekte, die zich door stuiptrekkingen kenmerkt". Het WNT XXI, 1280 deelt mede dat het in de Hollandse en Zeeuwse volkstaal tot *fieteldans* verbasterd is. Overigens werd voor Heerde *fiedeldans* genoteerd en voor Deventer *fideldans*. Hier zal het werkwoord *fiedelen* "op de viool spelen", aangezien de viool dansen begeleidt, van invloed zijn geweest. Geheel geïsoleerd staat de opgave *sint-vitusvuur* voor "roodvonk" in Asten. Dichter bij de oorsprong blijft de opgave van *vitUSDans* voor "stuipen" in Roosendaal. In wezen verwant is ook de betekenis van Gents *fietel* "luimen", *ne fietel hebben* "half gek zijn", zelfs in *eene fietel* "ineens".

4. Overige heiligen

In het Nieuwe Testament komen twee Lazarussen voor. De een is de broer van Martha en Maria, die door Jezus van de doden is opgewekt (Johannes XI). Op zijn verhaal gaan de platte uitdrukkingen *belazere*, *belazerd* en *lazarus* "stomdrongen" terug. Ze stoulen op een betekenis "versuft, ongevoelig, half waggelend", welke toestand men zal toegekend hebben aan iemand die uit een andere wereld terugkeert. Daarnaast treedt in een van de parabellen een met zweren overdekte bedelaar op (Lucas XVI). Zijn naam gaf aanleiding tot mnl. *laserie* "melaatsheid en dergelijke of wat men als zodanig beschouwde", en het daarbij horend bijvoeglijk naamwoord *lasersch*. In het Frans spreekt men van *mal saint Ladre* en *mal saint Lazare* voor "lepra" en "elephantiasis" en verwisselt daarbij dan blijkbaar de gefingeerde Lazarus met de broer van Maria en Martha (v. Kraemer 94-96 en WNT VIII, 1194-1198).

Zojuist genoemd *belazere*, *belazerd* en *lazarus* "dronken" komen her en der ook in de dialectwoordenboeken voor.

Lazerij komt behalve als plat woord voor "menselijk lichaam" volgens WNT VIII, 1197-1198 thans niet meer voor, maar in een enquête in de Brabantse en Limburgse dialecten naar termen voor melaatsheid werd het opgegeven in Beek bij Breda, Roosendaal, Bosschenhoofd, Goirle, Heeswijk, Veghel, Aarschot, Landen en Schimmert. Daarnaast gaf men ook in die betekenis *lazerus* voor Oss en Wolvertem. Verder komen als scheldwoorden nog *lazarushoofd* en op Oud-Beierland *lazerbol* voor en vinden we in Querido's *De Jordaan krààg 't loazerusklep* en *klèploazerus*: het element *klep* slaat op de klep of klap waarmee de aan melaatsheid lijdenden in de Middeleeuwen moesten lopen. In het Gents betekent *lazarij* "schurft". In Antwerpen is een *lazerus* "iemand die overal zweren en puisten heeft". Vandenbussche 190 geeft *lazarushoofd* als "hoofdzweer".

Het Land van Waas kent *blazerus* voor een bepaalde huiduitslag. Mogelijk hebben twee "heiligen", Lazarus, die immers onder de zweren zat, en de H. Blasius, met wiens naam men de blaasjes op de huid kon verbinden, hier samengewerkt.

Zeer zelden heeft Sint Bernard van Clairvaux zijn naam aan een ziekte verleend. Hij komt niet voor onder de Franse "maux de saints". Eén keer treffen wij zijn naam aan in de Nederlandse literatuur: *sint-bernardsvuur* "lopende of blauwe roos, érysipèle ambulante" (De Cock 254). KE IV, 687 noemt hem als patroon tegen kinkhoest, reumatische pijnen en sommige veeziekten, maar dat verklaart de naam niet afdoende, evenmin als de mededeling van De Cock 92 dat de Luikenaren hem tegen krampen aanroepen. Eigenlijk is er dus geen motief voor deze benaming te vinden.

Voor de Westvlaamse benaming *korijnzere* "etterende huidziekte", die de naam bevat van de H. Quirinus van Neuss, die waarschijnlijk in de tweede eeuw geleefd heeft, is evenmin een motief in diens leven of legende te vinden. Zijn verering is vanuit de kerkprovincie Keulen tot in Hoogde en Kortrijk, maar ook in het Luikse (blijkens *le mal de Sint Quirin*; De Cock 290) verspreid. Hij wordt thans overigens tegen kwade benen en in Nederlands en Belgisch Limburg tegen reuma aangeropen (Volkskunde-atlas II, 1963, kaart 17). Het feit dat hij in Brugge als Sint Kwelderer vereerd wordt en in het Duits de ziekte *Kürisbusz* heet, wijst erop dat hij ook als wreker en oplegger van boete werd beschouwd. Zie KE XX, 635, Weimann 1952-1953, 79.

Vandenbussche 202 geeft ook nog voor "impetigo" *Sint Quellijn*. Verder wordt de functie van deze heilige als toevlucht voor zieken nergens aange-

troffen. Mogelijk is hij voor *Sint Quirin* of *Sint Quentin* (vgl. v. Kraemer 46-51) in de plaats gekomen. Het Middelnederlands kende nog de term *sente Quintijns euel* (Braekman 1970, 209 en 452).

Met veel aarzeling zij ook nog gewezen op het voor Venray geattesteerde *mieëwesziekt*, een pijnlijke met slijmvorming ontstane ontsteking in de knie, voorkomend bij het vee maar ook b.v. bij kloosterzusters die veel op de vloer knielden en daarmee b.v. een splinter opliepen. Hoewel het verband met de H. Bartholomeus onduidelijk is, is het formeel mogelijk.

5. *Habacuc*

Hoewel het eigenlijk geen heilige is, verdient ook wvla. *apekuk* "klein verneuteld mensch" in dit hoofdstuk een plaats. Hier leeft zeker de uit het Oude Testament bekende *Habacuc* in voort. Deze behoort tot de kleine profeten. Maar zijn vermaardheid zal wel hierop berusten, dat hij op wonderbare wijze zonder het zegel te verbreken met voedsel bij David in de leeuwenkuil kon binnendringen. Hij moet dus in de volksfantasie wel erg klein geweest zijn (zie Timmers 1974, 134).

6. *Namen van bedevaartplaatsen als benoemingsmotief*

Tenslotte nog de benamingen die de naam van een bedevaartplaats bevatten, waarheen men ging om door tussenkomst van een heilige genezing te verkrijgen. De Cock 254 vermeldt in dit verband: *hij heeft van Burst en Borsbeke, van Zellick, van Goyck*. Naar laatstgenoemde plaats ging men nl. om te genezen van het bernardusvuur. KE XII, 83 schrijft dat genoemde plaats, waarvan de naam nog op Latijns *Gaudiacum* teruggaat, een oude bedevaart naar het H. Kruis in de Woestijnkapel kent. Voorts deelt De Cock 13-14 mede dat een bepaalde bezweerder uit Teralphene die bij een kind geroepen werd dat aan stuipen leed, zei: "Het kind *heeft van Braine-Le-Comte* ... want het zijn de rechte seskes niet" en dat een volksdokteresse uit Moorsel van een kind waarvan de beide ogen door de bloem aangetast waren, zei: "Het *heeft van Ogy en van Brussel*". Men vroeg wel aan zo'n aflezer-bezweerder "van welken beëweg de zieke heeft" en zond deze dan tegen betaling erheen (De Cock 12-14).

De benaming *steenhuffel* of (*van*) *steenhuffel* voor "spruw", in gebruik te Montfort, Malderen, Peizegem en Wolvertem, wijst naar Steenhuffel in Belgisch Brabant, een bedevaartplaats van de H. Genoveva (KE XXII, 425, XI 544).

Het koningszeer wordt in Tungalrooi en El *hunselzeek* genoemd. In deze benaming zit de naam van het nabijgelegen Hunsel. Daarheen ging men vanouds naar Sint Markoen om van het koningszeer te genezen.

Hoofdstuk XII *De duivel en de engelen*

1. *De duivel*

Wanneer men in de KE het woord *duivel* opzoekt, wordt men alleen maar verwezen naar *demon*. Aldaar, KE VIII, 569 vindt men dat in de christelijke wereld *duivel* het synoniem is van *boze geest*. Het is dus ook niet te verwonderen dat in een christelijke maatschappij ziekten aan duivels worden toegeschreven. Van Haver geeft dan ook verschillende incantaties waarin de duivel, soms *bloedduivel* of *zweerduivel* genoemd, gesommeerd wordt te vertrekken. Wij citeren:

uit formule 23 uit Mollem 1950 "Tegen vloed",
"Gij bloedduivel vertrek van hier in de afgrond der hel";
uit formule 33 uit Opwijk "Tegen vloed",
"Gij bloeddievel vertrekt van hier tot in de afgrond der helle";
uit formule 53 uit Vorselaar einde 19de eeuw,
"Om bloed te stelpen"
"Vertrek van hier. .. gij bloedduivel";
uit formule 363 uit Vorselaar einde 19de eeuw,
"Tegen het verzweren van wonden",
"Ik bezweer u ijzer en brons ...
dat ... de zweerduivel u nooit aanrake";
uit formule 278 uit Vorselaar 19de eeuw,
"Tegen miltvuur"
"Wild vier. .. duvels vier vertrek van hier"
(Van Haver resp. 66, 68, 73, 159, 135)

Kort en goed wordt eveneens in Vorselaar eind 19de eeuw in een incantatie geconstateerd:

"Waar de koorts is ontsteken
is duvelswerk gebleken"
(Van Haver 126)

Toch zijn ziektenamen met het element *duivel* zeer schaars.

In de zojuist geciteerde incantatie tegen miltvuur uit Vorselaar in de 19de eeuw wordt deze ziekte gepersonifieerd aangesproken met *Wild vier ... duvels vier* (Van Haver 135). Vandenbussche 98 kent *het duivelke* voor

"heupjicht". In Tegelen wordt "tetanus" *duivelskramp* genoemd. Op Goeree betekent *de teeduvel hè*: "beverig zijn door overmatig theegebruik" en in Echt zegt men *duvelig* voor "duizelig".

In hoeverre de Gentenaar die zegt *den duvel is met zijn sporen in zijn gezichte gereden* voor "zijn gezicht is door de pokken geschonden", hieraan werkelijk gelooft, staat zeer te bezien.

Zeer voorzichtig stelt zich Jaberg 1951, 85-91 op. In zijn bespreking van de Italiaanse dialectische uitdrukkingen voor de van koude pijnlijk tintelende vingers vindt hij dat, als er gezegd wordt: *ho i diavolini nelle dita*, het woord voor duiveltjes waarschijnlijk alleen maar figuurlijk gebruikt is.

Het is verleidelijk om Nederlands *droes* in de betekenis "duivel" als naamgevend te zien voor *droes*, een paardeziekte die in zijn kwaadaardige vorm soms bloederig neusslijm oplevert met op het neusslijmvlies knobbeltjes en wonden, en gezwollen keelgangsspieren, terwijl ook vermagering, koorts en hoesten optreden. Maar *droes* "duivel" verschijnt in het Nederlands pas met het 16de-eeuws woordenboek van Kiliaen en eigenlijk alleen in de betekenis "reus, krijger": "gigas homo valens, homo membris et mole valens, fortis bellator". Bovendien moet *droes* "bep. paardeziekte" haast zeker identiek zijn met Duits *drüse* "klier", dat al in het Oudhoogduits als *drûs*, *druos* voorkomt (de Nieuwhoogduitse vorm, met umlaut, was oorspronkelijk meervoudsvorm). Vandaar dat Berns 255-256 niet beslist. Overigens blijft de etymologie een heet hangijzer. Verbinding van *droes* "bep. paardeziekte" met *droesem* is van wege de klankgeschiedenis ook weer niet goed mogelijk. Berns 255-256 eindigt dan ook met *droes* "een duister woord" te noemen.

C.G.N. de Vooy in NTlg XXXIII (1939), 34 dacht juist aan een omgekeerde ontwikkeling. In het *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* van Lasch en Borchling vond hij *drôs*, dat normaal "gezwel, pestbuil" betekent, in vloeken en verwensingen, waar het door verwarring of contaminatie als een naam voor de duivel gehouden wordt: *dat dî de drôs* e.d. en hij oppert dat in zulke wendingen de betekenis "duivel" ontstaan zou zijn.

Eenmaal, in Weeë, werd *drous* "griep" met betrekking tot de mens aangetroffen.

Het woord *droesterig* voor "de griep hebbend", opgegeven voor Achterberg, heeft misschien wel dezelfde oorsprong als in WNT III, 3489 behandeld *druistig*, maar dat betekent "onstuimig, driest" en de nosologische ontwikkeling kan o.i. alleen goed verklaard worden onder invloed van het in dit hoofdstuk bedoelde *droes*.

In een incantatie uit Vorselaar uit het eind van de 19de eeuw komen de woorden voor: "En door de macht en kracht van dezen doden tand is de

Sater uit uw mond geband". Wij menen dat *sater* verklassiekt is uit *satan* en oorspronkelijk een *demon* geweest zal zijn.

2. *Engeltjes*

Dat engelen in de christelijke kunst sinds het einde van de 4de eeuw met vleugels worden voorgesteld, is volgens KE X, 72 vermoedelijk niet slechts te danken aan de Heilige Schrift (in Openbaring 14,6 is er sprake van een hoog in de lucht vliegende engel), maar ook aan gevleugelde wezens zoals de gevleugelde Nikè der laat-klassieke kunst. Even goed als bij deze kan men met Höfler 101 bij engelen aan een demonische oorsprong denken. Bij afgezanten of boodschappers uit de hemel liggen vogelvleugels wel voor de hand.

De uitdrukking *ingelkes zien* voor "de stuipen hebben", wat in Maasbommel gezegd wordt van kleine kinderen, klinkt minder dreigend dan *spahoest(e)*, waarover in II.10 gesproken is, maar is toch ook een taboe-aanduiding voor met stuipen verbonden stervensgevaar. Daarbij wordt gezinspeeld op de christelijke hoop dat de zielen der stervenden door engelen ten paradijze gevoerd worden.

Hoofdstuk XIII *Elementenleer en Pneumatisme*

1. *Geschiedenis van de elementenleer*

In het volgend hoofdstuk zal blijken hoe groot de invloed van de vochtenleer, die aan de naam van Hippocrates verbonden is, die ongeveer 460 v. Chr. op Kos geboren werd, geweest is. Maar, zegt Lyons-Petrucci 153, Hippocrates kwam zo maar niet uit de lucht vallen. Aan deze theorie ging een vier-elementenleer vooraf. Afgezien van theorieën die zich in Egypte ontwikkelden, waarover Baumann 1918, 17 spreekt, dienen we te beginnen met Thales, rond 600 voor Christus, de eerste Griekse "scientist-philosopher". Deze zag het water als de oorsprong der dingen. De eveneens Griekse natuurfilosoof Anaximenes, die iets later leefde (585-528), beschouwde echter de lucht als de oorsprong en de nog iets later levende Heraklitos van Ephese, die rond 535 v. Chr. geboren werd, nam als oerstof van alles het vuur aan (Lyons-Petrucci 185). Dit alles leidde op de duur tot een vier-elemententheorie. Lyons-Petrucci 185 dateert die al "by the sixth century BC". In ieder geval nam Empedocles, in de 5de eeuw voor Christus, vier kwalitatief onveranderlijke elementen als componenten van alle substantie aan: aarde, water, lucht en vuur (KE X, 40), een leer die men ook bij Aristoteles, geboren in 384 v. Chr., vindt (Lindeboom 1972, 90).

Met die vier elementen laat men dan vier eigenschappen corresponderen: droog, nat, koud en heet. Later werd dit geprojecteerd in de viervochtenleer (Lyons-Petrucci 185-186, Beek 174).

Nadat Prosek I opgemerkt heeft, dat men de vier natuurelementen: vuur, water, lucht en aarde ook in het menselijk lichaam aangenomen had als bepalend voor de constitutie ervan, wijst hij erop, dat men deze elementen en wel voornamelijk water, lucht en vuur ook in de vorming van de ziektebenamingen aantreft.

We zijn hier dan op het punt aangekomen dat voor de demonologisch-theologische nosologie een ernstige poging tot wetenschappelijke benadering in de plaats treedt. Men kan hier eigenlijk al hetzelfde zeggen als wat Lindeboom 1961, 46 opmerkt van Hippocrates, die in het volgend hoofdstuk in verband met de vochtenleer optreedt. Er is een bevrijding "van de irrationaliteit van mystiek en bijgeloof" en de geneeskunde wordt gegrondvest "op de redelijk verwerkte waarneming. De enkele ervaring (empirie) is een onvoldoende basis; zij leidt tot een vlak en oppervlakkig empirisme. De empirie moet door het denken, de rede (ratio) verwerkt worden. De genees

kunde steunt op rationeel verwerkte ervaring die door bewust gezochte observatie en het experiment dient te worden uitgebreid."

2. *Vuur*

Zeer frequent zijn de ziektenamen met het element *vuur*. WNT XXIII, 1389 geeft als 18de betekenis van dit woord "ontsteking, afsterving van een afzonderlijk deel van het levend organisme, gevolgd door verrotting of ontbinding van het afgestorven deel". Afgezien nog van het voorkomen in de dierennoologie en bij niet-dialectologen komt blijkens WNT l.c. *vuur* in de bedoelde betekenis voor in West-Vlaanderen, het Land van Waas, Gent en Leuven. Maar in de antwoorden op een door het P.J. Meertens-Instituut wat ongelukkig geformuleerde enquête naar tetanus (Als in een wondje straatvuil komt, kan er een infectieziekte ontstaan. De wetenschappelijke naam van die ziekte is Tetanus. Hoe noemt men die ziekte in uw dialect?) wordt *vier*, *veur* of *vuur* ook wel buiten die dialecten opgegeven (vgl. kaart 16).

Natuurlijk moet men zich ervan bewust zijn dat woorden als *vuur* en *brand* en Grieks *pur* "koorts" ook fenomenologisch te verklaren zouden zijn gezien de verhoogde lichaamstemperatuur en het roodachtig uiterlijk. Maar verbindingen als *koud vuur* "gangreen", Gronings *kold vuur* "ontsteking" en *vierig waeter* "vocht uit een steenpuist" in gebruik op Goeree-Overflakkee, Schouwen-Duiveland, Zuid-Beveland en Tholen en woorden als *'t vuurwater* in Sint-Joris-Winge, opgegeven als antwoord op de vraag naar tetanus, waarbij immers in de vraag het woord infectie gebruikt was, Meijels *vuur-zucht* "koudvuur" waarin *zucht* een oud woord voor ziekte is en eigenlijk ook Zuidbevelands *vierbladder* "zweertje op de tong" nemen bij het element *vuur* toch wel duidelijk afstand van de temperatuurgewaarwording of het rode uiterlijk en zien *vuur* dan toch meer als een lichamelijk defect en dan kan de benaming inderdaad goed uit de elementenleer stammen. Dat geldt dan in feite ook van op de meeste Zeeuwse eilanden voorkomend *vier* "gangreen", Gents *vier in den buik* "appendicitis", *'t vurig* "gordelroos" te Ede, Zeeuws *vierig* "ontstoken", Klunderts *vurig* "ontstoken", Twents-Achterhoeks *veur-righèèd* "huiduitslag" (ook Vandenbussche 150 kent *vurigheid*) en de in een vorig hoofdstuk behandelde namen *sint-antonisvuur*, *sint-bernardsvuur* en *sint-vitusvuur* en verdere woorden als ABN *miltvuur*, voor Bellingwolde en Oudemolen in Drente eveneens bij de tetanus-vraag voor de dag komend *kwaadvuur* en *wiltvuur* "miltvuur" (Van Haver 134), Poperings *wild(e) vier* "gordelroos" en Gents *zwellend* of *lopend vier* "blaarziekte" en *wild vier* (fra. *dartres*) en tenslotte *vuurbrand* "gordelroos" te Mechelen-Bovelingen.

Voor het Land van Waas wordt *vier* dan ook niet alleen met "ontsteking" omschreven maar vindt men ook de verbindingen *vier in de darmen* en *vier in 't lijf* ("buikvliesontsteking, darmontsteking") of *den hals*.

Wij kunnen ons er niet van weerhouden, bij *koudvuur* en heterofonen nog de opmerking van Bauer 1973, 30 te plaatsen, dat bij gangreen de zieke eerst het gevoel heeft te verbranden en daarna ijskoud wordt.

In WNT III, 1037-1038 worden bij *brand* twee omschrijvingen gegeven die in de nosologie thuishoren en die in het Westvlaams alle twee worden aangetroffen. De ene luidt: "Als volksbenaming van verschillende ziekten die zich kenmerken door grote verhitting of ontsteking van deelen van het lichaam". Er wordt dan gewezen op *hete brand* "gangreen" en *koude brand* "sphacelus". Wij zouden hier nog aan toe kunnen voegen Kerkraads *brank* "koorts" en Geleens en Brunsums *brandj* "koorts".

De tweede formulering is: "Ontsteking van de huid, vurigheid, bestaande uit kleine puistjes en soms gepaard met zwelling of verzwering; volksbenaming voor allerlei uitslag". Hierop lijkt wat Van Aniel 340 zegt: dat de volksnaam voor "eczeem" *brand* of *branderigheid* is. Het Twents-Overijssels kent b.v. *braand* "huiduitslag", maar *brand* in diezelfde betekenis wordt ook voor het Schevenings en Zeeuws opgegeven. Waar in deze tweede betekenis het gevoel van temperatuurverhoging amper aan de orde komt, zien wij ook hier redenen om aan de vier-elementenleer te denken.

Hetzelfde geldt voor *brand* en een aantal samenstellingen met *-brand* die betrekking hebben op oogkwalen en die wij in incantaties bij Van Haver aantreffen: *erfbrand* "parel" te Serskamp, *grond brand* "vlekken op het oog" te Kessel-Lo, *eirentbrand* "vlek op het oog" te Eigenbilzen, *aardbrand* "ontstoken ogen" te Moelingen, *hèèrbraand* id. in Gronsveld en *erbrand* of gewoonweg *brand* te Beer (daterend uit 1700). Braekman 1975, 383 kent rond 1500 *heerbrandt* voor een bepaalde oogziekte. Het eerste element van de laatste drie benamingen kan wel dezelfde oorsprong hebben: *aarde* en mogelijk is ook *erfbrand* daar etymologisch uit vervormd. Voor het Land van Waas noemen wij nog *hete oogbrand*.

Het element *brand* vinden we verder nog in wvla. *brandpuuste* "zweer of uitslag met ontsteking", wvla. *brandwater* "vocht uit brandpuist of vurige wonde", wvla. *brandreuve* "zwarte wondkorst" en bij door Van Aniel 128 vermeld *brand om 't gatje* "intertrigo bij zuigelingen".

Verder komt het lexeem *brand* in verband met het lichaam nog in een andere betekenis voor. Twents-Achterhoeks *zoerbranen* "een oprisping", Hertens *zóerbranje* enz. zijn in hun tweede deel identiek met het Duitse *sodbrennen* "het zuur in de maag". Daarnaast staat nog Tessels *brònding*

"oprisping". Het is echter de vraag of we hier per se aan het branderige gevoel moeten denken (Prosek VIII zegt wel: "mit Brand einhergehend"). Misschien is hier de oorspronkelijker betekenis van "opborrelen, in beweging zijn, zieden" (vgl. Franck-Van Wijk 90) aanwezig, een betekenis die ook nog leeft in de woorden *bron* en *branding* (van de zee).

Met het begrip vuur hangt ook samen Gronings-Drents *bluisterig*, *bluusterig*, *pluusterig* "koortsig, rood opgezet (van de koorts)", zeker ook aanwezig in bij Kiliaen al voorkomend *bluister*, dat deze weergeeft met lat. *pustula* (zie WNT II, 2929-2930). Duidelijk is de samenhang met Gronings *bluisteren* "blaken, schroeien". Volgens Pokorny 159 is het verwant met Oudijlands *blys* "vlam", ned. *blos* en eng. *blush* en gaat het terug op een stam die wel "branden" betekent.

Zo komt ook *heet* vaker in ziektenamen voor. We vermeldden reeds *hete brand* en *hete oogbrand*. In het Middelnederlands vinden we *dat heete evele*, *heete sieckte*, *thete ongemac*, als is het niet duidelijk wat er telkens precies mee bedoeld wordt (Mnl Wb III, 238). In Rijssen heet het maagzuur 't *heete waatr*. Zeeuws *tête waoter* "bep. eczeem" komt nog in een volgend hoofdstuk ter sprake. Westelijk Zeeuwsvlaams *verittienge*, omschreven als "verkoudheid na grote verhitting opgelopen", kan een simpele metonymia zijn (zie voor dit begrip I.12), benoeming van oorzaak i.p.v. gevolg. Bij Vandenbussche 150 vindt men *hitsigheid* "ontsteking". Zeeuws *eten o(e)nger* voor "geehonger" moet wel door volksetymologie ontstaan zijn.

Afgezien van dit laatste voorbeeld geven we bij *heet* toch de voorkeur aan een verklaring uit de elemententheorie boven een symptomatische. Als het alleen om zo'n benadering ging, zou het woord *warm* het temperatuurgevoel reeds voldoende uitdrukken. Maar nu *heet* gezegd wordt is een theoretische benadering waarschijnlijker. Joos 798 vertaalt bij ziektenamen *heet* door "lat. *acutus*", "fra. *aigu*". Een ogenblik komt ook de gedachte aan een demonologische oorsprong naar boven. Bij de Finnen b.v. worden aan het vuur bovennatuurlijke krachten toegekend. Als iemand in het vuur spuwt, kan hij daarvan uitslag aan de mondhoeven of aan de lippen krijgen (Manninen 122-128). Maar bij de Germanen en dus ook in Nederland hebben vuurgoden of vuurdemonen geen rol gespeeld.

De tegenhangers van de benamingen die met *vuur* en *heet* samenhangen, zijn die waarin het woord *koud* zich bevindt. De belangrijkste zijn wel te zoeken onder de benamingen van de verkoudheid: *verkoud*, *verkouden* en het zelfstandig naamwoord *kou*. Verder is er Noordoostelijk *kolde*, *kole*, *koude*, *koldigheid* en *koudepis* voor "koorts" en het al vermelde *koud vuur*. In het volgende hoofdstuk komt Vlaams *koude waters* nog ter sprake.

Bij het gebruik van *koud* voor de benaming van de verkoudheid is het onwaarschijnlijk dat op de koude van de buitentemperatuur als oorzaak gedoeld wordt. Feit is dat het bijvoeglijk naamwoord *verkouden* vervormd is uit *verkoud*, het voltooid deelwoord van het werkwoord *verkouden*, dat letterlijk moet betekenen "koud worden" of "koud maken". Maar hier gaat het om een inwendige koude, in de zin van de humoraalpathologie. In deze leer wordt de combinatie "koud en vochtig" altijd toegeschreven aan phlegma, een der vier cardinale humoren, wat ook wel echt bij de verschijnselen van verkoudheid past. In Van Leersum 1928, 314 vinden wij het volgend citaat uit De Chirurgie ende opera van Mr. Ambr. Paré, Uit den Françoysche in de Nederlandsche sprake overgheset, door Carolum Battum, 1636: "Het Phlegma is van de natuere des waters, kout ende vochtigh, van consistentie dunne, ende vloeyende, van coleure wit, van smake soet ... wordt van kout ende rau voetsel vergadert, ende dat principalick in den winter, ende in den ouderdom, van wege der kouder en vochtiger constitutiën des voorschreven tijt's ende des ouderdoms" (zie Van Leersum 1928, 314). Zo leven benamingen als *verkouden*, met het woord *koud* erin, als echo's van de vochtenleer verder.

Voor griep wordt her en der *koude koorts* opgegeven: Noordwolde, Brummen, Leunen, Nieuw-Beierland, Hekelingen, (Fries) Hoorn en Gorredijk. Bij *koudepis* noemt het WNT de reden der benaming niet geheel duidelijk.

Merkwaardig is *koeskellen*, *koeskillen*, dat in en rond Drente het woord voor *kiespijn* is (vgl. kaart 17). *Koes* is het gewone woord voor "kies". Hoewel voor de stad Groningen *koeskiddelen* werd opgegeven, een vorm die bij Ter Laan ontbreekt, kan toch in *killen* niets anders dan een afleiding bij *koud* worden aangenomen. Vergelijk Duits *kälte* naast *kalt*. Op kaart 30 "buikpijn" van TON III tekent Heeroma in het Duitse gebied *-killen* en *-kellen* met *kelte* en *kelt* dan ook terecht als één groot gebied.

3. Lucht en Pneuma

Als een speciale ontwikkeling van de elementenleer moeten de ideeën van de ook van oorsprong Griekse pneumatische school beschouwd worden. Zie hiervoor Van Andel 1909, 13, Lindeboom 1961, 52, Baumann 43, 47, 106, Lyons Petrucelli 222-223. De elementenleer immers kende ook het element lucht en "lucht werd vereenzelvigd met pneuma, de ziel" (Van Andel 9). In wezen komt de leer hierop neer, dat de lucht die werd ingeademd, eerst naar het hart ging en dan door de aderen naar de verschillende lichaamsdelen. Uit deze school stamt echter ook de opvatting dat allerlei hysterische en depres-

sieve verschijnselen het gevolg zouden zijn van de werking van door het lichaam verspreide, giftige gassen, die ook onder het begrip *pneuma* vielen, afkomstig uit de baarmoeder, het orgaan dat immers ook demonologisch met de hysterie in verband gebracht is (zie hiervoor IV.4 en *Vivat's Encycl.* 1907, geciteerd in WNT XVIII, 502-503).

Nu zijn er in onze taal enkele nosologische termen die in oorsprong gasachtige stoffen aanduiden. Daar is het woord *dampig* "aamborstig, kort-ademig". Daarnaast komt *dempig* voor. Volgens WNT III, 2403 komt de vorm met *e* het meest voor, wat aldaar wordt toegeschreven aan het feit dat men samenhang voelt met *dempen*. In ieder geval geeft het WNT III, 2400 zeventiende-eeuwse vindplaatsen voor *dempen* in de betekenis "benauwen, t.w. de ademhaling". Slechts aarzelend vraagt het WNT zich af of men moet uitgaan van "door dampen geplaagd".

Berns 240-242, die het woord zeer uitvoerig bespreekt, gelooft niet dat de grondbetekenis kan zijn: "door winden geplaagd", maar legt de nadruk op dat werkwoord *dempen* "benauwen" en wil dus uitgaan van "'t benauwd hebbend". Feit is echter dat ook vooral bij paarden o.a. in Tessel en Drechterland *dampig* voorkomt en dat het Mnl Wb II, 49 ook *dampje* "aamborstigheid, beklemde van de adem, asthma" geeft, vormen met *a*, die directe afkomst van *dempen* dubieuzer maken. WNT merkt verder op dat het woord thans inzonderheid van paarden, gewestelijk echter ook nog van mensen gezegd wordt en noemt in dit verband Antwerpen. *Dempig* wordt echter wel in het hele oosten (de Bommelerwaard, de Veluwe, Doorn (in de betekenis "verkouden") en Noord-Limburg inbegrepen) maar ook in Antwerpen, westelijk Noord-Brabant en de Antwerpse en Nederlandse Kempen van mensen gezegd. Terloops zij daarbij opgemerkt dat het vaak ook als "astmatisch" omschreven wordt en voor Leuven tevens als "opgezwollen van te veel eten". In Gorsel spreekt men bij verkoudheid van *dempig in de butte*. Het woord komt reeds in het Middelnederlands in de Limburgse Sermoenen voor (Mnl Wb II, 122) en betekende ook daar: een belemmerde ademhaling hebbend.

Van de nosologie naar de psychologie overgaande, menen wij te mogen wijzen op *de smoor in hebben, de damp in hebben* (Karsten I, 150). Wij zouden dan de betekenisontwikkeling zien: "door dampen geplaagd" > "met verstoord evenwicht" > "boos", zo ongeveer als bij fra. *colère* < *cholera*, wat in XIV.6 ter sprake komt.

Daarnaast kennen wij *vapeurs* "bep. ingebeelde damesziekte", een enkele maal in het enkelvoud, zonder *-s*, een Frans leenwoord. Het oudste citaat in WNT XVIII, 502-503 dateert van 1778. In de dialectwoordenboeken treffen

wij het vooral in het zuiden aan, begrijpelijk voor een Frans leenwoord. In het Antwerps spreekt men van *de vapeur hebben* "het warm hebben" en in het Gents betekent *vapeurkes* "plotselinge gloed in de overgangsjaren". Deze Gentse verkleinwoordvorm zou er wel eens op kunnen wijzen dat het volk het verschijnsel niet erg serieus nam.

Bij de behandeling van deze laatste soort termen is ook wel in de richting van de demonologie gezocht. Höfler 163 ziet in de *vapores* een transformatie van de oude elfen. Lessiak 154-155 beschouwt *vapeurs* als gevolg van het geloof in een winddemon maar voegt er aan toe: "wenn es auch von der älteren schulmedizin als dünste oder dämpfe die vom unterleibe aufsteigen und kopfweh hervorrufen, gedeutet wurde". Ons doen de meervoudsvorm en het jonge Franse woord ook eerder aan de schoolgeneeskunde dan aan demonie denken, al zij toegegeven dat bij het gebruik voor "plotselinge gloed in de overgangsjaren" het acute van het verschijnsel voor een demonologische verklaring pleit. WNT XVIII, 502 geeft voor *vapeurs* ook de betekenis "oprispingen". Het oudste voorbeeld is pas van 1824 maar het woord geldt nu reeds als verouderd. Natuurlijk zou een dergelijk woordgebruik nog als stoelend op de symptomen beschouwd kunnen worden, maar de door WNT t.z.p. gegeven betekenis "al of niet ingebeelde modeziekte van dames, bestaande in verschijnselen van hysterische of depressieve aard", die ook b.v. voor Engels *vapours* en Zweeds *vapörer* geldt, is duidelijk niet symptomatisch gegrond maar moet van pneumatische oorsprong zijn.

Terloops zij nog opgemerkt dat het ons waarschijnlijker lijkt dat de bedoelde termen langs de pneumatici tot ons zijn gekomen dan buitenom uit de elementenleer. Ook zullen zegswijzen als *de levensgeesten* en *de (laatste) geest geven* wel zo beschouwd moeten worden. Ze herinneren ook aan het bijbelverhaal: *tradidit spiritum*, Johannes XIX, 30. In het Land van Waas zegt men *ontgeesten* voor "in gevoelloze toestand brengen".

In het Enkhuizens wordt verhoogde aandrang van bloed in het hoofd *opstieming* genoemd. Natuurlijk is dit een afleiding bij (*op*)*stienen* = ABN *stomen*. Formeel is de vorm zeer oud want *opstieming* vertoont een klankontwikkeling die ook Engels en Fries *steam* heeft meegemaakt en dan valt er veel voor te zeggen om terug te gaan tot in de tijd van de volksverhuizingen, althans voor de vorm. De nosologische functie zal het woord wel van de pneumatische opvattingen gekregen hebben en dat hoeft niet zo vroeg gebeurd te zijn.

4. Aarde en water

De overige twee elementen spelen in onze nosologie hoogstens een zeer bescheiden rol. De aarde is er amper aantoonbaar, ofwel het lexeem *koud* zou erop moeten wijzen. In XIII.2 noemden wij een unicum: *grond brand*. Verder heeft het Valkenburgs: *rojgrond* "roodvonk". Een enkele keer komt ook *aarde* voor; we noemden *aardbrand* en misschien horen daar ook *erbrand*, *eirentbrand* en *erfbrand* toe.

Verder kunnen we nog wijzen op *waterzucht*, blijkens het deel *zucht* voor *ziekte* wel een oude vorm. Hetzelfde wordt uitgedrukt in Grieks en Latijns *hydrops* van dezelfde betekenis, waar Grieks *hydôr* "water" aan ten grondslag ligt. Dan is er nog het woord *leenwater*, Leuvens *zenuwwater*, Gronings *zenewotter*, *water* in de betekenis van urine, Gents *lendenwater* "bloederig water enkele dagen na de bevalling" en Westvlaams *trommelwater* "buikwaterzucht". Het Noordhollands kent *het nare water* of *het bruine water* voor het vocht dat iemand wien het gegetene niet goed bekommt, om de tanden loopt. Voor het Vlaams worden verder opgegeven *waterzeer*, *waterblare(n)* en *waterbek*. Over wvla. *watergalle* zal in het volgend hoofdstuk nog gesproken worden.

Bij al deze samenstellingen met *water* (ook Grieks *hydôr*) is het verleidelijk te bedenken, dat de hierna te bespreken humoraalpathologie daar ook een rol in gespeeld kan hebben. Maar eigenlijk komt daar het begrip water niet in voor. Veel waarschijnlijker is dat bij vele, misschien wel verreweg de meeste, er gewoon een symptomatisch benoemingsmotief werkzaam is geweest en dat *water* de algemenere betekenis van lichaamsvocht had. Bij enkele woorden echter is er toch eer aan de in dit hoofdstuk besproken elementenleer te denken. Zo bij het Vlaamse *koudewaters* voor "reumatiek". Lievevrouw-Coopman 1172 spreekt bij "reumatiek" van *koude waters* die tussen vel en vlees zitten. Zeeuws *'t êête waoter* voor een bepaald eczeem ligt ook symptomatisch niet zeer voor de hand. Maar vooral van Gelders-Overijssels *harsenwater* "hersenziekte" moet dat gezegd worden.

En al even weinig nuchter symptomatisch gemotiveerd lijken Gents *'t bustwater* (= *borstwater*) *kweken* of *krijgen*, voor "een hartziekte opdoen van verdriet" en Gents *bustwater*, omschreven als "hartaderbreuk" of *borstwater* "hartvliesontsteking" uit het Land van Waas. Tenslotte nog een opmerkelijk woord: *waterkanker* voor "tandvleesontsteking" in het Land van Waas.

Hoofdstuk XIV *Humoraalpathologie*

1. *De vochtenleer*

Terwijl de vier-elemententheorie in oorsprong een zienswijze over de kosmos was, is de humoraalpathologie een theorie die het lichaam betreft. In het kort komt die voornamelijk hierop neer dat er in het lichaam t.g.v. gaarkoking van het voedsel vier lichaamsvochten zijn: bloed, slijm, gele gal en zwarte gal, en dat hun onjuiste menging ziekte veroorzaakt (Baumann 1918, 52, Prosek I).

Meestal laat men (zo b.v. Lindeboom 1972, 90) deze leer teruggaan op Hippocrates van Kos (460-377), anderen al op Alcmaeon (ongeveer 500 v. Chr.) (KE XIII, 773). Hippocrates is zeker de meest bekende vertegenwoordiger geworden, maar het is onduidelijk of de aan hem toegeschreven leer het werk van één man is geweest of van meerderen (Lyons-Petrucci 193). In ieder geval moet de leer als geheel in de Griekse en later Romeinse oudheid geplaatst worden.

Enerzijds zijn er betrekkingen tussen de vochtenleer en de elementenleer aan te wijzen, anderzijds is de vochtenleer ook de oorsprong van de temperamentenindeling. Dit moge vooral duidelijk worden uit volgend staatje:

vuur (heet)	—	bloed (lat. sanguis)	—	sanguinisch
water (vochtig)	—	slijm (gr. phlegma)	—	flegmatisch
lucht (droog)	—	gele gal (gr. kholê)	—	cholerisch
aarde (koud)	—	zwarte gal	—	melancholisch
		(gr. melaina kholê)		

Vgl. Prosek I, Lindeboom 1961, 46, Beek 75, Lyons-Petrucci 195, Haggard 242; vgl. ook Hoofdstuk XIII 1 (tweede alinea).

Dat deze theorie ook in onze landen bekend was, blijkt b.v. uit een passage in het rond 1300 ontstane *Boec van Medicinen in Dietsche*, waar de raad gegeven wordt dat men moet onderzoeken "of die mensche heet is, vocht, droeghe of cout" (Daems 1967, 104).

Jungbauer wijst er op dat de humorenleer vooral wordt gehanteerd bij neurologische, reumatische en artritische ziekten. Lessiak 114 zegt b.v. dat in Karintië een van de eigenaardigheden van de humoren namelijk *trauf*, waarover direkt sprake zal zijn, o.a. nachtmerries en hoofdpijn veroorzaakte. Maar ook echte psychische afwijkingen trachtte men met de vochtenleer te verklaren. Voor frenesie (bezetenheid, razernij) zocht men de oorzaak in de

gele gal, waarnaast de mania, de razernij, aan de zwarte gal werd toegeschreven, maar die kon zelf weer uit gele gal ontstaan (Beek 72,83).

De uitwerking van de theorie kent natuurlijk varianten. Reeds in de oudheid leerde men, dat een waterzuchtige verloren was, als het vocht naar de organen boven het middenrif liep, maar dat er genezing intrad, wanneer het zich naar de organen beneden het middenrif begaf (Bakker 343). Dat geloof werd trouwens ook in de late Middeleeuwen bij ons nog beleden. In zijn *Cyrgie* spreekt Yperman duidelijke taal, waar hij van een bepaalde drank schrijft: "Dese dranc conforteert die mage, ende weert ("verhindert") oec dat die humoren niet en clemmen ten hoofde" (Van Leersum z.j. 56).

Bij de bespreking van Middelhoogduits *tropfe* herinnert Heyne 122 aan de voorstelling dat verlamming ontstond wanneer er zich in het lichaam scherpe sappen ontwikkelden die op edele inwendige delen van het lichaam druppelden en de levensgeesten de doorgang versperden. En in het Duitse Zuiden geloofde men zeer concreet dat er in de hersenen drie bloeddruppels naast elkaar lagen en dat als de linkse viel, de linker zijde verlamd werd, als de rechtse viel, de rechter zijde en dat als de middelste op het hart viel, dit ogenblikkelijk stilstond (Heyne 122).

Hoe in de 16de eeuw b.v. Kiliaen er over dacht, wordt duidelijk waar hij *katarre* vertaalt door *catarrhus* maar dan vervolgt met: "destillatio: humor è capite destillans ad os et fauces" en dan nog vervolgt met: "rheuma, rheumatismus." Vandenbussche 87 schrijft dan ook bij het uit *katarre* verbasterde *kanteern* in de betekenis van "ontsteking van een slijmvlies waarbij veel vocht werd afgescheiden", dat men meende dat bij zo'n neusverkoudheid het vocht uit de hersenen omlaag vloeide.

Dat men geloofde dat de vochten zich in de hersenen verzamelden en dan naar een of ander orgaan te overvloedig afzakten, is te meer begrijpelijk omdat vele acute ziekten met hoofdpijn beginnen (Bakker 180).

Op zichzelf beschouwd is het woord *watergal* als volksbenaming voor bitter, galachtig vocht dat uit de maag wordt opgerispt of gewoonweg "maagslijm" betekend en dat opgegeven wordt voor het Westvlaams, het Hulsters, het Gronsvelds, het Oerles, het Tilburgs, het Antwerps, niet zo merkwaardig maar in een tekst uit 1596 wordt gezegd dat het *witten* (= uit den) *cop op de burst gevallen was* (WNT XXIV, 1612) en dat is fysiologisch wat vreemd. Die tekst levert dan wel een aanwijzing voor de wonderlijke wegen die men de lichaamsvochten zag gaan.

2. Verroering en vergaring

Dialectisch leeft de gedachte aan verkeerde stroming van het bloed waarschijnlijk nog voort in Westvlaams *mijn bloed verroert* of, met transitief werkwoord, *dat verroert mijn bloed*, wanneer iemand hevig schrikt, en het daarbij behorende *bloedverroeringe* "schielijke ontsteltenis". Daarnaast kent het Vlaams ook *mijn bloed verkruipt* of *onderkruipt* voor "ik huiver van schrik", maar ook *stilstand van bloed* in de betekenis "beklemdheid". Nog duidelijker aansluiting bij de vochtenleer vertoont Vlaams *kwa vergaringe*, *kwade vergering* voor "miskraam". Wat zou er hier namelijk in feite verkeerd bijeengebracht worden?

3. Stroming en vloed

Vanzelfsprekend wordt een element als *vloed* ook vaak in puur fenomenologische zin gebruikt. WNT XXI, 2157-2159 geeft bij *vloed* eigenlijk alleen maar zulke gevallen: *vloedt der nasen* "verkoudheid", *vloedt des buycks* "diarree, dysenterie", *vloed* "menstruatie", "bloedvloeïing", "zaadvloeïing", *witte vloed* "abnormale slijmafscheiding uit schede en baarmoeder", "gonorroe".

Zeker is bij woorden als *vloed* en Duits *flusz* een kosmische vergelijking niet geheel uitgesloten, maar begrippen als *vloed* en vooral Duits *flusz* passen geheel in de humoraalpathologie; vgl. Weimann 1952-1953, 72.

Twee citaten uit WNT XXI, 2157 sterken ons in deze mening. Het ene is van Hooft, uit 1609: "Gelijck de quaede suchten (= ziekten) nae (= naar) de cranckste plaetse des lichaems gewoon sijn haeren schoot te nemen, zoo mocht het wel dat onze zeer wat aan 't heelen rakende, sich ontsteltheit openbaerde aen eenich ander lidt van Europe, waer door de schaedelijke vloeden van ons wierden afgewendt." Het andere citaat is van 1624 en zegt, sprekende van een jichtpatient: "Men sal hem van vele openende ende sure dinghen vermyden, om dat die den vloedt tergen." Verder noemt Paracelsus "tandpijn" *zenflusz*, en is *tähnflusz* "tandpijn" nog in Sleeswijk-Holstein in gebruik (Hoffmann 1956, 49). Hier kan onmogelijk van een echte stroming of afscheiding sprake zijn. Hetzelfde geldt natuurlijk ook van hgd. *flusz* "jicht".

Verschillende zowel ontleende als autochtone ziektebenamingen betekenen etymologisch in het algemeen "stroom" of "vloed" en hangen, voorzover het ziektebeeld niet duidelijk deze begrippen toont, dus zeer waarschijnlijk met de humorenleer samen. Lessiak 117 merkt echter op dat hierbij misschien alleen sprake is van een "umdeutung im sinne der säftelehre" en dat

men gewoon van een oudere (fenomenologisch correcte) betekenis "afscheiding", d.w.z. uitstroming uit slijm, wonden en dergelijke, zou kunnen uitgaan.

Duidelijk Grieks van herkomst en afkomstig uit de hier bedoelde theorie is het woord *reuma*, met bijbehorend *reumatisme*, *reumatiek*, benamingen voor niet alleen reumatische maar b.v. ook neuralgische aandoeningen. Opvallend is Frans via Latijns *rheuma* ontleend *rhume*, dat "verkoudheid" betekent en waar gezien de slijmafscheiding ook een diepste fenomenologische oorsprong zou kunnen worden verondersteld.

Het woord *reumatiek* is, getuige vervormingen als *rimmetiek*, diep in de volkstaal doorgedrongen. Maar het gaat uiteindelijk terug op Grieks *reuma*, dat niet alleen "stroom" betekent, maar ook formeel sterk met dat woord verwant is. Het behoort nl. tot die woorden waarvan de Indo-Europese wortel een zgn. *s* mobile vertoont, d.w.z. een *s* die, zonder dat er een regel voor te vinden is, al dan niet optreedt, zoals b.v. in Nederlands *scheren* naast Grieks *keirô* "ik snijd af". De *t* is dan tussen *s* en *r* als overgangsklank ontwikkeld zoals in *stroop* via **sroop* uit *siroop* of *astrant* via **asrant* uit fra. *assurant*. Tenslotte hebben *reuma* en *stroom* nog de *m* gemeen.

Een merkwaardige bevestiging van de oorsprong van de woorden rond *reumatiek* ligt hierin, dat "vochtig (van muren en gebouwen)" in allerlei Zuidnederlandse dialecten ook *romatiek*, *reumatiek* heet; zie De Bo 808, Rutten 190. Ook Kiliaen geeft als een van de betekenissen van *reumatijck*: "humidus", d.w.z. vochtig.

4. Dalen en stijgen

De Nederlandse kroongetuige voor de humoraalpathologie levert kaart 18 van *valling*. In WNT XVIII, 343 wordt dit woord terecht een afleiding van *vallen*, in de betekenis "tot een lager niveau dalen, naar beneden zakken", genoemd. Eveneens terecht zegt het WNT l.c. dat het woord berust op "de oude voorstelling: het vallen van koude of kwade vochten op een zeker gedeelte van het lichaam". In de definitie wordt daar dan verder gesproken van "inz. in het hoofd of op de borst". Maar het citaat voor Axel uit 1849 spreekt van "Ën valling in 't oofd, in d'aermen", en een citaat uit 1741 noemt het geval: "Als imant wort overvallen met eene vallinghe over geheel het lichaam oft armen ende beenen". De druk van Van Dale 1872 kent ook een valling in het been. En voor het Zeeuws wordt *kouvallinge* omschreven als "gevatte kou, reumatische pijn".

In dezelfde sfeer blijft *slijmvallinge* "difterie" te Ruiselede. Vandebussche 119 kent nog *neusvalling* en *kopvalling*. *Snotvalling* werd opgegeven

o.a. voor Ossendrecht en Nispen in de betekenis "zware verkoudheid". Teirlinck I, 199 geeft *borstvallinge* "gevaarlijke verkoudheid". Ook uit de opgave voor Adegem: *borstvallinge* "pseudo-kroep" blijkt dat het simplex *valling* als ruim van betekenis wordt aanvoeld. Verder werd nog voor Gent *hoofdvallinge* "verkoudheid" opgegeven.

Er zijn echter ook betekenissen die met verkoudheid of daarmee gelijkstaande slijmafscheiding niets te maken hebben. In Zaamslag betekent *kouwe valling*: "kinderverlamming". In Gent betekende in 1667 *valling*: "druiper". Hier ligt duidelijk de verklaring in de humoraalpathologie. Voor Mierloos *vèllingske* "lichte beroerte" kan men hetzelfde denken. Misschien heeft men in Mierlo het bestaande woord van betekenis kunnen wijzigen doordat men aan het vallen van de patiënt dacht.

Niet *valling* maar *val* vertoont Weertlands *zieëtval* voor "uitslag". Het eerste element brachten wij al bij de demonenleer ter sprake, het tweede willen wij als een relict van de humoraalpathologie beschouwen.

In de betekenis "zware verkoudheid" (meestal gaat dat met slijmafscheiding gepaard) blijkt *valling* ruim verbreid. Het WNT spreekt van een Zuidnederlands woord en, afgezien van het feit dat het ook Zeeuws is (het WNT geeft trouwens nog een citaat uit de in Middelburg geboren De Brune), is dit wel juist. Ghijsen vermeldt dan ook dat het woord in de Zeeuwsvlaamse plaatsen Breskens, Cadzand, Groede en Axel als Vlaams gevoeld wordt.

Zinking en *zinke(n)*, beide veel in het meervoud gebruikt, komen in grote lijnen voor waar *valling* niet voorkomt. Vergelijk kaart 18 en 22. Maar dat ze daarom zonder meer heteroniemen zijn, is stellig niet juist gezegd, want de kwalen waarvoor ze gebruikt worden, zijn niet geheel identiek. Overdiep-Van Es 1949, 70 meent dat *zinkes* waarschijnlijk het meervoud is van *zinking*. Dat is toch waarschijnlijk niet zo: *zinking* is een afleiding van *zinken* en *zinken* is een tot zelfstandig naamwoord geworden onbepaalde wijs. De Bont 1960, 775 vermeldt trouwens dat het woord onzijdig is. In Gouda komt ook *zinkers* voor, stellig uit *zinke(n)s* ontstaan.

In het zuiden komen *zinken* en *zinking* inderdaad weinig voor, tenminste als we de veeziekten buiten beschouwing laten (zie daarvoor De Bont l.c. en Berns 120). In het noorden wordt het als ABN gevoeld. De beschrijvers van het Kampens en het dialect van het noordwesten van de Veluwe geven dan ook het woord zonder de betekenis nader aan te duiden.

De betekenisomschrijvingen lopen sterk uiteen. Voor het Gents wordt *zinkijnghe* omschreven met fra. "catarrhe" en "fluxion". Dat zijn waarschijnlijk wel de twee hoofdbetekeningen: "verkoudheid" en "zwellings". De eerste betekenis is heel duidelijk bij Hoeufft, die in 1836 voor het Bredaas zegt:

"Eene valling noemt men hier hetgeen men elders eene zinking noemt, catharrus". Vandenbussche 119 geeft dan ook zonder meer: *zinking* "verkoudheid". Voor het Maastrichts geldt hetzelfde en Rijssens *zeenkns* wordt opgegeven voor het tranen en rood zijn van de ogen. Voor Gouda wordt als betekenis gegeven: "aandoening door kou". Uit Ossendrecht kwam de opgave *zinkeskoors* "griep". In Groningen wordt tegen verkoudheid *zinkengsnuij* gebruikt. Waar er, zoals in Maastricht, van *zinking op het oog* sprake is, kunnen we misschien aan hiervoor vermeld "fluxion" denken.

In Groningen echter betekent *dove zinkens* "gevoelloosheid in enig lichaamsdeel". Pannekeet 413-415 kent alleen *zenuwzinke(n)s* en *zenuwzinkings*. Bakker 380 kent aan de Zaan voor "tyfus" *zenuw- en zinkingziekte*. Deze benaming verwijst tevens naar de aandoeningen van het zenuwstelsel, waarmee de ziekte meestal gepaard gaat. Op Overflakkee is nog sprake van *zienkes* bij het oog en vroeger betekende het daar ook tyfus. Ter Laan spreekt voor Groningen van "pijnlijke trekkingen", trouwens ook Ghijsen voor Zeeland o.a. van "steken in het hoofd"; voor de Zaanstreek geeft men niet alleen "kou" maar ook "pijnscheut" op. Verder omschrijft men het woord door "aangezichtspijn" voor Bedum, Abbekerk, Doornspijk, Nunspeet en Hardenberg. Voor het Drechterlands wordt *zinken* omschreven met "zinking", waar we weinig aan hebben. In Vesen betekent het "bepaalde hoofdpijn". Ghijsen omschrijft het voor Zeeland ook met "bepaalde koorts". Voorts geeft men het voor Koog aan de Zaan voor "griep", voor Drechterland en Puttershoek voor "duizeligheid", voor Katwijk aan Zee en Enkhuizen voor "zenuwpijnen b.v. in het gelaat" en voor Warfum en Hogezaand voor "podagra".

Om het beeld te voltooien dienen verder nog vermeld *zienkes* voor oogpijn te Nieuwe Tonge (overigens aarzelt de correspondent omtrent de betekenis), *zinkens op je oren* "voorbijgaande doofheid" voor Marken en Volendam, *zinking* met betrekking tot de tanden voor het Hagelands, *zinkens in 't oor* voor de Veluwe en *zinkens* niet alleen *in de knijen* maar ook *in kop* in Groningen.

Deze rijke scala toont dat niet het fenomeen of het symptoom maar de verklaring uit de humoraalpathologie centraal staat.

Een ander voorbeeld levert Grieks *katarrhous*, letterlijk: "het omlaagvloeien" (*kata* betekent "omlaag" en *rous* is verwant met *reuma*, waarvan al sprake was), dat in het Nederlands *katar* opleverde. In het latere Latijn ontleend luidt het *catarrhus*. Vgl. *Thesaurus linguae latinae* III, 596. Vandaar is het terechtgekomen in het Middelnederlands als *caterre* voor "gevatte kou". De citaten doelen zowel op de ogen en de neus, als op de borst (Mnl Wb III,

1238). Vandenbussche 174 kent nog een *oorkanteern* "middenoorontsteking". De *n* in Westvlaams *kantèerne* "zware verkoudheid" is moeilijk te verklaren. Waarschijnlijk is hier volksetymologie opgetreden, zoals ook bij in Gouda gebruikelijk *askar* (en zelfs *aspot*) voor "vuile maag, na overdadig eten". Het woord leeft verder nog voort als *kater* "ongesteldheid na een drinkgelag". NEW 308 kent het pas sinds de tweede helft van de 19de eeuw en noemt het ontleend aan het Duitse *kater*, eigenlijk een woord van de studententaal in Leipzig, die sedert 1850 het in Leipzig gebruikelijke *kater* voor *catarrh* had overgenomen. Ten onzent zal *katterig* er zeker mee samenhangen.

In onze dialecten is de woordfamilie weinig gebruikelijk. In het Gronings kent men *ketraole koorzen* voor "catarrale koorts", maar dat vreemde *-aal* - suffix maakt wel de indruk van een jongere geleerde vorming. Verder acht Goemans 1936, 127 Leuvens *katère* "verkoudheid" (met voorbeelden met betrekking tot de ogen en de maag) aan het Frans ontleend, dus ook betrekkelijk jong. Dat zijn dus geen bewijzen voor een humorentraditie in de Nederlandse volkstaal.

In ons materiaal treffen we nog voor Kapel in 't Zand *sjnelle katriên* "diarree" aan. Dat is hetzelfde als vrijwel algemeen Duits *schnelle katrine*, Oostenrijks *laufende cathel*, *venter solutus* en Beiers *die laufende kattel* "diarree", die alle in Grimms Deutsches Wörterbuch II, 609 en V, 276 vermeld worden (evenals ook nog Beiers *jungferkattl* "menstruatie"). Deze termen zijn pas later met de heilige Catharina uit Alexandrië in verband gebracht. Grimm V, 276 denkt dat ze komen van Grieks *katharsis* "menstruatie, reiniging". Minstens even waarschijnlijk is dat de woorden via het Latijn op Grieks *katarrhous* "het omlaagvloeien, (medisch) catarre" teruggaan.

In dit verband zij ook vermeld dat men te Sint-Oedenrode zegt: '*k het op m'n ketrien* "ik ben verkouden". Ook hier is er een ontwikkeling vanuit het geleerde *catarre*.

Reeds in het begin van de 14de eeuw gebruikte Yperman in zijn in het Middelnederlands geschreven *Cyurgie* voor "staar" *catract* en *katarrakt* (Van Leersum z.j. 255). Dit is wel geen ontlending uit het Frans, omdat het woord daar volgens Bloch-Von Wartburg 109 als medische term pas 15de-eeuws is. Het moet dan wel uit Latijns *cataracta* in de figuurlijke zin van "traliewerk voor een poort" komen. Overigens was dat Latijnse woord zelf ontleend aan Grieks *katarraktês*, waar het ook reeds "valdeur" betekende. Zo althans wordt de geschiedenis beschreven, maar het Griekse woord betekent ook "waterval" en we zouden bij de medische term dan ook aan de humorenleer moeten denken.

Het woord *rijzing* "uierontsteking" is in Berns 119 vlg. behandeld. Men is misschien geneigd, mede door het heteroniem: *wind in de uier*, aan het beeld van opgezetheid te denken. Maar het past minstens even goed in de vochtenleer. Het werkwoord *rijzen* betekent tegenwoordig immers wel "omhooggaan" maar heeft in vele dialecten ook de betekenis "vallen" (zie b.v. Draaijer 33). Oorspronkelijk zal de betekenis neutraal "van niveau veranderen" geweest zijn ofwel "zich in beweging zetten"; zie NEW 578. Maar in het Middelnederlands, zoals ook in het Middelhoogduits en het Middelnederduits, betekende *risen* volop "vallen". Verder komt de betekenis "vallen" voor in zijn afleiding *rijzelen* "af- of uitvallen van b.v. graan" (WNT XIII, 444). In Dommelland treft men verder *rijzen* "ruien"; vgl. J. Goossens: Dommellandse woorden, in: *Limburg* 1972, 930. Als enig echt uit de vochtenleer te verklaren gebruik van *rijzen* kennen wij Hagelands *rijzing* "zinking in den hals of in de schouders".

Het voor Mierlo-Wanssum vermelde *rîzele* voor het lopen van rillingen over de rug, heeft met de vochtenleer niets te maken. Het is een metafoor van zojuist vermeld *rijzelen*. Immers in dit dialect betekent *rîze* "ritselend uit de aren vallen" (Van de Voort 238).

Stijg, stieg, steeg, stoig en met onregelmatige *k*: *stiek* "zweertje op het oog" is volgens de betreffende enquête Fries-Noordhollands, maar komt volgens WNT XV, 1623 ook in Utrecht en blijkens Ter Laan 873 ook in het Gronings voor. Zie verder kaart 19 *stijg*. Zijn hoge ouderdom moet wel geconcludeerd worden uit het feit dat het woord ook voorkomt in Nederduits *stieg*, *stige*, Fries *stiich* en Engels *sty*.

Zowel het WNT XV, 1624 — zij het met aarzeling — als ODEE 878-879 beschouwen het als een afleiding van het werkwoord *stijgen* maar geven daarbij geen toelichting. Terwijl het overigens op de kaart van padoog wemelt van termen die een demonologische verklaring suggereren, zal o.i. dit woord uit de vochtenleer verklaard dienen te worden.

Taalkundig doet zich daarbij een onzekerheid voor. *Stijgen* is identiek met Grieks *steikhō*, dat echter "schrijden" betekent. Die betekenis leeft nog in Gronings *stiegen* "waden". Naast de huidige normale betekenis "omhooggaan" kwam echter in verbinding met bijwoordelijke bepalingen ook "dalen" voor en nu is het louter taalkundig moeilijk uit te maken van welke betekenis we voor *stijg* "zweertje op het oog" moeten uitgaan.

Dit alles geldt dan ook wel voor *stijl* "padoog", dat voor Oud-Beierland en Ronse is opgegeven en in de antwoorden op de Amsterdamse vragenlijst ook opduikt in Goudswaard en Piershil. Het zal oorspronkelijk wel een verkleinwoord van *stijg* zijn. Vgl. dial. *visselken* bij Gezelle of hgd. *mädel* bij

maagd. Zie voor dit *stijl* verder WNT XV, 1624. In ons materiaal vonden wij verder nog *stijloog* en in *De Rijp stijger*, die er zeker ook mee samenhangen.

De gedachte van opstijgen treffen wij duidelijk in Gronings-Waterlands *opstijgings*, (*op*)*stijgens*.

Tenslotte horen ook nog in deze groep: Markens *opdrachtig* "bloedaandrang hebbend", Zeeuws *opdragend* "gezwollen, verhit en rood van gezicht" en Gronings *opdrachtig* "opgezet, gezwollen (van het lichaam)". Het zijn afleidingen van een werkwoord *opdragen* dat ook wel onovergankelijk gebruikt kan worden. In Vlaanderen b.v. noemt men een stijgende weg ook *opdrachtig*, en zo wordt een weg met een flauwe stijging als *opdragend* betiteld. Een zelfde betekenis hebben verder Zeeuws *opgedroest* en Hollands en Gelders *opdruistig* en *opdroestig*, alle behorend bij een werkwoord *opdruisen*, dat nog in de Neder-Betuwe "opzwellen" betekent en hoort bij mnl. *druust* "vaart".

Bij al deze met *op-* gevormde woorden kan er natuurlijk niet aan een neerdaling van het bloed uit de hersenen gedacht worden, maar *op-* zou een stuwung van binnen uit kunnen aangeven.

Voor het Land van Waas worden *hef* en *hefte* omschreven als "zinking in de uier van de koe kort na het kalven". Twee vormen uit WNT VI, 418, 431 moeten hieraan formeel gelijkgesteld worden: *hef* "gist, droesem" en *heft* "bep. kaasgebrek". Beide woorden zijn afleidingen van *heffen*. De verklaring van de nosologische betekenis ligt dan ofwel in het symptoom: een zekere zwellung als gevolg van vochtopenhoping, ofwel in de humorenleer. De beslissing is moeilijk.

5. *Het druppelmotief*

Aan het begin van dit hoofdstuk is reeds even op de rol van de druppel in de humorenpathologie gewezen. Zeer interessant maar vol verrassingen is de geschiedenis van Frans *goutte* "jicht" en Italiaans *gota* "jicht, podagra". Beide woorden gaan ongetwijfeld terug op Latijns *gutta* "druppel", maar *gutta* voor jicht en dergelijke komt in de antieke overlevering nergens voor. Daarentegen betekende dit woord ook "kleurige vlek". Daarom acht Lessiak 112-113 het heel goed mogelijk dat in de nosologie het woord aanvankelijk voor b.v. vlekjes, blaren of knobbels gebruikt is en dat pas later met de verbreiding van de vochtenleer het woord geherinterpreteerd is en dat men het pas toen voor "jicht, beroerte" is gaan gebruiken. Als leenwoord komen in het Middelnederlands *gotte*, *gotose* en *grote gote* voor, alle drie met de betekenis "jicht". Als variant vindt men *guchte* in de verbinding *rode guchte*, dat waarschijnlijk

"belroos" betekent, maar wel identiek is met *jicht*, een woord waarschijnlijk uit de magie, zoals we in VII.4 zagen (Mnl Wb II, 2079). Men vindt in het Middelnederlands echter ook *rode gutte* "belroos" en *gutterose* (Mnl Wb II, 2079, 2212, Braekman 1970, 208, 428, 429). Hieraan moet het druppelmotief weer ten grondslag liggen.

In de Germaanse wereld vindt men een vorm die wel pas in de 12de eeuw is overgeleverd, maar gezien de eindklinker zeker ouder is: *troppho*, later *tropfe*, *tropfen* en *tropf* "beroerte, jicht, eczeem" (Lessiak 114) en Middelnederlands *drope*, *dropighe* dat ook verschillende ziekten aanduidt: "jicht", "schurft", "waterzucht" (?) (Mnl Wb II, 438; Braekman 1975, 374; Braekman 1970, 417). Ten tijde van Kiliaen (16de eeuw) betekende *drop(pe)* "paralysis". Daar deze woordfamilie als ziektenaam echter duidelijk westelijk Duits en Nederlands is, moet ze wel onder Franse cultuurinvloed ontstaan zijn (Lessiak 114) als leenvertaling van *goutte*.

6. Gal, slijm en bloed

Speciaal de gal heeft in de nosologie der dialecten haar sporen nagelaten. *Galstenen* is in de cultuurtaal heel normaal, maar dit woord heeft een realistisch, fenomenologisch karakter. Dat geldt ook wanneer de geelzucht *galzucht* wordt genoemd (Veghel, Ganshoren, Halsteren) of *galziekte* (Tongelre, Wolvertem).

WNT XXIV, 1612 kent *watergal* als volksbenaming voor "bitter, galachtig vocht dat uit de maag wordt opgerispt, maagslijm". Verder bestaat dat woord nog dialectisch voor een aandoening waarbij men oprispingen van dat vocht heeft in Zeeland, Hulst, Gent, de Kempen, Tilburg, Sittard en Gronsveld.

Voor het Land van Waas vonden wij *zwarte gal* omschreven als "maagzweer met bloeditstorting in de maag, hématémèse". Ook De Bo 296 geeft *zwarte galle* voor "maagkanker" in het Westvlaams en wijst daarbij op het zwartachtig uitbraaksel.

Het zojuist genoemde *watergal* komt ook in Antwerpen voor. Opvallend is echter, hetgeen wij al in XIV.1 memoreerden, wat men zich er vroeger bij voorstelde, blijktens een citaat uit 1596: "het was een watergalleken dat wtten cop op de burst gevallen was" (WNT XXIV, 1612). Dat is echte vochtenleer. En dat hebben we ook wanneer Bakker 448 *overloop van gal* voor netelroos vermeldt of als deze ziekte bij Vandenbussche 195 *galbulten* heet. Laatstgenoemde zegt uitdrukkelijk dat het volk de ziekte toeschrijft aan de werking van de gal in het bloed.

Geen ziekte maar een temperament wordt betiteld met *zwartgallig*, een letterlijke vertaling van uit het Grieks afkomstig *melancholiek*.

Men twijfelt wel of ABN *cholera*, ontleend via het Latijn aan het Grieks, iets met de woorden *geel* en *gal* te maken heeft. Formeel is er geen bezwaar maar volgens NEW 100 past dat niet bij de verschijnselen van de ziekte. Grieks *cholera* was toch volgens NEW een "ziekte waarbij de lichaamsvochten door braken en stoelgang heftig uitgescheiden worden". En daarom schijnt het te verbinden met *choledra* "een naar beneden lopende dakgoot" en verder met *cholas* "holte tussen borstbeen en zijden" (in het mv. "darmen").

Heyne 192 zegt wel dat het Griekse woord de "Bezeichnung einer Gallenkrankheit und der Gallenbrechruhr" was, maar Bloch-Von Wartburg 135 meent dat het Latijnse *cholera* pas door bijgedachte aan het Griekse *cholê* "gal" de betekenis van galziekte gekregen heeft.

In onze dialecten hebben de ontleningen aan dit woord een *k*, in tegenstelling met het ABN, waar de *ch* wel aan het geschreven geleerdenlatijn toe te schrijven zal zijn. Ze komen dus zeker niet uit onze ABN-vorm. Trouwens in verschillende dialecten, en wel de noordelijkere, valt de klemtoon ook nog op de tweede lettergreep. In de hier volgende voorbeelden hebben we de dubbele *ee* gehandhaafd, omdat er de beklemtoonde positie uit kan worden afgeleid: in Gouda *kelêêra*, in Kuinre *keleera*, in Kampen *kolêara*, in Deventer *kolleera*, in Heerde *keleera*, in het Gronings naast *koleróa*: *keléroa* en *kléroa*, in het Katwijkse en Amsterdams *keleere*, met hieraan verbonden scheldwoorden als *keléreliger* en *kelérehoer*. Deze beklemtoning is reeds aanwezig in het Vulgairlatijn, waar immers korte en lange vocalen in lange samengevallen waren en waar de klemtoon dus in het algemeen op de voorlaatste lettergreep viel. Mogelijk is de beginbeklemtoning in ABN *cholera* onder invloed van het Duits ontstaan, dat een heel sterke neiging vertoont om bij leenwoorden het accent op de eerste lettergreep te plaatsen. Verder heeft het Leuvens *kólera* en het Maastrichtse *kóllera*.

Van Latijns *cholera* kwam langs de weg van de ontlening ook Frans *colère* "toorn" met een betekenisontwikkeling die men al bij de H. Hieronymus in de 4de eeuw aantreft (Bloch-Von Wartburg 135). In XIV.1 wezen we al op het verband dat tussen de gele gal en het cholerisch temperament werd gelegd.

Een speciale semantische ontwikkeling vertoont *kolder*, eigenlijk de naam van een veeziekte, maar later een synoniem van "onzin". WNT VII, 5111 ziet in dit woord een ontlening uit het Duits.

Niets met gal te maken heeft aan het Frans ontleend *k(o)liek*. Het komt

nl. van Grieks *kôlon* "darm". Later is het woord wel voor andere stoornissen gebruikt (WNT VII, 5127-5128).

Het Griekse woord voor "slijm" is *phlegma*. Zoals we ook al in XIV.1 zagen, werd in de temperamentenleer deze substantie als oorzaak beschouwd van het flegmatisch temperament. In de Nederlandse terminologie is *fluim* aan dat Griekse *phlegma* ontleend, via eerst Latijn en dan Oudfrans *flume*, *fleume*. Mnl. *fleuma* betekende "verkoudheid": vgl. Mnl Wb II, 823-824.

Een zeer belangrijk lichaamsvocht was natuurlijk het bloed. Bloed is in het Latijn *sanguis*. Daarvan afgeleid is *sanguineus*, dat in de ontleende vorm *sanguinisch* ook weer een bepaald temperament karakteriseert. Andere woorden in deze sfeer zijn *volbloedig*, dat WNT XXII, 698 als "een overvloed aan bloed hebbend" definieert en mnl. *overbloet* "overtollig bloed". We hoeven echter bij bloed nergens noodzakelijk aan de humorenleer te denken.

7. Koking

Het is enigszins onduidelijk waar uitdrukkingen als *kokend van woede*, *ziedend* (van toorn) thuis horen. Hadden ze in een vorig hoofdstuk bij het begrip "heet" behandeld moeten worden? Anderzijds vindt men in het Mnl Wb VIII, 2514 "si (geelzucht) comt van verbernden ende verspeelden bloede", waarin *verspeelt* te heet betekent. Het is een vorm bij *spelen*, dat in het Middelnederlands ook "koken" betekent (Mnl Wb VII, 1690-1691), welke betekenis uit "opborrelen, op en neer gaan" te verklaren zou zijn. In ieder geval wordt hier in het Middelnederlands de *hitte*-notie blijkbaar met de vochtenleer verbonden.

Koken komt echter ook in de humoraalpathologie voor. Van Grieks *ekzein* "overkoken" is gevormd *ekzema* "overkooksel", dat in het meervoud in het Grieks al voor "pustulae ardentes et fervidae", d.w.z. "brandende en gloeiende blaartjes", gebruikt werd (*Thesaurus Graecae linguae* III, 412) en dat in ons *eczeem*, *eczema* voortleeft; zie EW 227.

Daarmee zijn verder in verband te brengen zuidelijk *zo*, *zoi*, *zoej*, *zeu* "maagzuur, oprisping van maagsap", dat bij *zieden* "koken" behoort. Gecombineerd met een herinnering aan de elementenleer komt dit woord ook voor in Gronings en Limburgs *zeubrannen*, *zobrenne* "maagzuur", en verder in Gronings *zokwellen* voor hetzelfde begrip.

Het in Holland en Zeeland voorkomend *koken*, dat in Andijk een zogenaamde scherplange *oo* heeft, op Schouwen als *kauken* klinkt en op Overflakkee als *kaoke* en "aandrang tot braken tonen" betekent, is een heel ander werkwoord. Het moet identiek zijn met Westfries *koken* in de beteke

nis "oprispen". Het zal in het Westgermaans **kaukan* geluid hebben; het maakt een sterk klanknabootsende indruk en is zeker met *kokhalzen* verwant. Daarnaast komt in dezelfde betekenis ook *koken* met zachtlange *oo* met varianten *keuken* en *kukken* voor. Deze vormen hebben evenmin iets met koken "zieden" te maken, vgl. WNT VII, 5078. Schevenings *kokkebrikke* "oprispen" zal in zijn eerste element met dit alles wel verwant zijn.

Naast begrippen als *kokend* komen met betrekking tot de psychische verschijnselen nog andere voor: Waaslands *halfgebakken* "uitgemergeld", "met weinig verstand", "zonder vaste overtuiging", Gronings *haalfbakken* "onnozel" en *een halve gare*. Toch willen wij in plaats van aan verouderde leer liever aan beeldspraak denken. Dat geldt ook voor *van de kook zijn* "uit zijn evenwicht zijn".

8. *Bezet, bezetting, bezetenheid*

Aan de ene kant zou men Zuidnederlands *bezet* "dronken" en *bezetting* "benauwdheid als ziekelijke aandoening, meest met betrekking tot de ademhaling" evenals *bezeten(heid)*, waarover eerder in V.14 sprake was, voor een demonologisch bezinsel kunnen houden, maar men kan er ook een vocht achter zoeken dat zich b.v. op de borst heeft vastgezet. Onze eigen gedachten gaan eerder in de richting van de demonologie.

Hoofdstuk XV *Verdere achterhaalde opvattingen*

1. *Bekende personen*

Na Hippocrates is voor het westen Galenus zeker een bijzonder invloedrijke figuur in de medische wereld geweest. Hij werd in 129 in Pergamum geboren en werd 28 jaar later arts aan de gladiatorenschool aldaar, maar op 34-jarige leeftijd is hij in Rome werkzaam. Hoewel hij volgens Haggard 242 nog de elementenleer beoefende, heeft hij ook de humorentheorie doorgegeven. Maar hij voegde er b.v. de leer van de drie levensgeesten, de zielgeest, de eigenlijke levensgeest en de natuurlijke geest, aan toe (KE XI, 208-209, Lindeboom 1961, 69, 72) en tot na 1600 beheerste zijn zienswijze Europa. Wel waren de opvattingen niet steeds consistent.

Flint vertelt verschillende gevallen uit de vroege Middeleeuwen dat men zowel bij de heiligen als bij de officiële medici heil zocht. Toen Gregorius van Tours b.v. door een vreselijke aanval van dysenterie geveld werd, probeerde zijn dokter eerst iedere remedie die hij kende, zonder succes. Maar toen schreef Gregorius zichzelf een drank voor van het stof van de tombe van de H. Martinus, opgelost in water, en binnen drie uur was hij weer zover hersteld dat hij een hartig maal kon nemen (Flint 134).

Onthutsend is dat de H. Benedictus van Nursia zijn volgelingen de studie van de medicijnen verbood omdat ziekte alleen door gebed en goddelijke tussenkomst te genezen zou zijn, maar dat reeds Cassiodorus (480-573), die Benedictijn geworden was, de studie van Hippocrates en Galenus weer opnam (Lyons en Petrucelli 283).

Een ander soort tweeslachtigheid vindt men bij bisschop Thietmar van Merseburg, die rond 1000 van een monnik Alvicus schrijft, dat hij "in capite suo multum nocuit migranea, quae duplex est, aut ex gutta, aut ex vermibus". Thietmar geloofde dus blijkbaar in het geval van hoofdpijn zowel aan (demonische) wormen als aan de activiteit van de vochten.

Na Galenus moet in de geneeskunde in eerste instantie de Moslim-geleerde Avicenna (eigenlijk Ibn Sîna) genoemd worden, rond 1000 na Christus, die wel bij het systeem van Galenus bleef maar als arts een grote Arabische inbreng had. Over zijn taalkundige inbreng valt weinig meer te zeggen dan dat hij zijn werk schreef in het Arabisch en dat Gerard van Cremona hem in het Latijn vertaalde (KE III, 517-518; Lindeboom 1961, 83-85).

Een ommekeer komt er pas aan het eind van de Middeleeuwen. De werken van Galenus en Avicenna werden in het begin van de zestiende eeuw door Paracelsus in het openbaar verbrand.

Paracelsus is wel de grondlegger van de *iatrochemie*, waaraan wij paragraaf XV.5 zullen wijden. Maar hij kon zich vaak toch niet geheel van de oude beschouwingen losmaken. In hoofdstuk VIII hebben wij al even op zijn opvattingen van het verband tussen makro- en mikrokosmos gewezen.

Paracelsus heeft zich ook terdege met de terminologie beziggehouden. Behalve dat hij reeds genoemd Duits *wintsucht* ontwierp, voerde hij b.v. het woord *pest* in, waarschijnlijk uit het Latijn (Weimann 1952-1953, 79).

Maar Weimann 1952-1953, 81 wijst er toch op dat Paracelsus' invloed op de naamgeving zeer gering is geweest. Zijn tegenstanders maakten hem monddood. Bovendien was de taal van de wetenschap nog altijd het Latijn en hij schreef in de volkstaal. En tenslotte was die taal van hem "oberdeutsch".

2. *Bedorven en rot*

In de Middeleeuwse schoolgeneeskunde zien we zich een opmerkelijke overgang van de demonologie tot de humoraalpathologie voltrekken, in deze zin dat men dacht dat de ziekmakende wormen juist uit bedorven, niet genoeg verteerde sappen ontstonden (Jungbauer 15). Of dat idee van bederf al Hippocratisch was, is de vraag.

In ieder geval zijn er in de nosologie der dialecten vaak woorden voor bederf en verrotting waarmee alleen maar "ziekte" bedoeld wordt. Wij wijzen b.v. op Gronsvelds *bedäorvenhèid* "dodelijk verlopende ziekte, inz. longontsteking", Wierings *bedörven* "ziek, onpasselijk" en Limburgs *bedorvenheid* "slepene ziekte" (in Sittard ook wel *bedurfnis*) en Gents *kropbedervinge* als synoniem van keelkanker. Het hiermee corresponderende leenwoord *corruptie* vindt men in Zeeuws *krupsie* "kwaal". Wendingen als Zeeuws *wat is de krupsie?* "wat mankeert er aan?" en een (ouwe) *krupsie* "een (oude) kwaal" doen niet direct aan een uiterlijk waarneembaar rottingsproces denken en komen dus wel uit een theoretische nosologische achtergrond. Dat ook Gents *krupse*, *kripse* slechts als "kleine kwaal" beschreven wordt, leidt tot een zelfde conclusie. Het woord *krips* "zotte gril" uit het Land van Waas moet hetzelfde woord zijn.

Ook het woord *rot* hoort hierbij. Natuurlijk kan dat amper gezegd worden van verbindingen als *rot verkouden* in Helden, Beesel, Baaksem en Hekelingen of *zo verrot verkouwerd* in Colijnsplaat. Hier hebben *rot* en *verrot* alleen een versterkende betekenis, iets zoals *verdomd*, *verroest*, *verrekt*. Soms

echter worden met dit *rot* gemene ziekten aangeduid. In het Land van Waas betekent *rot* "aan tering of borstziekte lijdend" en *rotzak* geldt voor "wie aan koningszeer of tering lijdt". Zeeuws *rotziekte* of *rotte kôôse* en Westvlaams *rotte korts* of *rotte kortsen* betekenen "tyfus" en Gents *rotzak* staat voor "venerische uitslag". Hetzelfde geldt van het heteronymische Vlaamse *vurt* of *vort*, dat ook in eerste instantie "rot" betekent. Wij doelen op Gents *vurtzak* "venerische uitslag", Westvlaams *vort* "aan venerische ziekte lijdend", Gents *vurterik* "persoon die aan syfilis lijdt", Westvlaams *vortekop* "faveuze verzweering van de hoofdhuid", Gents *vurtekop* "smaadwoord voor een lijder aan deze ziekte", Gents *hem vurt eten en drinken* "zoveel eten en drinken dat men er op zijn gezicht de sporen van draagt".

Terwijl in deze gevallen het heel goed mogelijk zou zijn dat we hier met een overdrachtelijk gebruik van *rot*, *vort* of *vurt* te maken hebben, is dat toch wel onwaarschijnlijk waar *rot* zonder meer gelijkstaat met "verkouden". Kortweg in deze betekenis wordt het opgegeven voor Nuland, Berlicum, Den Dungen en Volkel. En dezelfde betekenis heeft *zo rot als een mispel* te Helvoirt, Hegelsom en Boekel, terwijl men in Den Dungen zegt *zo rot als de paest*. Vooral dat Noord-Meierijse *rot* "verkouden" toont in zijn geografische begrenzing hoe sterk men (althans de medische theoreticus) bij een zo onschuldige verkoudheid aan verrotting denkt. Dat is dan meer theorie, i.c. humorentheorie, dan waarneming.

Hoelbeeks *versjterf* "koud vuur" slaat wel degelijk op het afsterven van ledematen en is dus duidelijk fenomenologisch gemotiveerd. Voorts is het een feit dat men tijdens de hevige pestepidemieën in de Middeleeuwen geloofde dat miasmata (uitdamping van rottende stoffen met als gevolg verontreiniging van de lucht) door uitwaseming van de lijdende de ziekten zouden overbrengen, een opvatting die is blijven voortleven tot Pasteur de bacterie als overbrenger der infectieziekten aanwees (Haggard 130). In paragraaf XV.7 over *malaria* komen die miasmata nog ter sprake maar ook hier moeten wij met de mogelijkheid rekening houden dat er iets van verder leeft in de behandelde termen rond het begrip "rot".

3. Meuk, muik

In het Westnoordbrabants en het Antwerps komen *meuk*, *muik* en (in 1836 vermoedelijk tweelettergrepig) *muek* in de betekenis voor van "overladen maag", maar ook van "slechte vergadering van kwade stoffen in het lichaam", een begrip dat wij in het vorig hoofdstuk reeds zijn tegengekomen en ook (in de verbinding *vuil muik*) van "miskraam", waarvoor in het Vlaams, zoals wij

ons herinneren, ook *kwa vergaringe* wordt gezegd. In de zgn. Saksische streken is het woord ook voor een ziekte aan paardevoeten in gebruik. Verder wordt de betekenis ook wel omschreven als "kwaal die enige tijd in het verborgene bestaat". Deze betekenis is stellig ontwikkeld uit die van "plaats waar men appels zacht laat worden". Het zelfstandig naamwoord zal dan wel een afleiding zijn van een werkwoord dat betekent "zacht (laten) worden van spijzen of vruchten", waarbij ook nog een bijvoeglijk naamwoord met hetzelfde betekeniselement behoort.

Het vocalisme van deze woorden wisselt zo op het eerste oog niet volkomen regelmatig af. Er schijnt reden te zijn om aan zeer oude, vanuit het gemeenschappelijk Indo-Europees stammende afwisseling, de zgn. ablaut, te denken. Maar er is meer. Enerzijds is samenhang met het eerste stuk van vierde-eeuws Gotisch *mukamodei* "zachtmoedigheid" waarschijnlijk. Anderzijds zijn er oude tweelettergrepige vormen met achter de klinker een *d*, die later tussen de twee klinkers verdwenen zou kunnen zijn.

Het is niet onmogelijk dat uit de betekenis "zacht worden" zo iets als die van "rotten" ontstaat. Hoeufft 385 geeft trouwens een Nedersaksisch *muek* "rot, verrot". En hiermee zou het dan verantwoord zijn de woorden bij die van de vorige paragraaf te plaatsen.

4. *Materie*

Zeker is er in de Middeleeuwen meer vermenging geweest dan die welke wij in XV.1 bespraken. Lindeboom 1961, 125 wijst erop dat de Griekse teksten eerst in het Syrisch vertaald zijn, van daaruit in het Arabisch en pas vanuit die taal in het Latijn. Lindeboom 1961, 104 zegt dan ook dat de Arabische invloed in Montpellier, minstens van de 12de tot de 15de eeuw een bekend medisch centrum, zeer groot is geweest.

Merkwaardig is dat zowel Galenus als de Arabieren streefden naar een overvloedige vorming van etter; men sprak dan ook van *pus bonum et laudabile* (= goede en prijzenswaardige etter) (Lindeboom 1961, 102). Het wil ons voorkomen dat hier de oorsprong ligt van het merkwaardige verschijnsel dat in het Nederlands (al sinds Kiliaen), in het Frans, het Engels, het Middelhoogduits en het Middelnederduits de etter wordt benoemd met ontleningen aan Latijns *materia* (Nederlands *materie*, Engels *matter* en Frans *matière*). In het Middelnederlands betekende *materie* ook "ziektestof, de in het lichaam aanwezige oorzaak van een ziekte" (Mnl Wb IV, 1232-1233). Men zag de etter dus minder als het gevolg dan als de oorzaak van de ziekte,

en die moest eruit. Ze was echt de stof, de materie die de ziekte veroorzaakte.

Als variant op deze beschouwing zij vermeld de bij Lindeboom 1961, 138 en bij Prosek II beschreven door Paracelsus in de 16de eeuw ontwikkelde zaadtheorie: er wordt een ziektezaad in het lichaam gezaaid en daaruit groeit de ziekte-"materie". Maar in de nosologie vinden wij die zaad-theorie niet weerspiegeld.

5. Iatrochemie

Paracelsus geldt, wat we reeds zeiden, als de grondlegger van de iatrochemie. Ziekte was voor hem verstoring van het evenwicht tussen de drie elementen van het stoffelijke: mercurius (kwik), sulfur (zwavel) en sal (zout). Lindeboom 1972, 89 vlg. karakteriseert hem en zijn navolgers dan ook wel als solidair-pathologen, in tegenstelling tot de humoraalpathologen. Allerm minst was hij een modern geleerde: hij geloofde nog aan geesten en toverij (Weimann 1952-1953, 73) en ook hij zocht achter ziekte makrokosmische verschijnselen (Weimann 1952-1953, 65): Jupiter regelt de lever, Mars de galblaas en Mercurius de longen (Lindeboom 1961, 131).

De chemiatrische richting van Paracelsus werd in de 17de eeuw uitgewerkt door François de la Boë Sylvius 1614-1672 (Lindeboom 1961, 184 vlg.). Bij hem speelden de begrippen *zuur* en *alkali* een grote rol (Lindeboom 1972, 89 vlg.). Misschien komen termen als *het zuur* "het maagzuur" en Loonop-Zands *koperzuur* "groene diarree van een baby" dan ook uit deze school. Het woord *zuur* voor "oprisping van het maagsap" ontbrak in ieder geval nog in het Middelnederlands.

Sinds de 17de eeuw treft men *zout* of een synoniem daarvan wel vaker in benamingen van ziekten aan. In Huygens' Oogen-troost vs 141 is sprake van *soute sinckingen op oogh, of oor, of longen* en in Sara Burgerhart van Betje Wolff en Aagje Deken van het eind der 18de eeuw lezen we: "*het tocht hier zo vreeselijk in alle vertrekken en daar van krijg ik zulke brakke zinkens op de kiezen*" (Karstens II, 195). In de tegenwoordige dialecten vonden wij nog *zoute zwere* voor "bloedzweer" in Kruiningen. In de citaten van Huygens en Sara Burgerhart valt de vermenging van de humoraal- met de solidairpathologie op.

In de Brabantse, westelijk-Zeeuwsvlaamse en Vlaamse dialecten vindt men voor eczeem: *zilt(e)*, *zelte*, *zelk*, dat identiek moet zijn met vla. *zilt(e)* "salpeteruitslag op muren". Aangezien de betekenis "eczeem" nog niet bij Kiliaen voorkomt, maar het waarschijnlijk identieke Nederlands *zult*, hgd.

sülze "hoofdkaas" reeds als Middelnederlands *silte* in een op 1351 gedateerd handschrift van de *Cirurgie* van Jan Yperman voorkomt, hebben wij wel met een oud woord te doen dat van *zilt*, zelf weer een afleiding van *zout*, afkomstig is, maar als ziektenaam niet voor de 16de eeuw optreedt. Als zodanig zou het dus zeer goed van Paracelsus of een van diens adepten afkomstig kunnen zijn (vgl. Mnl Wb VII, 1117).

Höfler 117-119 kent vla. *zilt* ook, maar ziet er de naam van de in Duits gebied bekende *saelden*, elfachtige ziektedemonen, in. Het feit echter dat in de Vlaamse namen *zilte* en *zelte* alleen een *t* en geen *d* optreedt, maar vooral het voorkomen van hetzelfde woord voor die salpeteruitslag op muren brengt ons er toe, de etymologie van Höfler af te wijzen en niet aan demonologische oorsprong te denken.

6. *Hypochondrie*

Pas betrekkelijk laat komen *hypochondrie* en *hypochonder* op, in het Nederlands en Duits niet voor de 17de eeuw (NEW 276, Kluge 323), in het Frans eind 16de eeuw (Bloch-Darmsteter 313). Toch zegt het NEW dat *hypochondrie* ontleend is aan de klassieke geneeskunde, die leerde dat de zwaarmoedigheid toe te schrijven zou zijn aan een ziekte van het onderlijf: Grieks *hypochôndrios* betekent immers "onder de borstholte". Evenwel vindt men de betrokken ziektenaam nog niet in de oudheid, blijkens *Thesaurus Graecae Linguae* VIII, 384.

Sterk verkorte vormen als *iep*, *ieperig*, *iepo*, *hypo* en *iepies* (mv.), maar ook *iepekonderig* en *iepekoterig* in de betekenis "kleinzerig" en "(met) ingebeelde ziekten", "zwaarmoedigheid", "moedeloosheid" vindt men thans volop in het Hollands, het Vlaams, het Gronings en het Gelders-Overijsels. Het Gronings heeft zelfs in de verbinding *Iepoom* en *Oom Iepe* de betekenis "koorts" ontwikkeld (vgl. IV.2 en V.5). In het Mnl Wb III, 443 wordt een Middelnederlands *hijpen* "knorren, klagen" er ook mee in verband gebracht. Overigens treedt soms enige verwarring met *hypokriet* op. Gronings (*h*)*iepenkriet* betekent ook "koukleum", "iemand met een zwak gestel" en "kleinzerig kind". Zie WNT VI, 731. Ook Haspengouw kent *hiepekriet* voor "mager, tenger kind".

7. *Malaria*

Nog steeds getuigt het woord *malaria* van een verouderde aetiologische opvatting. Terwijl Hippocrates meende op grond van het feit dat de milt erbij

opzette, dat de oorzaak van deze ziekte in te veel zwarte gal bestond — men dacht dat die uit de milt kwam —, wijst het woord *malaria*, volgens Lyons-Petrucelli 454 pas sinds de zeventiende eeuw in zwang, op Italiaanse oorsprong. Het is een verkorting uit *febbre di malaria*, welk laatste woord letterlijk "slechte lucht" betekende. Maar ook deze opvatting is, gelijk gezegd, achterhaald (NEW 424). Pas Lancisi 1654-1720 kwam dicht bij het juiste inzicht. Hij dacht in ieder geval dat de moerassen bezielde wezens, maar ook niet-bezielde deeltjes uitstieten die ziekte teweegbrachten (Lyons-Petrucelli 463).

8. *Klieren*

Klieren zijn zekere organen waarvan de functie bestaat in het vormen en afscheiden van stoffen (voornamelijk vochten) die voor de instandhouding of werking van het lichaam of van de soort nodig zijn, ofwel als schadelijk uit het lichaam verwijderd moeten worden; zie WNT VII, 4013. Oudtijds hield men ze echter voor organen die de overtollige voedingssappen tot zich trokken. Hippocrates meende dat ze de uit de hersenen afgezakte overtollige humoren in zich opnamen; vgl. Bakker 170.

Het volk is zich hun functie niet bewust. Bakker 424 zegt dat in Broek alle huid- en haarziekten van het hoofd voor *klieren* worden gehouden omdat ze met klierzwellingen gepaard gaan. In het Zeeuws heet een zeer hoofd: *klierôd*. Van Andel 166 zegt nog dat door het volk ook vele huidziekten van niet scrofuleuze aard als klierachtigheid beschouwd worden. Verder vermeldt Bakker 196 dat de oogziekte die kaeratitis phlyctaenulosa heet aan "klieren op de ogen" geweten wordt. Bij Bakker 206 lezen we ook dat bij middenoorontsteking en bij ontsteking van de oorschelp van "klieren op de oren" gesproken wordt, maar dat er dan ook inderdaad klierzwellingen in de buurt zijn.

Hoewel het WNT het woord *binnenklier* niet kent, zegt Van Andel 166 toch dat men bij eczemen en andere huidaandoeningen meent "dat bij den patiënt, aan z.g.n. binnenklieren lijdende, de klieren naar buiten uitbreken".

9. *Zaadvloed*

Op een verouderde opvatting gaat ook de naam van de druiper: *gonorroe* terug. Het Middeleeuws Latijns *gonorrhoea* voor deze ziekte is nl. een ontlening aan Grieks *gonorrhôia*, dat "zaadvloed" betekende (gr. *gonos* betekent o.a. "zaad" en gr. *rheô* "vloeien"). Vanaf de Grieken en Romeinen

dacht men namelijk volgens Van der Valk dat de druiper in feite zaadvloed was, en wel van ontaard zaad (Vandenbussche 163). Tot in het midden van de 18de eeuw werd voor de druiper ook de leenvertaling *zaadvloed* gebruikt (Bloch-Von Wartburg 286, Van der Valk 69-73). Vandenbussche 163 spreekt van *zaadloop*.

10. *Wasdom*

Het pijnlijke gevoel dat kinderen soms in armen en benen of kniegewrichten hebben, en dat met *wasdom* wordt aangeduid, schreef men toe aan het groeiproces. Het woord hangt dan ook met *wassen* "groeien" samen. Dit werkwoord is vroeger veel algemener geweest, maar toen er homonymie met *wassen* "met vloeistof reinigen" ontstond, moest het voor *groeien* wijken, dit in tegenstelling met het Duits waar men *wachsen* en *waschen* in overeenstemming met hun etymologie nog onderscheidt.

Het WNT V, 813 kent *groeistuij* voor stuij bij zuigelingen en jonge dieren en Van Dale kent *groeipijn* voor pijn in de benen die aan het groeien wordt toegeschreven.

11. *De kwint*

Naast de ook uit het ABN bekende uitdrukking *er een van de vijf op de loop hebben* kent het Hagelands *een kwint kwijt zijn* "zijn volle verstand niet hebben". Dit is een zinspeling op het woord *quintessens*, volgens WNT XII, 5102 een Duitse ontleening die vormen als *quinta essentia* en *quintessentia* opvolgde, een term uit de scholastieke wijsbegeerte, die op zijn beurt een vertaling is van Grieks *pemptê ousia*, dat al in de 6de eeuw na Chr. voorkomt en "het vijfde zijnde" betekende. Eigenlijk was het de naam voor de aether, de vijfde substantie (naast de in hoofdstuk XIII besproken elementen). Daaruit hebben zich allerlei betekenissen ontwikkeld o.a. die van "de hoofzaak". Als er nu "een kwint" ontbreekt, wordt bedoeld dat het beste geschonden is. Misschien sprak men in de Hagelandse uitdrukking oorspronkelijk wel niet van *een* maar van *de* kwint, dit is het vijfde element. Dat zou wel juister geweest zijn.

12. *Het middenrif*

Vroeger hield men het middenrif, de zgn. hartekuil, de lever en maagstreek voor het uitgangspunt van de geestelijke processen. Het woord *frenesie*, dat al

voorkomt bij Yperman in 1310 en Scellinc in 1343 (Van Leersum 1928, 297, Van Leersum z.j. 248), en dat een leenwoord (misschien door bemiddeling van het Frans) uit het medisch Latijn is, dat het wel weer uit het Grieks had, bewaart hieraan nog een herinnering. Het is in laatste instantie een afleiding van Grieks *phrên*, dat zowel "geest" als "middenrif" betekende.

13. De tanden

Merkwaardig wat men al niet bij kinderen aan het tanden krijgen toeschreef. Bakker 155 vermeldt: *de tanden zijn op het borstje gaan zitten*, waarmee bedoeld wordt "het kind is verkouden en dat komt van het tanden krijgen". Ook stuipen werden aan het tanden krijgen geweten, een opvatting die zelfs Hippocrates huldigde (Bakker 159).

Hoofdstuk XVI *Besmettelijke ziekte*

1. *Inleiding*

Zoals wij, ofschoon wij dit boek eigenlijk geschreven hebben om termen te tonen die verouderde medische opvattingen weerspiegelen, in de eerste hoofdstukken het toch nodig geacht hebben, verschillende vormen van de benaming naar symptomen in het algemeen te verduidelijken, willen wij in dit hoofdstuk nagaan hoe verschillend juist weer één bepaald fenomeen, i.c. de besmettelijke ziekte, in de naamgeving benaderd wordt.

2. *Lichte personificaties*

Een zeer oude benaming voor "epidemie" is Urker *smuge*, Kuinders *smoege*. Dit woord moet zoiets als "het of de stiekeme" betekenen. WNT XIV, 2218-2219 kent immers *ter smuig* "in het geheim, ter sluik" en een werkwoord *smuigen* "stiekem handelen". Hier zien we de ziekte dus nog min of meer gepersonifieerd tot een stiekem werkend wezen. Een soortgelijke gedachte schuilt achter wijd verbreid *overloop*, *overgang*, *overgank*, *ouwergaank* "kwaal die van de een op de ander overgaat". Het woord kwam in ieder geval in deze betekenis ook reeds bij Kiliaen in de zestiende eeuw voor als *ouer-ganck*. Voor Stompetoren werd voor "griep" *een overlopie van de flens* opgegeven. Sterk hiermee verwant is de voorstelling in Westvlaams *overzetten* "besmettelijk zijn"; in dat dialect betekent het woord echter ook "erfelijk zijn".

3. *De ziekte die men haalt*

Reeds in de Middeleeuwen is men, voornamelijk door ervaringen met publieke baden, tot de ontdekking gekomen dat men zelf bepaalde ziekten elders *halen* kan (Prosek II). Kiliaen b.v. sprak van *haelende sieckte* en *behaelende sieckte* waarin het tegenwoordig deelwoord indirect gebruikt werd. In het Vlaams heet dat *b(eh)aelijk*, *halig* of *behalig*. Bij Houwaert (1533-1599) staat *afgrijselijcke ende behaellijcke peste*. Verder kent het Vlaams *betrapelijk* (van *betrapen* "betrapen") en *rapelijk* of *rapend*. In al die woorden schuilt een verwant betekeniselement.

Schuermans 25 heeft voor besmettelijke ziekte ook *baarlijke ziekte* aangetroffen. Hij beschouwt het woord terecht als vervormd uit **behalijk* (= *behaal-lijk*). De *h* is uitgevallen, het woord werd samengetrokken en toen

is er een *r* ingevoegd, misschien wel onder invloed van het woord *baarlijk* in de uitdrukking *de baarljike duivel*.

4. Erven en spruiten

Pas laat in het Nederlands opgetekend is de benaming *overerven* met bijbehorend bijvoeglijk naamwoord *overerfelijk*. In WNT XI, 1687 komen geen oudere citaten dan van het eind van de vorige eeuw voor. Veegens b.v. schreef: "Van een zijner patiënten ... had hij die kwaal (t.w. typhus) overgeerfd" en Kuyper: "(Men oordeelt) dat bij melaatschheid alleen aanraking doet overerven". In de huidige dialecten wordt het bijvoeglijk naamwoord opgegeven voor het Zeeuws en het Utrechts. Het gebruik schijnt wel noordelijk te zijn. In het Zuidduits kwam het echter in de tijd van Paracelsus voor. Die kent *erbgeflechte* voor *Eiterflechte* (impetigo) en *erbgrind* "favus". Het is duidelijk dat *erf-* en *erb-* hier niet "hereditair" maar "contagieus" betekenen (Weimann 1952-1953,78). Deze Zuidduitse onrealistische betiteling kan moeilijk van Paracelsus zelf afkomstig zijn en moet dus wel oud zijn. Vermoedelijk zit er dus ook in ons, hoewel pas laat geattesteerd, *overerven* een zeer oude naamgeving. Mogelijk schuilt de gedachte ook achter Gents *erfbrand*, dat omschreven wordt als "aanstekelijke oogziekte" en, met verlies van *f* doch toevoeging van *h*, achter Gronsvelds *hèèrbraand* "zeer pijnlijke rood ontstoken ogen". Als we in deze twee woorden tenminste niet van *aarde-* moeten uitgaan, zoals hoofdstuk XIII opperde.

Dicht bij de overervingsgedachte aan te sluiten lijkt Gronings *spruten* "besmettelijk zijn" en met dezelfde betekenis Hollands-Fries *overspruiten* met bijbehorend *overspruitelijk*. Het werkwoord werd reeds in de 17de eeuw door Bredero gebruikt (Boekenoogen 720-721). Ook uit het plantenrijk stamt Veluws *anpaoten* "besmetten", waarin *paoten* "poten" voorkomt. En verder hoort hierbij oostelijk Nederlands *beklievelk*, *beklieflik* "besmettelijk". In de verte hoort dit woord bij *kleven* maar meer direct is het een afleiding van Middelnederlands *becliven*, (thans verouderd) *beklijven*, waarvan als eerste betekenis "ontspruiten" gegeven wordt, een betekenis die nog voortleeft in Middelhoogduits *klibetac* "dag van Maria's ontvangenis" en ook in het in WNT II, 1605 vermeld *O.L.Vr. Beklijvinge* "O.L.Vr. Boodschap, en dus in de zin van ontvangenis".

5. Besmetten, aansteken en aanzetten

De verbinding *besmettelijke ziekte* is ook pas later tot stand gekomen. Het oudste voorbeeld in het WNT II, 2053 is van Dodonaeus uit 1608. In Gent spreekt men van *smetziekte*. Voor het Zeeuws noteerden wij *oversmètte*, met ander voorvoegsel dus, waarin de gedachte achter *overloop* en *overgang* terugkeert. Met dit "overgang" vertoont ook Tessels *omgaan* voor "heersen (van een ziekte)" semantische affiniteit. Het idee van door aanraking overdragen schuilt ook in *a(a)nsteken* "besmetten". Het Westvlaams *aanzettelijk* ligt eveneens in diezelfde sfeer: *aanzetten* betekent immers o.a. "zich als een korst vasthechten".

In Gents *naartrekkelijk* "gemakkelijk een ziekte van een huisgenoot overnemend" schuilt een gebruik van *naar-*, dat ons herinnert aan Gents *naer bestaan* "nauw verwant zijn", al geattesteerd in 1570, *naervrienden* "beste vrienden" uit 1568 en *naernementheijt* "lichtgeraaktheid" (uit 1763) (Lievevrouw-Coopman 927-929).

6. Vuilen brui

Tenslotte is er nog, soms in verbinding met het bijvoeglijk naamwoord *vuilen*, Kempenlands *brui* in de betekenis van "als het ware in de lucht hangende ziekte onder mensen of vee". De etymologie van dit woord is echter niet geheel duidelijk. WNT III, 1615 haalt goede argumenten aan dat het wel niet hetzelfde is als Westvlaams *brui* "brij". Misschien zou het eerder verband kunnen houden met hgd. *brühe*, verwant met *broeien*, waar de betekenis "vleesnat" die van "beroerdigheid" naast zich gekregen had. Die woorden hebben een wortel die "heet opborrelen" betekent (vgl. Kluge 104) en verwijzen dan misschien naar het kokende lichaamsvocht, waarvan in hoofdstuk XIV sprake was. Maar dan zouden we toch eer een *uu*-achtige klank verwachten, al is in de Meierij het ontstaan van een tweeklank aan het wordeinde ook niet zo uitzonderlijk (Weijnen 1991,88). Tenslotte is het meest waarschijnlijk: verband met *bruijerij* "plagerij, kwelling", afleiding van het zeventiende- en achttiende-eeuwse *bruien*, dat vanuit een betekenis "beslapen, verkrachten", die het als afleiding van *bruid* had ontwikkeld, "lastigvallen, kwellen" was gaan betekenen (WNT III, 1640-1645).

Hoofdstuk XVII *Gelaagdheid*

1. *Inleiding*

In het voorafgaande hebben wij geprobeerd een aantal lagen met gelijke benoemingsmotieven te onderscheiden (animistische, demonologische, humoraalpathologische, christelijke, mikrokosmische, iatrochemische, symptomatische) en bij deze op grond van de motieven zelf een termijn te zoeken waarvóór de woorden niet ontstaan kunnen zijn. Wij willen nu die gelaagdheid nog eens nader onder ogen zien.

2. *Substraat*

Echte Germaanse woorden beginnen praktisch nooit met *p*. Vooral voor het Nederduits is daaraan door H. Kuhn zeer uitvoerig aandacht besteed; zie daarvoor H. Kuhn, 'Anlautend p- im Germanischen' in: *Zeitschrift für Mundartforschung* 28 (1961) 1-31. Ten dele zijn woorden die met *p* beginnen, zoals *post*, *parapluie* en *pater*, jonge ontleningen uit niet-Germaanse talen, ten dele zijn ze afkomstig uit ouder Latijn zoals *peer* en *paar*, maar sommige, waaronder *pink* en *pot*, worden als ontleningen uit een oudere substraattaal d.w.z. een vroeger in Germaans gebied gesproken, maar uitgestorven taal beschouwd. Zeeuws *poke* "pus, etter" kan dan ook heel oud zijn. In ieder geval is het wel verwant met *pok* en gezien de *p*- dus wel een heel oud woord. Volgens WNT XII, 3317-3319 komt het van een klankschilderende wortel, welke opvatting inderdaad ook een kern van waarheid kan bevatten. Maar NEW 536 denkt bij *pok* toch ook aan een substraattaal.

Met grote aarzeling benaderen wij Valkenburgs *pluur* "epidemie onder mensen of vee", zonder twijfel ook aanwezig in *pluieren*, *pleueren* "ziekelijk zijn, aan een slepende ziekte sukkelen", dat met zijn afleidingen een Limburgs-Brabants-Bommelerwaards-Veluws complex beslaat. Hoewel het erg verleidelijk is om met WNT XII, 2675-2676 aan klankschildering te denken (WNT spreekt van klanknabootsing), is het evenmin onverstandig om er gezien de *p* een substraatrelict in te zien.

Al weinig minder aarzeling hebben wij bij *poet*, *poete*, dat ook door WNT XII, 3000 als klanknabootsend (dan nog liever: klankschilderend) wordt betiteld. In het Gronings kent men *poet* "buil, puistje, gezwel" en in het Twents-Achterhoeks betekent *in de poete* "voortdurend wat ongesteld". Het WNT stelt het woord gelijk met (Schots) Engels *pout* en IJslands *puta*.

Verder betekent het ook "vuil, smeer". Dat zal dan wel de grondbetekenis zijn. Misschien wijst ook hier de *p* de weg naar een substraat.

Nog zo'n woord is Noordhollands-Fries *pod* voor "neusvuil". Deze betekenis zal wel een verbijzondering zijn van *podde* "natte, modderige weke massa, oud smeer", dat in Noordoostelijke dialecten voorkomt. WNT XII, 2915-2916 acht het niet onmogelijk dat het woord identiek is met *pod* "pad (diernaam)" maar meent dat de diernaam dan een secundaire ontwikkeling is. Uit andere talen kennen wij alleen Nederduits *pudd* "pad, puistje" en Engels *pod* "peul". Gezien de *p* lijkt herkomst uit een substraat waarschijnlijk. Dat geldt dan misschien ook voor Westfries *pog* "blaasje onder de ogen", dat ook in de betekenis "pad" voorkomt; vgl. WNT XII, 2916, 3041. Er is trouwens nog een ander *pog* (in de vorm *pogge*). In Groningen, Drente en aangrenzend gebied, ook in het Fries, wordt van een kind of dier dat niet wil groeien wel gezegd *de pogge zit erin* of *het zit in de pogge*. Daarnaast betekent *pog(ge)* ook wel: "langzaam aangroeiend vuil" en b.v. "blaas", maar het zou minstens zo zeer voor de hand liggen om aan een (demonische) kikker of big te denken. Immers in het Noordoosten komt het woord ook in deze beide betekenissen voor; zie WNT XII, 3041-3042.

Het woord *gal*, dat bij een paard een gezwel aangeeft, wordt door NEW 180 ook als mogelijk substraatwoord beschouwd op grond van het feit dat het geen duidelijke etymologie heeft en tot het Germaans, het Keltisch en het Baltisch beperkt is. Dat onduidelijke van de etymologie wordt door Berns 1983, 225-228 bevestigd.

3. Erfwoorden

Een duidelijk criterium op grond waarvan men in het algemeen tot hoge ouderdom van de betrokken ziektenaam mag besluiten, is het feit dat het woord in verschillende Germaanse talen voorkomt. Als een ziektenaam b.v. in het Oudhoogduits voorkomt, is dat uiteraard al een bewijs voor een bestaan van ongeveer duizend jaren, maar als dat woord ook nog b.v. Oudengels is, kan het wel stammen uit een nog vroegere periode, waarin Duits en Engels nog een eenheid vormden. Speciaal duidelijk is zulks als er een regelmatig klankverschil aanwezig is. Dat is b.v. het geval met het woord waarvan voor Middelharnis opgetekend *limpele* "mank zijn" afgeleid moet zijn. Dat komt immers in het Engels voor als *to limp* "kreupel lopen", maar ook in Middelhoogduits *limpsen* "hinken". De hier optredende afwisseling *p - pf* is zo regelmatig (*dapper* : *tapfer*; *kop* : *Kopf*; *kloppen* : *klopfen*) dat men

hieruit afleidt dat het woord al in het het zgn. Oerwestgermaans moet zijn voorgekomen en dan zijn we wel bij het begin van de christelijke jaartelling.

Nog ouder moet het woord zijn als het als erfwoord ook in een of meer Noordgermaanse talen zoals Deens of Noors voorkomt. Dan is het als Oergermaans te beschouwen.

Zo is het woord *kramp*, gezien Oudsaksisch *krampo* en Hoogduits *krampf*, waarschijnlijk al Oerwestgermaans. En zelfs Oergermaans zijn *ziek*, gezien Oudhoogduits *sioh*, Engels *sick*, in licht afwijkende betekenis, Oudnoors *sjukr* en Gotisch *siuks*, alle in praktisch dezelfde betekenis en verder b.v. *lam*, gezien Hoogduits *lahm*, Engels *lame* en Oudnoors *lami* en zo ook *wrat*, gezien Duits *warze*, Engels *wart* en Oudnoors *varta*, en *doof*, gezien Duits *taub*, Engels *deaf*, Oudnoors *daufr* en Gotisch *daubs*. Nog een ander oud woord is Roermonds *roe* "schurft". We vinden het woord of een oude afleiding daarvan b.v. in Nederlands *rui*, Duits *räude*.

Oud is zeker ook Kuinders *staf* "vermoeid van het denken". WNT XII, 471-472 vermeldt het als traag van begrip en meent dat het woord uit de noordelijke provincies komt, hoewel het ook Westvlaams is. Wij beschouwen het echter als heel oud. Het is immers als "stijf, lam" ook Oudfries en verwant met Oudhoogduits *staben* "stijf zijn"; vgl. Pokorny 1012.

Het woord *wond* is ook zeker oud, want het heeft in alle drie de takken van het Germaans aanknopingspunten: Eng. *wound*, Duits *wunde*, Oudnoors *und*, terwijl het Gotisch een bnw. *wunds* "gewond" kent. De etymologen geloven een rationele herkomst van dit woord te mogen aannemen. Ze brengen het namelijk in verband met het Nederlandse werkwoord *winnen*, identiek met b.v. Gotisch (*ga-*)*winnan* "lijden" en Oudfries *winna* "strijden" en eveneens verwant met Gotisch *wunns* "smart". Kluge 256 ziet dan ook als grondbetekenis van het werkwoord: "met inspanning vechten". Een wond is iets wat je in de strijd oploopt.

Uit deze paragraaf is dus wel gebleken dat er heel oude nosologische termen zijn met realistische oorsprong.

Als de etymologie juist is, moet ook *teter*, dat in de vorige eeuw in ieder geval nog in het Westvlaams en in het Noordhollands in de betekenis "huiduitslag, dauwworm" voorkwam, een zeer oud woord zijn. Nu vinden wij het nog in Zeeuws *tetelzêêr* "uitslag aan hals, lippen of kin", terwijl het in Huissen als antwoord op de vraag naar het zweertje op het oog werd gegeven. Het is identiek met Engels *tetter*, Oudengels *teter* en het eerste deel van b.v. Oudhoogduits *zittar-oh*. Heel sterk ermee verwant, zoal niet identiek, is ook Sanskriet *dadras* "soort besmettelijke ziekte". Afgezien van het feit dat de Oudengelse vorm al in 700 n. Chr. is opgetekend, wijst de Sanskrietvorm wel

naar een gemeenschappelijke Indo-Europese oorsprong van toch meer dan 2000 jaar voor Christus. Maar bovendien toont de vorm een reduplicatie, d.w.z. een (gedeeltelijke) herhaling, van een oude wortel die ook b.v. in het Nederlands *teren* aanwezig is en "villen, afsplijten" betekent (vgl. Pokorny 209), en ook in Latijns *derbita* "huiduitslag" te voorschijn komt (Pokorny 209). En reduplicatie doet wel erg "primitief" aan. Voor een soortgelijke oude reduplicatie zij verder gewezen op *beven* = Oudhgd. *bibên* van een wortel die ook aanwezig is in Oudindisch *bháyate* "hij vreest".

Een ander kenmerk van betrekkelijke ouderdom kan ook zijn dat een van de elementen waaruit de ziektenaam is opgebouwd, inmiddels is uitgestorven. Dat is het geval in Westvlaams *verbauwen* "erger worden (van een wonde)". Het hoofdelement is een oud **balw* dat "slecht" betekende en nog voortleeft in *balorig*, *balsturig* en dialectisch *verballemonden* "verwaarlozen", letterlijk "als een slechte voogd — denk aan *mondig* — beheren". Vgl. ook WNT XIX, 893.

Ook Noordhollands *stalramig* bevat een zeer oud element. Aan de Zaan betekent het: "nog niet geheel op krachten (gezegd van een pas herstelde zieke)", soms ook "duizelig", maar oorspronkelijk, gezien het element *stal-*, wordt het gezegd van een koe die pas van stal komt en dus het lopen ontwend is. Het werkwoord *ramen*, waarvan het de stam bevat, betekent: "snel en in bochten lopen". Dat werkwoord bestaat ook in de Beemster in de betekenis "lopen met onzekere gang, waggelen" en verder in het Oostfries. Maar het is ook identiek met Engels *to roam* "rondzwerven" en verwant met Oudijslands *reimudr* in dezelfde betekenis. Eigenlijk zou het in het Nederlands **remen* moeten luiden, maar de *aa* verraadt dat het een Noordzeegermaans, d.w.z. een tot de gebieden rond de Noordzee beperkt Germaans, verschijnsel is met een ontwikkeling van de vocaal die zich al in de vroege Middeleeuwen moet hebben afgespeeld, in dezelfde tijd dat door verkorting uit *aa* o.a. Noordhollands *atter* naast algemeen Nederlands *etter* en Duits *eiter* ontstond; zie voor de etymologie verder Pokorny 330, die de wortel ook in Oudijslands *reimir* "slang" aanwijst.

Er moet in het Nederlands een werkwoord **wamen* bestaan hebben in de betekenis "misselijk zijn". Hiervan is afgeleid het uitsluitend in Noord-Holland voorkomend *wamelen* "de eerste tekenen van zwangerschap vertonen". Het uitgestorven **wamen* zou erg oud geweest zijn, want zijn heterofonen zijn niet alleen Oudnoors *vâma* "zich onwel voelen", maar ook b.v. Latijns *vomare* "braken", Oudindisch *vamti* "braken". Ook *wamelen* als afleiding van een niet meer bestaand werkwoord, is dus van ouden huize.

Zeer oud is misschien ook Venrays *drutsel* voor huiduitslag, waarvoor W. Schols eens suggereerde dat het identiek zou zijn met Gotisch *thrutsfill*, dat "melaatsheid" betekent. Het tweede gedeelte van dat Gotische woord is identiek met Ned. *vel*; voor het eerste deel, dat verwant met *strot* moet zijn, zal als betekenis zoiets als "gezwollen" aangenomen kunnen worden. Het feit dat het woord ook in het ver verwijderd Gotisch en Oudengels *drustfell* "melaatsheid" wordt aangetroffen, leidt tot de conclusie dat het tot de gemeenschappelijke Germaanse oertijd terug gaat.

4. Vervorming bij ontlening

Als wij ons nu tot de als superstraat of adstraat te betitelen ontleening wenden, d.w.z. de elementen die ontleend zijn aan een vreemde taal die tijdelijk aldaar die van de heersende klasse was, resp. van een aangrenzende taal overgenomen zijn, willen wij eerst aandacht vragen voor de vuistregel dat, hoe minder het ontleende woord van dat in de ontlende taal afwijkt, des te jonger het is en dat het tegenovergestelde juist oude ontleningen bewijst. Verschillende malen hebben we reeds voorbeelden van singuliere vervormingen gezien. Wij komen er hier maar zeer kort op terug, maar ze zijn wel een bewijs dat het betrokken woord goed is ingeburgerd. Braekman 1975, 397 signaleerde voor rond 1350 in Z.O.-Vlaanderen *palesyn* "verlamming". Evenals Engels *palsy* gaat dit natuurlijk op Frans *paralysie* of *paralysis* in het medisch Latijn terug (Bloch-Von Wartburg 439).

Zo is de beginverbinding *pl* van *pleuris* in veel dialecten in *fl* veranderd (*fleurus* en drg.). Hetzelfde geldt van *flerecijn*, *flesijn* enz., dat een ontleening is van Frans *pleurésie* (NEW 170). Zie overigens over de afwisseling *pl* en *fl* (of *vl*) ook Weijnen 1991, § 48. Hele wildgroei zagen wij al in V.8 bij de afstamelingen van *apoplêxia*: *popelsije*, *appelig*, *appelflauwte*. Voorts heeft *reumatiek* als variant *krimmetiek* in b.v. 's-Hertogenbosch en Gemonde.

Uit oude bronnen vermeldt WNT Supplement I, 314-315 als Frans leenwoord *accident*, o.a. in de betekenis "wonde". Het Noord- en Zuidbevelands *eksedent* "steenpuist" leeft daar zeker in verder. Uit aan het Latijn ontleend *petechiae* "bep. uitslag" is in het Gents *de petietjes* ontstaan. Voor *ischias* vindt men in Limburgse en Brabantse dialecten ook *i(e)sias*, *iezas*, *isjias*, *igias*, *ichsias*, *isies* enz.

5. Woordmateriaal uit de oudheid

Sommige woorden hebben, ook door de tijden, een lange weg afgelegd. Er zijn er heel wat die van huis uit Grieks zijn en tenslotte in het Nederlands zijn terechtgekomen. Bijna steeds ging dat dan wel langs het Latijn. Maar dan komt heel vaak tussen Latijn en Nederlands het Frans nog en daarbij dient men te onderscheiden of het Latijnse woord rechtlijnig in het Frans is blijven voortleven of dat het woord later uit het Latijn weer ontleend is.

Baader 1974 wijst erop dat in de vijfde eeuw, toen in onze streken de antieke beschaving ten onder ging, de geneeskunde nog niet tot de artes behoorde en er daardoor slechts flauwe aanzetten tot een geneeskundige vaktaal die op de Latijnse schrijftaal georiënteerd was, bestonden en dat die weinige aanzetten in de daaropvolgende troebelen weer verloren zijn gegaan. En daar in de kerkelijke scholen van de 5de tot de 9de eeuw de geneeskunde niet voorkwam, duurde het tot de scholastiek, met haar universeel karakter, dat er zich een geneeskundige op het schriftlatijn georiënteerde vaktaal kon ontwikkelen.

Lang niet altijd zijn de verhoudingen duidelijk. Het is b.v. soms moeilijk te beslissen of het Nederlandse woord uit het Frans of uit het Latijn ontleend is. We komen daar nog op terug.

Sommige naar het Grieks gevormde ziektenamen moeten in het Nederlands heel jong zijn. Er is dan nog weinig aan afgesleten. Enkele voorbeelden: *polio* "kinderverlamming", verkort uit *poliomyelitis* gevormd uit Grieks *polios* "grijs", verwant met *vaal*, en Grieks *muelos* "merg" (dus: "ontsteking van het grijze ruggemerg" (EW 586)), *ischias*, gevormd van Grieks *ischion* "heup" (EW 368), *trombose*, gevormd van Grieks *thrombos* "bloedprop" (EW 766), *rachitis*, gevormd van Grieks *rachis* "ruggegraat", *sclerose*, gevormd naar Grieks *sklêros* "dor, hard".

Er zijn echter ook heel wat oude op het Grieks teruggaande woorden, maar hun geschiedenis lijkt soms weinig op elkaar. Een ervan is *astma* (thans meestal uitgesproken: *asma*), dat door WNT II, 738 via het Latijn op het Grieks herleid wordt (in het Grieks betekende het "het hijgen"). Een ander voorbeeld is *frenesie*, dat in XV.12 behandeld is. Het is echter amper tot de Nederlandse dialecten doorgedrongen.

Hedendaags *tyfus* kwam al bij Hippocrates voor als *tyfos* in de betekenis "met koorts gepaard gaande afstomping". Het Griekse werkwoord *tyfein* betekent zowel "roken" als "langzaam verbranden". Of de betekenisovergang langs de betekenis "rook" (denk aan beneveling) of langs "hitte" (denk aan koorts) gegaan is, is niet geheel duidelijk (vgl. EW 771).

Tetanus is zeker een jonge ontlening uit het moderne medische Latijn. In het Frans toch is de naam van de ziekte *tétanos*. En ofschoon datzelfde woord ook al bij Hippocrates als "krampachtige samentrekking of verstijving" voorkomt, duikt het in het Frans pas in 1541 op (Bloch-Von Wartburg) en is het in de Renaissance waarschijnlijk pas opnieuw ontleend.

Bronchitis zal wel gevormd zijn van medisch-Latijns *bronchia* en dat is zelf weer ontleend aan Grieks *bronkhia* "zijtakken van de luchtpijp". Ons Nederlands woord komt zeker niet rechtstreeks uit het Frans, want daar is het *bronchite*. Sinds 1812 komt *bronchitis* echter wel in het Engels voor (Bloch-Von Wartburg 87). Als oudste Nederlandse vindplaats kregen wij van dr. A. Moerdijk: 1840 uit C.B. Tilanus, Schets der heelkunde, tweede druk, blz. 32. Het zou dus ook Engels kunnen zijn.

Difterie, hoewel gevormd van een Grieks woord *diphthera* "huid" (immers de kwaal gaat met transpiratie gepaard) zal uiteindelijk wel uit het Frans ontleend zijn. Daar is immers in 1855 *diphthérie* door Trousseau gevormd (NEW 116, Bloch-Von Wartburg 187).

In het Westvlaams komt voor: *in ago* met o.a. de betekenis "aan het eind van zijn krachten". Het woord *ago* is zeker een verkorting van *agonie*, waarvoor WNT Supplement I, 831, zij het met enige terughoudendheid, het schema Grieks ► Latijn ► Frans ► Nederlands aanneemt.

Zuidnederlands *aposteun*, *apsteun*, *apostuin* "etterbui", dat ook al in het Middelnederlands voorkomt (Van Leersum 1928, 289, Braekman 1975, 358 als *aposteem*, Van Leersum 1928, 289 als *apostema*), moet uit een oud Frans *apostume* komen, dat door Bloch-Von Wartburg 30 voor het Frans van de 13de eeuw vermeld wordt doch nu bij hem als zeldzaam geldt. Maar dit komt zelf weer uit Grieks-Latijns *apostema*. Overigens bewijst de *eu* de Franse bemiddeling.

Het woord *angina* kwam al in het Latijn voor in de betekenis "keelontsteking", maar was daar gevormd van Grieks *agkhonê* "strik om zich te wurgen" (EW 56).

Ned. *gangreen* komt uiteindelijk uit Grieks *gaggraina* en betekende daar reeds "kankergezwel, kanker". Ook *podagra* kwam in die betekenis al in het oude Grieks voor. *Reuma* is eveneens van huis uit Grieks en duidde daar allerlei ziekten aan.

Voor *epilepsie* wordt meestal op Franse oorsprong gewezen, maar uiteindelijk is b.v. *epilepticus* toch aan het Grieks ontleend. Zo is *hysterie* ook te verklaren als een vorming met Grieks *hystera* "baarmoeder", zoals we in hoofdstuk IV zagen (vgl. Prosek IV). Vaker spraken we reeds over de

Griekse herkomst van *apoplexie*. NEW 345 laat *koliek* komen uit fra. *colique*, dat uit lat. *colica* en dat weer uit Grieks *kôlikê*.

Er zijn verder ziektenamen die wel Latijn, maar niet Grieks waren. Nog niet klassiek Latijn was *lupus*, dat nota bene in een Nijmeegse enquête voor Oss als "melaatsheid" werd omschreven. Wel klassiek Latijn waren *cholera* en *lepra*. Het woord *scabies* is wel klassiek Latijn, maar is als zodanig alleen met betrekking tot schapen overgeleverd. *Lumbago*, thans in onze dialecten ook gerealiseerd als *limbago* en zelfs als *dimbago*, had de betekenis "lendepijn" al in het klassiek Latijn.

Struma "krop" kwam in ieder geval in het Latijn voor in dezelfde betekenis. Of het aan het Grieks ontleend is, is onduidelijk. Er is wel Grieks *struphnos* "verhard, dik". Dus zou *struma* gevormd kunnen zijn zoals Latijns *gluma* "vliesje van zaden, velletje van een vijg enz." bij Latijns *glubo* "afschillen", identiek met Grieks *glypho* "uithollen". Maar de vorming kan ook buiten het Grieks om geschied zijn.

Tuberculose moet wel uit het Frans ontleend zijn, waar het dezelfde vorm en betekenis heeft. Overigens is het gevormd met een Grieks achtervoegsel (hetzelfde als in *sclerose*) van Latijns *tuberculum* "knobbeltje" (EW 768). *Scrofulose*, leenwoord uit het Frans, zal op dezelfde manier gevormd zijn van klassiek Latijns *scrofulae* "halsklieren", zelf weer een afleiding van *scrofa* "zeug", zoals we in hoofdstuk I zagen. Iedereen kent tegenwoordig *infarct*. Uiteindelijk hoort het bij Latijns *infarcire* "volstoppen", wat dan op de aderen van toepassing is.

Het woord *syphilis* verschijnt voor het eerst in een in 1530 verschenen medisch leerdicht van G. Fracastoro: *Syphilis sive de morbo Gallico*. Hierin treedt als hoofdpersoon de herder *Syphilus* op, die daaraan lijdt. Volgens EW 731 is de naam een geleerde vorming van Latijns *sus* "zwijn" en Grieks *philos* "vriend". EW de V de T 1991, 367 ziet er echter een Nieuwlatijnse afleiding in van *Siphylus*, een variant van *Sipylus*, de oudste zoon van Niobe, alle twee mythologische figuren.

Wij sluiten met de merkwaardige geschiedenis van mnl. *pakkers*, *packers* "melaats". Via Oudfrans *poacre* "schurft" (= fra. *pouacre* "vuil") < lat. *podagra* gaat het terug op Grieks *podagra* "voetangel en metaforisch voetjicht", waarbij de opmerkelijke betekenisovergang mogelijk aan de invloed van het tussenwerpsel *pouah* is toe te schrijven; vgl. Mnl Wb VI, 53 en Bloch-Von Wartburg 470.

6. Latijn of Frans?

Eerder stipten wij al aan dat het soms moeilijk uit te maken is of een woord uit het Latijn of uit het Frans ontleend is. Dat geldt b.v. van Westvlaams *febriciteren* "koorts hebben". Zo is het ook bij *convulzes*, *convulsen* en *convulsies* voor "stuipen". Zie voor de verbreiding kaart 4. Bloch-Von Wartburg 150 geeft medisch-Latijns *convulsio* als oorsprong voor fra. *convulsion* (sinds 1549), maar waarop gaat nu het overigens duidelijk Zuidnederlandse woord terug? De verbreiding doet enigszins veronderstellen: uit het Frans. En zo is het ook met Zeeuws *krupsie* "kwaal" (zie hiervoor Bloch-Von Wartburg 153) en *inflammatie* "ontsteking".

Karbonkel, *karbunkel* met daarnaast vervormd Duits *karfunkel* zit etymologisch vol raadsele (zie Kluge 353). Het benoemt in het Nederlands rode puisten en kwaadaardige gezwellen, maar op Tholen, Schouwen-Duiveland en Zuid-Beveland is het de benaming van hoofdluis. Daarnaast komt in deze laatste betekenis in het Zeeuws *kabietertjes* voor, dat door bijgedachte aan *biete* = *bijten* volksetymologisch uit *karbonkel* ontstaan moet zijn. De verre oorsprong ligt bij Latijns *carbunculus*, een verkleinwoord van *carbo* "kooltje vuur" (vgl. fra. *charbon* "steenkool"), maar het mnl. *carbonkel*, *carbunkel* "hoogrode puist" kan ook wel via geleerd Oudfrans *carboncle* tot ons gekomen zijn. Aangezien dit Oudfranse woord echter alleen in de betekenis "rode granaat" is overgeleverd, lijkt herkomst uit het Middellatijn toch iets waarschijnlijker.

Bij mnl. *grote gote* "jicht", dat behandeld is in hoofdstuk XIV, is het al even onduidelijk of het tweede deel van lat. *gutta* of fra. *goutte* is ontleend.

In het Middelnederlands sprak men niet van *pest* maar van *pestilencie*. Eerstgenoemd woord treedt in het Nederlands evenals in het Duits pas in de 16de eeuw op. NEW 516 zegt simpel dat het aan Latijns *pestis* ontleend is. Maar ogenblikkelijke herkomst uit het Frans, waar *peste* overigens ook pas sinds 1538 geattesteerd is, zou evengoed mogelijk zijn. Tenslotte zou ook nog Paracelsus ten onzent dit woord ingang hebben kunnen doen vinden (vgl. hoofdstuk XV).

Bij *catarre* kan men zelfs niet beslissen of het uit het Frans (*catarre*), of uit het Latijn (*catarrhus*) of misschien ook rechtstreeks uit het Grieks (*katarrhous*) komt; zie WNT III, 1976, Mnl Wb III, 1238. Nog zo'n voorbeeld: het NEW 114 zegt wel dat *diarree* ontleend is aan Latijns *diarrhoea* en dit weer aan Grieks *diarrhoia*. Maar Bloch-Von Wartburg 185 kent toch al een Frans *diarrhée* in de 16de eeuw. Omdat het Nederlandse woord pas in de 18de eeuw geattesteerd is, zou het ook zeer goed een late Franse ontlening

kunnen zijn. Dat mnl. *catract*, *katarrakt* "staar" rechtstreeks uit het Latijn en niet via het Frans komt (en verder weer uit het Grieks) is in XIV.3 beargumenteerd.

7. Franse leenwoorden

Vaak is de exclusieve overeenkomst met het Frans zo duidelijk of zijn er andere linguïstische argumenten aan te voeren, dat men veilig tot herkomst uit deze taal kan beslissen. Spataders heten *varice* in de zuidelijke Brabantse dialecten (Poederlee, Anderlecht, Herne, Zaventem, Tervuren). Vandenburghe 152 wijst wel op Latijns *varices*, maar toch moet hier een Franse herkomst verondersteld worden. Zowel de localisatie in ons taalgebied als de plaats van de klemtoon (op de eerste lettergreep in het Latijn, op de tweede in het Frans) duidt daarop.

Westvlaams *roenje* "korst van een wonde" is ontleend aan Frans *rogne*, dat "schurft" betekent (zie daarvoor REW 593). Ook hier leveren de vorm en de dialectgeografie het argument. Ook naar het wordeind duidelijk Frans is Gents *anemiek* "lijdend aan bloedarmoede" << fra. *anémique*. Verder is Franse herkomst heel duidelijk bij Westvlaams *malaaien* "ziekten" (vgl. fra. *maladie*), het zeer verbreide *attaque* "hartaanval", Westvlaams (*t*)*rozegeant* "cholera morbus", vroeger ook in Gent voorkomend, << fra. *trousse-galant* "plotseling opkomende ziekte". Bij *sjanker* "benaming voor verschillende geslachtsziekten" bewijst de beginmedeklinker, zoals ook die van Hoogduits *schanke*, dat het woord niet rechtstreeks aan het Latijn, maar aan Frans *chancre* ontleend is. In bij Lievevrouw-Coopman 1206 uit 1776 geciteerd *sanker* "syfilitische zweer" is de *s* zonder enige twijfel uit *sj* ontstaan.

Westvlaams *los* "scheel" moet een oude Franse ontlening zijn. Het huidige Frans heeft wel *louche*, maar volgens NEW 407 had het Oudfrans *loche* en dat is reeds in het Middelnederlands als *losc* ontleend.

Zeker Frans is ook voor Gouda vermeld *et fenneriek* voor "venerische ziekte". Het moderne Frans zegt weliswaar *vénerien*, maar in de 16de eeuw was het *vénerique*; zie E. Huguet: *Dictionnaire de la langue française du seizième siècle* III, 421. Het is dus al een tamelijk oude ontlening.

Ook *zona* voor "gordelroos", dat voor tientallen plaatsen in België werd opgegeven, is een Frans leenwoord. De eind-*a* is er vrijwel algemeen. Slechts een heel enkele keer werd *zone*, *zonne*, *zonne* of *zaun* opgegeven. Stellig is hier het Franse woord uit de in België lange tijd verfranste universiteiten doorgedrongen. Overigens bestond het woord in het Grieks en het klassieke Latijn nog niet als ziekte-term. Ook *nevralzie(s)* en *nevra(l)gien* (beide met *v*)

"aangezichtspijn" komen alleen ten zuiden van de rijksgrens voor en zullen dan ook uit het Franse *névralgie* ontleend zijn. Daar is volgens Bloch-Von Wartburg de *v* aan de Nieuwgriekse uitspraak toe te schrijven. Ook Vlaams *seske(n)s* voor "stuipen" (zie kaart 4) en "vallende ziekte" met o.a. de varianten *cessen*, *accessen*, *dakcessen* en *diksessen*, en aanwezig in *moeraccessen* en *moerdikcessen* "hysterie" en *schreemersaccessen*, met daarnaast in het Gents al in 1775 voorkomend *moersesses* "ziekte die soms volgt op baring van een huisdier, stuiptrekkingen", is van oorsprong Frans, nl. verkort uit *accès d'épilepsie*. Geen twijfel is er mogelijk bij eveneens in hoofdstuk IV besproken *kozijntjes* "stuipen", waar het Franse *cousin* "neef" aan ten grondslag ligt.

Omtrent het woord *griep* sluiten wij ons aan bij NEW 219: de vroegere afleiding uit Russisch *chrip* "heesheid" wordt betwijfeld; men denkt eerder aan ontlening uit Frans *grippe* "gril, luim", een afleiding van *gripper* "naar iets grijpen", dat zelf weer uit een Germaans **grīpan* "grijpen" afkomstig is.

Het woord *melaats*, dat ook wel dialectisch met name in het Zeeuws *melaes* voor "vol uitslag, vol zweren" voorkomt, en voor het Oostvlaams als "lam, met een gebroken lidmaat" in de vorm *malaats* opgegeven wordt, is een afleiding van een ontlening van Frans *malade*, dat op reeds in de 2de eeuw voorkomend Vulgairlatijns *male habitus* "wie het slecht gaat" teruggaat (NEW 435, Bloch-Von Wartburg 1950, 366).

Weinig problemen bieden *sieatiek* "ischias" in Leuven en Wolvertem en Gents *sciatiek* "heupjicht" << Frans *sciatique*. Merkwaardig is de eindklinker in *sjaatika* en *tsiatica*, vormen die voor Peizegem, Wolvertem en Malderen genoteerd zijn in de betekenis "ischias". Op een of andere manier is hier toch wel het Latijn aanwezig.

Duidelijk van Franse origine is, overigens niet alleen zuidelijk, *vapeurs* "al of niet ingebeelde modeziekte van dames, bestaande in verschijnselen van hysterischen of depressieven aard" (WNT XVIII, 502-503), identiek met Engels *vapours* en Zweeds *vapörer*. Het is al besproken in hoofdstuk XIII.

Aan het Oudfranse *visée*, dat o.a. "richting" betekende, werd mnl. *viseie* ontleend (Mnl Wb IX, 541-542). Dat woord leeft nog voort in het Westvlaams in de uitdrukking *zonder viseie* "zonder verstand" en in Zeeuwse zegswijzen als *buten bezei* "bewusteloos, wartaal" en *van z'n verzei of "z'n verstand kwijt, bewusteloos"*.

In het Beuzekoms komt voor: *fats* "plotselinge stoornis van de bloedsomloop in de hersenen". Mogelijk is het woord verwant met *vads* "loom", dat afgeleid moet zijn van *vadde*, dat als een ontlening aan Oudfrans *fade* "kwijnend" doorgaat (vgl. WNT XVIII, 144-145, 198).

Terwijl Franck-Van Wijk *termijn* simpel als een leenwoord uit het Latijn beschouwt, is het Supplement van Van Haeringen het met het WNT XVI, 1586 eens, waar als tussentrap het Oudfrans *termine* wordt aangenomen. Daarmee is echter nog niets over de ouderdom van de betekenis "op vaste tijdstippen zich herhalende stuipen" gezegd. Voor het Nederlands kan misschien een zelfstandig ontwikkelde metonymie aangenomen moeten worden (zie ook WNT VIII, 260). Het oudste van de citaten voor deze betekenis in het WNT is pas van 1668. Voor de volledigheid geven we ook nog Gelders-Overijssels *krîtende termînen* "schreeuwstuipen, vallende ziekte".

Gezien het vocalisme duidelijk van Franse oorsprong is het al in hoofdstuk I besproken *pozen, pôôzen* "barensweeën, stuipen, toevallen". Het komt uit Frans *pose*, dat zelf weer, rechtstreeks of door ontlening, op Latijns *pausa* teruggaat; en dat is dan weer uit Grieks *pausis* ontleend. Wat de geschiedenis van de betekenis betreft, is er dezelfde onzekerheid als bij *termijn*.

In nosologische zin kennen noordelijke dialecten als Drechtlands en Gronings *an* of *in 't labberent* of *labberint* voor "ernstig ziek". Van de algemenere betekenis "in ernstige moeilijkheden" is er geen oudere vindplaats dan bij Vondel. De oorsprong uit het leenwoord *labyrinth* is duidelijk. Waarschijnlijk heeft het sinds de Romantiek voorkomend verschijnsel van doolhoven de bekendheid met het woord bevorderd. Wij zijn geneigd, gezien het late verschijnen, niet aan invloed van het Latijn, zelfs niet het humanistenlatijn, te denken, maar in het woord een Franse ontlening te zien.

In *Sint-Elooisnagelen* en wvla. *marcou* of *marcouzeer* "koningszeer" vertonen de namen van de heiligen die ermee in verband gebracht worden, duidelijk een uit het Frans te verklaren vorm (fra. *Eloi* en *Marcou*). Dat wijst erop dat de betrokken devotie uit Frankrijk afkomstig is.

Bij de uit het Frans ontleende woorden bevinden er zich die duidelijk uit het Picardisch komen. Dat is voornamelijk hieraan te zien dat, waar het Frans *ch* spelt, hier een (oude) *k* gebleven is. Dat is het geval bij, vooral Fransvlaams, *kokmare*, strikt genomen geen ziektenaam, maar voorkomend in de uitdrukking: *van de kok(ke)mare bereden zijn* "een nachtmerrie hebben". Volgens De Bo 484 is dit het oude *cauquemare* "tovenares", de Picardische vorm van het Franse *cauchemar*; zie hiervoor Bloch-Von Wartburg, 109; het woord is reeds besproken in hoofdstuk IV.

Een ander voorbeeld is Vlaams en Zeeuws *katief, katijf, katievig* "ziekelijk, sukkelig", "pijnlijk", beantwoordend aan Frans *chétif*, zelf weer afkomstig van Latijns *captivus* met een betekenisontwikkeling van "gevangen" > "ellendig" > "ziekelijk, sukkelig".

Westvlaams *kapelette* "kliergezwollen om de hals of onder de kin" is ook Picardisch van afkomst. Het beantwoordt aan het eerste deel van Frans *chapelet scrofulaire*, dat een verkleinwoord is bij *chapeau*, waarvan de betekenissen "hoed" en "krans" dicht bij elkaar liggen: vergelijk R.K. *rozenkrans* en *rozenhoedje* en ook mnl. *rosenhoet* voor "krans van rozen". Trouwens het Franse *chapelet* heeft ook die typisch roomse betekenis.

Het al in het 14de-eeuws Nederlands gebruikte *menisoen* voor "buikloop, rode loop, dysenterie" (Van Leersum z.j. 260, Van Leersum 1928, 308, Elaut 27), dat bij Kiliaen als nevenvormen *melisoen* en *merisoen* heeft, is gezien de *e* in de eerste lettergreep ook zeker vanuit het Frans tot ons gekomen. Vercoullie 222 wijst op Noordfrans *menison*, REW 458 noemt Oudfrans *menaison*, dat hij laat komen uit Provençaals *menazo*, dat zelf ook "diarree" betekent. Uiteindelijk is dat een afleiding bij een werkwoord dat in het Frans *mener* luidt, dat zelf weer op Latijns *minare* teruggaat, dat gewoonlijk "dreigen" en "vee drijven" betekent. Vercoullie kent aan ouder Frans *mener* ook een betekenis "purgeren" toe. In ieder geval betekent Provençaals *menar* ook "afvoeren".

In zulke gevallen dat de vorm Picardisch is (voor *melizoen* worden we gesteund door Vercoullie), moet aan oude contacten met de Picardische cultuur gedacht worden. In andere gevallen zullen de benamingen vaak Luikerwaals zijn. Meestal is dit wel niet het gevolg van de invloed van Waalse geneesheren — die zullen wel Latijnse of anders officieel Franse termen gebruikt hebben — maar zal aan contact op lager niveau gedacht moeten worden. Het Maastrichts toch staat bol van Luikerwaalse ontleningen. Daarbij passen volkomen Gronsvelds *sjevraoj* "koude rillingen", te vergelijken met Frans *chaud et froid*, Zuidlimburgs *viefleen*, *fiflèn* "kinderziekte met aanhoudende koorts en hangerigheid en spitse kussentjes op de vingertoppen" (blijkens Van Andel 129 cholera infantum), uit Waals *five linte*, te vergelijken met fra. *fièvre lente*, Valkenburgs *dartel* "chronische huiduitslag", te vergelijken met fra. *dartre*.

Aan Oudfrans *clapoir* in dezelfde betekenis ontleend is mnl. *clapoer*, AB *klapoor* "bubo, d.i. een zwelling in de lies bij geslachtsziekten als gonorrhoe en syphilis" (zie WNT VII, 3440, Braekman 1970, 410, Van Leersum z.j., 255).

Tot de aan het Frans ontleende, maar aan het woordbegin wat aangepaste woorden behoort stellig ook *het schier* "harde kanker". In het Frans vindt men namelijk *squirre* (ook wel in andere spellingen), voor het eerst aangetroffen in 1545. Het woord ontbreekt in het Latijn. Het Frans heeft het rechtstreeks uit het medische Grieks: *skirros* "verharde verzwering", dat hoort bij Grieks *skirroô* "hard maken" (Bloch-Von Wartburg 577).

Het grote aantal Franse leenwoorden heeft natuurlijk niets verwonderlijks. Het is ook buiten de nosologie bekend. De oorsprong ligt voor een groot gedeelte in de hoge Franse cultuur. Of overigens de zo vaak genoemde Jan Yperman, die rond 1300 leefde en wiens Middelnederlandse *Medecine boek* en *Cyurgie* zo veel invloed gehad hebben, in Parijs gestudeerd heeft (Lindeboom 1961, 106), is zeer betwistbaar (Van Leersum z.j. VIII).

Elaut 1972, 13-28 heeft een speciale studie gewijd aan de leen- en bastaardwoorden in Ypermans *Medicine boek*. Uiteraard wijst hij op Latijn en Grieks. Waar hij echter schrijft dat Yperman bij het bezigen van een leenwoord "eerst en meest naar het Franse leenwoord grijpt", kunnen wij toch bezwaarlijk met hem meegaan. Slechts een enkele maal vinden wij een duidelijk voorbeeld, zo b.v. waar hij in zijn *Cyurgie cerienge* met *e* zoals in fra. *ceringue* tegenover gr. *syrix* schrijft of *fondament* met *o* tegenover lat. *fundamentum* met *u* geeft, maar b.v. bij de werkwoorden op *-eren* kan men meestal evengoed aan een Latijns voorbeeld denken.

8. Geleerdenlatijn

Heyne 135-136 heeft er al op gewezen dat vele Middelhoogduitse ziekte termen uit de schoolgeneeskunde afkomstig zijn. Onder de vroeg uit het geleerdenlatijn overgenomen woorden rekenen wij bij De Bo 269, resp. 53, naar een tekst van 1712, vermeld *erdentyke* "jicht, gewrichtspijn" en 16de-eeuws *artyke*, evenals bij Vandebussche 101 vermeld *ertendijke*, verbasterd uit Latijns (*morbis*) *articularis* of *arthritis (urica)*. Ook Z.-Limburgs *fieber* (vgl. kaart 20) voor "koorts" is er zo een. Blijkens Oudhoogduits *fieber* en Oudengels *febor* moet het al tamelijk vroeg, d.w.z. vóór ongeveer 1000 n. Chr. ontleend zijn aan Lat. *febris* (Kluge 197, Heyne 120).

Het woord *fijt* met zijn neenvormen als *vijt*, *fijk* komt volgens Heyne 134 uit dezelfde bron, die "Schulmedizin". Uiteindelijk zit er een metafoor achter: Latijns *ficus* "vijg". Het woord is al Oudengels (*fic*) en verder in ieder geval Middelhoogduits (*vîc*). De *t* is overigens niet regelmatig. Ook het reeds mnl. *materie* voor "etter", in het Westvlaams zelfs verbasterd tot *martélie*, gaat op de Latijnse schoolgeneeskunde met de term *materia* terug. Zie voor de grote verbreiding van *materie* "etter" TNZN kaart 115.

Nog een ander woord uit de Middellatijnse schoolgeneeskunde is *pleuris* met het eruit vervormde *fleuris*. NEW 529 noemt Middellatijns *pleuris* een contractie van *pleuresis* dat zelf een vervorming van klassiek Grieks *pleuritis* "pijnlijke aandoening in de zij" is.

De etymologie van Westvlaams *vesch*, *vessche*, *vasch*, *vassche* "spruw", zoals De Bo die geeft, wordt door Kruyskamp in het WNT wel onzeker genoemd. Toch lijkt ons de herkomst uit het geleerdenlatijn, *vesica* "blaasje", zeer waarschijnlijk.

Blijkens de kaart "buikpijn" in TON III, kaart 30 is *-pijn* in oostelijk Utrecht, de Veluwe, Overijssel, Gelderland en Groningen praktisch nog niet doorgedrongen. Daar is het echte woord *zeer* of *zeerte* of *zeert*. Zoals we in hoofdstuk IX zagen, is *pijn* als term van het christendom uit het Middeleeuwse kerklating overgenomen.

Lupus schijnt volgens Skinner 250 als medische term pas in de dertiende eeuw in zwang gekomen te zijn.

9. Italiaanse en Spaanse bijdragen

In zekere zin komen de klassiek-Latijnse ontleningen zoals *angina* uit Italië. Maar hiervan moeten de in engere zin Italiaanse ontleningen toch wel onderscheiden worden, een groep overigens, die niet zo bijzonder groot is. Een vertegenwoordiger ervan is *malaria*, dat in hoofdstuk XV besproken werd, een ander is het in hoofdstuk VIII behandelde *influenza*. In het Limburgs troffen wij nog aan *finte* voor "ingebeelde of geveinsde kwalen", met daarnaast een wat oneerbiedig *fintwater* "wijwater". Het WNT III, 4493 kent het woord ook in de iets ruimere betekenis "vals voorwendsel" en ziet er een ontlening aan Italiaans *finta* "simulatie" in.

Uiteindelijk uit het Italiaanse *tramontana* maar mogelijk via fra. *tramontane*, beide betekend "poolster", stammen verspreid voorkomende metaforische uitdrukkingen als *van z'n trimmetane*, *termontaan*, *trimetra* e.d. "geheel in de war, ook als gevolg van dronkenschap".

Geheel in overeenstemming met het feit dat ten onzent Spaanse leenwoorden vooral in de lange tijd Spaans gebleven Zuidelijke Nederlanden worden aangetroffen (vgl. Weijnen 1966, § 147) vinden wij het reeds in hoofdstuk VIII vermelde *pumpel* "puist" dan ook in het Westvlaams. Het zou ontleend kunnen zijn aan Spaans *pimpollo* "uitbotting aan een boom" (De Bo 783, REW 6185). Een ander Spaans leenwoord, eveneens metaforisch als ziektenaam gebruikt, is Gents *ababel* "buil met rode uitslag". Het is ontleend aan Spaans *ababol* "kollebloem".

10. Duitse bijdragen

Van Duitse herkomst is *moems* "bof", dat voor Vaals en Kerkrade opgegeven werd. Kluge 493 ziet Duits *mumps* zelf weer als een Engels leenwoord. En dit eng. *mumps* is volgens Kluge afgeleid van ouder *mump* "brommen" en dankt volgens hem zijn ontstaan aan de ermee verbonden verdrietige stemming. Kluge kent het in het Duits pas sinds 1813. Zodoende moet *moems* wel als een jonge ontlening beschouwd worden. Mogelijk heeft de artsenopleiding in Aken dat woord in die zuidoosthoek van Limburg ingevoerd.

In verband met de vochtenleer bespraken wij reeds in hoofdstuk XIV het voor een veeziekte gebruikte *kolder*, dat verder ook de betekenis van "onzin" heeft aangenomen. Aangezien het pas in de 18de eeuw is opgenomen (volgens WNT VII, 5111-5112), kan het niet uit de 16de-eeuwse vorm *colere*, nevenvorm van *cholera*, ontwikkeld zijn, maar moet het aan Duits *koller* zijn ontleend. De *d* is dan later epenthetisch, d.w.z. als overgangsklank, toegevoegd. Voor het Duits-leenwoord-karakter pleit zeker ook dat in het dialect van het Land van Waas de hersenontsteking van de paarden *koller* heet, dus *d*-loos is (Joos 361). Een ander voorbeeld is *kater* "ongesteldheid na overmatig drankgebruik", zoals wij in hoofdstuk XIV zagen.

Tot de Duitse leenwoorden behoort ook *seter*, dat reeds in het Middelnederlands *seter*, *ceter(e)*, *zeter* aanwezig is. Berns 164-168 heeft dit woord zeer verdienstelijk besproken. Het komt voor, soms ook gespeld als *ceter* en in Mierlo vervormd tot *seper*, in de betekenis "eczeem" in het Land van Maas en Waal en Etten in N.Br., verder als "schurft", ook in de vorm *tseter*, in het Westvlaams, in de betekenis "oogaandoening" in Schayk en in de betekenis "ontstekingsvocht" in Mierlo. Nog andere vindplaatsen waren Pannerden en Bosschenhoofd. Onder de betekenisomschrijvingen noteerden wij ook nog "dauwworm". In Huisseling betekent het "mestvocht". Voor de Duitse oorsprong verwijst Berns 164 naar Duits *Zittermal*, *Zitterflechte* en Oudhoogduits *zittaroh*. De Duitse vormen zijn zelf ten nauwste verwant met het hiervoren besproken *teter*.

11. Engels en Schots

Van *kroep* (zie kaart 21) wordt aangenomen dat het een ontlening is aan Frans *croup*. Maar dat is zelf zeker weer ontleend aan Schots *croup*, een term die door een geschrift van Francis Hume van 1765 in de geneeskundige wereld bekend is geworden. Maar het bewijs dat ons woord daar niet rechtstreeks van komt, ontbreekt.

Engels *crazy* is zo sterk in het Schevenings doorgedrongen dat het daar van een achtervoegsel voorzien werd, wat *krezis* "gek" opleverde.

12. Arabisch door bemiddeling

Het zou interessant geweest zijn in de Nederlandse dialecten nog een Arabisch woord voor een mensenziekte terug te vinden. Van Arabische oorsprong is Nederlands *vijve*, *vijver(s)*, *vijven*, *vijvel(s)*, dat wel via het Oudfranse *vives* uit het Middellatijns *vivolae* uit Arabisch *ad-dhíba* gekomen is. Maar het woord wordt praktisch alleen voor bepaalde paardeziekten gebruikt (vgl. WNT XXI, 643-644, Berns 253-254) en is amper tot de Nederlandse dialecten doorgedrongen. Voor De Panne houden wij echter de mogelijkheid open. Van Haver 135 citeert namelijk uit een in De Panne nog in 1955 gebruikelijke incantatie om klem of miltvuur "af te lezen": Alzo waarachtig als Longinus met een *spoor* (sic !) stak in O.L. Here zijde, zo die mens (of dier) van de vijvers zal genezen ...".

Waarschijnlijk is ook het eerste deel van in het Land van Waas voorkomend *boteroog* "etterend oog" en van Zeeuws *beuter'ôôd* "zeer hoofd" van Arabische oorsprong. Arabisch *butur* betekent nl. "puisten". Berns 1990, 11-17 maakt opmerkzaam op mnl. *bothor*, *butur* "puist", maar laat naast Arabische ook Griekse herkomst open. Er is immers ook een Grieks *botruon*, "kleine etterende zweer", dat als metafoor bij Grieks *botrus* "rijpe druif" verklaard kan worden.

Het in XVII.9 als Spaanse ontleening vermeld *ababel* "kollebloem, buil" gaat ten dele ook op het Arabisch terug. Latijns *papaver* heeft de invloed ondergaan van Arabisch *hábba* "graankorrel, zaad van groenten" en werd tot Mozarabisch *habapáura*. In het Spaans ontstond zo *ababel*, dat ook "verstrooid iemand" ging betekenen. Zie voor het Spaans Corominas, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico* I, 232 en *Diccionario marin de la lengua española* 1.

Hoofdstuk XVIII Kaartbeelden

1. Inleiding

In ons eerste hoofdstuk zijn wij er ons reeds van bewust geworden dat de nosologie lagen van verschillende ouderdom heeft. Ziektenamen als *zilte* zullen niet verder dan tot de iatrochemie van Paracelsus terugreiken en woorden die een heiligenaam bevatten, kunnen niet verder teruggaan dan de tijd waarin de heilige vereerd werd. Ook worden sommige demonische termen vroeger aangetroffen dan de benamingen uit de humorenleer.

Soms vindt men op één kaart woorden uit heel verschillende lagen. Op de kaart van het padoog vindt men, met *padoog*, een herinnering uit de demonologie, maar ook met *stijg*, een relict uit de humoraalpathologie; zie kaart 11 en 19. En terwijl (*voet*)*jicht* van magische oorsprong is, brengen de *kozijntjes* ons zelfs terug naar het animisme. Het woord *appelflauwte* duidt met zijn vreemde vorming er op dat de spreker geen verband meer ziet met de in de demonologie wortelende *apoplexie*. Maar in de tijd van De Bo dacht het volk nog dat daarbij "water over 't herte draait" (zie De Bo 50), welke zegswijze uit de vochtenleer te verklaren is.

2. De kracht van de demonologie

Wanneer wij ons de geografische beelden nog eens in het geheugen oproepen, valt ons de grote verbreiding van enkele demonologische motieven op.

Als we magie met de demonologie combineren, vinden we dat de kaart van de "beroerte", kaart 10, er overal van getuigt. Zuiver demonisch zijn *beslag* en *sjaag*; zoal niet demonisch dan toch zeker magisch zijn *geraaktheid* en *beroerte*. Alleen West-Vlaanderen en westelijk Oost-Vlaanderen hebben uitsluitend het Franse leenwoord *attaque*, dat overigens van huis uit ook demonologisch is. Maar dat karakter hoeft in de volkstaal niet te zijn gevoeld.

Met de kaart van "het spit" is het al niet anders gesteld; vgl. kaart 1 en 8. *Spit* zelf zal wel demonisch zijn en terwijl Kiliaen het nog alleen als Hollands betitelde, domineert het nu het hele gebied benoorden de grote rivieren. Nederlands Limburg en ook noordelijker vlak tegen Duitsland aan liggende plaatsen getuigen met *heksenscheut* e.d. van hun magisch verleden. O.N.-Brabant en Limburg hebben een wel jonger type *kremer*. Verder heeft ook het westelijk deel van W.-Vlaanderen niets demonisch te bieden, maar overigens zijn het allemaal getuigenissen van schietdemonen. Zo ook nog

hier en daar in Holland. In Vlaanderen heeft de oude voorstelling het tegen het Franse leenwoord *lumbago* moeten afleggen, een kwestie van cultureel overwicht van het Frans, maar misschien ook van taboe.

Opvallend zeldzaam zijn de herinneringen op kaart 4: "stuipen". Dat de ziekte overigens zeer gevreesd was, openbaart zich hier in de taboebenamingen *gaven* en verwanten: *begaovinge*, *begaoves*, *gavels* enz. Opvallend is dat deze zich op de kaart "stuipen" beperken tot twee gebieden: Nederlands-Limburg, behalve het noorden, en het westen van de Belgische provincie Brabant. Niet onmogelijk dat in het zuiden de verbreiding vroeger veel groter was, maar nu zijn daar twee Franse benamingen, *sessen* en *convulsies* met hun familie, voor in de plaats getreden.

Zwak ook zijn de sporen op de kaart van verkoudheid, praktisch alleen *klats(j)* en *klatsj* in de Meierij en Nederlands-Limburg getuigen van geloof in demonen.

Voor de benamingen van het padoog hebben wij drie kaarten, kaart 19 van *stijg* en verwante vormen, kaart 13 voor de met *w* beginnende benamingen voorzover niet met *weg* samenhangend, en kaart 11 voor de overige, waarbij een of meer van de elementen *pad*, *zwijn*, *excrement* en *weg* optreden, alle met demonische of magische herinneringen. Hier blijkt werkelijk het hele taalgebied vertegenwoordigd.

3. De heiligen

Aansluitend bij de demonen wenden wij thans onze blik naar de heiligen. Het is niet onbegrijpelijk dat namen van meer bekende heiligen over een groter gebied voorkomen dan die van heiligen die een beperkter locale verering hebben. Als centrum van de verering van een bepaalde heilige geldt in eerste instantie zijn graf en dan de kerk waar een relikwie van hem aanwezig is.

Dat de naam (*Sint-*)*Antoniusvuur* in heel West-Europa voorkomt (Duits *Antoniusfeuer*, Engels *Anthony's fire*, Frans *feu Saint-Antoine*), is zeker een gevolg van de wijd verbreide epidemieën waarbij met name de orde der Antonieten (met verwante naam) zich aan de verpleging van de lijdens wijdden. Merkwaardig is dat de benaming van het type *Catharinawiel* alleen voor de Nederlanden en niet b.v. voor Frankrijk en Duitsland wordt opgegeven.

Verder constateren wij oogenblikkelijk dat ten noorden van de grote

Zeeuws-Vlaanderen het geval. Ook in het woordenboek van Ghijsen hebben wij voor Zeeland geen enkel voorbeeld meer kunnen vinden van een ziektenaam die van de naam van een heilige is afgeleid. Alleen geeft Ghijsen 234 een vervorming van *sint-vitusdans*: *fieteldans*, en die vervorming komt, zoals we gezien hebben, nog wel verder voor, getuige Heerdes en Deventers *fiedeldans*.

Anderzijds is het een feit dat toen wij in dit verband dr. G. Kocks aanschreven, deze voor Drente mededeelde dat Antonius, Cornelius, Markoen en Catharina daar niet in ziektenamen optreden. Een enquête van dr. Kocks naar het (*Sint-*) *Antoniusvuur* bij varkens leverde daar geen enkel gegeven meer op. Alleen kwam het woord, zonder *sint*, (nog) voor in de Drentsche Courant van 20 september 1862.

Daartegenover worden door De Bo voor het Westvlaams niet minder dan zeven ziektenamen met een heilige vermeld: *Sint-Blasiuszeeren* (rupia), *Sinte-Katrijnewiel* (herpes circinnatus), *Sinte-Eloisnagels* (panaris anthracoides), *Sint-Jobs-zeeren* (impetigo), (*Sint-*) *Korijnzeeren*, "bep. etterende huidziekte", *Sint-Lauwreins-blaren* (fr. pemphigus chronique), *Sint-Markoen* of *Sint-Markoes* of *Sinte-Markoes-zeeren* "koningszeer". Voor het Gents geeft Lievrouw-Coopman 1272-1286 er acht, waarvan er overigens maar een paar dezelfde heilige als bij De Bo vernoemen: *Sint-Antoniusvier* "gordelroos", ook: *plage* of *heete brand* geheten, *Sint-Cornelisziekte* "vallende ziekte, stuipen", *tSènt Huivrechtsziekte* "watervrees", *tsentsansziekte*, ook *sesses* "vallende ziekte" (*Sinte Jans evele* in 1677), *van Sente Job gekweld* "een stinkende adem hebbend", *Sentekatrienewiel* "herpes", *Sint Markoenszeer* (ook 1732) "scrofulus", *Sente Vitusdans* "darmziekte", "zenuwziekte met stuiptrekkingen".

De benoeming van de ziekten naar de bedevaartplaats (*van Steenhuffel*, *van Ogy en van Brussel*, *van Braine-le-Comte* e.d.) is nog duidelijker tot het zuiden beperkt. Voor Nederland vinden we alleen *Hunselzeek* (zie hoofdstuk XI, 5).

Het is mogelijk dat de Hervorming in het noorden de heiligen verdreven heeft, maar het is ook mogelijk dat het noorden ze altijd al minder dan het zuiden in de nosologie gehad heeft. Dat althans het hele noordoosten minder sterk door het christendom in zijn dialect beïnvloed is, vindt dan een parallel in het feit dat voor "kerstmis" *midwinter* rond 1879 zich in Groningen, Drente, Overijssel, de Veluwe en de Gelderse Achterhoek nog goed had weten te handhaven, vgl. Weijnen 1975, kaart op blz. 275 en blz. 254. Men kan moeilijk veronderstellen dat dit type ziektenamen in de Nederlanden pas na de Hervorming is opgekomen en daardoor nu niet in de grotendeels Protestantse noordelijke gebieden zou voorkomen.

Opvallend sterk is de frequentie van het *Katelijnsse wiel*, zoals het in KE XV, 168-169 genoemd wordt, voor de ringworm of herpes circine. Terwijl het in onze gegevens bijna niet buiten de zuidelijk-centrale dialecten (het Brabants) wordt aangetroffen, heet de benaming daar uitdrukkelijk Zuidnederlands. In de KE wordt trouwens ook alleen op de verering van de H. Catharina in België gewezen en worden Vlaamse en Brabantse bedevaartplaatsen vermeld.

4. Bekende geografische complexen en samenhangen

Het is voor een taalkundige niets verwonderlijks dat allerlei, ook van andere woordvelden en klank- en grammatische verschijnselen bekende geografische beelden weer opduiken. Het Kerkraads en omgeving met *sjlaag* voor "beroerte" en *reule* voor "mazelen", nergens elders in Nederland of Vlaanderen in gebruik, leveren duidelijke bewijzen van het sterk Duitse karakter van deze dialecten. West-Vlaanderen is in het algemeen wel het gebied dat het sterkst door Franse invloeden overstroomd is, gevolg van het feit dat bij de verdelingen na Lodewijk de Vrome in de 9de eeuw Kroon-Vlaanderen, dat is Vlaanderen ten westen van de Schelde, bij het Westfrankische rijk bleef behoren. Dat het Westvlaamse gebruik van *kozijntjes* voor "podagra" ook Picardisch zou zijn, kunnen wij echter niet bewijzen. Wel sluit het gebied van *mol* voor "bof" in zijn benoemingsmotief duidelijk bij het Frans aan, waar immers *taupe* gezegd wordt, maar hier doet ook Oost-Vlaanderen met West-Vlaanderen mee.

Dat sommige woorden die sterke overeenkomst met de er in het Duits mee corresponderende benamingen hebben, vooral in het oosten voorkomen, ligt wel voor de hand. Oostelijk Zuidlimburgs *feiber* "koorts" gaat wel, zoals we in XVII.8 zagen, oorspronkelijk op het Latijnse *febris* terug, maar bij Didams *feiber* moet men bedenken dat Didam deel uitmaakt van de Lijmers, welk gebied aan Kleef behoorde. Daar is dus zeker Duitse invloed werkzaam geweest. Zie kaart 20. Over *heksenscheut* en heterofonen spraken wij al. Verder sluit Gronings en Veenkoloniaals *koeskillen* "tandpijn" (zie kaart 17), aan bij een groot Noordduits gebied, zoals wij in hoofdstuk XIII.2 zagen. Ook Zuid- en Middenlimburgs *zeek* voor "eczeem" vormt een geheel met een aangrenzend Duits gebied, zoals in hoofdstuk III.6 werd opgemerkt; zie kaart 5.

Zeker is het een opmerkelijk feit dat zojuist genoemd *mol* tot het West- en Oostvlaams beperkt is gebleven, terwijl de Franse benamingen voor "stuipen": *sessen* en *convulsies* ook wel in zuidelijk-centrale en Limburgse

dialecten gebruikt worden. Wij hebben de indruk dat *mol* bijzonder oud moet zijn en stoelt op een met Noord-Frankrijk gedeelde demonologische visie. *Convulsies* is wel het jongste van de drie; het moet wel de term van de in het Frans gevormde medici van de laatste eeuw geweest zijn. *Sessen* daarentegen lijkt ouder. Het is echter pathologisch gezien minder duidelijk dan *convulsies*. Daardoor heeft dit laatste misschien de grootste verbreiding gekregen. In XVII.7 konden wij bij *varice* en *roenje* de geografische verbreiding als een bijargument voor het karakter van Frans leenwoord gebruiken.

Dat op kaart 10 "beroerte" Frans *attaque* met het afgesleten *tak* niet alleen in het zuiden maar ook in het noorden optreedt, is vooral in het noorden wel als een eufemisme te verklaren.

Enigszins vreemd is dat het volgens WNT XVI, 1586 uit het Oudfrans ontleende *termijnen* voor "stuipen" (zie kaart 4) zo tot het noorden (Friesland, Twente en Groningen) beperkt is. Is dit de weerslag van onderwijs aan de oude universiteit van Groningen?

Waarom *kroep*, dat pas na het midden van de achttiende eeuw uit het Frans ontleend is en dat zo bekend is in N.-Brabant en Limburg, praktisch niet benoorden de Maas voorkomt (zie kaart 21), kunnen wij niet verklaren.

Waarom het ook al uit het Oudfrans ontleende *messels*, *mezzels* voor "mazelen" slechts in Groningen en Drente voorkomen, behoort misschien tot dezelfde problematiek. Wel vermeldt Heyne 149 een reeds Oudhoogduits *misalsuht*, toen vertaald als *elephantino morbo* en in het later overgeleverde simplex *misel* ook wel als *lepra*. Hier mag dan ook gerust aan Duitse invloed gedacht worden.

Intrigerend is de verbreiding van het type *stijg* voor "padoog": Friesland, Noord-Holland benoorden het IJ, Zuidhollandse eilanden en oostelijk Zuidoost-Vlaanderen. Hiervoor is reeds gewezen op de identiciteit met Engels *sty* en *stig* en verder Noors *stig*, *stigje*. Het hele kaartbeeld verraadt dan een Noordzeegermaans karakter en zou dan uit de zeer vroege Middeleeuwen dateren. Zo zou dan blijken dat de humoraalpathologie, in verband waarmee we deze kwestie behandeld hebben, dan ook al in die vroege Middeleeuwen in het noordwesten van de Germania aanvaard werd.

Blijkens kaart 13 komt *weernoog* praktisch niet noordelijker dan de lijn Antwerpen-Weert voor en dat geldt ook wanneer we met hoofdstuk VI, 9 de Vlaamse benamingen met *zwijn* als eruit vervormd, beschouwen. Wij zagen echter reeds dat Kluge 839 het identieke *werre* "padoog" ook in Duitse dialecten aantreft en kunnen ons moeilijk anders indenken of het element *weern-* moet al in de tijd van de volksverhuizingen in deze nosologische functie in het zuidelijk Diets terecht gekomen zijn.

Opvallend is de gebiedsverdeling van *valling* (zie kaart 18) en *zinking* (zie kaart 22), het eerste beslist een weinig oostelijke en vooral zuidelijke term, het tweede een noordelijke. Overigens is er, zoals we in het hoofdstuk van de vochtenleer zagen, duidelijk betekenisverschil. *Valling* betekent verkoudheid, terwijl *zinking* ook voor andere ongemakken, voornamelijk met een zekere zwelling, geldt. Geen van beide zijn voor hun nosologische functie in het Middenlands opgetekend. Mogelijk is *zinking* vanuit de Leidse universiteit, gesticht in het begin van de tachtigjarige oorlog, sterk bevorderd.

Om voor de verbreiding van *valling* de oudere universiteit van Leuven aansprakelijk te stellen, is wat gewaagd, gezien het praktisch niet voorkomen van *valling* in Limburg. De verbreiding van *valling* in N.-Brabant wijst echter wel op een uitstraling vanuit Antwerpen. Maar wij beschikken niet over historisch-medische gegevens om deze bewering te staven.

5. Een uitzonderlijk complexje

Een opvallend klein gebiedje toont *kei* voor "bof", eigenlijk alleen Walcheren en westelijk Zeeuws-Vlaanderen. Enerzijds spreekt hier duidelijk het isolerende element van een eiland. Anderzijds is de exclusieve verbondenheid met westelijk Zeeuws-Vlaanderen en Westdorpe in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen heel opmerkelijk.

6. Inkrimping

Het gebied van *blekkens* kan o.i. niet rechtstreeks met innerlijke samenhang of natuurlijke begrenzingen verklaard worden, maar moet dan wel eenmaal uitgestrekter geweest zijn. Misschien is het in het noorden moeten verdwijnen voor *messels*, dat een later leenwoord is, en meer zuidoostelijk in eerste instantie voor *ieversen* en *iwsen*. Zie kaart 6.

7. Kaartgebied en expressie

Het kaartbeeld van *flens* voor griep (zie kaart 2) wekt de indruk een vooral Noordhollandse term te zijn. Het is opvallend hoe die vorm toch ook vooral in een kring buiten Holland voorkomt. Als Italiaans leenwoord is het slechts enkele eeuwen oud. In dit woord moeten we geen Hollandse expansie zien, maar een gevolg van de misschien expressieve waarde van het woord; vgl. II.1.

Verantwoording van de kaarten

Kaart 1 *kremer* "spit"

Mat. D 60, 14, De Bont 1959, 334, Onze Volkstaal I, 210, Stevens 301. Het woord is verder nog opgegeven door Cornelissen-Vervliet 1899, 711 voor het Antwerps en door Schuermans 291 voor hetzelfde dialect.

Het teken voor *kremer* is ook gebruikt als het woord opgegeven was in de vorm *kremmer* of *krimmer* e.d. of in de verkleinwoordvorm of vervormd aan het wordeinde zoals *krimme* in Boekel, als *kreminge* in Rosmalen, als *kremmig* of *krimmig* in Boekel, Uden, Nijnsel, Best, Schijndel.

In een aantal plaatsen werd als betekenis niet "spit" opgegeven maar "ischias" of "reumatiek"; "ischias" in Boekel, Boxtel, Rosmalen, Beek en Donk, Den Dungen, Gemonde, Gestel, Heijthuizen, Herten (naast "spit" en "reumatiek") en Grevenbicht en "reumatiek" in Uden, Nijnsel en Best. Wij beschouwden dit als een gevolg van het feit dat het volk de drie betekenissen niet weet te onderscheiden.

Kaart 2 *flens* "griep"

Mat. D 30, 24 b.

Voor Abbekerk en Westwoud in N.-Holland werd ook *flins* gegeven.

De kaart licht tevens in, waar *flens* "verkoudheid" werd opgegeven.

Omdat de tekens anders in elkaar zouden overlopen zijn enkele tekens voor *flens* weggelaten.

Kaart 3 *roos*, *roze* "verkoudheid, griep, koorts, ontsteking (in de mond), als er straatvuil in een wond komt"

Mat. D 30, vr. 24 a en b; D 27, vr. 31; N 84, vr. 162; Bosch 35, Gunnink 197 (de opgegeven betekenis "koude" is geïnterpreteerd als "verkoudheid").

Voor de plaatsen Terwolde, IJzerloo, Delden, Ruurloo, Almelo werd als betekenis zowel "verkoudheid" als "griep" opgegeven. Die laatste betekenis is op de kaart voor deze plaatsen weggelaten.

Van de plaatsen die het woord gaven als antwoord op de vraag naar de benaming "als er straatvuil in de wond komt", voegde er een toe: "vinger of voet werd dan vuurrood, het was erg".

In enkele plaatsen werd niet het zelfstandig naamwoord *roos*, maar het bijvoeglijk naamwoord *rozig* opgegeven.

Kaart 4 stuipen

Mat. D 59, 17 d 1 en 2; N 84, vr. 154, 155.

Naast de op de kaart gezette andere vorm vindt men nog *seskens* in Peizegem, Pamel, *eksessen* in Ruiselede, Ingooigem, *termijnsetten* in Rinsumageest. De opgaven *begaoftheet* voor Rukker (Z.-Limburg) en *begaovings* voor Schaesberg en Nieuwenhagen zijn om technische redenen niet meer op de kaart gezet.

Kaart 5 *zeek, zeik*

Mat. N 84, vr. 191, 186.

Kaart 6 mazelen

Mat. D 61, 15, Spenter 250, Daan 1950, 31, Jongeneel 52, Kirchr. 237.

Op de kaart staan de gebieden van andere woorden dan *mazelen* of zijn heterofonen. De diverse *mazelen*-eilandjes in de afwijkende gebieden zijn niet opgenomen.

Aan een andere meervoudsuitgang (-s) is geen aandacht geschonken, evenmin aan *r* i.p.v. *l*.

De vormen *mezelkes* in Sint-Pieters-Kapelle, *muzels* in Hekelgem en *mizelen* en *mizzels* op Zuid-Beveland zijn als heterofonen van *mazelen* geïnterpreteerd.

Niet in kaart gebracht zijn *blekken* in Den Ham in Friesland en de unica: *vlekziekte*, *pukkeltjesziekte* en *plekken*.

Kaart 7 *kozientjes* "podagra"

Mat. D 60, 13, De Bo 496, Lievevrouw-Coopman 719.

De opgave voor Ieper is ontleend aan Schuermans 285.

Kaart 8 spit

Mat. D 60, vr. 14, Dek 1928, 52, Spoelstra 95, Van den Berg e.a. A 2-5.

Als naast *spit* een (andere) demonische of magische term werd opgegeven is alleen de laatste gehonoreerd.

Op de kaart zijn in beginsel wel woorden en woordgroepen gehonoreerd maar niet zinnnetjes die het werkwoord *schieten* bevatten zoals 't *scheut em in*

de rugge, t schiet in minne rùg, t is mij in de rug schootn, t is mien in de konte (of hōppe) schotn. Ook is het unicum *eene aafsjeut in de rök* weggelaten.

De opgave voor Webbekom stamt uit de enquête naar het woord voor "ischias" (N 84, vr. 167).

Spietpinne in Oosterwierum is als unicum niet opgenomen.

Voor Sas van Gent levert ons eigen materiaal ook nog *schot*.

Naast een andere vorm werd ook nog *scheut* opgegeven voor Montfort en Winterswijk, *verschot* in Nieuwenrode, Sint-Joris-Winge, Zonhoven en Oostende en *lendenschot* in Wemeldinge, Hoedekenskerke en Lauwe.

Wegens plaatsgebrek konden niet op de kaart geplaatst worden: *spit* in Middelharnis, 's-Heer Abtskerke, Sint-Maartensdijk, Retranchement, Meerkerk en Hoog Blokland, *schot* in Hoedekenskerke, Kloosterzande, *lende(n)-schot* in Herkingen, Kwadendamme, Poortvliet, Hoek (Z.-VI.), Wouw, type *schot in de lenden* in Wemeldinge, *heksesjoes* in Kerkrade, *scheut* in 's-Heer-Hendrikskinderen.

Kaart 9 vliegend(e) vaan

Mat. N 84, vr. 168.

Voor Lent en Grave steunden wij op eigen materiaal. Voor Schayk werd de betekenis omschreven als heftige reumatische aanval. De opgave voor Venray steunt op D 60, 13 (vraag over voetjicht), die voor Wanssum op Van de Voort 300, die voor Gemert op Van der Wijst 67.

Kaart 10 beroerte

Mat. D 60, 8, N 84, 156 en 171, Lievevrouw-Coopman 443, Heestermans 1988, 19, Kirchr. 247, Kamman 29.

Als naast *beroerte* nog een ander type waarvoor de legende een teken vertoont, werd opgegeven, lieten wij *beroerte* onvermeld.

Hoeufft 189 gaf voor Breda *geraaktheid*.

Kerkrade gaf naast *sjaag* ook type *beslag*.

Omdat de tekens anders in elkaar zouden overlopen zijn enkele tekens voor *beslag* vlak bij wel geplaatste tekens voor *beslag* weggelaten.

Attaque werd ook nog gegeven als "hartinfarct" voor Wolvertem, Humbeek, Aarschot, Webbekom en Oplinter, maar dat zetten wij niet op de kaart omdat daar al andere vormen voor "stoornis van bloedsomloop in de hersenen" waren.

Kaart 11 padoog

Mat. D 60, N 84, vr. 188.

De opgave voor Kalmthout is gebaseerd op Volkskunde XXVI, 185, die voor Houtave op Van Haver 143, die voor Gemert op Van der Wijst 68.

De hoofdsymbolen zijn als volgt te interpreteren:

strontje staat voor benamingen met excrement als motief, doch verder geen demonische zinspeling,

padoog staat voor benamingen met het woord voor "pad", doch verder geen demonische zinspeling,

paddepoep staat voor benamingen met het woord *pad* + excrement als motief,

wegscheet staat voor benamingen met het woord *weg* + excrement als motief,

zwientje staat voor benamingen met *zwijn*,

varkenspuist staat voor benamingen met *varken*.

Naast de woorden behorende bij de op de kaart getekende symbolen komen nog voor: type *paddepoep* in 's-Gravenzande en Wageningen, type *wegscheet* in Nieuwaal, type *strontje* in Hardenberg en *paotje* in Leusden.

Kaart 12 bof

Mat. N 84, vr. 157.

Kaart 13 weernoog

Mat. D 60, 6 en N 84, 188.

Op deze kaart zijn de met *w* beginnende woorden bijeengebracht, behalve die waarin duidelijk het woord *weg* schuilt.

Kaart 14 roodjonk

Mat. D 59, 17a, Ghijsen 805, De Bo 414, Joos 560, Weijnen 1944, 84.

De dikke punt geeft aan dat het woord niet nauwkeurig lokaal geattesteerd is.

Kaart 15 heiligen in ziektenamen

Mat. N 84, 195 (voor Catharina) en verder hoofdstuk XI.

Kaart 16 vuur "tetanus"

Mat. D 60, 16, N 84, vr. 200.

Kaart 17 koeskillen "kiespijn"

Mat. D 27, 25a.

Omdat de tekens anders in elkaar zouden overlopen zijn enkele tekens voor *koeskillen* weggelaten.

Kaart 18 valling, klets, droesterig

Mat. D 27, vr. 31a en b, D 61, 1.6, N 84, vr. 162. Voor Vlaanderen was er geen enquêtemateriaal. De vraag is wel gesteld in de enquête voor de *Atlas Linguarum Europae*, maar het net is daar erg dun. Dr. H. Brok heeft ons evenwel de betrokken antwoorden toegezonden. Verder werden gebruikt De Brabandere 55, Lievevrouw-Coopman 1533, Ghijsen 103, Endepols 447, De Bont 1960, 684, De Bo 1069, Hoeufft 629, Teirlinck III (1922) 210, Goemans II, 432, Cornelissen-Vervliet III (1903), 1311, Van de Vleuten 113, Van Haver 166, Joos 193 en 685, Van den Berg e.a. A 2-5. De opgave voor Zegelsem is gebaseerd op Teirlinck l.c., voor Sint-Niklaas op Joos 685, voor Brugge op De Bo 1069, voor Antwerpen op Cornelissen-Vervliet l.c., voor Lier op De Bont l.c., voor Bentille, Hulst en Tilburg op eigen materiaal. De aanduiding bij Ghijsen: omgeving van Middelburg hebben wij als Middelburg geïnterpreteerd. De opgave in Frans-Vlaanderen steunt op een niet scherp gelocaliseerd gegeven van Van Haver 166. Wij hebben op de kaart ook de opgaven *valling* voor Aalst, Grembergen, Balegem, Vinkem, Dadizele en Oosterzele getekend, hoewel dat eigenlijk antwoorden waren op de vraag naar de benamingen voor de pseudokroep. Daarbij werd voor Menen *zwaore vallienge* gegeven. Ook brachten wij op de kaart de opgaven *valling* "griep" voor Huijbergen, Sas van Gent, Aardenburg, Klinge, Netersel, alle gebaseerd op D 30, vr. 24a en b en voor Adegem op grond van de opgave *borstvallinge* "pseudokroep". Verder komen nog voor: *kopvalling* in Westerlo en *snotvalling* in Aarschot en Peizegem. Soms werd *valling* voorafgegaan door *grote* of *kleine* of *zware*.

Kaart 19 stijg "padoog"

Mat. D 60, vr. 6, N 84, vr. 188.

Kaart 20 Lat. *febris* "koorts"

Mat. D 44, vr. 14.

Voor Geleen werd in mat. D 30, vr. 24 ook *feber* "griep" opgegeven.

Kaart 21 *croep*

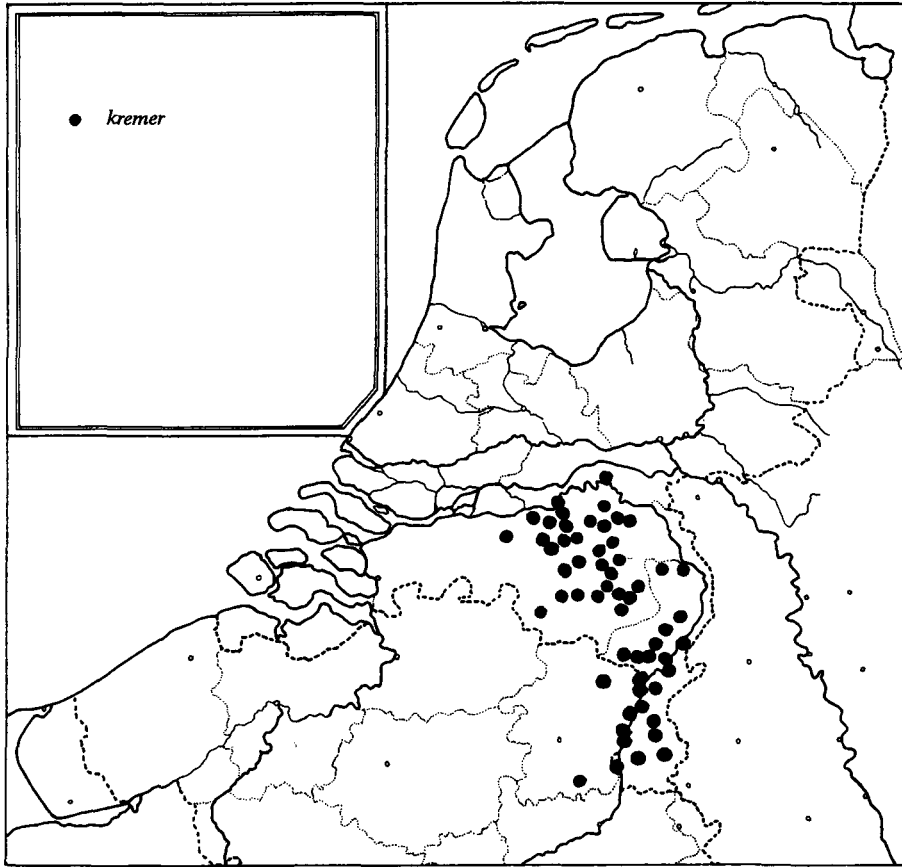
Mat. D 61, 2, N 84, 160, Kamman 26.

De *croep*-opgaven voor Asselt aan de Maas, Hulsberg, Wijlre en Kaberg konden wegens overbezetting niet meer op de kaart bijgetekend worden.

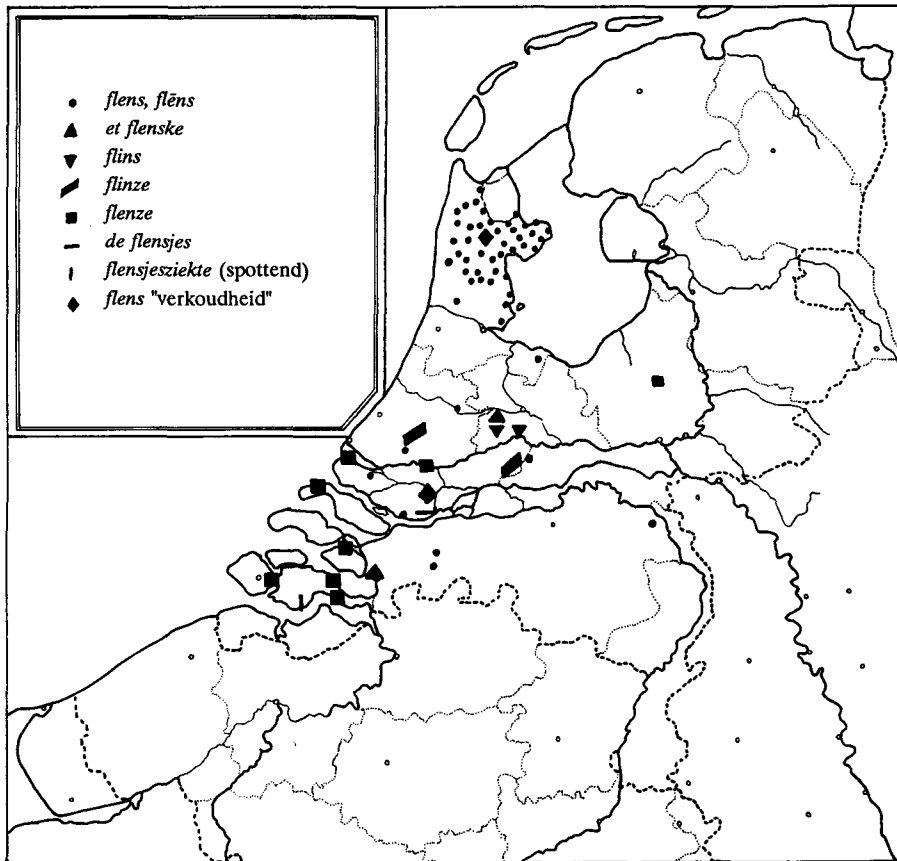
Kaart 22 *zinking(s), zinke(n)(s)*

De kaart is gebaseerd op het in XIV.4 medegedeelde. Aan Ghijsen 1188 werden de gegevens voor de Zeeuwse dialecten ontleend. De vermeldingen voor de N.W.-Veluwe en het Hagelands werden met een willekeurig punt in de beide gebieden gehonoreerd. Het teken voor Sommelsdijk is weggelaten omdat anders de kaart overbelast zou raken. De aanduidingen als Zaanlands, Drechterlands, omgeving van Middelburg, Westfries, Overflakkees, zijn niet gehonoreerd omdat de betrokken gebieden al door een of meer punten vertegenwoordigd waren.

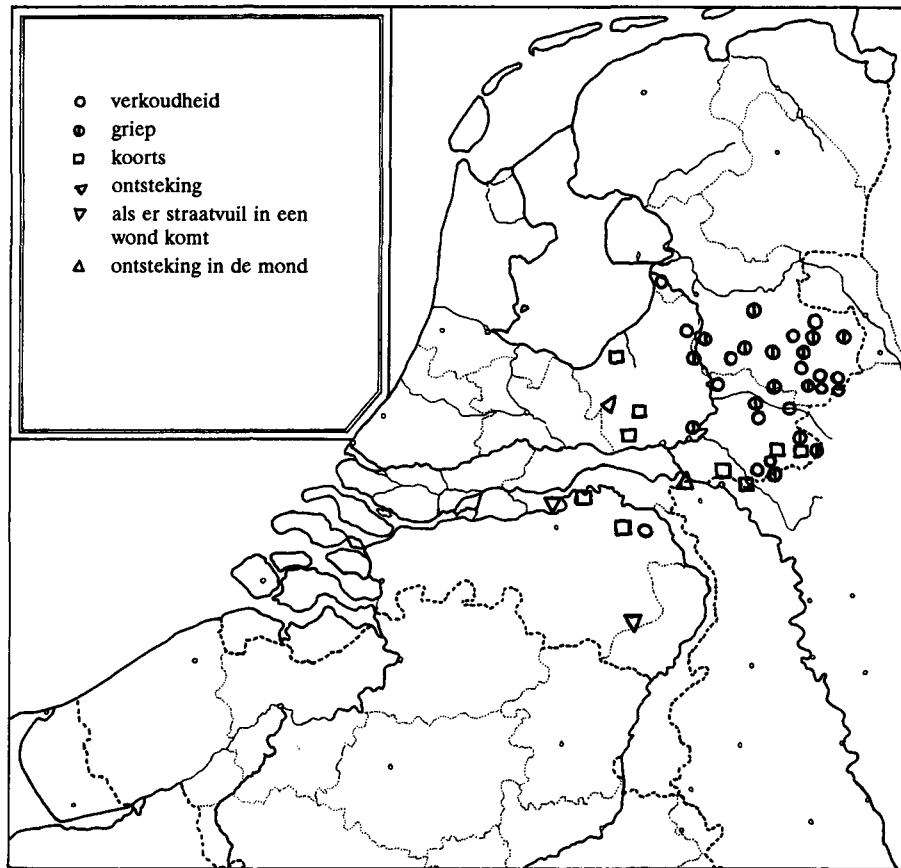
Op deze kaart gaat het uitsluitend om ziekten van mensen. Soms werd het woord alleen in een samenstelling of syntactische groep aangetroffen.

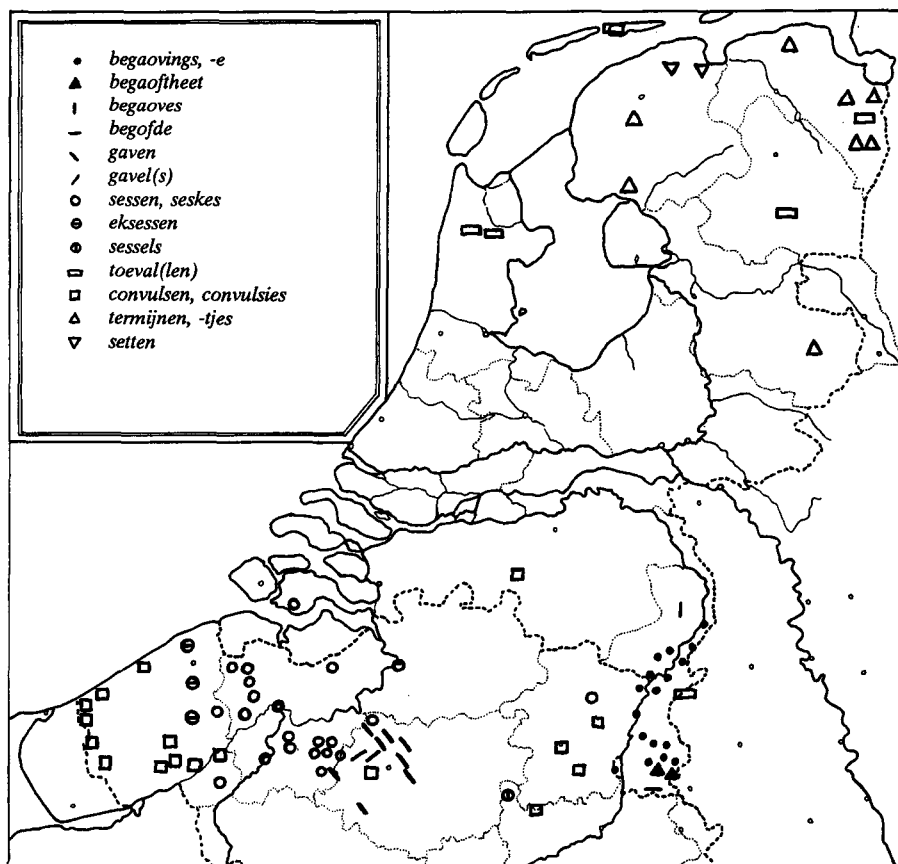
Kaart 1 *Kremer „spit”*

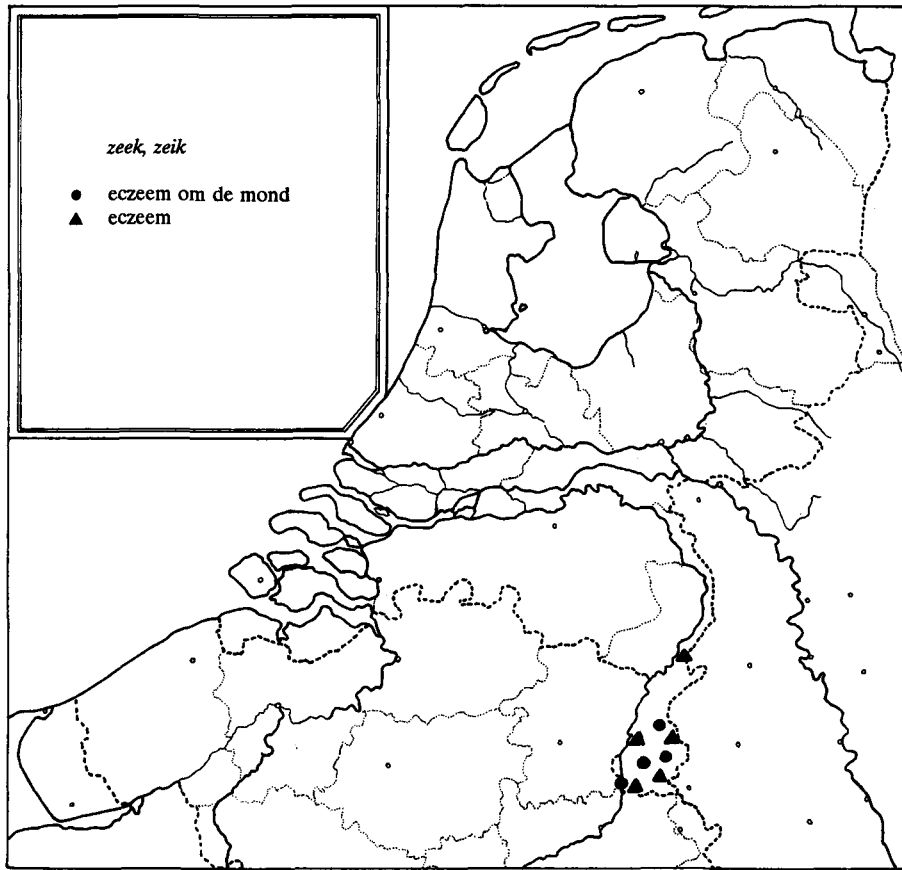
Kaart 2 *Flens* „griep”

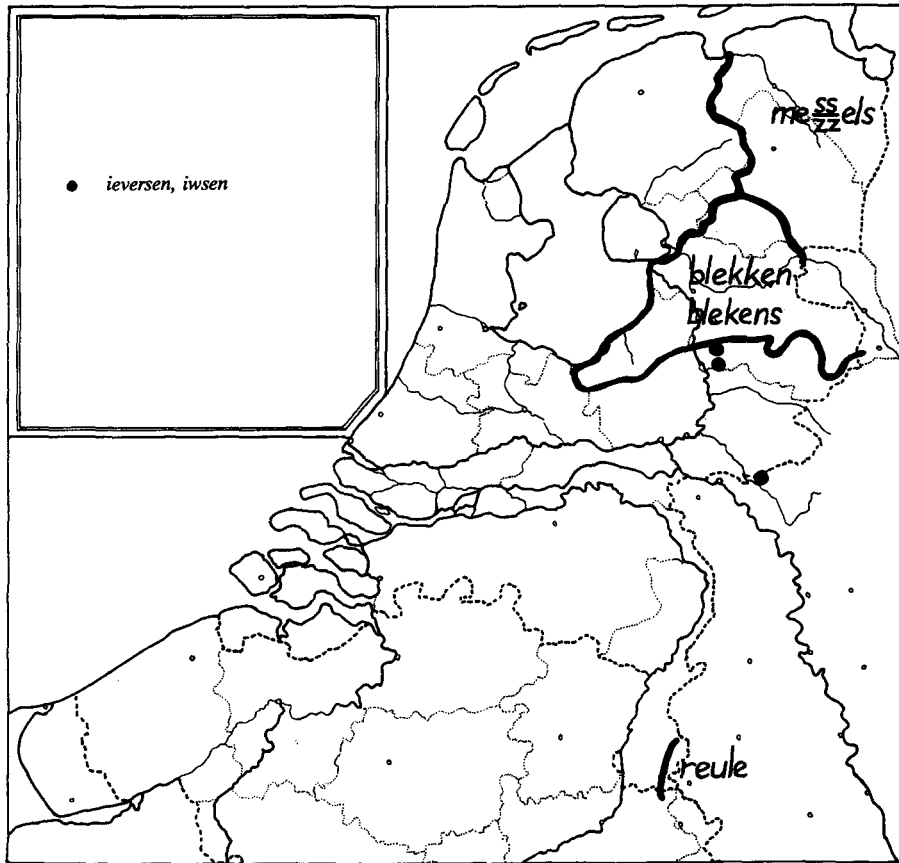
Kaart 3 *Roos, roze* „verkoudheid, griep, koorts, ontsteking (in de mond), als er straatvuil in een wond komt”

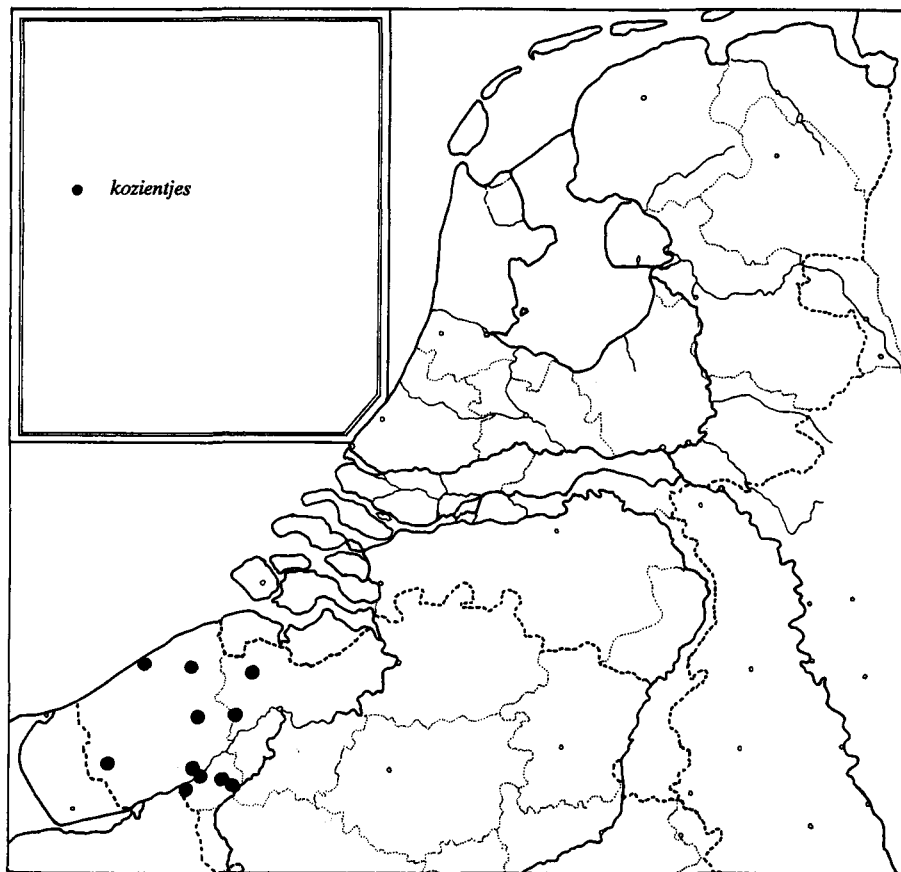
Kaart 4 Stuipe

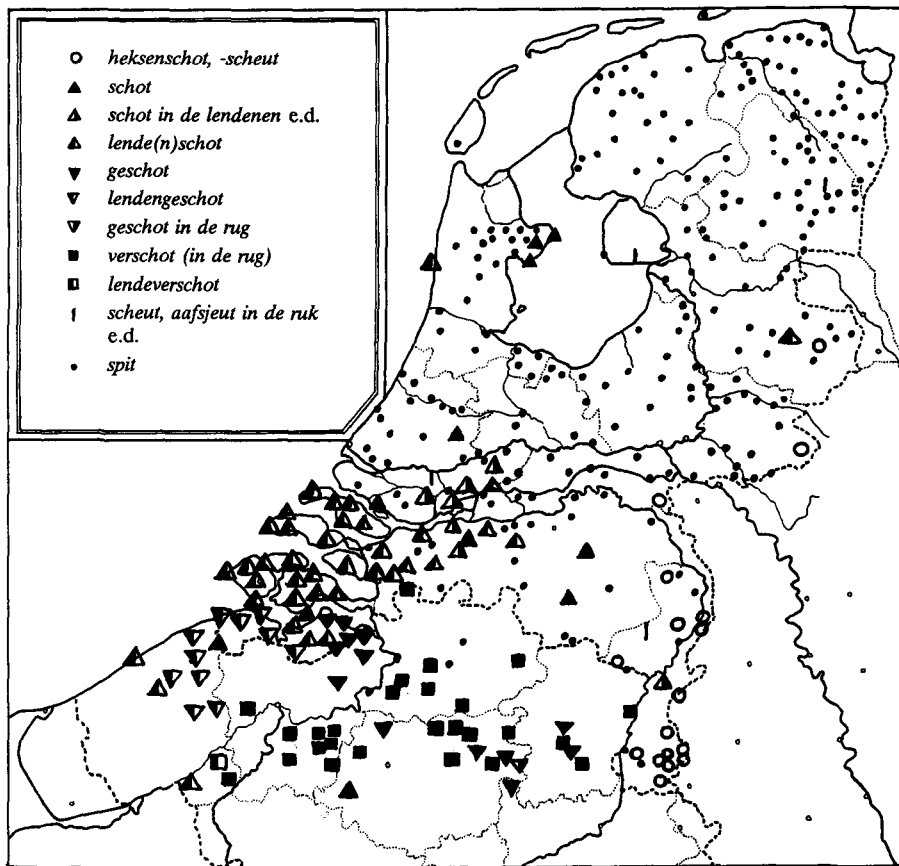
Kaart 5 *Zeek, zeik*

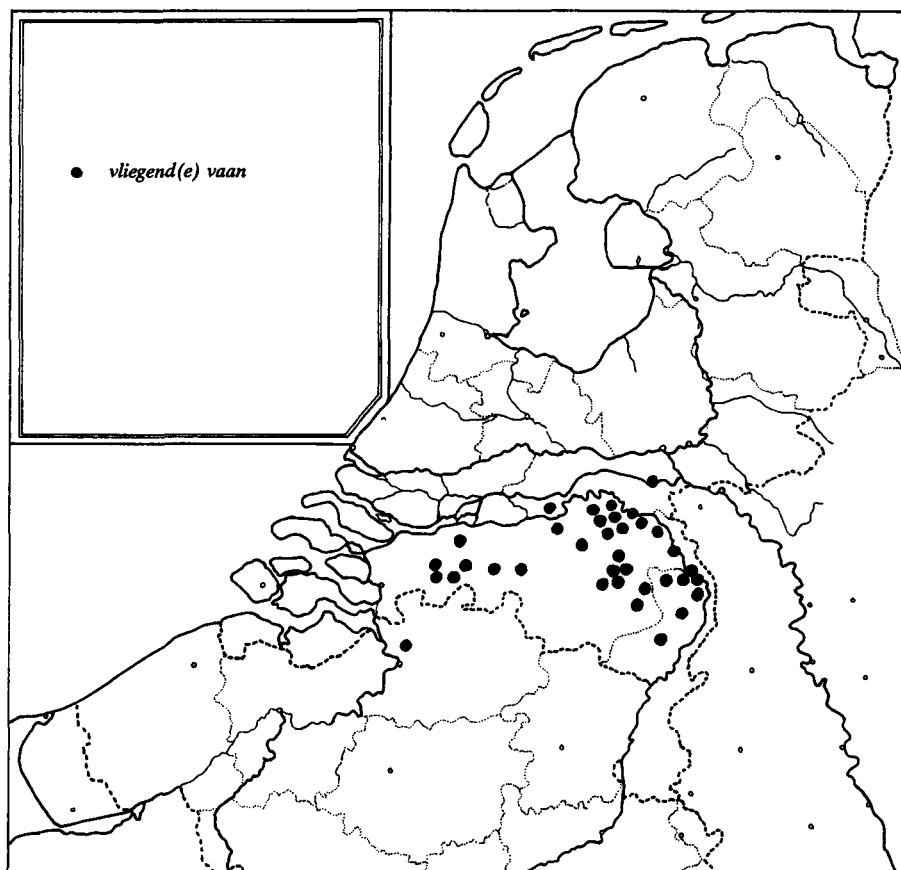
Kaart 6 Mazelen

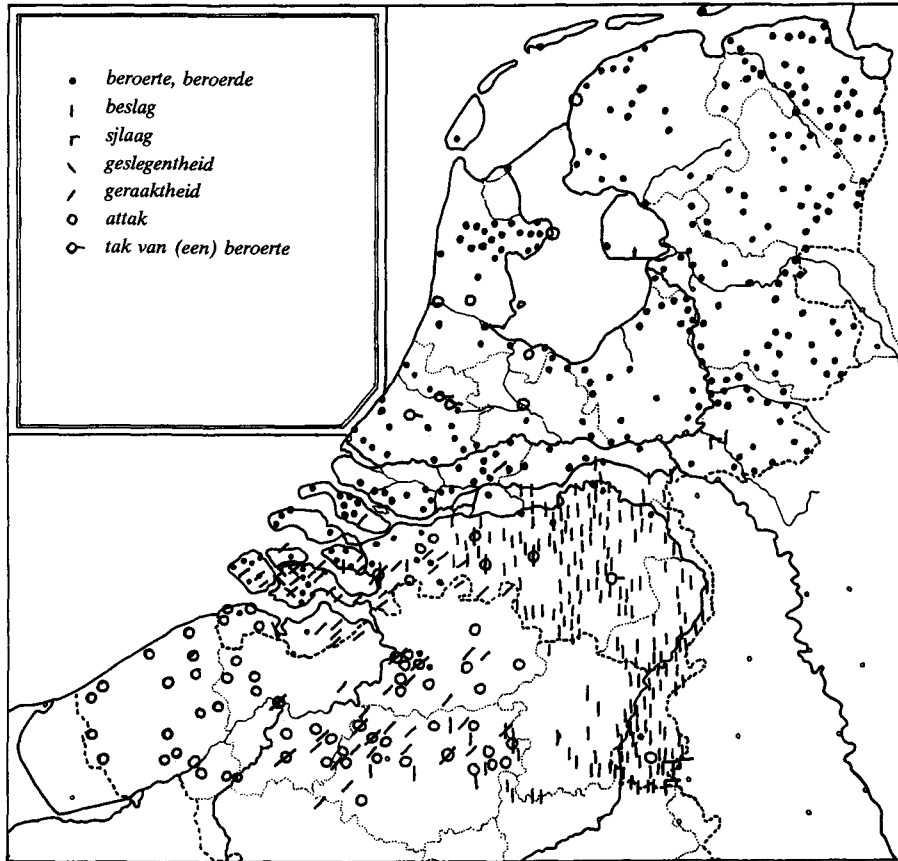
Kaart 7 *Kozientjes* "podagra"

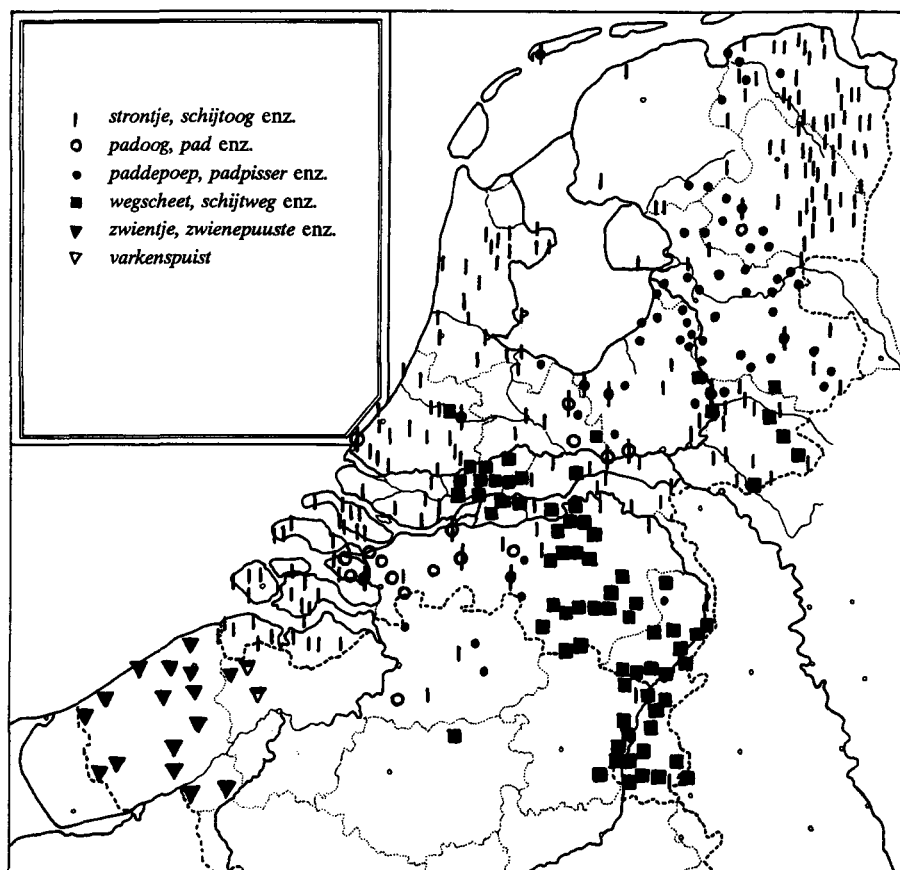
Kaart 8 Spit

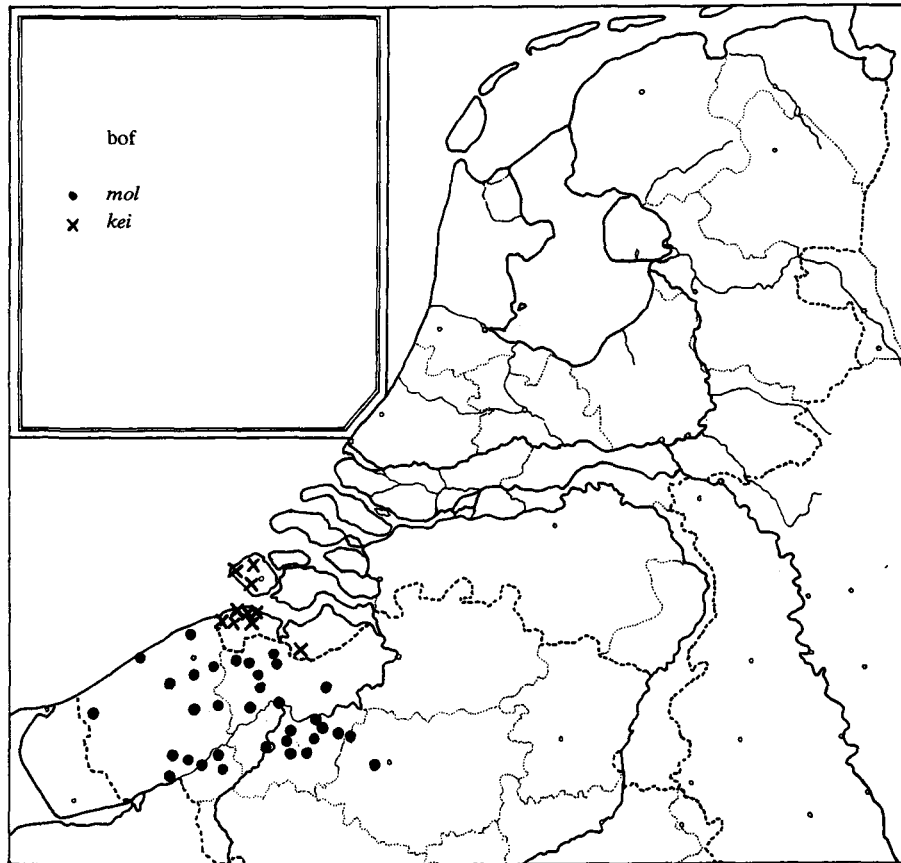
Kaart 9 *Vliegend(e) vaan*

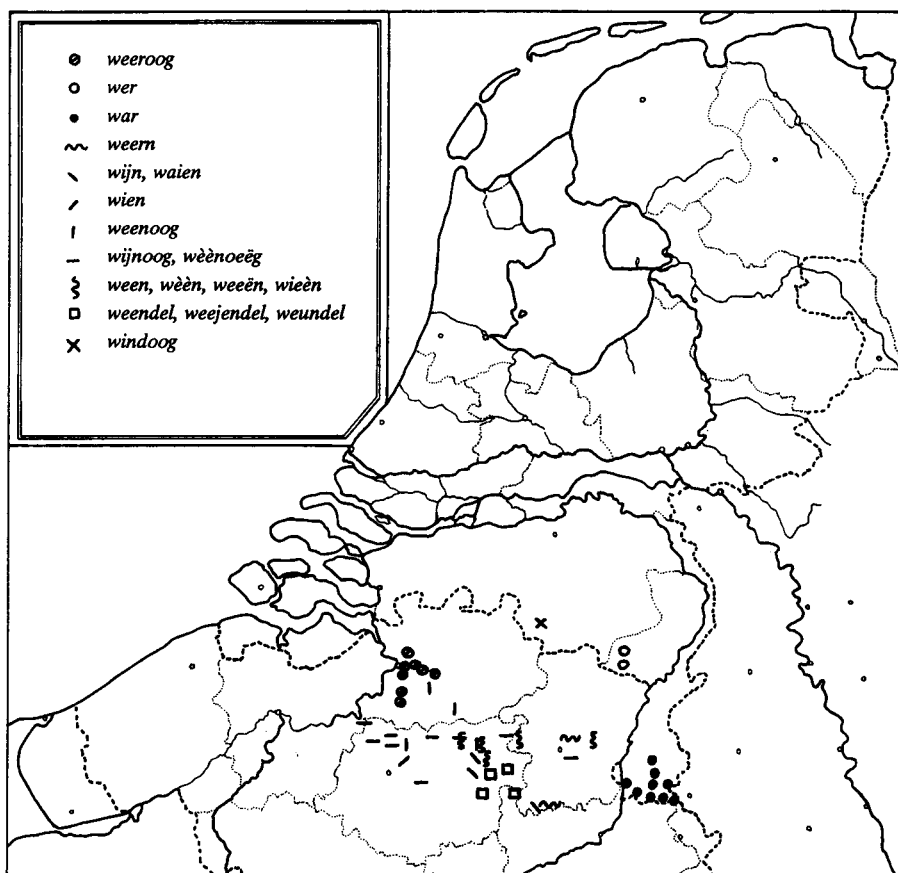
Kaart 10 Beroerte

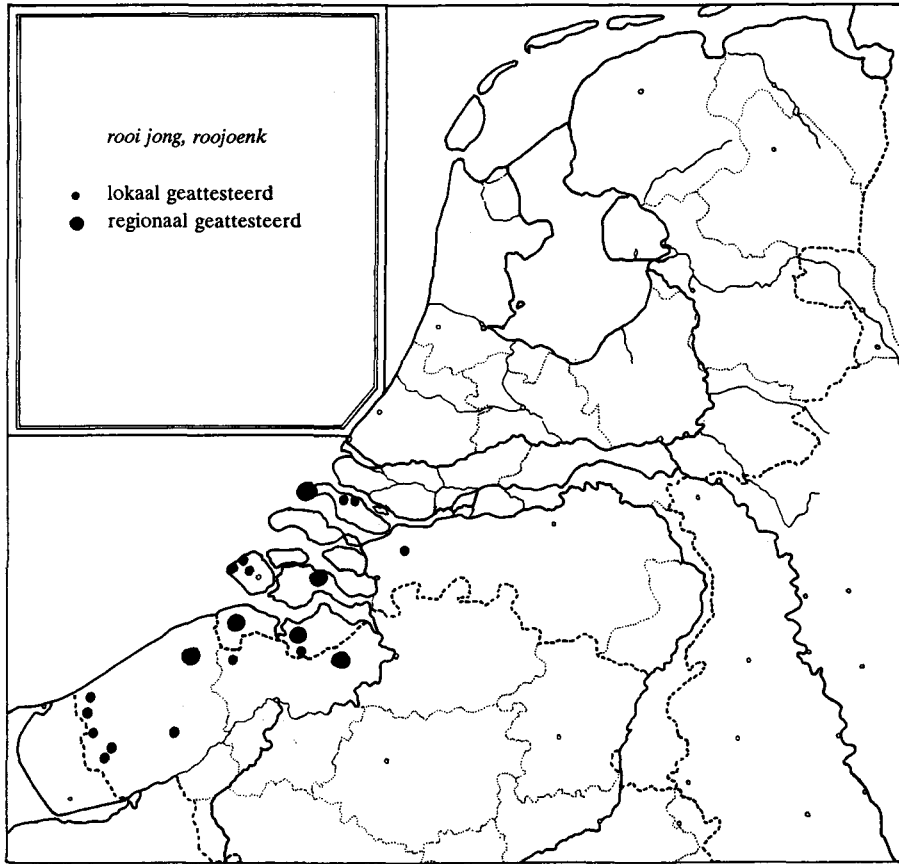
Kaart 11 Padoog

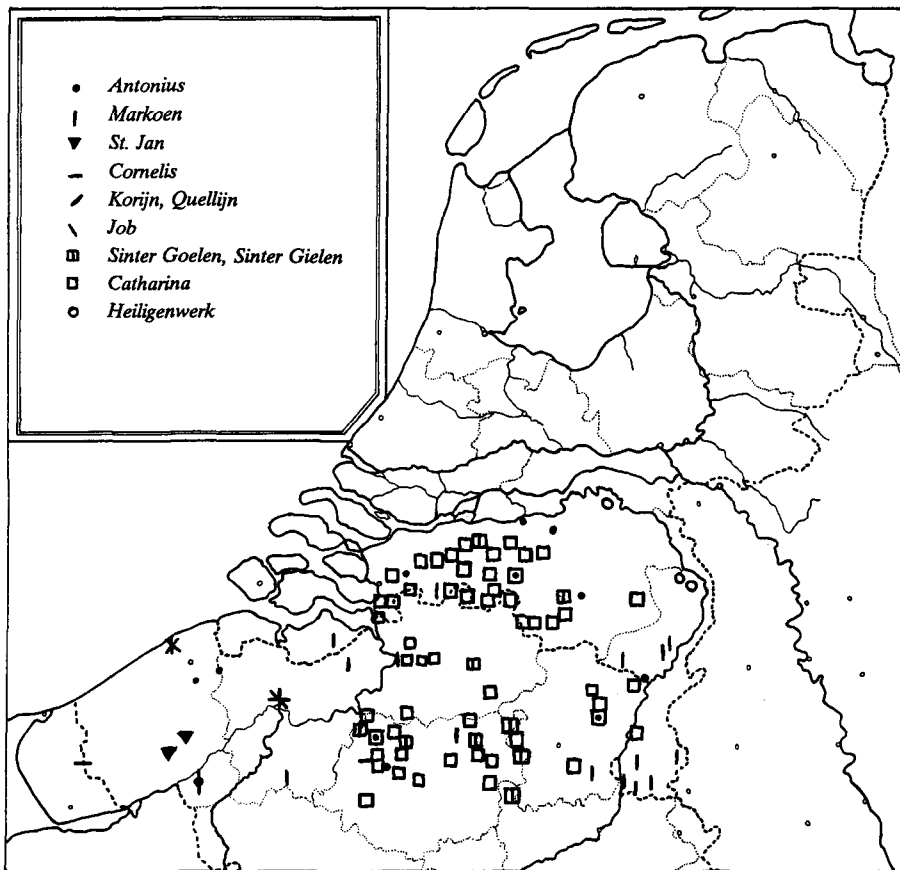
Kaart 12 Bof

Kaart 13 Weernoog

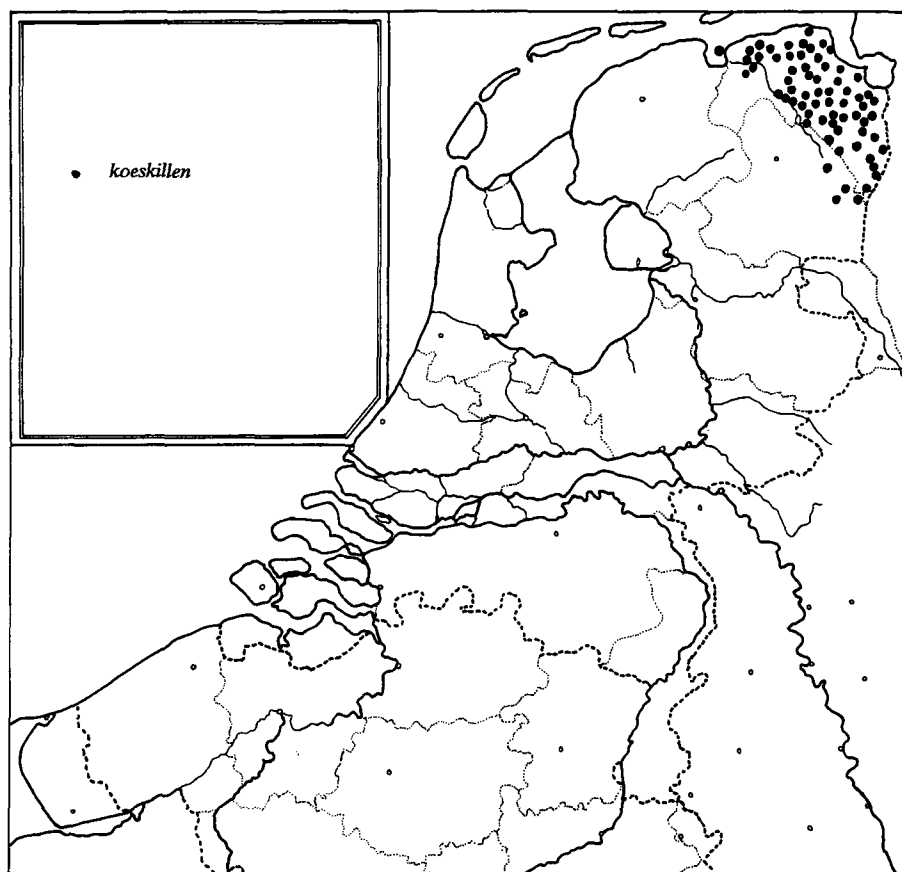
Kaart 14 *Roodjonk*

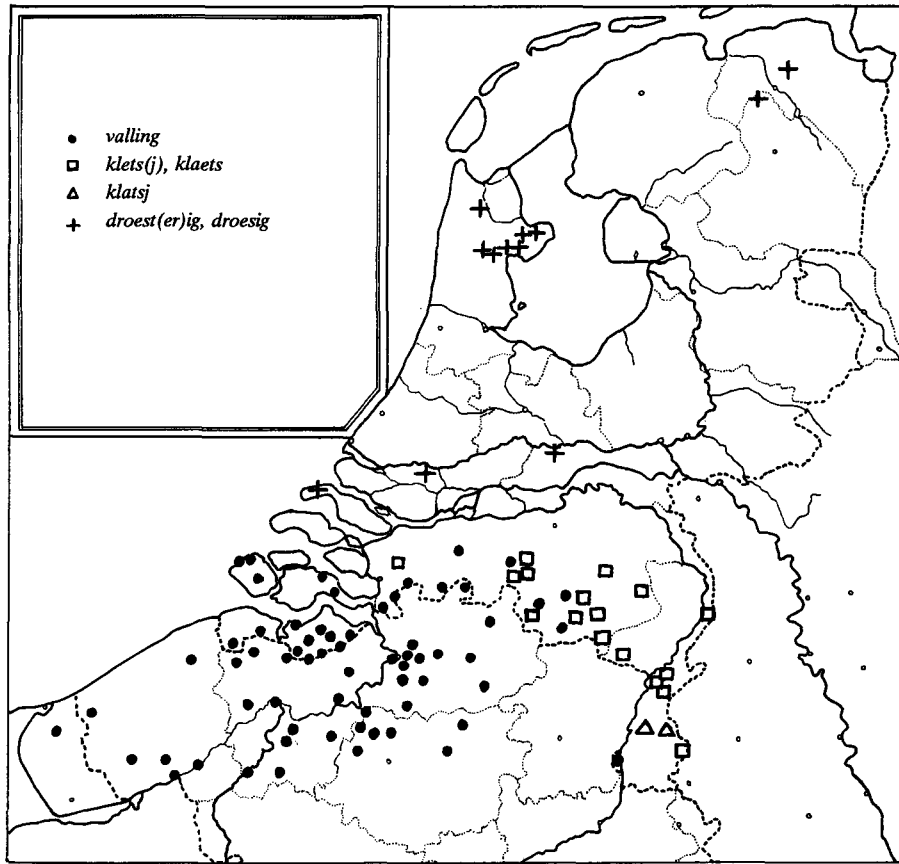
Kaart 15 Heiligen in ziektenamen

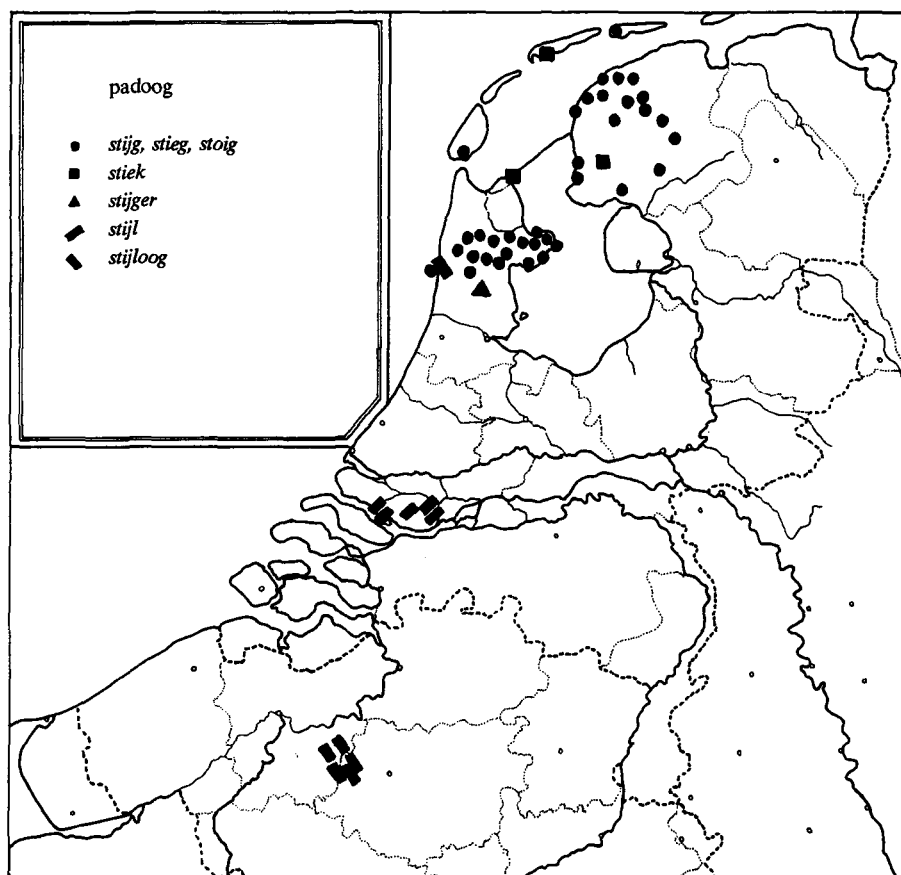
Kaart 16 *Vuur "tetanus"*

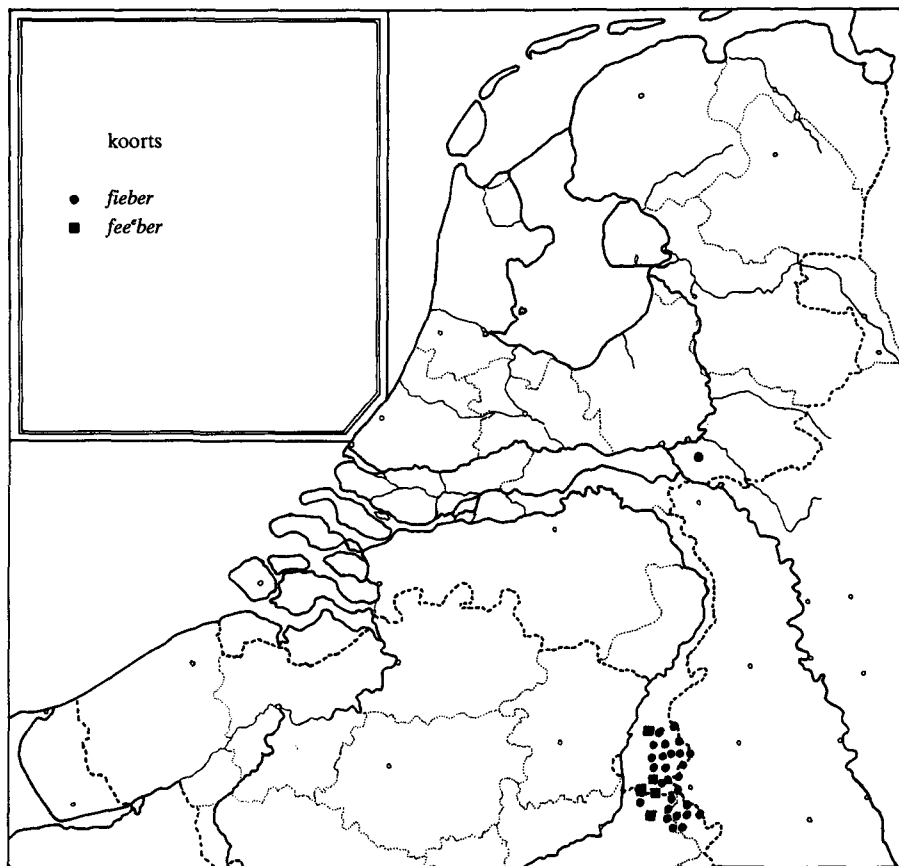
Kaart 17 *Koeskillen* "kiespijn"

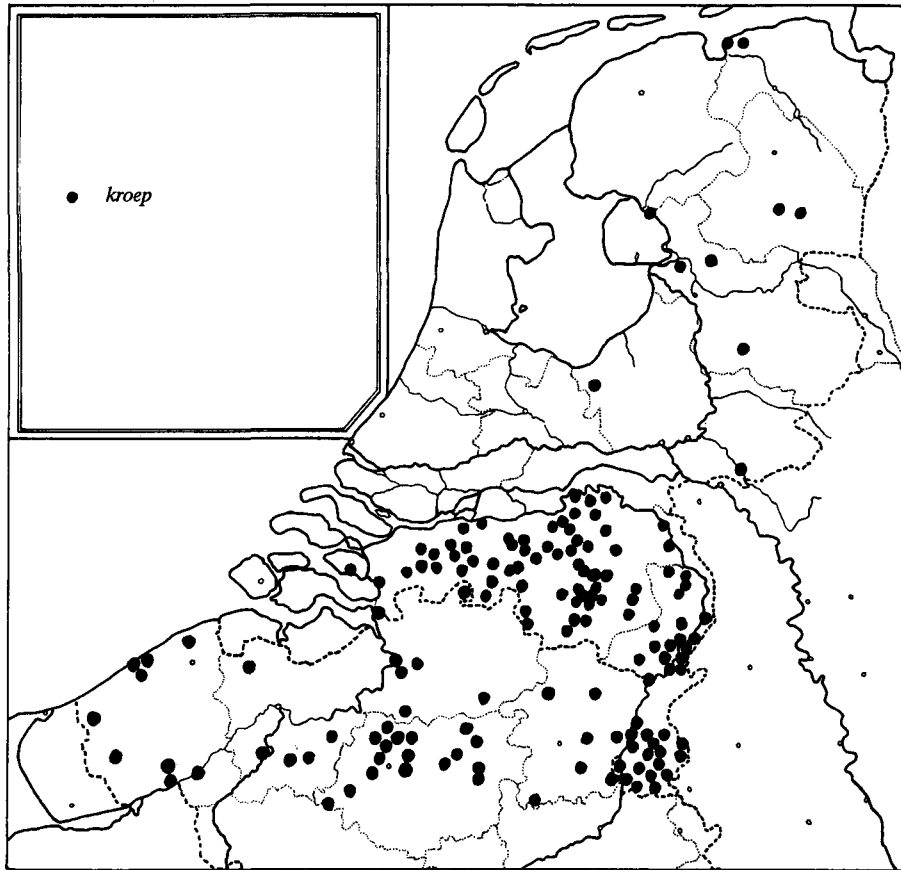
Kaart 18 *Valling, klets, droesterig*

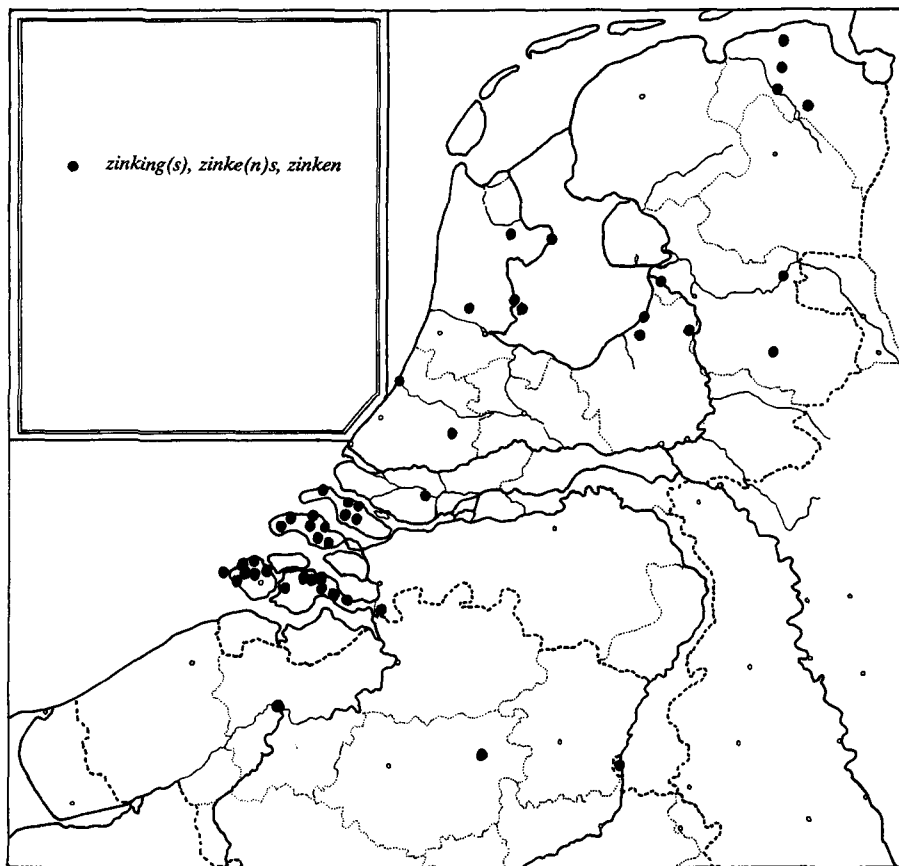
Kaart 19 *Stijg* "padoog"

Kaart 20 Lat. *febris* "koorts"

Kaart 21 *Kroep*

Kaart 22 *Zinking(s), zinke(n)(s)*

Woordregister

Uiteraard heeft dit register de bedoeling de lezer in te lichten waar in dit boek een dialectwoord behandeld is, maar tevens stelt het zich tot taak de taalgeografisch geïnteresseerde lezer voor de Nederlandse dialectwoorden, die wij in de tekst, om deze niet te overladen, meestal slechts vaag gelocaliseerd hebben, meer gegevens over hun verspreiding te geven. Wij verwijzen daartoe naar algemene publikaties, toegankelijke dialectenquêtes en monografieën. De dialectoloog zal weinig moeite hebben om aan de hand van de literatuur-aanwijzing een beeld van de verbreidheid te krijgen. Voor de voorbeelden uit andere talen menen wij met alleen een korte vermelding in de tekst te kunnen volstaan. Natuurlijk is het onderscheid tussen dialect en ABN moeilijk te trekken. De woorden die als ABN doorgaan maar dialectologisch gezien alleen in de provincies Noord- en/of Zuid-Holland voorkomen, meenden wij in dit register te moeten opnemen. Overigens zal de lezer ons waarschijnlijk eerder een te veel dan een te weinig willen vergeven.

Wanneer in de tekst een woord in verschillende klankvarianten werd opgegeven, zgn. heterofonen, hebben wij die, als de afwisseling een regelmatig wederkerend verschijnsel is, niet in afzonderlijke ingangen vermeld. Dat geldt dus als vormen die met *h*- beginnen voorkomen naast andere zonder *h*; zo ook als voorkomen: naast *v* en *z*: *f* en *s*; naast *ij*: *ie*; naast *i*: *ie*; naast *ui*: *uu* en *oe*; naast *ui*: *ie*; naast *oe*: *oo*; naast *aa*: *ao* of *ee* of *ei*; naast eind-*cht*: *ch*; naast *sch*: *sk* of *sj*; naast *n* of *nd*: *ng*; naast eind -*en*: -*e* of alleen -*n* of -*m* of -*ng*; naast vormen die op -*e* eindigen, zulke waarbij die -*e* afgevallen is.

De bladzijde(n) waarop een bepaald woord wordt besproken is (zijn) na een "dropje" (♦) achter de bronvermelding aangegeven. Bij die woorden of varianten, waarvoor de bron al in de tekst zelf direct is verantwoord, volgt de bladzijde-aanduiding onmiddellijk op de woordopgave.

aafsjeut in de rök, Schelberg 5; mat. D 60, 14 ♦ 65

aafveure ♦ 23

aagemak ♦ 81

aal ♦ 106

aambeien ♦ 26

aan de vinnige zijn ♦ 33

aan den adem gepakt ♦ 71

aandoan, Ter Laan 8 ♦ 81

aangehaald met, Van Ginneken 1954 II, 72; Wanink 67; Draaijer 3; Ter Laan
10 ♦ 81

aangemaakt, Van den Berg e.a. A 2-1; Schelberg 9; Kats 2; Draaijer 3, O.V. II, 211; eigen mat. voor Asten ♦ 81

aangeschoten ♦ 65

aangetast ♦ 71

aangezete ♦ 77

aangoan, anegoane, Ter Laan 9; Wanink 67 ♦ 81

aanschaitn, Ter Laan 15 ♦ 65, 81

aansjtwaat, Dorren 11 ♦ 81

(a)ansteken, Wanink 68 ♦ 186

aantak, Schelberg 9 ♦ 69

aanval, Endepols 4 ♦ 70

aanzettelijk, De Bo 13 ♦ 186

aarbei, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26

aardbrand ♦ 156, 161

aardig, aerdig, Lievevrouw-Coopman 46; Ghijsen 8; Joos 46; mat. D 60, 11 en 12 ♦ 40

abel, Lievevrouw-Coopman 46-47 ♦ 201, 203

abeluinig ♦ 121

accessen, zie: cessen ♦ 197

accident ♦ 191

ackersieck ♦ 3

aerdig, zie aardig ♦ 40

aerdwurm, Ghijsen 306, 578 ♦ 94

aestichede ♦ 47

ago, De Bo 37 ♦ 193

agonie ♦ 193

(van den) alf (geleed), (van de) alven (geleed), Lievevrouw-Coopman 95 ♦ 62

andoening(e), Ghijsen 33; Van Ginneken 1954, II, 76 ♦ 38, 81

(’t is um zoo) anegoane ♦ 81

anemiek, Lievevrouw-Coopman 99 ♦ 196

angereurt, Jongeneel 2 ♦ 116

angina ♦ 193, 201

anhaald, mat. D 59, 17d ♦ 81

ankriegen, Wanink 68 ♦ 81

anpaoten, Bosch 2 ♦ 185

antasn, Schönfeld Wichers 9 ♦ 81

antoniplage ♦ 127

antoniusvuur, mat. D 61, 1.8 ♦ 136, 139

aon de spil ♦ 116

aonsjtoet, Jaspars 21 ♦ 81
aontak, zie: **attaque** ♦ 69
aorig ♦ 40
apekuk, De Bo 49 ♦ 149
apoplexie ♦ 67, 194, 204
aposteem, apostema ♦ 193
ap(o)steun, apostuin, Tuerlinckx 44; Joos 79; Rutten 15 ♦ 193
appelflauwte, Cornelissen-Vervliet 163; Dorren 13; Goemans 51; De Bo 50;
 Jaspars 25; Joos 78; Rutten 15; WNT II, 562-563; mat. D vr. 9 (voor
 Veurne) ♦ 67, 191, 204
appelig, mat. D 60, 12 ♦ 67, 191
apsteun ♦ 193
artakke, zie: **attaque** ♦ 69
arts ♦ 116
artyke ♦ 200
(van wat) asem (is hij gestorven), Goemans 22 ♦ 79
askar, aspot, Lafeber 61 ♦ 168
asma ♦ 192
astma ♦ 192
attaque, Goemans 1936, 57; mat. D 60, 8; N 48, vr. 171 ♦ 27, 69, 70, 116,
 196, 204, 208, 212
augescheet, zie: **oogscheet** ♦ 98
awmennekeskréngde, Jaspars 27 ♦ 4

baallijk, zie: **behalig** ♦
baardplaag, De Bo 63 ♦ 127
baardworm, mat. N 84, vr. 191, 186; Bergsma 28; Kats 17 ♦ 92
baarlijke ziekte, Schuermans 25 ♦ 184
baarmoeder ♦ 54
baarmoederzucht ♦ 55
babbe, De Bo 63; mat. D 61, 1 ♦ 19
baineters, bainvreters, Ter Laan 54, WNT II, 1315 ♦ 61
band ♦ 25
bang(e), Ghijsen 58; Boers 49-57 ♦ 74
bank(e), Ghijsen 58 ♦ 25
bäordkréngde, Jaspars 32 ♦ 15
beddepisser, Kamman 93 ♦ 99
bedörven, Daan 1950, 31 ♦ 176

bedorvenheid, bedäorvenhèid, Jongeneel 4; Schelberg 35; Dorren 20; Jaspars 34 ♦ 176

bedurfnis, Schelberg 35 ♦ 176

beeneter, baineters, bainvreters, Ter Laan 54; WNT II, 1315 ♦ 61

beestje(n), Cornelissen-Vervliet, Bijvoegsel 48 ♦ 85

beestje(s), Lievevrouw-Coopman 584, 147; Joos 98; Schuermans 285; mat. D 60,13 ♦ 85

beet ♦ 68

befongen, zie: bevangen ♦ 72

begaafd, WNT II, 1366-1367; mat. N 84, vr. 154, 155; D 59, vr. 17d ♦ 39

begaaftheid ♦ 9

begaofenis, Bedaux-Derksen 56 ♦ 40

begaoftheet, zie: begaafd; de opgave voor Kerkrade steunt op eigen mat. ♦ 211

begaof(t)heit ♦ 39

begaven ♦ 39, 40

begavenis ♦ 40

bega(o)ves, zie: begaafd en begaving en Gallée 4 ♦ 39, 40, 205

begavet ♦ 40

begaving, begaovinge, begaovings, zie: begaafd en Gallée 4; Schelberg 36; Van de Voort 60; Jongeneel 4; Kats 22; en mat. D 60, 16 en 17, D 60, 8 en N 84, vr. 200, vr. 154, 155 en mat. D 59, 17d 1 en 2 ♦ 39, 40, 113, 205, 211

begipt, betjipt, De Bo 83 ♦ 117

(t dolle) begoa, Schönfeld Wichers 11 ♦

begöfde, zie: begaving, begaafd ♦ 39

behaelende ♦ 184

behalig, b(eh)aallijk, baelijk, behaelijk, De Bo 84; Joos 99 ♦ 184

beklieflik, beklievelk, Wanink 72; Ter Laan 67 ♦ 185

beklopt, Schols-Linssen 110 ♦ 117

bekwaam ♦ 50

bekweem, Ter Laan 68 ♦ 50

belazerd, belazere ♦ 147, 148

bel(le)roos, mat. D 60,7; D 61, 1.8 ♦ 35

bereden ♦ 124

bereeën, Ghijsen 584, 565 ♦ 76

berg ♦ 104

berneworm ♦ 95

beroerd ♦ 116

beroeren ♦ 72, 116
beroerte, mat. D 60, 8 ♦ 27, 72, 116, 204, 212
berpisser, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
beseeuwen, zie: bezeeuwen ♦ 24
beseten ♦ 77
besjlaag, zie: beslag ♦ 11, 67
beslag, Tuerlinckx 63; Van de Voort 66; Brands 123; Van de Water 58; mat. N 84 vr. 171 en D 60, 8 en 9; voor sommige opgaven op de kaart waren wel andere omschrijvingen als hartinfarct en hartaanval opgegeven. Eigen mat. voor De Duffel en Nijmegen ♦ 11, 27, 63, 67, 116, 204, 212
besmettelijke ziekte ♦ 186
besmetten ♦ 186
bespringen ♦ 61
bestaen ♦ 70
betasten ♦ 117
betest(e), Daan 1942, 367 ♦ 117
betjipt, zie: begipt ♦ 117
betrapelijk, De Bo 105; Lievevrouw-Coopman 167; Joos 108 ♦ 184
beugelbeende, De Bo 427 ♦ 24
beugelringbieën, Van de Voort 68 ♦ 24
beuter'ôôd, Ghijsen 87 ♦ 203
beuzig, Ghijsen 1209 ♦ 47
beval(l)en, WNT II, 2301; Ter Laan 83 ♦ 42
bevangen(heid), **befongen**, **bevöngheid**, De Bo 108; Schelberg 15; Dorren 207; Lievevrouw-Coopman 170; Tuerlinckx 66; Goemans 87; mat. D 30, 24 a en b; D 60, 16; mat. N 84, vr. 171 ♦ 71, 72
bevangenis, **bevanging** ♦ 71
beven ♦ 190
bever ♦ 61
beverik ♦ 61
bevernèl ♦ 22
bevöngheid, zie: bevangen(heid) ♦ 72
bezeeuwen, **beseeuwen**, De Vries 1910, 64; Karsten II, 200; Boekenoogen 55 ♦ 24
(buten) bezei, Ghijsen 90 ♦ 197
bezet, WNT II, 2461 ♦ 174
bezetenheid ♦ 77

bezetting, WNT II, 2463; Ter Laan 85 (bezetten); Brands 123; Karsten I, 128; Bosch 5; Ghijsen 90; mat. N 84, vr. 165; eigen mat. voor Asten; mat. D 30, 24 a en b; mat. D 27, vr. 31 ♦ 76, 77, 174
bezoektheid, D 60, 17 ♦ 44
bezwellen, De Bo 111; WNT II, 2516; Joos 111 (bezwelt "bezwijming") ♦ 15
bibberkôôse, Ghijsen 91 ♦ 34
(haí haet) bieën (in de kop), Schelberg 45 ♦ 102
binnenklier ♦ 181
blaarroos, De Bo 123; Ghijsen 102 ♦ 35
blaas(jes) ♦ 79
bladderroze, Ghijsen 102; De Bo 123 ♦ 35
blas, Ter Laan 96 ♦ 29, 30
blasiuszeren ♦ 144
blauwe roos, Vandenbussche 197; De Cock 288 ♦ 28, 35
blauw(e) scheut, WNT II, 2805; mat. N 84, vr. 172 ♦ 65
blauwscheuten, Vandenbussche 152 ♦ 65
blauwschuit, mat. N 84, vr. 172; WNT II, 2805 ♦ 65
blauwziekte, Vandenbussche 165 (overigens zonder lokalisatie) ♦ 28, 143
blauwzucht, mat. D 61, 2 ♦ 28
blazerus, Joos 122 ♦ 144, 148
blec(ke) ♦ 48
bleekns, bleikens, blekken, blèèke(n)s, Draaijer 5; mat. D 61, 15 ♦ 48
bleekzucht ♦ 15
bleikens, zie: bleekns ♦ 48
bleinroos, De Cock 288; Tuerlinckx 84-85 (ook voor Klein-Brabant); Ghijsen 102; De Bo 123; Joos 123 ♦ 35
bleipoot, De Vries 1910, 64 ♦ 25
blekaars, blek, blekhörst, blekaast, blekgat, blikaarts, blekkers, blik, blinker(d), mat. N 84, vr. 185; eigen mat.; Tuerlinckx 85 ♦ 32
blekken, Wanink 77; Bergsma 53 en zie: bleekns ♦ 48, 211
bliert, Woudt 17 ♦ 18
(t is) blind upgezet, eigen mat. ♦ 26
blinker(d), zie: blekaars ♦ 32
(mijn) bloed verkruipt of verwert of onderkruipt, De Bo 1098; Joos 607 ♦ 164
bloeddievel, bloedduivel ♦ 151
bloedverroeringe, De Bo 45 ♦ 164
bloem(e), Van Haver 142; WNT II, 2893; Mnl.Wb. I, 1312; De Cock 14 ♦ 25
bloemvijt, De Cock 291 ♦ 5

bløjende roeës, Van de Voort 74 ♦ 35
blometuin, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26
bluister ♦ 157
bluisterig, bluusterig, Ter Laan 102; Bergsma 56 ♦ 157
bof ♦ 15, 20
(zich de) bof eten ♦ 21
bolworm, bolwurm, WNT III, 320 ♦ 93
boors, boort ♦ 18
bor, WNT III, 627-629; De Cock 204 ♦ 18
bo(r)d, OV I, 116 ♦ 1
borstelogen ♦ 5
bo(r)stig, Woudt 19; Ghijsen 130; Kamman 23 ♦ 2
borstvallinge, Teirlinck I, 199; mat. D 61, 1.6 ♦ 166, 214
borstwater, bustwater, Lievevrouw-Coopman 259; Joos 136 ♦ 161
bort, zie: bor ♦ 18
bostziekte, Ghijsen 130 ♦ 2
bot, Ghijsen 130 ♦ 14
boteroog, Joos 139 ♦ 203
bothor ♦ 203
bouwbieen, Draaijer 8 ♦ 24
boze oog ♦ 7
bozze, mat. D 61, 6 ♦ 23
braand, brand, brandj, brank, Roeleveld 33; Kirchr 66; Wanink 81; Ghijsen 136; Van Haver 141; De Bo 157; mat. WNT III, 1037-1038; mat. D 30, vr. 24 ♦ 61, 155, 156
(van) Braine-Le-Comte, De Cock 13-14 ♦ 149, 206
brand, zie: braand ♦ 61, 155, 156
branderigheid ♦ 156
brandj, zie: braand ♦ 156
brandpuuste, De Bo 158 ♦ 156
brandreuve, De Bo 158 ♦ 156
brandwater, De Bo 158 ♦ 156
brank, zie: braand ♦ 156
bromele, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26
bronchitis ♦ 193
brònding, Keyser 38 ♦ 156
brouwers- en pastoorsziekte, mat. N 84, vr. 170 ♦ 4
brui, De Bont 1958, 118 ♦ 186
bubbelesenes, Dorren 207 ♦ 34

buikloop ♦ 78
buikroos, mat. D 61, 1.8 ♦ 35
bult ♦ 1
(van) Burst en Borsbeke ♦ 149
bustwater, zie: borstwater ♦ 161
but, Ghijsen 150 ♦ 106
buten bezei ♦ 197

cancer ♦ 122
canker ♦ 61
capucijneknje, De Bo 178; Joos 802 ♦ 3
carbonkel, carbunkel ♦ 195
caterre ♦ 167
Catharinarad ♦ 133, 135, 136, 137
Catharinawiel ♦ 205
catract ♦ 168, 196
cessen, accessen, dakcessen, dikcessen, De Bo 179 ♦ 197
ceter(e), zie: seter ♦ 202
cholera ♦ 159, 172, 194, 202
chorea maior ♦ 146
chorea minor ♦ 146
clapoer ♦ 199
colere ♦ 202
coninx onghemac ♦ 130
convulsies, convulzes, convulsen, Van Haver 162; mat. N 84, vr. 154, 155, D 59, 17d ♦ 33, 61, 195, 205, 207, 208
couke ♦ 11
crazy ♦ 203
croup ♦ 202
crypel ♦ 1
cuke ♦ 11

dakcessen, zie: cessen ♦ 197
dampig, Karsten I 150, Keyser 40; mat. D 27, vr. 31; zie ook: dempig ♦ 159
dampste ♦ 159
daover, Ghijsen 157 ♦ 34
darmjicht ♦ 13
dartel, Dorren 41 ♦ 199
datte, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26

dauwworm, Ghijsen 306; Van de Voort 89; mat. N 84, vr. 191, vr. 195 ♦ 94,
 117
del, Ter Laan 156; Bergsma 86 ♦ 15
deleghe ♦ 43
dempig, Cornelissen-Vervliet 1899, 337; Jongeneel 11, Schelberg 70; Dorren
 41; Draaijer 10; Goemans 148; De Bont 1958, 127; Van de Voort 90;
 Wanink 85; Gallée 8; Ter Laan 157; Van Schothorst 117; Bruijtel 96;
 Brands 123; Schönfeld Wichers 19; OV I, 199; Joos 164; Van den Berg
 e.a. A 2-2; Van de Water 67; Karsten I 150, II 214; Van de Vleuten 22;
 mat. D 27, vr. 31; eigen mat. (voor Asten en Wagenberg) ♦ 159
dennekop; Tuerlinckx 119 ♦ 1
derdedaagse koorts ♦ 4
destel, distel, De Bo 198 ♦ 31
deurvlogentheid ♦ 66
(hai het) deurwaorder had ♦ 27
diarree ♦ 34, 195
difterie ♦ 193
(aan den) dijk gepoept ♦ 97
dikcessen, zie: cessen ♦ 197
dikkop, mat. N 84, vr. 157 ♦ 106
dikoor, mat. N 84, vr. 157; D 61, 1 ♦ 15, 106
dimbago ♦ 194
ding ♦ 46
dingsig ♦ 41
diphtera ♦ 193
distel, zie: destel ♦ 32
dobbel geletsel, De Bo 311 ♦ 30
dolen, Ghijsen 184 ♦ 48
doodmanneke(n), Joos 183, Lievevrouw-Coopman 319 ♦ 62, 76
doodneep, dood-nepe, donepe, Joos 184; De Bo 218 ♦ 80
doodwagentje, Lievevrouw-Coopman 319 ♦ 62, 76
doodzonde(n), Jaspars 99; Cornelissen-Vervliet 1656 ♦ 128
donepe, zie doodneep ♦ 80
doof ♦ 189
dove zinkens ♦ 167
draailings, mat. D 60, 12 ♦ 17
draailoos(heid), Joos 187; mat. D 60, 11 en D 60, 12 ♦ 17
dreet(je), mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98, 114
droef, Ghijsen 198 ♦ 48

dro(e)nkig, Ghijsen 198; mat. D 60, 11 ♦ 22
droes ♦ 152
droesterig, mat. D 30, 24 a en b ♦ 152
drongert, drunget, mat. D 60, vr. 4 ♦ 3
dronken, mat. D 60, 11 ♦ 22
dronkig, zie droenkig ♦ 22
drop(pe) ♦ 171
drope ♦ 171
dropighe ♦ 171
drous ♦ 152
druivetruske, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26
drukker, mat. D 60, vr. 4 ♦ 31
drunget, zie: drongert ♦ 31
drutsel, eigen mat. ♦ 191
duivelke, Vandenbussche 98 ♦ 151
duivelskramp, mat. D 60, 16 ♦ 152
duizedeuize, mat. D 60, 11 ♦ 21
duizelen ♦ 21
duust, Kamman 50 ♦ 23
(den) duvel is met zijn sporen in zijn gezichte gereden, Lievevrouw-Coopman
349 ♦ 152
duvelig, mat. D 60, 12 ♦ 152
duvels vier, Van Haver 135 ♦ 151

eagscheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
eczeem ♦ 173
edreve, Roeleveld 45 ♦ 74
eer(d)worm, zie: erworm ♦ 94
(t) êête waoter ♦ 161
effene roos, De Cock 288 ♦ 35
egerstoog, Van den Berg 1 ♦ 114
eirentbrand, Van Haver 140-141 ♦ 156, 161
eksedent, Ghijsen 219 ♦ 191
eksessen, mat. D 59, 17d, 1 en 2; N 84, vr. 154 en 155 ♦ 70, 211
eksterogen, eksterooog, mat. N 84, vr. 180 ♦ 84, 114
elswelten, De Bo 263 ♦ 62
engelse ziekte, mat. D 61, 3 ♦ 2
enkelig, D 60, 12 ♦ 41
epilepsie ♦ 70, 193

epilepticus ♦ 193
er een van de vijf op de loop hebben ♦ 182
erbgeflechte ♦ 185
erbgrind ♦ 185
erbrand, Van Haver 141-142 ♦ 156, 161
erdentyke ♦ 200
erebeze, Lievevrouw-Coopman 45 ♦ 1
erfbrand, De Bo 269; Lievevrouw-Coopman 372; Van Haver 139-140 ♦ 156, 161, 185
erfworm, De Bo 269 ♦ 94, 95
ertendijke ♦ 200
erworm, èer(d)worm, De Bo 269 ♦ 94
eten o(e)nger, Ghijsen 324 ♦ 157
euizedeuize, mat. D 60, 12 ♦ 21
euvervèèrtsel, Dorren 59 ♦ 76
euzelke, Van de Voort 107 ♦ 16
evelmond, evermond, De Bo 272; De Cock 75 ♦ 14, 42
ezelsziekte, Joos 211; Lievevrouw-Coopman 378 ♦ 109

familie, Joos 213 ♦ 53
fats ♦ 197
febriciteren, De Bo 277 ♦ 195, 238
felloen ♦ 46
(et) fenneriek, Lafeber 92 ♦ 196
fideldans, zie: (sint-)vitusdans ♦ 147
fieber, Kirchr. 88; Jongeneel 17; mat. RND X, krt. 77 (voor Didam) ♦ 200, 207, 215
fideldans, Bosch 12; Draaijer 14 ♦ 147, 206
fiefleen, zie: fiftlèn ♦ 199
fietel(dans), Landheer 171; Lievevrouw-Coopman 384 ♦ 147, 206
fietsenrek ♦ 25
fiftlèn, viefleen, Van Andel 129; Jaspars 130; Dorren 191 ♦ 199
fijk, Boekenooogen 206 ♦ 200
fijt ♦ 46, 200
finte, Van de Voort 109 ♦ 201
flans ♦ 122
flats, eigen mat. ♦ 69
flechde, flechte, Kirchr. 90 ♦ 29, 73
fledder, Houx e.a. 83; mat. N 84, vr. 174 ♦ 20

fleerzen, Boekenoogen 210-211 ♦ 20
flèèt, Daan 1942, 388 ♦ 20
flens, flense, flenza, flenzia, flins, fluenza, invelenza, influenza, influenzas, flenske, flensjesziekte, Ghijsen 237; mat. D 30, 24 a en b, D 27, 31 ♦ 20, 122, 209, 210
flenske, zie: flens ♦ 122
flenza, flenzia, zie: flens ♦ 122
fle(re)cijn, Van Haver 146; mat. D 60, 13, D 60, 7 ♦ 191
fleuma, fleume ♦ 173
fleuris, fleurus, Ghijsen 238; mat. N 84, 165 ♦ 191, 200
flins, zie: flens ♦ 122, 210
floenkôôge, Ghijsen 239 ♦ 28
flojere, Jaspars 134 ♦ 20
florte, Woudt 1979, 30 ♦ 18
fluenza, zie: flens ♦ 122
fransche poeken ♦ 2
françoysche sieckt ♦ 2
frenesie ♦ 182, 192

galbulten, Vandenbussche 195 ♦ 171
galstenen ♦ 171
galziekte, mat. N 84, vr. 178 ♦ 171
galzucht, mat. N 84, vr. 178 ♦ 171
gamelijn ♦ 54
gangreen ♦ 137, 193
(halve) gare ♦ 174
gave (Gods), WNT IV, 12; Mnl Wb II, 936 ♦ 9, 39, 40, 128
gavels, zie: begaafd, begaving ♦ 39, 205
gaven, zie: begaafd ♦ 39, 205
gawwe, Jaspars 143 ♦ 33
gebrek, WNT IV, 484; Van Os 82; Wanink 99; voor De Duffel eigen mat. ♦ 45
geehonger ♦ 14
geel, N 84, vr. 178 ♦ 28
(van) Geel (komen), (naar) Geel (moeten), Joos 258 ♦ 5
geeljonk, De Bo 414 ♦ 108
geelziekte, mat. N 84, vr. 178 ♦ 28
geelzucht ♦ 1, 15, 28
geeuwhonger, De Cock (ongenummerde pagina) ♦ 14

gejaagden, Lievevrouw-Coopman 426 ♦ 74
geknoopte roze, De Bo 827 ♦ 35
gekruiste, Lievevrouw-Coopman 428 ♦ 24
gele verf, N 84, vr. 178 ♦ 28
geling, Pannekeet 1984; mat. N 84, vr. 178 ♦ 28
geluwjonk, Vandenbussche 121 ♦ 28
(de) genade (Gods), Olbrechts 23 ♦ 40, 128
(in de sterre) gepakt, (aan den adem) gepakt, De Bo 954; Goemans 1936, 22
 ♦ 71
gepikt, zie: getaakt ♦ 61, 71
geraaktheid, Ghijsen 270; Joos 249; Lievevrouw-Coopman 443; mat. D 60, 8;
 N 84, vr. 171 en eigen mat. voor Hulst ♦ 12, 15, 63, 72, 116, 204, 212
gerocht, De Bo 789 ♦ 72
geschot, Goemans 230; Joos 251; mat. D 60, 14; N 84, vr. 167; eigen mat.
 (voor Hulst) ♦ 63, 64
geschud, Boekenoogen 920 ♦ 73
geschut, mat. N 84, vr. 167 ♦ 64
gesjمرت, Jaspars 152 ♦ 32
geslagen, zie: getaakt ♦ 71, 68
gesleghtheid, Ghijsen 270 ♦ 67
(in de hersens of hersenen) getaakt of gepikt of geslagen, (Daan 1948, 49,
 WNT VI, 645 ♦ 61, 68, 71
gevat ♦ 71
gezwênne, Jaspars 154 ♦ 33
gich(t), gieg, mat. N 84, vr. 167 ♦ 12, 115
glipper(tje), Ghijsen 1058 ♦ 42
globber, Landheer 178 ♦ 20
gluiper(tje), mat. D 60, 8 ♦ 27
gnieper(d), Pannekeet 175; Bakker 365; mat. D 27, vr. 31 ♦ 27
göbbele, Jaspars 156; Kats 93; mat. N 84, vr. 173 ♦ 19
(hae sjprik mit) Göbbels, mat. N 84, vr. 173 ♦ 19
Gods hand, Gods slag, Gods geweld ♦ 126
gonorroë ♦ 181
gordelroos, gorselroos, mat. D 61, 1.8 ♦ 35
gotose ♦ 170
gotte ♦ 170
(van) Goyk ♦ 139
grafbloempjes ♦ 36
grelilig, zie: grillig ♦ 101

griep ♦ 71, 122, 197
gril, WNT V, 758-764; Spoelstra 32; Karsten I, 188; Roeleveld 60 ♦ 101, 102
grillig, grellig, Van den Berg e.a. A 2-5; Van de Voort 126; WNT IV, 769-770 ♦ 101
groe(ë), Ghijsen 295 ♦ 32
grond brand, Van Haver 140 ♦ 156, 161
grootste ziekte ♦ 47
grote gote ♦ 170, 195
(’t) grote ongemac ♦ 46
grote ziekte, Van Haver 162 ♦
grutteraidje, grutterij, mat. D 60, 16 ♦ 50
(rode) guchte ♦ 170
gutterose ♦ 171
gyptenas, Joos 269 ♦

haaidoofte, Woudt 40, 78 ♦ 4
haalfbakken, Ter Laan 286 ♦ 174
haarworm, haarwurm, haerworm, haerwurm, Dorren 77; Jaspars 167; Joos 272; Ghijsen 306; Van Dijk 38; mat. N 84, vr. 191, 192, 195 ♦ 92-94
haand ♦ 115
haastige ziekte ♦ 47
hae sjprik mit göbbels ♦ 19
haelende sieckte ♦ 184
haenewaeken, Bosch 1940 ♦ 24
haerworm, haerwurm, zie haarworm ♦ 92-94
haetelik, Ghijsen 308 ♦ 47
hairworm ♦ 93
(zich) halen, hoële, Jaspars 178; Joos 273 ♦ 81
halfgebakken, Joos 273 ♦ 174
(half)rad van sint Katrien ♦ 139
halig, De Bo 353 ♦ 184
halsziekte, Wanink 107 ♦ 2
hampel, Ter Laan 297 ♦ 30
(de) hand Gods, Lievevrouw-Coopman 498; Goemans 391 ♦ 6, 126
hard ♦ 115
harsenwater, Gallée 16 ♦ 161
(’t water loopt van zijn) hart, Goemans 456; Joos 286 ♦ 10
hartangst, Vandenbussche 153 ♦ 74
hartenworm ♦ 91

hartgespan ♦ 11, 63
(je) hartje groeit, Spoelstra 38 ♦ 11
hartranc ♦ 71
hartwater, Daan 1950, 31; Spoelstra 36; WNT VI, 97 ♦ 10, 11, 91
hartworm ♦ 91
hazelip ♦ 107
hèrbraand ♦ 156, 185
heerbrandt ♦ 156
heete brand, heete evele, heete sieckte, heete waatr ♦ 157, 206
hef, Joos 283 ♦ 170
heggescheet, mat D 60, vr. 6 ♦ 99
heilig vuur ♦ 42, 43
heiligedag in zijnen baard, Lievevrouw-Coopman 516 ♦ 23
heiligenwerk, heilige werk, Van de Voort 136; Brands 123; mat. N 84, vr. 196
 ♦ 133
heksenscheut, zie: heksesjoes ♦ 64, 113, 204, 207
heksenschot, mat. D 60, 14 en zie: heksesjoes ♦ 64, 113
hekserij ♦ 113
heksesjoes, heksesjeut, Kirchr. 102; Jaspars 171; Endepols 137; Dorren 79;
 mat. D 60, 14; mat. N 84, vr. 167 ♦ 64, 113, 212
heleghe ♦ 43
helsche vier ♦ 43
herjodskonkel, Kirchr. 104 ♦ 126
hersenspikker, De Bo 373 ♦ 61
hersenslag, De Bo 373 ♦ 67
hersenzuiger, De Bo 374; Cornelissen-Vervliet 553 ♦ 61
(mijn) herte (dwaalt), Lievevrouw-Coopman 354 ♦ 11
(zijn) hertebloed (uitspuwen), Lievevrouw-Coopman 528 ♦ 11
hertefretter, hertfrèter, De Bo 374; Cornelissen-Vervliet 555 ♦ 61
hertegespan, herten-ghespan, De Bo 374 ♦ 11
hertekwak, De Bo 374 ♦ 10
hertevet, Lievevrouw-Coopman 529 ♦ 10
hertfrèter, zie: hertefretter ♦ 61
hertsla(a)g, mat. N 84, vr. 171 ♦ 67
hertvang ♦ 71
hertzweer ♦ 15
hete (oog)brand, Joos 798 ♦ 156, 157
(t) hete waater, têête waoter, Schönfeld Wichers 33; Ghijsen 324 ♦ 157
hetsbül, Van de Voort 138 ♦ 4

heun, Rutten 92 ♦ 108
hevemoeder ♦ 55
(h)iep, **ieperig**, **iepo**, **iepies**, **iepekonderig**, **iepekonterig**, Boekenoogen 365;
Woudt 1979, 47; Ter Laan 313; Gallée 1895, 69; Bezoen 1948, 93 ♦ 180
(h)iepe(n)kriet, Ter Laan 313; Rutten 92 ♦ 180
hitsigheid ♦ 157
hitte-notie ♦ 173
hoal, mat. D 30, 24 a en b ♦ 81
hoële, zie: halen ♦ 81
hoesten ♦ 1, 18
hokbiene, Woudt 43-44 ♦ 4
hondsblaor, mat. N 84, vr. 194a ♦ 108
hondsblein, Joos 294; mat. N 84, vr. 194 a ♦ 108
hoofdvallinge, Lievevrouw-Coopman 549 ♦ 166
hoofdzweer, **hoofdzwere**, Lievevrouw-Coopman 549; De Bo 387 ♦ 15
hooikoorts ♦ 4
hühnerauge(n) ♦ 84, 114
huidworrem, **hujwörrem**, Endepols 150 ♦ 94
hunnen ♦ 108
Hunselzeek, mat. N 84, vr. 196 ♦ 133, 150, 206
Huntington ♦ 8
hypo, Joos 301 ♦ 180
hypochonder ♦ 180
hypochondrie ♦ 53, 180
hysterie ♦ 54, 193

ichsias, zie: ischias ♦ 191
(d'n) iengelsman, Ghijsen 369 ♦ 2
iep(-), zie: (h)iep ♦ 180
ieperig ♦ 180
iepies ♦ 180
iepo ♦ 180
iepoom, **Oom iepe**, Ter Laan 346 ♦ 53, 62, 71, 180
i(e)sias, zie: ischias ♦ 191
iet, mat. N 84, vr. 156 ♦ 41
ieversen, **ieversken**, **iewskes**, **iwsen**, Wanink 116; mat. D 61, 15 ♦ 48, 49, 209
iezias, zie: ischias ♦ 191
igias, zie: ischias ♦ 191
infarct ♦ 194

inflammatie, Goemans 1954, 255 ♦ 195
inflenza, influenza, invelenza, zie: flens ♦ 20, 122, 201
ingelkes zien, mat. D 59, 17 d 1 en 2; N 84, vr. 154 en 155 ♦ 153
Ingelsje-lordkrankheid, N 84, vr. 170 ♦ 4
(de brand is) ingeslegen, Joos 308 ♦ 68
inslaat, onbepaalde wijs: inslaan, De Bo 406; Tuerlinckx 291 ♦ 68
invelenza, zie: flenza ♦ 122
ischias, isias, iezias, igias, isjias, ichsias, isies, iesias, mat. N 48, vr. 167 ♦
 191, 192
iwsen, zie: ieversen ♦ 48, 49, 209

jacht, De Bo 411 ♦ 74
jan, zie: wer ♦ 103, 104
jeneverkalf, De Bo 413 ♦ 109
jicht, gich(t), gieg, mat. N 84, vr. 167 ♦ 12, 13, 115, 171
(van) Jobs trappen afgevallen ♦ 39
jonk ♦ 108

kaakklemme, mat. D 60, 16 ♦ 33
kaatje poep, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
kabietertjes ♦ 195
kalf, Boekenoogen 1330 ♦ 108, 109
kalverkniede, De Bo 427 ♦ 24
kanker ♦ 8
kanteern ♦ 163
kantèerne, De Bo 430; Vandenbussche 87 ♦ 168
kaoke, zie: koken ♦ 173
kaot, Van Ginneken 1954, II 77 ♦ 46
kapelette, De Bo 432 ♦ 199
(tegen het) kapelleken ♦ 97
karbonkel, karbunkel, Ghijsen 408; Lievevrouw-Coopman 618; WNT VII,
 1598-1599 ♦ 29, 195
karkhofblèùmkes, Draaijer 24 ♦ 36
karonjeplek(ke)n, De Bo 435 ♦ 36
(de) karre kippe of wippe of wuppe, Ghijsen 409 ♦ 26
katar ♦ 17, 107, 167
katarrakt ♦ 168, 196
katarre ♦ 163
katelijns wiel ♦ 207

kater ♦ 168, 202
katère ♦ 168
katief, katijf, katievig, De Bo 439; Ghijsen 413; Teirlinck II, 115; Joos 802;
Boers 49-57 ♦ 198
(sjnelle) katriën, mat. N 84, vr. 195 ♦ 139
katrieneraojke, kaart 15 ♦ 139
katrienewiel, katrienswiël, katrijnswieltje, Van Haver 148 ♦ 139
kattukul, D 60, 6 (inzender voor Oosterzele) ♦ 107
kattelijnewiel ♦ 139
katterig, Spoelstra 46; WNT VII, 1874-1875 ♦ 168
kattezwier, D 60, vr. 11, 12 ♦ 107
katzwien, D 60, 12 ♦ 107
katzwijn ♦ 107
kauken ♦ 173
kei, Ghijsen 418 ♦ 23, 209
Keizer-Käörelsnee ♦ 4
kelderroze, Loquela 241 ♦ 5, 35
keleera, kelêera, keleere, Bosch 20; Lafeber 101; Kamman 35; Daan 1948, 51,
55; Overdiep-Van Es 1949, 28 ♦ 172
keléroa, zie: kolera ♦ 172
(op het) kerkhof ♦ 97
kert(e)smert, De Bo 451; Joos 338 ♦ 32
(op m'n) ketrien, D 27, 31 a ♦ 139, 168
ketroale koorzen, Ter Laan 388 ♦ 168
keuken, zie: koken ♦ 174
keverbekte, De Bo 455 ♦ 25
kiekenborst, De Bo 456; Tuerlinckx 315; Joos 340 ♦ 25
kiespijn ♦ 2, 158
kiezenzeerte ♦ 27
(n) kikkerd in de keel hebben, Boekenoogen 431 ♦ 56
killen ♦ 80, 158
kinderverlamming ♦ 4
kinderziekte ♦ 4
kippeborst ♦ 25
kipperig ♦ 109
kippig ♦ 109
kladedder, Ghijsen 443, 436 ♦ 21, 50
kladoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
klapoor ♦ 199

klats, Jaspars 219 ♦ 68
klatsj ♦ 205
kledder, Ghijsen 436, 443 ♦ 21, 50
klem ♦ 12, 33
klemmoel, mat. D 60, 16 ♦ 33
klep ♦ 148
klèploazerus ♦ 148
kléroa, zie: kolera ♦ 172
klats(j), Van de Voort 159; Kats 134; Rutten 114; De Bont 1959, 299; Schelberg 182; Van der Vleuten 56; Jacob 119; Dorren 207; Jaspars 219; eigen mat. voor Asten; Cornelissen-Vervliet 664; mat. N 84, vr. 162; D 30, 24 a en b ♦ 68, 122, 205, 214
kle(t)skop, WNT VII, 3933-3934; Ter Laan 401; Ghijsen 445; De Goede 143; Lafeber 113; Kats 134; Roeleveld 89 ♦ 68
klied, zie: koliek ♦ 172, 194
klierôôd, Ghijsen 446 ♦ 181
(het op z'n) kluit(er) (hebben), (het zit op m'n) kluit(er), Huissen 87; eigen mat.; mat. D 27, vr. 31 (voor 's-Gravenmoer) ♦ 10
(hee hef'n) knieperd (op de hoed), Bezoen 1948, 94 ♦ 42
knobbelroos, De Cock 288; Joos 356 ♦ 35
(een) knollebieë in z'n musse èn, Ghijsen 462 ♦ 102
kno(o)proze, De Bo 477 ♦ 35
koatzeek, Jongeneel 35 ♦ 46
(de) koei in Holland zien biezen, Tuerlinckx 68 ♦ 23
koeibeende, De Bo 480 ♦ 24
(vaan de) koej haand geräök ♦ 115
koek aan 't herte, De Bo 480 ♦ 11
koeskellen, koeskiddelen, koeskillen, Ter Laan 423; mat. D 27, 25 a ♦ 80, 158, 207, 214
koken, kaoke, keuke, kukken, WNT VII, 5078; Boekenoogen 492; Karsten II, 38; Opprel 67; Landheer 192; De Vries 1910, 80 ♦ 173, 174
kokkebrikke, Roeleveld 93 ♦ 174
kok(ke)mare, De Bo 484 ♦ 74, 198
kold vuur, Ter Laan 1040 ♦ 155
koldigheid, mat. D 44, 14 (voor Bredevoort) ♦ 157
kolde, kole, Wanink 128; Gallée 23; Daan 1942, 411; Van Haver 120, 123, 125 ♦ 157
kolder ♦ 172, 202
kole, zie: kolde en kool ♦ 15, 29

kólera, kóllera, koleroa, keléroa, kléroa, kolleera, kolêara, Ter Laan 425, 382;
Goemans 1936, 130; Endepols 200; Draaijer 27; Gunnink 153 ♦ 172

k(o)liek, NEW 345; mat. N 84, vr. 176 ♦ 172, 194

kollek ♦ 47

kóllera ♦ 172

koningszeer, De Bont 1959, 1328; Van der Wijst 38; mat. N 84, vr. 196 ♦ 6,
12, 129, 130, 133

konkele ♦ 127

kontfruit, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26

kooigheid, mat. N 84, vr. 186 ♦ 45

(van de) kook ♦ 174

kool, Joos 363; De Bo 488; Wanink 128 ♦ 29

koortse te peerd ♦ 74

koperzuur, eigen mat. ♦ 28, 179

kopvalling ♦ 165, 214

korijnzere, De Bo 491 ♦ 135, 148

kortelijnenwiel, Joos 330 ♦ 139

koud ♦ 80, 155, 157, 158, 161

koude koorts, mat. D 30, 24 b ♦ 161

koude waters, Lievevrouw-Coopman 643, 1172; De Bo 495; Vandenbussche
105 ♦ 161

koudepis(se), WNT VII, 5853-5854 ♦ 157, 158

koudvuur, Ter Laan 425, Endepols 207; Schönfeld Wichers 1959, 82; Lieve-
vrouw-Coopman 645; mat. D 60, 16 ♦

kouvallinge, Ghijsen 448 ♦ 165

kouwe rie ♦ 75

kouwe valling, mat. D 61.3 ♦ 166

kozientjes, kozijn, kozijntjes, WNT VII, 5888; De Bo 496; Joos 368; Lieve-
vrouw-Coopman 147; Schuermans 285 ♦ 6, 38, 53, 197, 204, 207, 211

kramdenap, De Vries 1910, 80 ♦ 24

krammenak(kig), Boekenooen 510; Woudt 59; Karsten II, 39; mat. D 60, 12
♦ 24

krammenappig ♦ 24

kramp ♦ 189

krank, Roeleveld 97; eigen mat. ♦ 15, 43, 44

krankhernich ♦ 120

kranswurm, mat. N 84, vr. 195 ♦ 92

krappe, LB XXI (1929) 73-91; mat. N 84, vr. 185 ♦ 26

krauwage, Lievevrouw-Coopman 724 ♦ 31

krauwte, Ghijsen 494 ♦ 31
(brandende) kreeft, Berns 183-185 ♦ 107
kremer, krémmer, kreminge, kremmig, kriemer, Jaspars 247; Jongeneel 37; Van de Voort 176; Van de Water 99; Schelberg 197; Van der Vleuten 62; Brands 123; Beenen 164; Endepols 211; Dorren 107; eigen mat. (voor Asten); De Bont 1959, 334; Schuermans 291; Stevens 301; Van den Berg e.a. A 2-6; LB XIV, 61; mat. D 60, 14; N 84, vr. 168, 167, 169 ♦ 3, 12, 14, 16, 204, 210
krengde, krenkde, Kirchr. 167; Jongeneel 5 ♦ 44
krentenbaard, mat. N 84, vr. 186 ♦ 1, 26
krentetoet, Spoelstra 55 ♦ 26
krepkas, zie: krappe ♦ 26
krets, Dorren 107; Ghijsen 495; De Bo 503; Van den Berg e.a. A 2-6 ♦ 31
kreupel ♦ 1
krezis, Roeleveld 97 ♦ 203
kribs, Kirchr. 167 ♦ 107
kriebelkrankheit ♦ 103
kriebelziekte, krieuwelziekte, Heyne 147; mat. D 61, 1.8 ♦ 12, 31, 103, 137
kriemer, zie: kremer ♦ 16
krimme ♦ 210
krimmer ♦ 14, 16, 210
krimmatiek, mat. N 84, vr. 168 ♦ 191
krimmig ♦ 210
krimpert, mat. D 60, 14 ♦ 14
kringroos, mat. D 61, 1.8 ♦ 35
krips, Joos 373 ♦ 176
kripse, zie: krupse ♦ 176
kritende termînen, Gallée 24 ♦ 198
krits, De Bo 503 ♦ 31
kropbedervinge, Lievevrouw-Coopman 734 ♦ 176
kroep ♦ 202, 208, 215
krotoge, De Bo 510 ♦ 96
krupertje, Ghijsen 505 ♦ 27
krupse, kripse, krupsie, Lievevrouw-Coopman 741; Weijnen 1987², 34; Ghijsen 505; Landheer 204 ♦ 176, 195
kukken, zie: koken ♦ 174
(et) kunningske, De Bont 1959, 1328 ♦ 131
kunningszeer ♦ 131
kwa vergaringe, kwade vergering, De Bo 1090; Joos 380, 694 ♦ 164, 178

(?t) kwaad, in 't kwaad gaan, Gallée 24; De Bo 518; Ghijsen 512; mat. D 60,
16 ♦ 46
kwaadvuur, mat. D 60, 16 ♦ 155
kwaadzeer, Ter Laan 1108; Gunnink 159; Kamman 60 ♦ 46
kwaai hand ♦ 115
kwaal ♦ 45
kwabbeken, mat. N 84, vr. 157 ♦ 106
kwabbel, De Bo 519 ♦ 19
kwade, zie: kwa ♦ 46
(het) kwade ding, Van Dijk 38 ♦ 46
kwade hand, Kooijman 126; Jaspars 231; Schuermans 310; Landheer 182 ♦
kwa(de) zeer, De Bo 519 ♦ 46
kwaedieë, Ghijsen 512 ♦ 46
kwaie kraem, kwaoie kraom, Ghijsen 490 ♦ 47
kwaëen (oest), Ghijsen 680 ♦ 47
kwaeflaeren, Landheer 205 ♦ 76
kwakel, mat. N 84, vr. 184 ♦ 26
kwalifaat, mat. D 59, 17 d ♦ 76
kwalijk (te), Joos 381; WNT VIII, 696 ♦ 47
kwalijkvaart, WNT VIII, 692; De Bont 1959, 314 ♦ 76
kwaoie kraom, zie: kwaie kraem ♦ 47
kwaol, Weijnen 1944, 81 ♦ 44
kwèèn, Cornelissen-Vervliet 1427 ♦ 104
kwèlen, Gallée 25 ♦ 45
kwelesieë, Ghijsen 515 ♦ 45
kwellek, OV I, 211 (en eigen mat. ook te Asten); D 60, 9 en 12 ♦ 47
kwellen, Ghijsen 515 ♦ 45, 80
kwelziekte, Hoeufft 344 ♦ 45
(een) kwint kwijt zijn, Tuerlinckx 335 ♦ 182
kwoatseer ♦ 46

labberent, labbirint, Karsten II, 48; Ter Laan 470 ♦ 198
lam ♦ 189
Lam Gods ♦ 6, 126
(in de) lappenmand ♦ 16
laserie ♦ 147
lasersch ♦ 147
lazarij, zie: lazerij ♦ 148
lazarus, zie: lazerus ♦ 147, 148

lazarushoofd ♦ 148
lazerbol, Opprel 69 ♦ 148
lazerij, lazarij, Lievevrouw-Coopman 767; mat. N 84, vr. 202 ♦ 148
lazerus, lazarus, Karsten II, 51; Cornelissen-Vervliet Aanhangel 1863; mat. N 84, vr. 202 ♦ 147, 148
lemmer, De Bo 546 ♦ 33
lendegeschot, De Bo 546 mat. D 60, 14 ♦ 47
lendenwater, Lievevrouw-Coopman 775 ♦ 161
lendepijn ♦ 8
lende(n)schot, Landheer 206; mat. D 60, 14 ♦ 14, 63-65, 212
lendezweer, De Bo 546 ♦ 15
lenteschot ♦ 14
lepra ♦ 194, 208
leverbot ♦ 106
liddere, Woudt 1979, 63 ♦ 19
likdoorn, mat. D 60, vr. 4 ♦ 31
lil, Ghijsen 550 ♦ 19
limbago ♦ 194
limpele, Ghijsen 1213 ♦ 188
lintworm ♦ 86
loeberig, Woudt 1979, 63 ♦ 19
loemp, mat. N 84, vr. 157 ♦ 106
loloor, mat. N 84, vr. 157 ♦ 106
loomjan (of lomensjaan) op de hoed, Bezoen 1948, 92-96 ♦ 62
loepend vier ♦ 155
loopoog, lopend oog ♦ 78
lopende roos, De Cock 288 ♦ 35
lopende spinnekop, Lievevrouw-Coopman 1343 ♦ 24
lopende tere, lopende teringe, Teirlinck II 219; De Bo 568 ♦ 78
lopende vijt, Joos 411 ♦ 78
los, De Bo 570 ♦ 196
losc ♦ 196
(van) lotje (getikt) ♦ 62
luien Everd op de rug, Bezoen 1948, 92-96 ♦ 62
(n) luierd op 'n balg, Bezoen 1948, 92-96 ♦ 62
(met de) luis (in de ore lopen), De Bo 574 ♦ 103
lumbago ♦ 194, 205
lupus, Vandenbussche 194; mat. N 84, 202 ♦ 100, 194, 201

maagpijn ♦ 2
maaisteekte, De Bo 579 ♦ 95
maaistekig, De Bo 579 ♦ 95
maan ♦ 97
maanloop, Joos 810 ♦ 121
maanvlek ♦ 121
maanziek ♦ 7, 121
maarrieje, de maar rieje, Dorren 118; Kats 171 ♦ 75
madoeravoet ♦ 144
maensch ♦ 120
(van de) ma(e)re (bereden), Joos 417; Ghijsen 565; De Bo 58 ♦ 75
magerzucht ♦ 15
malaaien, De Bo 583 ♦ 196
malaats, melaes, Joos 420; Landheer 213 en zie: melaes ♦ 197
malaria ♦ 124, 177, 180, 181, 201
malen ♦ 23
mallaerd ♦ 23
man met de hamer ♦ 62
manege, Gunnink 166 ♦ 27
manich ♦ 120
manoek ♦ 120
maolems, Daan 1942, 425; mat. D 61, 15 ♦ 49
marcou(szeer), zie: markoen ♦ 140, 198
marculphuszeer, zie: markoen ♦ 140
(van de) mare bereden, zie: ma(e)re ♦ 75
markoen, sint-markoenknobbels, marculphuszeer, marcou(szeer), Dorren 171-172; Rutten 205; Lievevrouw-Coopman 1280; Cornelissen-Vervliet 1903, 1105; De Brabandere 168; Teirlinck III, 67; Joos 423; De Bo 586, 587, 887; mat. N 84, vr. 196 ♦ 135, 140, 198
martélie, De Bo 589 ♦ 200
materie ♦ 178, 200
maynsuyctich ♦ 120
mazelen, mazels, mazere, mat. D 61, 15 ♦ 48, 49, 211
meensch ♦ 120
meerskoorts, Joos 812 ♦ 15
mézels, mat. D 61, 15 ♦ 48
meibrand, Lievevrouw-Coopman 850 ♦ 4
meiworm ♦ 86
meizele, mat. D. 61, 15 ♦ 48

melaats ♦ 45, 197
melaes, Ghijsen 578 en zie: malaats ♦ 197
melaetse ♦ 45
melisoen, melizoen ♦ 199
menisoen ♦ 199
menstruatie ♦ 5
merisoen ♦ 199
merreminne, Ghijsen 584, 1213 ♦ 76
mesel ♦ 49
messels, Ter Laan 535; Bergsma 53; mat. D 61, 15 ♦ 49, 208, 209
meuk, muik, muek, Hoeufft 384-385, 397; Cornelissen-Vervliet 1908; WNT IX, 647, 1197 ♦ 177
meulens, Bergsma 53 ♦ 49
meuzels, mezelkes, mezzels, zie: messels ♦ 49, 208, 211
middelroze, mat. D 61, 1.8 ♦ 35
mieëwesziekt, Schols-Linssen 296 ♦ 149
mieren, De Bo 607 ♦ 103
mieterg, Ter Laan 537 ♦ 22
miezele, Daan 1950, 31 ♦ 48
mikkingen, Ghijsen 591 ♦ 33
miltvuur ♦ 155
mioezel(s), musels, muzels, Spenter 250; mat. D 61, 15 ♦ 48, 49, 211
miskraam ♦ 47
misval, De Bo 614; WNT IX, 878-879 ♦ 47
mizelen ♦ 211
mizzels ♦ 211
mock ♦ 21
modeziekte, Joos 440 ♦ 6
moeder ♦ 54-56
moeder van kinderen, Beek 123 ♦ 4
moedercessen, zie: moeraccessen ♦ 55
moederjacht, De Bo 615 ♦ 55, 74
moederspel ♦ 55
moedervlek ♦ 55
moederwee ♦ 55
moems, Kirchr. 196; mat. N 84, vr. 157 ♦ 202
moeraccessen, moerdikcessen, moedercessen, De Bo 616, 179; Joos 440 ♦ 55, 197
moêr(e), De Bo 616 ♦ 55

moermael ♦ 55
moersesses, Lievevrouw-Coopman 878 ♦ 197
moêrspel ♦ 55
moierkwaal, Cornelissen-Vervliet Aanhangel 1903 ♦ 55
mok ♦ 30, 31
mokbenen, Cornelissen-Vervliet II, 828 ♦ 33
mokkepoten, Karsten II, 69 ♦ 30
mol ♦ 100, 207, 208
molen ♦ 23
(met) molentjes (rondlopen) ♦ 23
mondeuvel, Joos 443 ♦ 14
morbum ♦ 43
mosselkop, Joos 812 ♦ 6
mosselkrawte, Ghijsen 603 ♦ 6
motbeen ♦ 31
motbeen, Cornelissen-Vervliet 1907; Rutten 149 ♦ 31
mottig(heid), mat. D 60, vr. 11, 12 ♦ 102
muek, zie: meuk ♦ 177
muggescheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
muik, zie: meuk ♦ 177
muilplaag ♦ 127
muizenest(en), WNT IX, 1226-1227; Cornelissen-Vervliet 839; De Bo 628 ♦ 126
muizenissen ♦ 106
muizevlek ♦ 106
musels, zie: mioezel(s) ♦ 48, 49
mussebek, Ghijsen 607; Cornelissen-Vervliet II, 1903, 840 ♦ 22
muisenisse ♦ 106
muzels, zie: mioezel(s) ♦ 48, 49, 211

naar binnen slaan ♦ 68
naartrekkelijk, Lievevrouw-Coopman 929 ♦ 186
nachtmerrie ♦ 75, 76
nachtsmare ♦ 76
nagelgaten, Joos 454; De Bo 637 ♦ 141
nagelkoppen ♦ 141
nao de sjöp ruuke ♦ 36
Napelsche ziekte ♦ 2
navelworm ♦ 91, 95

(de) neef kennen van Jan van Spanje ♦ 2
negeneuger, negenoog, negenooier, negenuëgert, negeneuker, mat. N 84, vr. 183 b ♦ 117
nerfworm, De Bo 269 ♦ 94
netelroos ♦ 35
neusvalling ♦ 165
neuziekte, nootziekte, Ghijsen 629; Joos 461 ♦ 24
nevra(l)gien, nevralsie(s), mat. D 60, vr. 7 ♦ 196
nierjicht ♦ 13
nille, Ghijsen 625 ♦ 29
nootziekte, zie: neuziekte ♦ 24

oanfallen, mat. D 59, 17 d ♦ 71
o(a)verva(a)l, zie: overval ♦ 70
oerhaal, mat. D 60, 8 ♦ 26
(et wort fan je) of chruipe, Van Ginneken 1954, II, 74 ♦ 71
(van) Ogy en van Brussel, De Cock 13-14 ♦ 149, 206
ombacht, Tuerlinckx 420 ♦ 14
omgaan, Keyser 137 ♦ 186
omkappertje, Ghijsen 638, 1058 ♦ 26
omloop, De Bont 1959, 463; Jaspars 324; Ghijsen 639; Hoeufft 416; Lievevrouw-Coopman 965; Karsten II, 80; mat. N 84, vr. 194 a, 195; WNT X, 395; D 61, 1.8 ♦ 78
ommelopen, Kamman 72 ♦ 78
ommeloper, Daan 1942, 436 ♦ 78
omvare gekipt, Ghijsen 641 ♦ 26
onbekwaam ♦ 42
onderkruipt, De Bo 1098 ♦ 164
ongans, Ghijsen 645 ♦ 42
(in z'n) ongeweld, Ghijsen 646 ♦ 51
ongurigheid, Ghijsen 647 ♦ 47, 63
onklaer, Ghijsen 647 ♦ 42
onnôzel, Ghijsen 648; Boers 49-57 ♦ 16, 17
onnozel ♦ 16
ontgeesten, Joos 476 ♦ 160
ontsturend, Ghijsen 1025 ♦ 21
oogscheet, augescheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98
Oom iepe, zie: iepoom ♦ 53, 62, 71, 180
oorkanteern, Vandenbussche 174 ♦ 168

oorlap(pen), De Bo 682; Joos 479; mat. N 84, vr. 157 ♦ 106, 69
 oorworm ♦ 86, 95
 oorzuiper ♦ 95
 opdrachtig, WNT XI, 461; Van Ginneken 1954, 76 ♦ 170
 opdragend, Ghijsen 658; WNT XI, 468 ♦
 opdroestig, opdruistig, WNT XI, 485 ♦ 170
 op-en-neer, Ghijsen 658 ♦ 16
 operêêd, zie: op(g)erêêd ♦ 23
 opgedroest, Ghijsen 659 ♦ 170
 op(g)erêêd, Ghijsen 668 ♦ 23
 (de kar is) opgeslage, Van der Voort 152 ♦ 26
 opslag, Van der Voort 213; eigen mat. ♦ 26
 opstieming, Spoelstra 79 ♦ 160
 (op)stijgens, opstijgings, Van Ginneken 1954, 76; Ter Laan 873 ♦ 170
 opstooten der moeder ♦ 55
 opstygingen ♦ 55
 (de) opvliegers krijgen, eigen mat. ♦ 66
 osseknieën, Ghijsen 675; Joos 493 ♦ 24
 (het) oud manneken, (den) oudeman (hebben), Weijnen 1944, 83; De Bo
 700; Cornelissen-Vervliet 914; Rutten 164; Joos 494; Schuermans 442;
 mat. Volkskunde-Atlas 1965, 89 ♦ 53, 54
 oud woif, ould wief, Spoelstra 104; mat. D 60, 6 ♦ 114
 oudeman, zie: (het) oud manneken ♦ 53, 54
 (een) oude vrouw zien wateren ♦ 114
 ould ♦ 114
 ould wief, zie: oud woif ♦ 114
 ouwe man ♦ 53
 ouwergaank, zie: overgang ♦ 184
 overbloet ♦ 173
 overboeft, Joos 496 ♦ 21
 overerfelijk, Ghijsen 680; De Goede 144 ♦ 185
 overerven, Ghijsen 680 ♦ 185
 over-ganck ♦ 184
 overgang, overgank, ouwergaank, Tuerlinckx 472; Joos 497; Hoeufft 442;
 Cornelissen-Vervliet III, 921; Schönfeld Wichers 56 ♦ 184, 186
 overloop, Tuerlinckx 472; Bakker 365, 448 ♦ 78, 171, 184, 186
 overlope van de verkoud'eid, Ghijsen 683 ♦ 78
 overlopie, mat D 30, vr. 24 ♦ 184
 oversmètte, Ghijsen 684 ♦ 186

overspruitelijk, Boekenoogen 720-721; Woudt 75; Karsten II, 89; De Vries 1910, 87 ♦ 185
overspruiten, Boekenoogen 720-721 ♦ 185
overval, overvallen, overvalling, Ghijsen 685; Ter Laan 674; Wanink 151; D 60, 17; Schönfeld-Wichers 56 ♦ 33, 70
overvallenheid, De Bo 708 ♦ 70
overzetten, Ghijsen 680; De Bo 708 ♦ 184

paadje, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
paadjepoep, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
paadjesschijter, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97
paardekoorts, De Bo 725; Lievevrouw-Coopman 1087 ♦ 109
(in 't) paardepad gepist ♦ 114
paardevoet ♦ 107
packers ♦ 194
paddepister(d), mat. D 60, vr. 6 ♦ 98-99
paddepoep, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98, 213
paddescheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 6, 96, 97
paddeschijter, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
padje, zie: paadje ♦ 97, 98
padoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 52, 82, 96-99, 110, 114, 204, 213
padpisser, paddepisterd, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98-99
padscheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
paereweeën, Ghijsen 692-693 ♦ 109
pajepoepertje, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97
pakers ♦ 194
palesyn ♦ 191
panndrieter, mat D 60, vr. 6 ♦ 99
paotje ♦ 213
parel, Joos 812 ♦ 22
Parkinson ♦ 8
pastoorsziekte, N 84, vr. 170 ♦ 4
peddepoep, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98
peerdepijn, De Bo 726 ♦ 109
peldersborst, Woudt 78 ♦ 4
penitentie ♦ 128, 134, 142
pepeling ♦ 102
pepelsot, pepelzot ♦ 102

peperkool, peperkoor, peperkoos, peperkoren, Joos 515; Cornelissen-Vervliet 953; Rutten 172 ♦ 14-15

perels ♦ 61

pest ♦ 12, 176, 195

peste ♦ 195

pestilencie ♦ 195

pestoërspuëtje, N 84, vr. 170 ♦ 4

(de) petietjes, Lievevrouw-Coopman 1067; Vandenbussche 150 ♦ 191

Pfeiffer ♦ 8

(zo zot als een) piepel, De Bo 739 ♦ 102

piépele beechte, Jaspars 352 ♦ 103

piepelzot ♦ 102

piepoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99

piere, Bosch 32 ♦ 95

pierig, Boekenoogen 747; Cornelissen-Vervliet 960; WNT XII, 1572 ♦ 95

pierootjes, Lievevrouw-Coopman 1074 ♦ 5

pijn ♦ 128, 201

pik ♦ 73

pinnetensie, Ghijsen 719 ♦ 128

pirdekoorse, Lievevrouw-Coopman 1087 ♦ 109

pissoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98

pisser, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98

pistepaster, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99

pit, mat. D 60, vr. 4 ♦ 31

plaag, plage, pla(e)ge, plaghe, ploag, Kats 223; Lievevrouw-Coopman 1274; Ghijsen 722; Hadderingh-Veenstra 215; De Bo 750; Dorren 139; Ter Laan 700; Bosch 32; mat. D 59, 17 en 60, 17; mat. D 30, 24 a en b; mat. D 27, vr. 31 ♦ 127, 134, 206, 142

plame, plane, De Bo 752 ♦ 28

plaoge ♦ 127

plekken ♦ 211

pleueren, zie: pluur ♦ 187

pleuris ♦ 191, 200

plich(t), Bezoen 1948, 55 ♦ 128

ploag, zie: plaag ♦ 127

pluieren, pluur, pleueren, WNT XII, 2808; Dorren 140 ♦ 187

pluusterig ♦ 157

poatje, mat. D. 60, vr. 6 ♦ 98

pockmockerye ♦ 21, 30

Pockx mockx ♦ 21
pod, Karsten II 98; Boekenoogen 765; De Vries 1910, 89; WNT XII, 2915-2916; Waling Dijkstra II, 370 ♦ 188
poeëze, zie: pôôzen ♦ 16
poepke, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
poepoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98, 99
poet, in de poete, Ter Laan 707; Wanink 163; WNT XII, 3000 ♦ 187
pog, De Vries 1910, 89 ♦ 188
pogge, Kamman 78; WNT XII, 3041 ♦ 188
pok ♦ 169
pok ♦ 187
poke, zie: pook ♦ 20, 187
pokken ♦ 12, 21
polderkalf, Joos 529; Cornelissen-Vervliet 986 ♦ 110
polderkoorts, De Bo 764 ♦ 15, 109
poldermutton, Joos 529; Cornelissen-Vervliet 986 ♦ 110
polderstier, De Bo 764 ♦ 109, 110
polio ♦ 192
ponkbeen, Lievevrouw-Coopman 1113 ♦ 30
pook, poke, Ghijsen 738; WNT XII, 3317-3319 ♦ 20, 187
pootje ♦ 4
pôôzen, poeëze, pozen, Ghijsen 742; Joos 532; Van den Berg A 2-7 ♦ 5, 16, 198
popelcije, popelsij(e), Hoeufft 473; De Bo 768 ♦ 67, 191
porregien, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
potje kak, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
pottepisser(d), mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
Pottzeer, De Bo 772 ♦ 8
pozen, zie: pôôzen ♦ 5, 16, 198
preutoog ♦ 18
prietsj(e), Kirchr. 230; mat. N 84, vr. 174 ♦ 18
protsj, proetsj(e), Kats 234; Schelberg 329; mat. N 84, vr. 174 ♦ 18
prut, mat. N 84, vr. 174 ♦
prutlip, De Vries 1910, 90; Karsten II, 104; Boekenoogen 798 ♦ 18
prutoog ♦ 18
prutsj, mat. N 84, vr. 174 ♦ 18
puut, De Bo 781; Joos 539 ♦ 56, 99
pukkeltjesziekte ♦ 211
pumpel, De Bo 783 ♦ 124, 201

pupoahe, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
pur ♦ 155
purpeljoen, De Bo 784 ♦ 28
purper ♦ 128
purperjonk, De Bo 784, 414 ♦ 28, 108
purperziekte ♦ 28

quabbel ♦ 19
quaet seer ♦ 46
quaseworm ♦ 95
quelen ♦ 80

rachitis ♦ 192
raddelen, WNT XII, 144 ♦ 34
radder, Woudt 17 ♦ 34
rap, Joos 544; Cornelissen-Vervliet 1015; Schuermans 521-522; mat. N 84, vr.
193; WNT XII, 313 ♦ 32, 33
rapelijk, De Bo 792 ♦ 184
rapend, De Bo 792 ♦ 184
rappig, Bouman 87 ♦ 32
(ene) ratte (in den kop), De Bo 793 ♦ 106
(van de) ratten besnuffeld of gebeten ♦ 105
rede ♦ 75, 124
redinne ♦ 75
rèègskot, Keyser 164 ♦ 64
reehonger, De Cock (ongenummerde pagina) ♦ 14
rèère, zie: rijeren ♦ 75
reesskeet, Spoelstra 89 ♦ 34
reeuw, WNT XII, 1084-1085 ♦ 16
reiere, zie: rijeren ♦ 75
respoeck, Tuerlinckx 524 ♦ 36
reule, Jongeneel 52; Kirchr. 237; mat. D 61, 15 ♦ 28, 48, 207
reuma ♦ 17, 165, 167, 193
reumatiek ♦ 165, 191
reumatiekige ♦ 73
reumatijck ♦ 165
reumatisme ♦ 165
reveltand, De Bo 810 ♦ 30
ridden ♦ 75

ridinghe ♦ 75
ridinghe ♦ 75
rie(ën), Ghijsen 782 ♦ 75
(de maan) riege ♦ 75
riejere, zie: rijeren ♦ 75
riere, zie: rijeren ♦ 75
riêzele ♦ 169
riigings, Keyser 165 ♦ 75
rijden ♦
rijeren, De Bont 1959, 524 (ook voor verdere lit.); Van der Vleuten 89;
 Cornelissen-Vervliet II, 1028; Brands 22; Dorren 147; Schelberg 342;
 Van de Voort 238; Weijnen 1952, 102; Schelberg 344 ♦ 75
rijze, mat. D 59, 17 d1 ♦ 5, 75
rijzing, Tuerlinckx 528 ♦ 169
rillen ♦ 75
rimmetiek ♦ 165
ringelwurm, mat. N 84, vr. 195 ♦ 92
ringhworm ♦ 92
ringroos, mat. D 61, 1.8 ♦ 35
ringworm, **ringwurm**, mat. N 84, vr. 195 ♦ 92
rits, N 84, vr. 174 ♦ 19
roasig, mat. D 30, vr. 24 a en b ♦ 35
rode guchte ♦ 115, 170
rode gutte ♦ 171
rode hond, Berns 1990; WNT VI, 900-901; De Bont 534; Kats 246; mat. D
 61, 1.7 a en 1.7 b, 1.8; D 59 ♦ 108
rode loop ♦ 28, 78
rode roos, De Cock 288 ♦ 28, 35
rode slag ♦ 66
rode vaan, WNT XVIII, 26-27 ♦ 66
rode vlag, Karsten II, 174; De Bont 540; Boekenoogen 1146; De Vries 1910,
 103 ♦
roe, Kats 246 ♦ 189
roejoenk, zie: rooi jong ♦ 108
roenje, De Bo 818 ♦ 196, 208
roets, N 84, vr. 174 ♦ 19
rojgrond, Dorren 149 ♦ 161
rojoeng, **rojoenk**, zie: rooi jong ♦ 108
rojouk ♦ 25

rolberoerte, WNT XIII, 937-938; Boekenoogen 1353; De Vries 1910, 92 ♦ 33, 116
rolling, Daan 1948, 55; Spoelstra 91; Roeleveld 140 ♦ 33
rood-ionck ♦ 108
roodjonk ♦ 213
rooi jong, rojoeng, rojoenk, roejoenk, Weijnen 1944, 84; Ghijsen 805; De Bo 414; Joos 560; mat. D 59, 17 a ♦ 108
roos, zie: roze ♦ 34
rot, Joos 562; mat. D 27, vr. 31 ♦ 177
rotte kôôse, rotte korts, rotte kortsen, Ghijsen 807; De Bo 830, 494 ♦ 177
rotzak, Lievevrouw-Coopman 1198; Joos 562 ♦ 177
rotziekte, Ghijsen 807 ♦ 177
roze, roos, Bosch 35; De Bo 827; Draaijer 44; Lievevrouw-Coopman 1199; Wanink 171; Gunnink 197; Haddingh-Veenstra 233-235; Brands 123; Van Schothorst 191; mat. D 61, 1.8; D 60, 7; eigen mat.; D 61, 1.7a en b; N 84, vr. 157; RND zin 75; mat. D 61, 1.8 ♦ 34, 35, 210
(t) rozegelant, De Bo 828; Lievevrouw-Coopman 1480 ♦ 196
rozereg, Gunnink 197; mat. D 30, vr. 24 a en b; D 27, vr. 31 ♦ 35
rozerig ♦ 35
rozig, Kamman 82; Spoelstra 91; De Vries 1910, 93; Boekenoogen 598 (= 859); Karsten II, 115; Gunnink 197; Daan 1942, 454; Van Schothorst 191; Bosch 35; WNT XIII, 1563 ♦ 34, 210
ruggescheut, mat. D 60, 14 ♦ 65

sance cornel evel ♦ 142
sangerje ♦ 124
sanker ♦ 196
sater, Van Haver 168 ♦ 153
schafworm ♦ 95
schanker ♦ 196
scheerrik, De Bo 850 ♦ 23
scheesie, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
scheet ♦ 98, 114
schelpzweer, Joos 825 ♦ 29
scheur ♦ 73
scheurbuik ♦ 65
scheurmond ♦ 30
scheurmoond, Jaspars 415; Lievevrouw-Coopman 1228 ♦
scheut, Boekenoogen 890; mat. N 84, vr. 167; D 60, vr. 14, 13 ♦ 64, 65, 212

schielijk, Ghijsen 832; WNT XIV, 556 ♦ 49
(het) schier, De Bo 859 ♦ 199
(het) schiet erin ♦ 65
schietvlek, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97
schietweg, zie: schijtweg ♦ 98
schijtoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98, 114
schijtweg, **schietweg**, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98
schijtzweer, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
schim, Ter Laan 793 ♦ 32
schin, Wanink 174; Bosch 1940; Ter Laan 793; Gallée 38; Draaijer 46 ♦ 32
schinnen, Gallée 38; Wanink 175 ♦ 32
shoot, Ter Laan 802 ♦ 64
shot, Roeleveld 146; De Bont 636; Karsten II, 123; mat. D 60, vr. 14; N 84,
 vr. 167 ♦ 27, 64, 65, 212
schote, Ghijsen 848 ♦ 64
schots ♦ 66
schraap, mat. N 84, vr. 197 ♦ 31
(in de) schramboelie (gevallen), Joos 584 ♦ 15
schreemersaccessen, De Bo 876 ♦ 197
schron, Dorren 164 ♦ 30
schronde ♦ 30
schruil, Joos 587-588 ♦ 14
schuil, **sjoel**, Endepols 383; De Bont 639; WNT XIV, 1143; mat. N 84, vr.
 158 ♦ 13, 14, 29
schut ♦ 65
schuurpapier ♦ 25
schuverig, Bosch 1940, 38 ♦ 34
schwèèrenoit, zie: sjaerenoot ♦ 41
sciatiek, **sieatiek**, Lievevrouw-Coopman 1262; mat. N 84, vr. 161 ♦ 197
sclerose ♦ 192, 194
sconinx evel ♦ 130
scrofulen ♦ 130
scrofulose ♦ 130
seer ♦ 44
(van) Sente Job (gekweld), Lievevrouw-Coopman 1278 ♦ 140, 206
sentekatrienewiel ♦ 139, 206
sente Hoys evel(e) ♦ 137, 141
sente Jobs evel ♦ 137, 140
(van) sente Job (gekweld) ♦ 140, 206

sente vincentius evel ♦ 143
sente Quintijns evel ♦ 149
Sente VitUSDans ♦ 206
(*t) Sènt Huivrrechtsziekte ♦ 143
seper, zie: **seter** ♦ 202
sessen, sesken(s), seskes, De Bo 616, 179; De Cock 288; Lievevrouw Coopman 1267; mat. D 59, 17 d 1 en 2; D 60, 17; N 84, vr. 154 en 155 ♦ 70, 197, 205, 206, 207, 208, 211
set, mat. D 60, 8 en 17 ♦ 5, 77
seter, ceter(e), seper, tseter, Berns 164-168; Van Os 121; Brands 123; Van der Vleuten 97; De Bo 179 ♦ 202
setten, mat. D 59, 17 d en D 60, 17 ♦ 5, 16, 77
sieatiek, zie: **sciatiek** ♦ 197
sief ♦ 38
siepòwg, Van der Vleuten 97 ♦ 34
silte ♦ 180
singelen, Joos 59 ♦ 123
sint-Aignonziekte, Vandenbussche 190 ♦ 136
sint-antonisvuur ♦ 155
(sint-)Antoniusvuur of vier, WNT Supplement I, 1309-1310; Cornelissen-Vervliet, Aanhangsel 1906, 2032; Lievevrouw-Coopman 1272; De Brabandere 168; mat. N 84, vr. 199 ♦ 14, 43, 137-139, 206
sinte anthonis vuer ♦ 137, 138
sint-beiersvuur ♦ 144
sint-bernardsvuur, De Cock 254 ♦ 35, 148, 155
sint-Blasiusz(e)eren, De Bo 887 ♦ 133, 206
sint-Catharinawiel, Cornelissen-Vervliet I (1903), 1105; Lievevrouw-Coopman 1279; Van Haver 148; De Brabandere 168; Brabants Heem XIII, 43; De Bo 887; Teirlinck III (1922), 67; Cornelissen-Vervliet, Bijvoegsel III (1939), 31; mat. N 84, vr. 195; eigen mat voor Hulst ♦ 139
(sint-) Cornelisziekte, Volkskunde-atlas 1965, 25; Lievevrouw-Coopman 1274; Van Haver 163 ♦ 136, 142, 206
sint-Eloisnagels, De Bo 887 ♦ 206
sint-Jansziekte, tsentsansziekte, Volkskunde-atlas, commentaar bij afl. II, 35; Lievevrouw-Coopman 1277; KE XIV, 719 (op grond hiervan werd ook Kachtem en omgeving van het symbool op de kaart voorzien) ♦ 146
sint-Jobszeeren, De Bo 887 ♦ 206
sint-Laurentiusblaren, Vandenbussche 185 ♦ 139
sint-Lauwreinsblaren, De Bo 887 ♦ 139, 206

sint-markoenkobbels, zie: markoen ♦ 140
sint-markoenszeer, Lievevrouw-Coopman 1280 ♦ 206
(van) sinte Marten, Joos 424 ♦ 141
(hij heget) sinte-Medunkt, Cornelissen-Vervliet 1106 ♦ 136
(sint-) vitusdans, fieteldans, fideldans, Ter Laan 901; WNT XXI, 1280;
 Lievevrouw-Coopman 1286; Draaijer 14; mat. N 84, vr. 154 ♦ 133, 146,
 147, 206
sint-vitusvuur, mat. N 84, vr. 199 ♦ 147, 155
sintvitusvier ♦ 138
siphylus ♦ 194
sjaatika, tsiatica, mat. N 84, vr. 167 ♦ 197
sjanker, mat. WNT XIV, 1395; Vandenbussche 164 ♦ 196
sjeur, mat. D 60, 14 ♦ 73
sjeut, zie: scheut ♦ 64
sjevraoj, Jaspars 415 ♦ 13, 199
sjisjel, mat. N 84 ♦ 77
sjaag, mat. D 60, 8 ♦ 15, 63, 67, 204, 212
sjnelle katrien of katriên ♦ 139, 168
sjnotkletsj, mat. N 84, vr. 162 ♦ 68
sjnop, snoep, mat. D 27/5, vr. 31 ♦ 34
sjoel, zie: schuil ♦ 29
sjoerts, mat. N 84, vr. 174 ♦ 19
sjoeverig, Jaspars 434 ♦ 34
(nao de) sjöp (ruuke), Kats 249 ♦ 36
sjulp ♦ 29
sjuuët, Jaspars 474 ♦ 64
(det zel de) sjwaerenoot, schwèèrenoit (haole), Dorren 170; Kats 271 ♦ 41
slach ♦ 67
slag ♦ 67, 116
(in t kwaad) slagen, Joos 594 ♦ 68
slager ♦ 68
slauch, Van de Voort 261 ♦ 23
slavént, De Bo 893 ♦ 21
sleepdeken, Ghijsen 873 ♦ 22
sleunzeziekte, Ghijsen 875 ♦ 22
sleup, De Bont 1960, 560 ♦ 30
slijmvallinge, mat. D 61, 2 ♦ 165
slim (worden), Wanink 181; Ter Laan 824; mat. D 60, 9 ♦ 47
sloerig, Bosch 1941, 39 ♦ 20

slok, Bosch 1941, 39 ♦ 20
sloos, mat. N 84, vr. 159 ♦
slunse, Ghijsen 883; De Bo 904; Lievevrouw-Coopman 873; mat. D 30, 24 a
en b; Vandenbussche 115 ♦ 16, 22
slunseiekte, zie: slunse ♦ 16
slupertje, Ghijsen 833; Keyser 183 ♦ 27
smaart(ig), Ter Laan 831 ♦ 32
smart ♦ 32
smete, Lievevrouw-Coopman 1309 ♦ 69
smetziekte, Lievevrouw-Coopman 1310 ♦ 186
smuge, smoege, Daan 1942, 463; Kamman 40 ♦ 184
(een) snirs van de flens, mat. D 27, vr. 3 ♦ 122
snoep, zie: sijnop ♦ 34
snotvalling, mat. D 27, vr. 31 ♦ 165, 214
snuiverik, Ghijsen 897 ♦ 34
soepoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
soute sinckingen ♦ 179
spaanse kraag ♦ 3
spaanse mutse, Lievevrouw-Coopman 1329 ♦ 3
spaanse pokken, spaanse ziekte, De Bo 919 ♦ 2, 3
spaanse carbonckelen ♦ 3
(van de) Spaensche wesp (gebeten) ♦ 3
spahoest(e), De Bo 920; mat. N 67, 88; D 61, 1.6 ♦ 36, 153
(de neef kennen van Jan van) Spanje, Lievevrouw-Coopman 587 ♦ 2
speen, spene, Landheer 244; Ghijsen 233, 904; De Bo 923; De Bont 576; Joos
612, 124; Cornelissen-Vervliet 1152; Teirlinck III, 94; mat. N 84, vr. 184
♦ 26
spellen, aon de spil zijn, Van Os 124; De Bont 1960, 576; Van de Water 133;
zie voor dit woord met betrekking tot het vee een kaartje in Berns 284 ♦
116
spèllerèèj, Van der Vleuten 101 ♦
spene, zie: speen ♦ 26
(m'n vrouw 'et 'n) spieker (in d'r bien), Spoelstra 102; Kamman 90 ♦ 39
spietpinne ♦ 212
(aon de) spil (zijn), Van de Water 133 ♦ 116
spinnevoete, De Bont 578; mat. N 84, vr. 155 ♦ 24, 109
spit, mat. N 84, vr. 167; D 60, 14 ♦ 12, 73, 204, 211, 212
spoelworm ♦ 86
spoerts, De Bont 1960, 585; mat. N 84, vr. 174 ♦ 1, 19

spook ♦ 62
spou, mat. N 84, vr. 158 ♦
sprêwîeke, Ghijsen 917 ♦ 24
spriets, N 84, vr. 174 ♦ 19
springend vuur, De Cock 256; mat. N 84, vr. 195 ♦ 78
sproos, sproosk, Karsten II, 139; De Vries 1910, 98; Boekenoogen 984 ♦ 13, 35
sprozig, mat. D 60, 7 ♦ 35
spruten, Ter Laan 859 ♦ 185
staf, Kamman 91 ♦ 189
(het) stak (mij zo) ♦ 73
stalpôte, Ghijsen 925 ♦ 24
stalramig, Karsten II, 141; De Vries 1910, 98; WNT XV, 529; Boekenoogen 990 ♦ 190
stee, stêe, stêej, steed, steetjes (mv), Bosch 42; Bakker 424; Ter Laan 867; Karsten II, 141; Overdiep-Van Es 55; Kamman 91; mat. D 60, vr. 14, 16; ♦ 41
steeg, zie: stijg ♦ 169
stêej, steetjes, zie: stee ♦ 41
steek ♦ 73
steekt(e), WNT XV, 972-973; De Bont 1960, 598; mat. N 84, vr. 167 ♦ 72
(van) Steenhuffel, mat. N 84, vr. 158 ♦ 133, 150, 206
steke ♦ 73
steken ♦ 72, 73
stekende ♦ 73
steketee, mat. D 60, vr. 4 ♦ 31
sternsyeck ♦ 120
stieg, zie: stijg ♦ 169
stiek, mat. D 60, 7; N 84, vr. 167; zie: ook stijg ♦ 169
stiich ♦ 169
stijg, stieg, steeg, stiek, stoig, stijger, stijl, stijloog, Spoelstra 104; WNT XV, 1624; mat. D 60, 6 ♦ 169, 204, 205, 208, 215, 170
stijgende moeren ♦ 55
stijger, zie: stijg ♦ 170
stijl(oog) ♦ 70, 169
stik ♦ 73
stikt(e)s, zie: steekt(e) ♦ 72, 73
stilstand van bloed, Joos 830 ♦ 164
St.-Jans evel ♦ 144

stoig, zie: stijg ♦ 169
stoppelziekte, De Bont 1960, 603 ♦ 4
stor(re)l, De Bo 961; Joos 831 ♦ 123
storm ♦ 123
strijd, Boekenoogen 1025; De Bont 1960, 611 ♦ 73
(het) strijdt (in me) ♦ 73
(ze) strijdt (erger op) ♦ 73
strontje, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98, 114, 213
strontoog, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
struma ♦ 30, 194
stuipen, stupen, mat. D 59, 17 d; N 84, vr. 154 en 155 ♦ 33
sturend, Ghijsen 1025 ♦ 2
sweer ♦ 13
swijnstoc ♦ 105
syfilis ♦ 38, 194
syphilis ♦ 194

tak(ke), Ter Laan 913-914; Landheer 249; Van Ginneken 1954, II, 76; Van Haver 136; Van den Berg e.a. A 2-9; WNT XVI, 792; Daan 1948, 56; Van de Voort 284; Jaspars 480; Kats 1; mat. N 84, vr. 184; D 60, 8; Overdiep-Van Es 1949, 57 ♦ 23, 69, 70, 208
(de) tanden zijn op het borstje gaan zitten, Bakker 155 ♦ 183
tandwolf, mat. N 84, vr. 159 ♦ 100
tandzweer, De Bo 982; WNT XVI, 902-903 ♦ 15
t.b. ♦ 9, 38
t.b.c. ♦ 9
(de) teeduvel (hè), Ghijsen 969 ♦ 152
têête, zie: hete waater ♦ 157
teneworm ♦ 95
tering ♦ 61
termienen, termijnen, Wanink 194; Hadderingh-Veenstra 276; Ter Laan 923; WNT XVI, 1586-1592; mat. D 59, 17 d en D 60, 17; N 84, vr. 154, 155 ♦ 5, 16, 208
termijnsetten ♦ 211
termontaan, zie: trimmetane ♦ 201
terogsloagn, Ter Laan 924 ♦ 68
tetanus ♦ 193
tetelzêêr, Ghijsen 974 ♦ 189

teter, WNT XVI, 1719; Berns 164-168; mat. D 60, 6 (voor Huinen) ♦ 21, 189, 202
tetter ♦ 189
thete ongemac ♦ 157
tiel, Ter Laan 927 ♦ 95, 102
tingelkoorts, tingelziekte, Joos 652 ♦ 15
toeval(len), WNT XVII, 788-789; Van Ginneken 1954 II, 76; Overdiep-Van Es 1949, 58; Keyser 201; Ter Laan 949; mat. D 59, 17 d, 1 en 2; D 60, 8 en 17; N 84 vr. 154 en 155 ♦ 27, 33, 41, 42, 70, 71
tokkele, Woudt 96 ♦ 33
touter, De Bo 1018 ♦ 24
tramontane ♦ 201
trek, De Bo 1022 ♦ 69
tremientjes, zie: termijnen ♦ 5
(van z'n) trimmetane, termontaan, trimetra, WNT XVII, 1876-1878 ♦ 122, 201
troetlip, De Vries 1910, 90; Spoelstra 112; WNT XVII, 3034 ♦ 4, 18
trombose ♦ 192
trommelwater, De Bo 1028 ♦ 161
(t)rozegelant ♦ 196
trut, WNT XVII, 3580-3583 ♦ 4
trutlip, WNT XVII, 3580 ♦
trutmond, WNT XVII, 3580-3581 ♦ 4
trutoog ♦ 4
tsènt Huivrechtsziekte, Lievevrouw-Coopman 1276 ♦ 206
tsentsansziekte, zie: sint-Jansziekte ♦ 146, 206
tseter, zie: seter ♦ 202
tsiatica, zie: sjatika ♦ 197
tuberculose ♦ 9, 38, 194
tyfus ♦ 12, 192

uëselken, Tuerlinckx 642-643 ♦ 16
uitloop, mat. N 84, vr. 186 ♦ 78
uitslaan, De Bo 1056 ♦ 68
uitslag, Gunnink 227; Endepols 442; Daan 1950, 31; Keyser 205; Bezoen 1948, 86; Ter Laan 604; Boekenooogen 1096 ♦ 13, 68
uitslagen, Goemans 428 ♦ 68
(t is) umgeslagen, eigen mat. ♦ 26
uslag ♦ 13

uteslaen ♦ 68
uutsturend, Ghijsen 1025 ♦ 13, 21
(hef het) uwel (op de rug), Bezoen 1948, 94 ♦ 42

(naar de) vacantjes ♦ 66
vadde ♦ 197
vads ♦ 197
val ♦ 42
Valentijnsziekte ♦ 143
vallen van dat evel van Sinte Cornelis ♦ 142
vallende ziekte ♦ 33
valling(e), De Brabandere 55; WNT XVIII, 343-344; Lievevrouw-Coopman 1533; Van Haver 166; Joos 193, 685; Ghijsen 103; Endepols 447; De Bont 960, 684; De Bo 1069 (hierop berust het teken voor Brugge); Hulst (eigen mat.); Hoeufft 629; Teirlinck III, 1922, 210; Goemans II, 432; Cornelissen-Vervliet III, 1903, 1311; Van der Vleuten 113; Tilburg (eigen mat.); mat. D 30, 24; D 27 vr. 31; N 84, vr. 162; D 61, 1.6 ♦ 7, 69, 70, 165, 166, 209, 214
vang, mat. N 84, vr. 171 ♦ 71
vangenis, De Bo 1071 ♦ 71
vapeur (hebben), eigen mat. ♦ 159, 160, 197
vapeurkes, Lievevrouw-Coopman 1535 ♦ 160
varende ♦ 76
varice, mat. N 84, vr. 172 ♦ 196, 208
varinghe ♦ 76
varkenspuist, mat. D 60, vr. 6 ♦ 105, 213
vasch, vassche, zie: vesch ♦ 201
veldsieck ♦ 3
vèllingske ♦ 166
venusgift, Lievevrouw-Coopman 1545 ♦ 50
verbauwen, De Bo 1081 ♦ 190
verboft, verbuft, WNT XIX, 806 ♦ 21
verhageld, De Bo 1092 ♦ 22
verrittienge, Ghijsen 1045 ♦ 157
verkalven, De Bo 1094 ♦ 25
verkerkeren ♦ 24
verkletsje, Dorren 187 ♦ 68
verkoud ♦ 157, 158
verkouden ♦ 157, 158

verkoudheid ♦ 7
verkouwerd ♦ 176
verkruipen, De Bo 1098; Joos 697 ♦ 164
vermaan, De Bo 1104 ♦ 63
vermaeninge ♦ 27
vermaning, Ghijsen 1050; mat. D 60, 8 ♦ 27, 63
vernageld, De Bo 1107 ♦ 23
verloedheid ♦ 50
verpierd, Van de Voort 307 ♦ 95
verroert, De Bo 1113-1114 ♦ 164
verschot, De Bo 1116-1117 (noemt het als vooral in Brabant en het Land van Aalst); mat. D 60, 14; N 84, vr. 167 ♦ 64, 212
versjterf, N 84, vr. 203 ♦ 177
versjwut, mat. N 84, vr. 167 ♦ 64
versnoeptj, versnoopt, mat. D 27/5, vr. 31 ♦ 34
versnuverd, Ghijsen 1056 ♦ 34
verspeelt ♦ 173
vervalletje, Ghijsen 1058; Landheer 257 ♦ 42
vervangen, vervongen, Gunnink 233; Wanink 204; Karsten II, 171; De Vries 1910, 103; mat. D 27, vr. 31; D 30, vr. 24 a en b ♦ 72
(van z'n) verzei (of), Ghijsen 1061; mat. D 60, 9 ♦ 197
vesch, vessche, vasch, vassche, De Bo 1135 ♦ 201
veteranenziekte ♦ 3
vetworm ♦ 95
veur, zie: vuur ♦ 155
veurighèèd, Wanink 204 ♦ 155
vief leen, zie: fiflèn ♦ 199
vier, zie: vuur ♦ 155, 63, 156
vier in den buik, Lievevrouw-Coopman 1676 ♦ 63, 155, 156
vierbladder, Ghijsen 1067 ♦ 155
vierig, Ghijsen 1068 ♦ 155
vijt ♦ 200
vijvers, Van Haver 135; Joos 714 (voor een paardeziekte) ♦ 203
vink, Ghijsen 1072 ♦ 109
(aan de) vinnige (zijn), Weijnen 1987², 61 ♦ 33
(zonder) viseie, De Bo 1329 ♦ 197
vitaligo ♦ 29, 136
vitUSDans ♦ 147
vlaag ♦ 123

vlag ♦ 66
vlaginge, zie: vlaminghen ♦ 144
vlainge, zie: vlaminghen ♦ 14
vlame ♦ 28
vlaminghen, vlaninge, vlainge, vlaginge, De Bo 1147; Mnl Wb IX, 582 ♦ 14
vlekziekte ♦ 211
vleug, Berns 119-120 ♦ 66
vliegend flerecijn, Cornelissen-Vervliet 1386; Joos 717 ♦ 66
vliegende etter, De Bo 1150 ♦ 66
vliegende jicht, D 60, 13 ♦ 66
vliegende tandpijn, Cornelissen-Vervliet 1386; Joos 717 ♦ 66
vliegende tering, Cornelissen-Vervliet 1386; Keyser 208; Joos 717 ♦ 66
vliegend(e) vaan, Van de Water 143; OV II, 231; mat. D 30, 24 a en b; mat.
N 84, vr. 168; eigen mat. (Wagenberg) ♦ 66, 212
vliegescheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 103
vloed ♦ 164
vloedt ♦ 164
voegeltjes in de vingers, Kamman 103 ♦ 83
voetjicht ♦ 204
vol, Ghijsen 1084 ♦ 30
volbloedig ♦ 173
voorval, De Bo 1165; WNT XXII, 935-936 ♦ 42
vort, De Bo 1166 ♦ 177
vortekop, De Bo 1166 ♦ 177
vrak, Ghijsen 1091 ♦ 24
vre(i)ssem, WNT XXIII, 459-460; mat. N 84, vr. 191 (voor Gulpen) ♦ 50, 62
vreysem ♦ 50
(t) vreeze, mat. D 30, 24 a en b ♦ 50
vroedheid, Vandebussche 160; De Bo 1217 (die wroedheid spelt) ♦ 50
vuer ♦ 65, 126
vuersjuet, Jongeneel 70 ♦ 65
vuil muik ♦ 177
vuilen brui ♦ 186
(t) vurig, Kamman 105; mat. D 61, vr. 1.8 ♦ 155
vurigheid ♦ 155
vurt, Lievevrouw-Coopman 1673 ♦ 177
vurtekop, Lievevrouw-Coopman 1673 ♦ 177
vurterik, Lievevrouw-Coopman 1673 ♦ 177
vurtzak, Lievevrouw-Coopman 1198 ♦ 177

vuur, veur, vier, Joos 839; WNT XXIII, 1389; Ghijsen 1067; mat. D 60, 16 ♦
 7, 43, 63, 65, 126, 137, 155, 156, 157, 214
vuurbrand, mat. D 61, vr. 1.8 ♦ 155
vuurscheut, Dorren 196; Endepols 487; Jongeneel 70 ♦ 65
vuurwater, mat. D 60, 16 ♦ 155
vuurzucht, mat. N 84, vr. 203 ♦ 155

waaien, Lievevrouw-Coopman 1678 ♦ 123
waarschuwing ♦ 63
wabbe, De Bo 1177 ♦ 19
(in nen) wagenslag gepist, Joos 729 ♦ 114
wagenziekte ♦ 5
wal ♦ 103
wamelen, Karsten II, 182; De Vries 1910, 104; Boekenoogen 1182; NEW 815;
 WNT XXIV, 815 ♦ 190, 238
wan ♦ 105
wap, Pannekeet 395; Karsten II, 182 ♦ 19
waps, Joos 731 ♦ 19
war, zie: wer ♦ 103
wart ♦ 189
warze ♦ 189
wasdom, Van de Voort 322; WNT XXIV, 1386-1387 ♦ 182
water, Lievevrouw-Coopman 1691; Karsten II, 72; Boekenoogen 655; De
 Vries 1910, 85; mat. N 84, vr. 205 ♦ 10, 16, 161
waterbek, De Bo 1184 ♦ 161
waterblare(n), De Bo 1184; Lievevrouw-Coopman 1694 ♦ 161
(een oude vrouw zien) wateren, Bakker 196 ♦ 114
watergal(le), De Bo 1184; De Bont 738; Jaspars 550; Cornelissen-Vervliet
 1422; WNT XXIV, 1612; eigen mat. (voor Hulst) ♦ 161, 163, 171
waterkanker, Joos 733 ♦ 161
waterzeer, De Bo 1185 ♦ 161
waterzucht ♦ 161
we(e)dom, Van Haver 97; De Cock 293 ♦ 44
weegje, Draaijer 48 ♦ 98
weegndreet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 97, 98
weegscheet ♦ 114
weejendel, zie: weëndel ♦ 103
week, Jaspars 551 ♦ 23
ween, zie: wer ♦ 103-105

weëndel, weejendel, weundel, Tuerlinckx 720; mat. D 60, vr. 6 ♦ 103
weenoog, zie: wer ♦ 103
weenpokken ♦ 105
weenter, Jaspars 552 ♦ 16
weeps ♦ 19
weer, mat. D 60, vr. 4 ♦ 104
weern, zie: wer ♦ 103, 104, 208
weernoog ♦ 208
wèèrnoog ♦ 103
weerooghe ♦ 103
weeroog(he), zie: wer ♦ 103
wegepoepertje, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
wegescheet, weg(ge)scheet, weggeschiet, weggeschijt(er), wègeschieter, Dorren 197; Kooijman 173, 114; Draaijer 48; Kats 284; Van de Voort 325; mat. D 60, vr. 6; N 84, 188; ♦ 97-99, 213
wegge-, zie: wege- ♦ 99
wegzwerken, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98
wei ♦ 97
welig (vlees), Ghijsen 1128; WNT XXV, 1084 ♦ 40
wene ♦ 105
wenne, went, Ghijsen 1130; Draaijer 62 ♦ 104-105
wennen ♦ 105
weps ♦ 19
wer, war, weeroog(ke), weern, ween(oog), wijn(oog), windoog, wièn, wiaan, De Bont 1960, 744; De Bo 1189; Dorren 196; Jaspars 550; Joos 846; Van den Berg e.a. A 2-10; mat. D 60, vr. 6 ♦ 79, 103-105, 208
wernooghe ♦ 103
werre ♦ 104, 208
wervelzêek, Ghijsen 1132 ♦ 33
wespe(n) ♦ 102
weundel, zie: weendel ♦ 103
wèürm, zie: worm ♦ 94
wezelscheet, mat. D 60, vr. 6 ♦ 99
wiaan, zie: wer ♦ 103
wiejer, zie: wier(t) ♦ 104
wiel van Sint Katrien ♦ 139
wièn, zie: wer ♦ 103, 104
wiendrik, Van Haver 142-143 ♦ 79
wier(t), wiejer, mat. N 84, 180 ♦ 104

wij, Ter Laan 1101 ♦ 44, 61
wijn, zie: wer ♦ 103-105
wijn(oog), zie: wer ♦ 79, 103, 105
wijn-pocke ♦ 79
wijnpokken, zie: windpokken ♦ 79, 105
wijnpuiste, Lievevrouw-Coopman 1725 ♦ 79
wijnvlek, Vandenbussche 204 ♦ 28
wild(e) vier, wiltvuur, Van Haver 134; mat. D 61, vr. 1.8 ♦ 151, 155
wind in de uier ♦ 169
windoog, zie: wer ♦ 103, 105
windpokken, zie: wer en De Bont 746; Cornelissen-Vervliet 1444; Teirlinck 293; Lievevrouw-Coopman 1725; Joos 744; mat. D 61, 1.7 a en 1.7 b; N 84, vr. 201 ♦ 79, 105
wingerd ♦ 105
wint zweeren, Lievevrouw-Coopman 1734 (citaat van 1601) ♦ 79
wintertenen ♦ 4
(de karre) wippe ♦ 26
(de) wirms in 't hoofd hên, Lievevrouw-Coopman 547, 1753 ♦ 94
wisselkind ♦ 54
wisselkinderen ♦ 114
(het) wit, wittmond, De Cock 75; Vandenbussche 167 (hier overigens geen nadere lokalisatie) ♦ 28
witheilige, De Bo 1213 ♦ 136
witjonk, De Bo 414, 1213 ♦ 28, 108
witte heilige, Lievevrouw-Coopman 516 (citaat van 1712) ♦ 136
wittmond, zie: wit ♦ 28
witte vloed ♦ 164
wolf, wulf, woif, Rutten 280; Lievevrouw-Coopman 1747; Cornelissen-Vervliet 1457; Gallée 53; Teirlinck 305; Wanink 214; De Bont 756; Bezoen 1938, 67; Ter Laan 1095; De Bo 1218; Joos 749; Dorren 202; De Bont 1960, 756; Van Schothorst 229; Endepols 507; Jaspars 562; Van de Voort 330; Loquela 587; Kats 327; mat. N 84, vr. 159, vr. 179; eigen mat. (voor oostelijk Noord-Brabant) ♦ 6, 82, 52, 99, 100, 110
wolvermond, Tuerlinckx 735 ♦ 25
wond ♦ 189
wonde ♦ 1
wonderlik, Ghijsen 1152 ♦ 41
wondklem, mat. D 60, 16 ♦ 33
wondroos, mat. D 60, 7 ♦ 35

worm, wèurm, Van de Voort 332; Lievevrouw-Coopman 1753; Van de Voort 158; Ter Laan 1101; mat. N 84, vr. 191 en 195 ♦ 86, 91, 92, 94, 95
woüf, Jaspars 562 ♦ 100
wrat ♦ 104, 189
wukelen, De Vries 1910, 106 ♦ 24, 238
wulf, zie: wolf ♦ 100
(de karre) wuppe ♦ 26
wurmen ♦ 94
wurms ♦ 94
wurvel, De Vries 1910, 105; Karsten II, 190 ♦ 124

zaadloop, Vandenbussche 163 (overigens zonder lokalisatie) ♦ 182
zaadvloed ♦ 181, 182
zalicheyt, Lievevrouw-Coopman 1761 ♦ 40
zangere, Pannekeet 1984, 410; Woudt 104 ♦ 124
zaun, zie: zona ♦ 196
zeek, Kats 330; Dorren 204; Jongeneel 73; Jaspars 568; Schelberg 501; mat. N 84, vr. 186, 191 ♦ 44, 46, 207, 211
zeekrauw, zeekrauwagie, zeekrauwte, De Bo 1226 ♦ 2, 5
zeekte, Wanink 217 ♦ 9, 44
zeenbulten, Ter Laan 1108 ♦ 10
zeenknobbels, Ter Laan 1108 ♦ 10
zeenkus ♦ 167
zeenkoorzen, Ter Laan 1108 ♦ 10
zeenwater, zenuwwater, zenewotter, zenewuter, Ter Laan 1108, 1111; Goemans 470; Ghijsen 1179 ♦ 10, 161
zeer, Ghijsen 1172; Joos 757; mat. n 84, vr. 196 ♦ 11, 44, 46, 201
zeer(te) ♦ 201
(z'n) zeet (neme), Opprel 90 ♦ 77
zeeziekte ♦ 5
zeik, zie: zeek ♦ 44
zelk, zelte, zie: zilte ♦ 179, 180
(van) zellick ♦ 149
zelte, zie: zilte ♦ 179, 180
zenekoorzen, Ter Laan 1108 ♦ 10
zenen, Ter Laan 1108 ♦ 10
zenewotter, zenuwwater, zenewater, zie: zeenwater ♦ 10, 161
zengen, zie: ziengen ♦ 123, 124
zenuw ♦ 10, 34

zenuw- en zinkingsziekte ♦ 167
zenuwwater, zie: zeenwater ♦ 10, 161
zenuwzinke(n)s ♦ 167
zenuwzinkings ♦ 167
zeren, mat. D 61, vr. 1.7 a en 1.7 b ♦ 44
zesel, mat. D 60, 6 ♦ 77
zet, Ter Laan 1112 ♦ 5, 77
zete, Ghijsen 1118 ♦ 77
zeu, zie: zo ♦ 173
zeubrannen, zobrenne, Ter Laan 1113; Dorren 206; Schelberg 507 ♦ 173
zeul over de tonge, Daan 1942, 492 ♦ 22
zeumerveugels, Karsten II, 194 ♦ 23
zieëtval, Van den Berg e.a. A 2-10 ♦ 77, 166
ziek ♦ 15, 44, 46, 189
(de) ziekte, Joos 761 ♦ 44
ziengen, zengen, Ghijsen 1188 ♦ 123, 124
zienkes, zie: zinken(s) ♦ 167
zijdewee, De Bo 756 ♦ 2
zijkijngje, zie: zinken(s) ♦ 166
zilt(e), zelte, zelk, Lievevrouw-Coopman 1790; Joos 758; De Bo 1238; Cornelissen-Vervliet 1488; Ghijsen 1189; Schuermans 887; Van Haver 97; De Cock 251; Vandenbussche 187; mat. N 84, vr. 191 ♦ 135, 179, 180, 204
zinderen, De Bo 1435; Ghijsen 1189-1190 ♦ 123
zinken(s), zinke(s), zinking(en), zienkes, zinking(s), Spoelstra 128; Lafeber 190; Bosch 55; Ghijsen 1188; Ter Laan 181, 1117; Woudt 1979, 105; Karsten II, 195; Landheer 265; Boekenoogen 576; Pannekeet 413-415; Overdiep-Van Es 1949, 70; Gunnink 246; Van Ginneken 1954, II, 59; Endepols 518; Schönfeld-Wichers 88; Van Schothorst 232; Lievevrouw-Coopman 1789; Tuerlinckx 78; mat. D 60, 7; D 60, 13; D 60, 11 Vragenlijst 21 van de Centrale Commissie voor Onderzoek van het Ned. volkseigen, vr. 8, D 30, 24a en b ♦ 7, 166, 167, 209, 215
zinkers ♦ 166
zinkes ♦ 166
zinkeskoors, mat. D 30, 24 a en b ♦ 167
zinking(en), zinkings, zie: zinken(s) ♦ 7, 215
zo, zoej, zoi, zeu, Jaspars 579; Tuerlinckx 749; De Bo 1240; Joos 760; Van den Berg e.a. A 2-10 ♦ 173
zobrenne, zie: zeubrannen ♦ 173
zôchterig, Wanink 218 ♦ 16

zoelj, zie: zo ♦ 173
zoerbranen, zóerbranje, Wanink 219; Beenen 283 ♦ 13, 156
zoi, zie: zo ♦ 173
zokwellen, Ter Laan 1113, 463 ♦ 173
zomerbrand, Joos 766 ♦ 5
zona, zone, zonne, zaun, De Brabandere 168; mat. D 61, 1.8 ♦ 196
zonne ♦ 196
zonnslag, Rutten 294; Joos 767; Lievevrouw-Coopman 1801 ♦ 67, 123
zonnesteek ♦ 7, 67, 123
(zo) zot als een pepel of piepel ♦ 102
zoute zwere, Dek 1928, 99 ♦ 179
zucht, Ghijsen 1197; mat. N 84, vr. 205 ♦ 44
zuchtig, (ziek en/of) zuchtig, Joos 769; Draaijer 63; Dek 99; Ghijsen 1197;
Cornelissen-Vervliet 1502 ♦ 15
zonne, zie: zona ♦ 196
zuur, De Bont 1960, 785; Goemans 1954, 479; Ter Laan 1130 ♦ 179
zwakgemoed, Ghijsen 1202 ♦ 42
zwaoare vallienge ♦ 214
zware ovel of evele of ziecten ♦ 46
zwarte fijt, Joos 772 ♦ 28
zwarte gal(le), De Bo 296; Joos 227, 772 ♦ 171
zwartgallig ♦ 172
zwartzucht, Vandenbussche 121 ♦ 28
zweer ♦ 13, 15
zweerdwivel ♦ 151
zwellend vier ♦ 155
zwere ♦ 13
(in een) zwiemslag, Daan 1942, 495 ♦ 67
zwenepuuste, zwijnspuiste, mat. D 60, vr. 6; ook De Bo 1253-1254; Lieve-
vrouw-Coopman 1819 ♦ 98, 105
zwientje, mat. D 60, vr. 6 ♦ 98, 105, 213
zwijnspuiste, zie: zwenepuuste ♦ 105

Zaakregister

De ingangen in dit register, waarin de in dit boek vermelde ziekten, gebreken, lichamelijke of geestelijke functies, alsook enige lichaamsdelen opgenomen zijn, wijken om praktische redenen in een aantal gevallen, met name bij samengestelde begrippen, af van de omschrijvingen zoals die in de tekst zelf zijn vermeld of aangehaald. Zo geven we vaak voor omschrijvingen die aldaar bestaan uit een kernbegrip en een of meer specificerende elementen hier alleen het kernbegrip (b.v. "uitslag" i.p.v. "jeukende uitslag"). Viel er van een woordgroep een samenstelling of afleiding te maken, dan hebben wij die als registertrefwoord gebruikt (b.v. "rugpijn" i.p.v. "pijn in de rug"). Konden deze procédés niet zinnig worden toegepast, dan besloten wij tot globalere aanduidingen met algemene termen als "aandoening" of "afwijking" (b.v. "borstafwijking" i.p.v. "ingevallen borst", "hersenaandoening" i.p.v. "stoornis van de bloedsomloop in de hersenen").

Waar wij uit een omschrijving één karakteristiek trefwoord destilleerden, kan soms de woordsoort afwijken van de woordsoort die het omschreven woord heeft (b.v. "mank" i.p.v. "mank zijn" voor *limpele*, "zwangerschapstekenen" i.p.v. "de eerste tekenen van zwangerschap vertonen" voor *wamelen*, "koorts" i.p.v. "koorts hebben" voor *febriciteren*).

Van ons streven om de registertrefwoorden slechts uit één woord te laten bestaan, zijn wij alleen afgeweken als het ging om min of meer vaste verbindingen (b.v. "koud vuur", "derdedaagse koorts", "laatste adem", "wild vlees", "rode hond") of om Latijnse benamingen die uit meer dan een woord bestaan. Daarnaast vindt men nog enige van dergelijke complexere ingangen voor gevallen die we eenvoudigweg niet zonder bezwaar tot één woord konden herleiden, zoals b.v. "etterend oog", "etterende zweer", "gebrekkig lopen" (ter omschrijving van *wukelen*).

A	Achterblijven 188
Aambeien 23, 26, 70, 76	Ademhalingsstoornis 33, 74
Aamborstig 159	Ademnood 24
Aandoening 71	Aderspat 76
Aangezichtspijn 34, 35, 73, 167, 197	Adertjes 65
Aanval 77, 81, 123	Afgevallen 73
Abces 28	Aflopend 36
Abnormaal 102	Afsterving 155
	Amandelverharding 24

Angina pectoris 71, 74
Antoniusvuur 205
Appelflauwte 204
Appendicitis 155
Arthritis 7
Arthritis vaga 76
Asthma 159
Atrophia infantium 54
Atrophie mésentérique 11

B

Baardeczeem 29
Baarmoedergezwel 109
Barensweeën 5, 123
Bartholinite 5
Bederven 68
Beenafwijking 4, 24, 30-31
Begin (van een ziekte) 69
Beklemdeheid 71, 76, 159, 164
Bel Roos 35, 115, 138, 171
Benauwdheid 49, 76, 128, 174
Bernardusvuur 149
Beroerte 9, 12, 26-27, 33, 39, 41,
42, 67, 69, 70, 72, 81, 113, 116,
122-123, 126, 166, 171, 204,
207-208
Beslagen 22
Besmettelijk 184-186, 189
Beven 75
Beverig 152
Bewusteloos 7, 24, 47, 107, 197
Bezetenheid 77, 115
Bezwijming 14-15, 24, 41, 47, 71,
76, 107
Bibberen 34
Bibberhanden 115
Blaar 1, 29, 144
Blaartjes in de mond 29
Blaarziekte 155
Blaasje 188
Blauwe plek 80
Blikaars 26, 100
Bloedaandrang 160, 170
Bloedarmoede 196
Bloedgezwel 79
Bloedspuwing 11
Bloedvergiftiging 65
Bloedvin 50
Bloedvloeijing 164

Bloedwateren 44
Bloedzweer 29, 179
Bloem 149
Bobbel 124
Bof 2, 14-15, 19-21, 23, 34, 69,
82, 95, 100-101, 106, 202, 207,
209
Borstafwijking 4
Borstvliesinfectie 12
Botverzwering 144
Braakneiging 4, 173
Braken 4, 19, 190
Brand 1, 4, 14, 31, 156
Brandwond 139
Breuk 45
Bronchitis 2, 77
Bubo 199
Buikloop 18
Buikvliesontsteking 156
Buikwaterzucht 161
Buil 4, 29, 37, 104, 187, 201
Bult 1, 29, 31

C

Cardialgia 11
Caries 6, 52, 88, 100
Caries ossis 61
Catharinawiel 205
Cholera 44, 172
Cholera infantium 199
Cholera morbus 196
Chorea maior 146
Chorea minor 146
Colik 13
Constipatie 25
Convulsiones 13
Cyanose 28, 137

D

Darmgicht 13
Darmontsteking 156
Darmworm 95
Darmziekte 206
Dartre 93
Dartres 155
Dauwworm 68, 92-94, 117, 189,
202
Dementereren 48
Depressiviteit 160, 197

Derdedaagse koorts 4, 34
 Diarree 1, 4, 18-20, 23, 28, 33-34,
 116, 139, 164, 168, 179, 199
 Difterie 28, 165
 Diphteritis 2
 Dom 108
 Doodsstrijd 71
 Doof 4, 167
 Draaierig 33
 Drinkersziekte 109
 Dronken 22, 42, 65, 116, 148
 Druiper 39, 166
 Duizelig 17, 21, 22, 24, 38, 40, 47,
 66, 71, 81, 102, 152, 167, 190
 Dwaas 102
 Dwaze vrouw 120-21
 Dwerg 149
 Dysenterie 135, 164, 199

E

Eclampsia 13
 Ecthyma 141
 Eczeem 44, 47, 68, 73, 92-94, 104,
 135, 156, 157, 161, 171, 179,
 181, 202, 207
 Eczeemvlek 78
 Eczema impetiginoides 94
 Eelt 104
 Eksterogen 84, 114
 Elephantiacus 3
 Elephantiasis 12, 147
 Elephantino morbo 208
 Embolie 69
 Enteritis tuberculosa 54
 Epidemie 184, 186-187
 Epilepsie 4-5, 13, 33, 39-44, 46,
 50, 55, 70, 120, 121, 126-127,
 133-134, 142-144, 146,
 197-198, 206
 Équinance 141
 Ergotisme 2, 12, 25, 30-31
 Erysipelas 13, 137
 Érysipèle ambulante 78, 148
 Erysipèle urticaire 138
 Erysipeloos 35
 Etter 18, 20, 23, 31, 178, 187, 200
 Etterbuil 37, 193
 Etterend oog 203
 Etterende zweer 203

Ettergezwel 143
 Etterprop 20
 Etterwond 139
 Etterzak 77

F

Favus 44, 46, 68, 91, 136, 177,
 185
 Fieteldans 206
 Fijt 5, 25, 28, 37, 44, 46, 78, 91,
 100, 141
 Fistule 141
 Flauw 10, 19, 27
 Flauwte 27, 39, 41, 47, 71
 Flerecijn 191

G

Gammel 24
 Gangreen 2, 13, 43, 137, 155-156,
 177
 Gebitsafwijking 25, 30
 Gebrekkig lopen 24
 Geehonger 14, 157
 Geelzucht 1, 12, 15, 28, 110, 130,
 171
 Gek 15, 23, 44, 74, 85, 95, 102,
 105, 120-121, 124, 147, 203
 Geplaagd door 81
 Gerstekorrel 52
 Geslachtsziekte 39, 102, 140, 177,
 196
 Gestoord 182
 Getikt 117
 Gevaarlijk 46
 Gevoelloosheid 167
 Gewaarwording van iets verkeerd
 103
 Gewrichtsontsteking 65
 Gewrichtspijn 200
 Gewrichtsreumatiek 24
 Gezwel 8, 11, 19-20, 25, 31, 46,
 55, 104-105, 141, 152, 187-188,
 195
 Gloeierig 34
 Gonorrhoe 164, 181
 Gordelroos 12, 34-35, 43, 78, 127,
 138-139, 155, 196, 206
 Griep 2, 16, 20, 34-35, 50, 66, 68,
 71-72, 77, 81, 122, 127, 152,

- 158, 167, 184, 209
 Grijsz haren 36
 Groei pijn 182
- H**
 Haarwortelzakje-ontsteking 15
 Haarziekte 181
 Hallucinaties 121
 Hangerig 19-20
 Hartaanval 11, 196
 Hartaderbreuk 161
 Hartinfarct 12, 67, 69, 71-72
 Hartspierinfectie 12
 Hartvliesontsteking 161
 Hartwater 91
 Hartziekte 161
 Hazelip 25, 107
 Hazeslaap 24
 Heesheid 56, 197
 Hernia 12
 Herpes 44, 92, 93, 100, 139, 206-207
 Hersenaandoening 11-12, 27, 40, 67, 69, 77, 197
 Hersenbloeding 11, 69
 Hersenziekte 161
 Herzgespann 11
 Heupjicht 152, 197
 Hevige pijn 11-12, 21, 27, 34
 Hik 11
 Hinken 188
 Hoestaanval 123
 Hoesten 1, 18
 Hondsdolheid 143
 Hoofdeczeem 93
 Hoofdpijn 15, 53, 76, 167
 Hoofdroos 23, 32
 Hoofdzeer 1, 41, 44, 46, 94, 102
 Hoofdzweer 148
 Hooikoorts 4
 Horenvliesvlek 22
 Horrelvoet 24, 107
 Huidaandoening 32
 Huidafschilfering 34
 Huidontsteking 156
 Huidtuberculose 100
 Huiduitslag 4-5, 28-29, 34-35, 78, 92-93, 138, 148, 155-156, 189-191, 199
- Huidziekte 29-31, 78, 93-94, 127, 130, 135, 140, 142, 148, 181, 206
 Huiverig 34
 Huivering 62, 102
 Huntington 8
 Hydarthrose 3
 Hysterie 54-55, 74, 160, 197
- I**
 Ileus 13
 Impetigo 140, 144, 148, 185, 206
 In de war 201
 Inbeelding 136, 180, 201
 Indigestie 70
 Influenza 2, 6, 20, 22, 122
 Ingewandsziekte 55
 Intertrigo 32, 99, 156
 Invalide 197
 Ischias 12-13, 64, 73, 84, 191, 197
- J**
 Jeuk 3, 6, 16, 31, 101, 103
 Jicht 12-13, 23, 53, 62, 85, 93, 115, 164, 170-171, 195, 200
- K**
 Kaakgezwel 19
 Kaal 41, 69
 Kaeratitits phlyctaenulosa 181
 Kalend 23
 Kanker 8-9, 38, 46, 82, 100, 107, 142, 193, 199
 Kankergezwel 100, 193
 Kankerzweer 99
 Kater 168, 202
 Keelkanker 176
 Keelkliergezwel 108
 Keelontsteking 193
 Keelziekte 45-46, 106, 141, 144
 Keizersnede 4
 Kiespijn 2, 27, 158
 Kietelgawaarwording 31
 Kikvorsgezwel 99
 Kinderverlamming 2, 4, 166, 192
 Kinkhoest 47-48
 Kippeborst 25
 Kleinzerig 180
 Klem 203

Klierachtig 16
 Kliergezwel 199
 Kloof 30
 Kloppen 124
 Knieaandoening 3
 Knieontsteking 149
 Koliek 55, 123
 Koningszeer 6, 12, 19, 40, 44,
 129, 133, 141, 150, 177, 198,
 206
 Koolbuil 138
 Koorts 4, 7, 9, 15, 19, 22, 24, 27,
 28, 32, 34-35, 40, 53, 61-62, 68,
 71, 74-75, 155-157, 167, 180,
 195, 200, 207
 Koortsig 157
 Koortsrilling 19, 32, 34, 75
 Korst 46, 94, 196
 Kortademig 2, 30, 159
 Kou 72, 165, 167
 Koude koorts 22
 Koukleum 180
 Kouwelijk 35
 Kraambed 39
 Krachteloos 20
 Krankzinnig 5, 61, 71, 93, 102,
 120, 124
 Krentebaard 1, 26, 78
 Kreupel 1, 30, 188
 Kriebelziekte 43
 Kroep 208
 Krombenig 30
 Krop 194
 Kropgezwel 19, 105
 Kwaal 176, 195
 Kwijnende ziekte 115

L

Laatste adem 16
 Lam 122, 197
 Leewater 10
 Lendejicht 15
 Lendepijn 12, 194
 Lendeschoot 14
 Lepra 3, 147, 208
 Letsel 76
 Leucoma 70
 Lichen 93
 Lichen tropicus 108

Lichte ziekteverschijnselen 63
 Likdoorn 31, 104
 Litteken 15, 94-95
 Longontsteking 77, 176
 Lues 127
 Lumbago 64
 Lupus 138

M

Maag-darmcatarre 18
 Maagkanker 171
 Maagkramp 11, 71
 Maagpijn 2
 Maagslijm 171
 Maagzuur 157, 173, 179
 Maagzweer 171
 Maanziel 7
 Mager 100
 Mank 8, 16, 188
 Mazelen 28, 48-49, 207-209
 Melaats 3, 45, 147-148, 191, 194
 Menstruatie 5, 25, 66, 68, 73, 139,
 164, 168
 Menstruatiebloeding 25
 Mentigo 93
 Middenoorontsteking 168, 181
 Miltvuur 13, 155, 203
 Milzbrand 12
 Miskraam 26, 42, 47, 177
 Misselijk 11, 19, 47, 49, 66
 Misvormd 96, 113
 Moederkorenvergiftiging 30-31
 Moedervlek 55, 105, 121
 Moeraskoorts 109-110
 Mondhoekontsteking 22, 30
 Mondontsteking 127
 Morbus caeruleus 28
 Morbus comitialis 13
 Morbus regius 12

N

Nachtmerrrie 59, 74-75, 198
 Nagelbedontsteking 78, 108
 Nagelfrost 83
 Nagelverzwering 84-85
 Nagelzweer 25, 28, 106, 109
 Navelontsteking 91
 Neerhangende onderlip 18
 Nekkrampe 39

- Netelkoorts 78
 Netelroos 15, 35, 171
 Neuralgie 7
 Neusverkoudheid 34
 Niet in orde 41
 Nijnagel 84
- O**
- Oedeem 123
 Ongemak 55, 209
 Ongesteld 5, 18, 20, 27, 41-42, 47,
 71, 76, 187
 Ongezond 24
 Onmacht 14, 51
 Onmatigheidsverschijnselen 177
 Onnozel 174
 Onpasselijk 40, 74
 Onrustigen 74
 Onthand 117
 Ontsteking 5-7, 11, 15, 20, 22, 30,
 34, 46, 155, 157, 195
 Ontstekingsvocht 202
 Ontvelling 14, 32
 Onwel 42, 47, 190
 Onzuiverheid van het bloed 63
 Oogaandoening 202
 Oogontsteking 156, 185
 Oogpijn 167
 Oogvlek 156
 Oogziekte 136, 156, 185
 Oorschelpontsteking 181
 Opgezet 23, 170
 Opgezwollen van te veel eten 159
 Oprispen 19, 156, 160, 173-174
 Opvliegers 66
 Opzwellling 10-11, 20
 Otitis epidemica, zie: Bof
 Overladen maag 21, 177
- P**
- Padoog 4, 6-7, 18, 77, 79, 82, 96,
 103-104, 107, 110, 114, 169,
 189, 204-205, 208
 Panaris anthracoide 140-141, 206
 Panaritium 84, 90
 Paralysis 13, 171
 Paraphimosis 3
 Parel 70, 156
 Parkinson 8
- Paronychus 60
 Pemphigus chronique 140, 206
 Pericardiaal vocht 11
 Pest 9, 12, 37, 39, 40, 43, 47, 58,
 60, 127, 128, 135, 195
 Pestbuil 29, 152
 Pfeiffer 8
 Phthisie galopante 78
 Phthisis pulmonum 12
 Pigmentvlekken 36
 Pijn 45, 64-65, 69, 80, 128, 201
 Pijnlijk 11-12, 21, 198
 Pijnscheut 167
 Pityriasis 92
 Platvoeten 25
 Pleuris 77, 191
 Pleuritis 2, 66, 200
 Plotselinge pijn 7
 Podagra 4, 6, 23, 35, 38, 53, 65,
 85, 167, 170, 194, 204
 Pokdalig 15
 Pokken 2-3, 12, 21, 22, 34, 36, 40,
 152
 Prikkelen 124
 Pseudokroep 36, 166
 Puist 15, 23, 25-26, 28, 32, 47, 50,
 63, 95, 103, 108, 124, 144, 148,
 187-188, 195, 201, 203
 Puistvocht 156
 Pukkel 124
 Purpura 28
 Pus 23
- R**
- Rachitis 2, 30, 54
 Rauschbrand 12
 Razernij 50, 102
 Reuma 7, 12, 24, 66, 75, 161, 165,
 191
 Rillen 75
 Rillerig 34
 Rilling 7, 19, 22, 32, 34, 62, 76,
 102, 123, 169, 199
 Ringworm 94, 139, 207
 Rippenkuchen 11
 Rode hond 25, 48
 Rood opgezet 157
 Roodvonk 108, 138, 147
 Roof 26, 32

Roos 12, 23, 28-29, 32, 34-35, 138
Rotlauf 135
Rubeola 108
Ruggemergziekte 12, 130
Ruggewervelaandoening 8
Rupia 141, 206
Ruw 31, 33, 35

S

Scabies 44
Scheel 196
Scheurbuik 65, 100
Schin 94
Schor 99
Schreuwstuipe 198
Schrijven 124
Schuim 50
Schurft 31-32, 148, 171, 189, 194,
196, 202
Schwindsucht 12
Scorbut 141
Scrofula 130
Scrofulose 12, 25, 130, 133, 140,
142, 143
Scrofulus 206
Slaapwandelen 121
Slechtgroeiend 100
Slechtziend 109
Slepend 45
Slijmafscheiding 19-20, 164
Slijmvliesontsteking 24, 163
Spatader 65, 104, 196
Sphacelus 156
Spit 3, 7, 12, 14, 16, 41, 62, 64-65,
72-73, 113, 128, 204
Spruw 12, 14, 28-29, 42, 133, 149,
201
Staar 25, 196
Steenpuist 44, 50, 117, 141, 191
Steenpuistvocht 155
Steken 167
Stijfheid 3
Stinkende adem 140, 206
Stippen 128
Strontje 50
Struma 105
Stuipen 5, 33, 39, 40, 42, 46, 53,
62, 70-71, 76-77, 109, 116, 127,
142, 146-147, 149, 153, 195,

197, 205-208

Stuiptrekken 24
Svette militaire 28
Sukkelen 16, 187, 198
Syfilis 2-3, 12, 21, 24, 30, 38-39,
43, 47, 50, 177, 194, 196

T

Tabes 12
Tandpijn 6-7, 80, 115, 136, 164,
207
Tandvleesontsteking 161
Tering 177
Teringhoest 36
Terugkeren, gez. v. een ziekte 68
Tetanus 12-13, 33, 40, 46, 72, 152,
155, 193
Tintelen 83, 103, 123, 152
Toeval 5, 39-40, 69
Traanoog 34, 167
Trachoma 5
Trekkingen 167
Tuberculose 9, 38, 61, 113
Tyfus 9, 10, 12, 44, 167, 177

U

Uitgemergeld 24, 174
Uitgeput 193
Uitslag 3-5, 13, 16, 28-29, 32,
34-35, 44-45, 47, 63, 77,
104-105, 108, 118, 156, 166,
177, 189, 191, 197
Uitvloeijsel 32
Uitwas 105

V

Variolae 4
Vatbaar 186
Veesten 18
Venerische ziekte 39
Vergroeiing 4
Verharding 11, 24
Verhit 170
Verkleumd 72
Verkouden 2, 7, 27, 34-35, 72, 78,
139, 159, 168
Verkoudheid 66, 68, 157-159,
164-168, 173, 205, 209
Verlamd 76, 191

Vermageren 15, 24, 42, 71
Verslechteren 25, 68, 190
Verstandloos 16
Verstijfd 72
Verstuiken 72
Verzwinging 46, 133
Veteranenziekte 3
Vetgezwel 104
Vitiligo 136
Vitusdans 147
Vlek 2, 15, 22, 28-29, 36
Vlektyphus 2
Vliegende jicht 66, 76
Vocht 161
Voetjicht, zie: Podagra
Voetmisvorming 144
Vuile maag 168
Vurig 101

W
Waaizin 121, 197
Wagenziekte 5
Warm gevoel 160
Wartaal 197
Water 161
Waterpokken 34, 44, 79
Watervrees 143, 206
Waterzucht 16, 44, 109, 161, 171
Wee gevoel 73
Weeën 5, 16, 109
Wild vlees 40, 103
Winterhanden 16
Wintertenen 4
Wolf 110
Wond 1, 26, 41, 55, 127, 191
Wondkorst 156
Wondvocht 156
Wrat 14-15, 50, 105

Z
Zaadvloeiing 164
Zeer hoofd 21, 181, 203
Zeer 50, 68
Zeeziekte 5
Zenuwaanval 74
Zenuwpijnen 167
Zenuwschudding 61
Zenuwtoeval 27, 42, 77
Zenuwtrekkingen 33

Zere plek 41
Zeuren 33
Ziek gedeelte 41
Ziek 42-43, 45, 48, 198
Ziekelijk 16, 21-22, 24, 50, 62, 95,
187, 198
Ziekte 47, 55, 68, 109, 127-128,
176, 196
Zinking 169
Zinsverbijstering 62
Zomersproeten 23
Zonnesteek 7, 67, 123
Zot 23, 102
Zuur 156
Zwaarmoedigheid 180
Zwak 42, 180, 190
Zwangerschapstekenen 190
Zweer 1, 6, 13, 15, 18, 21, 23, 25,
29, 41, 44, 65, 77, 100, 141,
155-156, 196-197
Zwelling 44, 77, 166, 209
Zweren 43-44, 46, 78, 140-142,
148
Zwijn 67